

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**ATATÜRK DÖNEMİ VE SONRASINDA
TARIM POLİTİKALARININ GIDA SANAYİNE YANSIMALARI
(1923-1960)**

Yüksek Lisans Tezi

Aynur Gül KARAHAN

Ankara-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK DÖNEMİ VE SONRASINDA
TARIM POLİTİKALARININ GIDA SANAYİNE YANSIMALARI
(1923-1960)

Yüksek Lisans Tezi

Aynur Gül KARAHAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Bige SÜKAN

Ankara-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK DÖNEMİ VE SONRASINDA
TARIM POLİTİKALARININ GIDA SANAYİNE YANSIMALARI
(1923-1960)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Bige SÜKAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı		İmzası
Prof. Dr. Erdoğan GÜNEŞ	(Başkan)
Prof. Dr. Bige SÜKAN	(Danışman)
Yrd. Doç. Dr. Sedef BULUT	

Tez Sınavı Tarihi: 26 Ocak 2015

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan dış borçlar, imalathane düzeyinde üretim yapan küçük işletmelerin ağırlıkta olduğu ve kapasitesi halkın gereksinimlerini karşılayamayan sanayi sektörü, geleneksel yöntemlerin kullanılması nedeniyle verimin ve üretim düzeyinin yetersiz olduğu tarım sektörü, %80'i köylü, eğitilmiş insanı ve teknik elemanı son derece az olan bir nüfus devraldı. Atatürk, Türk halkının sosyal hayatını düzenleyen devrimlerin yanı sıra tarıma dayalı ekonominin sorunlarını çözmek amacıyla tarımın ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesini hedef alan yeni bir ekonomik model uyguladı. Bu modelle bir yandan çiftçinin modern yöntemlerle tarım yapmasına yönelik önlemler alınmış, diğer taraftan devletin kurduğu fabrikalarda ithal ikamesine yönelik sanayi mallarının üretimi gerçekleştirilmiştir. Tarıma dayalı önemli sanayi kollarından biri olan gıda sanayinin temeli bu dönemde önce pancar üretiminin teşvik edilmesi daha sonra şeker sanayinin kurulmasıyla atılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sanayi yatırımları yapılamamış ve tarımsal üretim azalmıştır. Ekonomik bağımsızlıktan ödünlerin verilmeye başladığı savaş sonrası dönemde Türkiye dış güçler tarafından tarım ülkesi olarak tanımlanmış, hükümetler programlarında tarımın gelişmesine yönelik politikalara önemli yer vermiştir. Demokrat Parti (DP) iktidarı döneminde belirginleşen tarım politikalarından bazıları Marshall yardımıyla tarımda makineleşmenin desteklenmesi, devlet arazileri ve çayır-mera arazilerinin çiftçiye dağıtılması, kredilerin arttırılması ve tarımda dünya fiyatlarının üzerinde destekleme alımlarının yapılmasıdır. Bu politikalar tarımsal üretim artışı sağlamış ve gıda sanayinin gelişimini teşvik etmiştir. DP iktidarının ilk dört yılında özel sektörün gıda sanayi yatırımları artarken, ekonomik sorunların yaşandığı 1954 ve sonrasında ithal ikamesine yönelik devlet yatırımları yükselmiştir.

Tarımsal üretimin desteklendiği ve hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayinin temellerinin atıldığı Atatürk dönemindeki yatırımlarda ülke kalkınması ön planda tutulurken, tarım destekleri ve buna bağlı olarak gıda sanayine yatırımların arttığı DP döneminde yatırım kararlarında siyaset öncelik kazanmıştır. Bu da tarım ve gıda sanayinin istenilen düzeye ulaşmasını önemli ölçüde engellemiştir.

Tarım ve gıda sanayinin bugünkü anlamda gelişmesi ise 1960'dan sonra planlı kalkınma döneminin başlamasıyla mümkün olmuştur, ancak üretim emperyalist ülkelerin kontrol ve istekleri doğrultusunda gerçekleştirildiğinden her iki sektörün sorunları halen sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikası, Gıda Sanayi, Sanayileşme, Tarımsal Üretim

ABSTRACT

After the collapse of the Ottoman Empire, the Republic of Turkey inherited an unenviable legacy. Firstly, a very high level of foreign debt. Secondly, manufacturing plants of small businesses that did not meet the requirements of the people. Thirdly, an industrial sector with an extremely low output level because of the inefficient traditional methods that had been used. The situation was further exacerbated with the insufficient levels of agricultural sector, a population of a nation which consisted of 80% illiterate peasants, remarkably few trained people and very few skilled technical staff. Alongside the social reformations that he had brought forward to bring the country into 20th century and, in order to solve the economic problems borne out of agriculture, Atatürk, set out a new economic plan which targeted agriculture and agro-based industry.

In this model, farmers were directed to apply modern methods as well as the State built and run factories were able to produce industrial goods which were once imported. The foundation of one of the important agriculture dependent industries was laid down in the food industry and during that era, firstly the production of sugar-beet was encouraged and then the establishment of sugar production industry realized.

With the start of the World War II adequate investments to industry could not made and the output of agricultural production were decreased. When the economic concessions were beginning to be given during the post-war period for the economically independent nations, as Turkey was recognized as an agricultural country and the development of agriculture-orientated Government policies were given an important place.

During the years when the Democratic Party (DP) was in power, with Marshall aid, some of the policies supported the mechanization of agriculture, distribution of State lands and some grazing postures to low income farmers, increasing of their credit and also buying off by the State their products above the market price. These policies enabled increased agricultural production and encouraged the growth and development of food production industry. As during the first four years of DP government, although the investments to the private sector's food industry increased, during the austerity years of 1954 and beyond, the government's import orientated investments also

increased. In contrast to the era of Atatürk when the foundation of food industry was laid down for which the raw material was supplied by the farmers of the country and when the development of the country came first, unfortunately, during the DP government era politics dominated the decisions that were made with regard to investments to the food industry. This, in turn, seriously prevented the food industry from reaching the desired levels. The developments of much neglected agriculture and food industry have become only possible after 1960 when planned development era started. The problems of these sectors still persist because this plan is realized under the control and the demands of imperialist countries.

Key words: Agriculture Policy, Food Industry, Industrialization, Agricultural Production.

ÖNSÖZ

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Lozan Barış Konferansı'nda en büyük mücadele ülkeye ekonomik bağımsızlığını kazandırmak için verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışında önemli etkisi olan ekonomik sorunların çözümleri, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde ülke gerçeklerine uygun olarak üretilmiştir. Bu çözümler içinde Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içinde en büyük paya sahip olan tarımın geliştirilmesi, buna bağlı olarak hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayinin gelişimi önemli bir yere sahiptir.

Taşıdığı önem nedeniyle Atatürk dönemi ve sonrasında tarım politikalarına yönelik lisansüstü düzeyde pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, üniversitelerin Tarih Bölümleri ve İnkılap Tarihi Enstitüleri'nde yapılabildiği gibi Ziraat Fakülteleri ve İktisat Fakülteleri'nin ilgili bölümlerinde de yapılmaktadır. Ayrıca imalat sanayinin çeşitli kollarının tarihsel süreçteki gelişimi ve ülke ekonomisi açısından önemi ve sorunları da araştırılmıştır. Ancak Atatürk dönemi ve sonrasında tarım politikalarındaki değişimin gıda sanayine yansımaları üzerinde yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Tarımsal ürünler taze olarak tüketilebilmektedir, ancak kolay bozulabilir olmaları kayıpları arttırmakta, kentlerde yaşayan nüfusun beslenme gereksinimlerinin karşılanması için taze tarımsal ürünlerin işlenerek raf ömrünün uzatılması zorunluluk haline gelmektedir. Avrupa'da Sanayi Devrimi ile birlikte gıda sanayi de gelişmeye başlamış, işlenmiş gıdalar büyük bir pazar olan Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda taze tarımsal ürünler köylerde geleneksel yöntemlerle aileler tarafından işlenerek gereksinim karşılanmış, kentlerin gıda talebinin büyük bölümü ithalat yoluyla diğer kısmı ise az sayıdaki küçük imalathanede üretilen yerli gıda mamulleri ile karşılanmıştır. Tarımsal ürünler gıda sanayinin hammaddesi olarak Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir. Emperyalist Batılı ülkeler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ucuza hammadde sağlamış, ürettikleri işlenmiş gıdaları tekrar Osmanlı'ya satarak önemli kârlar elde etmişlerdir.

Atatürk Dönemi'nde uygulanan tarım politikası verimi yüksek, nitelikli ve standart kalitede tarımsal ürünlerin elde edilmesine yönelik olarak uygulanmıştır. İthalatı yapılan şeker, çay gibi işlenmiş gıdaların ülkede üretilebilmesi için de tarımsal

Üretim teŖvik edilmiŖtir. Ancak zellikle İkinci Dünya SavaŖı'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nden Avrupa'nın tarımsal ürün gereksinimlerini karŖılaması istenmiŖ ve iktidarların yanlıŖ politikaları ile ülkemiz sanayileŖme yerine tarımsal üretime ynlendirilmiŖtir. Batılı ülkelerin sanayi üretimi yapılmasını engelleme yönündeki çabalarına rağmen gıda sanayi geliŖmeye baŖlamıŖtır. Devletin bu alanda yaptığı yatırımlar ve özel sektörü destekleme politikası modern fabrikaların kurulmasında etkili olmuŖtur.

Yüksek lisans tez danıŖmanım Prof. Dr. Bige Sükan'ın önerisiyle araŖtırma konusu olarak seçtiğim 1923-1960 yıllarında tarım politikalarının gıda sanayine yansımaları daha önce bu konuda yapılmıŖ akademik bir alıŖma bulunmaması nedeniyle orijinal ve tarihsel süreçte ülkemiz için gıdanın stratejik değerini vurgulamak açısından önemlidir. Bu nedenle alıŖmanın önemli bir boŖluėu dolduracağı dŖnlmŖtir.

Tezin hazırlanması sırasında yakın ilgi ve desteğinin yanı sıra tarih bilincimin geliŖmesine ve bu alanda bilimsel araŖtırma yöntemini öğrenmek konusunda katkıları nedeniyle tez danıŖmanım Prof. Dr. Bige Sükan'a, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tüm lisansüstü öğrencilerine ideal bir alıŖma ortamı yaratılmasını sağlayan Enstitü Müdürü Prof. Dr. Temuçin F. Ertan'a, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu, T.B.M.M. Kütüphanelerinde ve BaŖbakanlık Devlet ArŖivleri Daire BaŖkanlıėı Cumhuriyet ArŖivi'nde yaptığım alıŖmalar sırasında yardımlarını esirgemeyen kütüphane ve arŖiv görevlilerine, yeniden baŖladıėım öğrencilik sürecinde desteğinden g aldığım değerli arkadaŖım Fatma Mesci'ye, tezin yazımı sırasında grŖlerinden yararlandığım Prof. Dr. M. Ltf akmakı'ya, en büyük desteğim sevgili annem Muhsine Karahan'a teŖekkrlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Prof. Dr. Aynur Gl Karahan

Ankara, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: ATATÜRK DÖNEMİNDE İZLENEN TARIM POLİTİKALARI ve GIDA SANAYİ (1923-1938).....	17
A. Türkiye İktisat Kongresi'nde Tarım ve Sanayi.....	17
B. Lozan Barış Antlaşması'nın Ekonomik Hükümleri.....	24
C. 1923-1929 Döneminde Ekonomik Gelişmeler.....	26
D. 1923-1929 Döneminde Tarım Politikası ve Gıda Sanayi	30
1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi.....	30
2. Tarım Politikası ve Uygulamaları	32
3. Gıda Sanayinin Kuruluşu ve Gelişimi.....	36
E. Devletçilik Döneminde Tarım Politikası ve Gıda Sanayi.....	42
1. Devletçiliği Hazırlayan Nedenler	42
2. 1929 Ekonomik Buhranının Tarım Sektörüne ve Gıda Sanayine Etkileri ..	44
3. Ekonomik Buhrana Karşı Alınan Önlemler ve Devletçilik Uygulamaları..	49
4. 1930-1938 Döneminde Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi.....	65
5. 1930-1938 Döneminde Tarım Politikası	69
6. 1930-1938 Döneminde Gıda Sanayi	82
F. Atatürk Döneminde Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımaları	96
II. BÖLÜM: İNÖNÜ DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI ve GIDA SANAYİ (1939-1950).....	102
A. 1939-1950 Döneminde Ekonomik Gelişmeler.....	102
1. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ekonomik Durum	102
2. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Siyasal ve Ekonomik Değişimler (1946-1950).....	112
B. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Tarım Politikası ve Gıda Sanayi.....	119
1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi.....	119

2. Dönemin Tarım Politikaları ve Uygulamalar	126
C. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Tarım Politikaları ve Gıda Sanayi (1946-1950)	143
1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi	143
2. Tarım Politikaları ve Uygulamalar	146
D. İnönü Döneminde Gıda Sanayi ve Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımaları.....	154
1. Gıda Sanayi ve Gelişimi	154
2. Yasal Düzenlemeler	174
3. Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımalarının Genel Değerlendirmesi	192
III. BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE İZLENEN TARIM POLİTİKALARI VE GIDA SANAYİİ (1950-1960).....	195
A. Menderes Hükümetlerinin Ekonomik Uygulamaları	195
B. Demokrat Parti Programlarında Tarım ve Gıda Sanayinin Yeri.....	202
C. Demokrat Parti İktidarının Tarımı Destekleme Politikası ve Uygulamalar..	214
D. Demokrat Parti Döneminde Gıda Sanayine Yönelik Politikalar ve Uygulamalar	229
E. Demokrat Parti Döneminde Tarımı Destekleme Politikasının Gıda Sanayine Yansımaları.....	262
SONUÇ	268
KAYNAKÇA	275
EKLER	287
ÖZGEÇMİŞ.....	323

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
ANTBİRLİK	Antalya Pamuk Tarım Satış Kooperatifi Birliği
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
EBK	Et ve Balık Kurumu
Ed.	Editör
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü)
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
MARMARABİRLİK	Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
MKK	Milli Korunma Kanunu
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
OEEC	Organization for Economic Co-operation (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü)
S.	Sayı
s.	Sayfa
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi

T.B.M.M. TD	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TRAKYABİRLİK	Trakya Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
TSEK	Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TZDK	Türkiye Zirai Donatım Kurumu
UNICEF	The United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu)

GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı ile birlikte uygulanan kalkınma politikalarında tarım ve tarıma bağlı olarak faaliyetini sürdüren tarımsal sanayiler önemli rol oynamıştır. Nitekim nüfusun gereksinimleri ve hammadde kaynaklarının yeterliliği de düşünülerek, kalkınma yönünde gerçekleşen ilk yatırımlar tarıma dayalı sanayi alanında gerçekleştirilmiştir.¹

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü ve ona bağlı olan tarımsal sanayiler, kalkınmada ana sürükleyici rolü oynamaktadır. Kırsal kalkınma sürecinde tarım ve sanayi birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Bu sektörler birbirlerinin varlığı ve gereksinimlerini dikkate alacak şekilde uyumlu çalıştıkları sürece, kalkınma güçlü ve istikrarlı olacaktır. Kırsal ve kentsel alanlarda yaşayanlar arasında sosyo-ekonomik, kültürel farklılıkları azaltmak ve kırsal nüfusun kentlere plansız göçünü hafifletmek için nüfusun bulunduğu yerde ya da yakınında yer alan tarımsal sanayi dallarını geliştirmek, kırsal alanlar için büyük önem taşımaktadır.²

Hammaddesini tarım sektöründen alan işletmelere tarıma dayalı sanayi işletmeleri denir. Tarım ürünlerinin bir bölümü üretildikten sonra herhangi bir işlemde geçirilmeden tüketiciye ulaştırılırken, bir bölümü de işlendikten sonra tüketilmektedir. Böylece tarım ürünlerini hammadde olarak kullanan bir sanayi oluşmakta ve bu sanayi de “tarıma dayalı sanayi” olarak adlandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre, tarıma dayalı sanayi işletmeleri tüketim malı ve ara malı üreten sanayi sektörleri içinde yer almaktadır.³

Tarım ve tarıma dayalı sanayi arasındaki bu sıkı bağlantı, devletlerin uyguladığı tarım politikalarının tarıma dayalı sanayi üzerinde önemli etkiler yaratmasına neden olmaktadır.

Tarım politikası, çiftçilerin ekonomik yaşamlarını iyileştirmek, tarımsal üretimi kamu yararına düzenlemek, kırsal toplumların refahını yükseltmek ve

¹ Erdoğan Güneş, “*Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Sürecine Tarımsal Sanayinin Etkileri*”, **I. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, Başak Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri Ltd. Şti. Malatya, 2011, s. 489.

² a.g.e., s. 490.

³ Arslan Zafer Gürler, Nuray Kızıllarlan ve Halil Kızıllarlan, **Tarıma Dayalı ve Tarıma Bağlı Sanayi İşletmeleri (Yönetim Sürecinde Kuruluşları ve Organizasyonları)**, Gaziosman Paşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Tokat, 2000, s. 22-23.

tüketicileri aşırı fiyat artışlarından korumak amacıyla uygulanan devlet önlemleri dizisidir.⁴ Gelişimi tarım politikalarından etkilenen, ülke kalkınması ve sosyo-ekonomik dengeler açısından önem taşıyan tarıma dayalı sanayi imalat sanayi içinde yer almaktadır.

Uluslararası tanımlamaya göre imalat sanayi, diğer üretim faaliyetleri ürünlerinin yanı sıra tarım, ormancılık, balıkçılık, madencilik ya da taş ocağı ürünlerinin hammadde olarak kullanılması ve bu hammaddelerin fiziksel veya kimyasal değişikliklere uğratılması ile yeni ürünler üretilmesini sağlamaktadır.⁵

Birleşmiş Milletler tarafından yapılan sınıflandırmaya göre, gıda ve içki sanayini içine alan tüketim malları üreten sanayiler şunlardır:⁶

1. Gıda Sanayi
 - a. Et ve et mamulleri sanayi
 - b. Süt ve süt mamulleri sanayi
 - c. Meyve ve sebze işleme sanayi
 - d. Su ürünleri sanayi
 - e. Bitkisel yağ ve mamulleri sanayi
 - g. Şeker ve şekerli mamuller sanayi
 - h. Başka yerde sınıflandırılmamış gıda sanayi
 - i. Yem sanayi
2. İçki Sanayi
3. Tütün ve tütün mamulleri sanayi
4. Dokuma ve giyim sanayi

Birleşmiş Milletler'in bu şekilde sınıflandırıldığı gıda sanayi ihtiyaç duyduğu hammadde çeşidine ve sorumluluklarına göre ise aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır:

1. Et ve et ürünleri, su ürünleri,
2. Süt ve süt ürünleri,
3. Un ve unlu ürünler,

⁴ Gülcan Eraktan, **Tarım Politikası I**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1989, s. 5.

⁵ **International Standard Industrial Classification of All Economic Activities Revision 4**, United Nations Publication, New York, 2008, s. 85.

⁶ Gürler, Kızılarlan ve Kızılarlan, **a.g.e.**, s. 23.

4. Meyve ve sebze işleme,
5. Yemeklik yağ ve ürünleri,
6. Şeker ve şekerli ürünler,
7. Alkollü ve alkolsüz içkiler,
8. Tuz, bebek mamaları ve çay, kahve gibi diğer sanayi ürünleri,
9. Gıda ambalaj sanayi.⁷

İlk çağlardan beri dayanıklı danelerin ve hububatların kış aylarında tüketilmek üzere saklanması yoluna gidilmiştir. Ancak tarımın gelişmesi ve tüketim fazlası üretimin sağlanması gıda muhafazasını daha önemli bir konu haline getirmiştir. Dünyanın birçok yerinde pirinç, buğday, sorgum, mısır gibi dayanıklı ürünler bir ya da iki dönem kolaylıkla saklanabilmektedir. Dayanıksız ürünlerin depolanması amacıyla uygulanan kurutma, tuzlama, şeker miktarının artırılması ya da tutsüleme ilk çağlarda da yararlanılan yöntemlerdendir. 18. Yüzyılın sonlarında İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi gıda muhafaza tekniklerinin de gelişmesini sağlamıştır. Ancak sanayi merkezlerinde nüfusun göçlerle hızlı artışı, beslenme sorunlarını da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılda yüz yüze gelinen bu gerçek, gıda muhafaza sanayinin de kademeli gelişimini teşvik etmiştir. Soğutma, konserve yapımı ve dondurma teknikleri gıdaların uzak mesafelere ulaştırılmasını sağlamıştır.⁸

17. yüzyılın sonuna kadar, askeri alanda olduğu gibi ekonomik faaliyetler açısından da dünya milletleri arasında seçkin bir yere sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, o tarihten sonra başlayan Sanayi Devrimi’ne katılmadığından yerini koruyamamıştır.⁹

1820’lerde İngiltere, Sanayi Devrimi’ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa’yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmişti. Ancak aynı yıllarda Sanayi Devrimi’ni yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engelliyordu. Bu durumda

⁷ Hüsnü Yusuf Gökalp ve Nadir Işık, “Gıda Sanayi Hammadde Talebi Açısından Türkiye Tarımı”, **TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Gıda Sanayi Kongresi**, Ankara, 1991, s. 105-106.

⁸ Martin R. Adams ve Maurice O. Moss, **Food Microbiology, Third Edition**, The Royal Society of Chemistry Publishing, UK, 2008, s. 2-4.

⁹ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 2.

İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi.¹⁰ Osmanlı toprakları gerek nüfus, gerek yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle iyi bir pazar ve hammadde kaynağıydı. Osmanlı Devleti'nin önce İngiltere, daha sonra Fransa ve diğer Avrupa devletleriyle imzaladığı ticaret sözleşmeleri Osmanlı pazarlarının Avrupa ürünleri tarafından işgal edilmesinde önemli bir etken olmuştur.¹¹

Avrupa'nın üstün askeri gücü, Osmanlı'nın askeri yardıma duyduğu acil ihtiyaç, Avrupa'nın hammadde ve pazar bulma isteği, 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi'ni ortaya çıkarmıştır.¹²

Ticaret sözleşmelerinin imzalanmasıyla birlikte yalnızca Avrupa'nın kaliteli Sanayi Devrimi ürünleri daha ucuza Osmanlı pazarlarına girerek Osmanlı ürünlerinin rekabet olanaklarını, iç pazar alanını daraltmıyor, aynı zamanda Osmanlı hammaddesinin çok daha ucuza Avrupa'ya transferinin yolu açılmış oluyordu.¹³

Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girme sürecindeki en önemli dönüm noktaları, 1838 yılında imzalanan dış ticaret anlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır.¹⁴

1838 ticaret anlaşmasının ve onu izleyen liberalizm döneminin ilk sonucu, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını doldurması; Batı tüccarının Osmanlı memleketine üşüşmesi olmuştur. Batıya benzeme hevesleri memleketi kısa zamanda bir açık pazar ve hammadde deposuna döndürmüştü. Bu yeni durumun sonucunda, mamul mal alıp hammadde satmaya dayanan tipik sömürge ticaretimizde görülmemiş

¹⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 207.

¹¹ Bige Sükan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yabancı Sermaye Anlayışı” **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl 27, Sayı 54, Bahar 2014, s. 197.

¹² Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 32. 1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Baltalimanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi. Antlaşma'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindi. Bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, s. 205-206.

¹³ Sükan, **a.g.m.**, s. 197.

¹⁴ Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, s. 205.

bir yükselme oldu: İngiltere'yle yapılan ticaret 1840'ta 2,8 milyon sterlin iken 1856'da 6,3; 1860'ta 11 milyona ulaştı. Borçlanmalarla, yabancı danışmanlarla beraber Avrupa'nın ipek ve kadifesi, mamul maddeleri, şekeri, Amerika'nın kahvesi, İran'ın şalları ve halıları Osmanlı ülkesine akmıştır.¹⁵

İşbölümü ve makinadan yararlanmayan, az üretim yapan Osmanlı sanayinin ise, Sanayi Devrimi ile büyük teknolojik atılım gerçekleştirmiş olan Batılı devletler karşısında dayanması mümkün olmamıştır.¹⁶ 1880 yılından sonra kurulan az sayıdaki tesis, ne miktar ne de nitelik açısından ülkenin sanayileşmesini sağlayamamıştır. Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu tam manasıyla tarım ülkesi özelliğini taşımaya devam etmiş ve Batı'ya kıyasla ekonomik açıdan geri kalmıştır. Bu geri kalışta iç ve dış nedenler etkili olmuştur. İç nedenler arasında ekonomik faaliyetleri ve girişimciliği sınırlayan, hatta baltalayan eski uygulamaların uzun zaman korunmuş olması gelmiştir. Ülkeyi birçok yerel pazarlara bölen yurtiçi gümrükler, geniş bir pazar isteyen büyük sanayinin kurulmasını 1873 yılına kadar engellemiştir. Küçük sanatların egemen olduğu bir zamanda oluşturulan lonca ve gedik teşkilatı ise Tanzimat'a kadar sürdürülmüştür. Ayrıca gençlerin iş hayatına uygun şekilde eğitilmesi yerine dini eğitim verilmesi ekonomik kalkınmayı engelleyen önemli etkenlerden biri olmuştur. Dış nedenlerin başında, yeni kurulacak tesislerin güçlü yabancı rakiplerinin karşısında yaşama olanağının bulunmaması gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu her yöne açık bir pazardı, zayıf ve tecrübesiz kuruluşların böyle bir ortamda gelişmesi olanaksızdı.¹⁷

Dış ticareti ve sanayi üretimi büyük ölçüde tarıma bağlı olan Osmanlı Devleti'nde yapılan tarımın üretim değerleri hakkında 1909, 1913 ve 1914 tarım istatistiklerinden bilgi edinilebilmektedir. Çizelge 1'de çeşitli ürünlerin ekiliş alanları ve Çizelge 2'de¹⁸ ise bazı tarla bitkilerinin üretim değerleri verilmiştir.

¹⁵ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 6. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 261-262.

¹⁶ Sükan, **a.g.m.**, s. 197.

¹⁷ Eldem, **a.g.e.**, s. 2-3.

¹⁸ Çizelge 2, Tefik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. 16-18'deki üç çizelgedeki verilerden bazıları kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelge 1. Çeşitli Ürünlerin Ekiliş Alanları, 1909-1914

Ürün	1909		1913		1914	
	Hektar	Yüzde	Hektar	Yüzde	Hektar	Yüzde
Tahıllar	5.124.819	83,00	4.529.675	78,43	4.246.227	77,87
Baklagiller	252.410	4,09	239.874	4,15	259.031	4,75
Diğer tarla ürünleri	310.894	5,04	395.297	6,84	236.993	4,35
Toplam tarla ürünleri	5.688.123	92,13	5.164.846	89,43	4.742.251	86,97
Bağlık alanlar	486.132	7,87	505.056	8,74	461.740	8,47
Zeytinlikler	-	-	105.672	1,83	-	-
Toplam	6.174.255	100,00	5.775.574	100,00	5.203.990	100,00

Kaynak: Tevfik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. 19.

Çizelge 1 ve 2'nin birlikte değerlendirilmesi sonucunda görüleceği gibi 1909'da tarla bitkileri ekim alanları toplam ekilebilir alanların %92'sini oluşturmaktadır. Bağlık alanların miktarı ise %7,87 ile sınırlı kalmıştır. 1913 ve 1914 yıllarında yapılan istatistiklere göre ise, bağlık alanların miktarı yaklaşık %1 kadar artmıştır. Ancak önemli sayılamayacak bu artışa rağmen özellikle tahılların ekim alanları toplam ekim alanı içindeki önemini korumaya devam etmiştir. Tahıllar içinde en fazla ekilen ve üretilen buğdaydır. Bunu arpa, çavdar ve yulaf izlemiştir. Tahılların üretim miktarları ise 1909 yılına kıyasla 1913 ve 1914 yıllarında artış göstermiştir. Ancak Tevfik Güran tarafından¹⁹ 1913 ve 1914 yılları tahıl üretimi verimlilik rakamlarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiği belirtilmiştir. Buna gerekçe olarak da 1913 ve 1914 yılları tarımsal ürünlerden alınan vergi gelirlerinde bu denli bir artış gözlenmemesi gösterilmiştir. Bunun yanı sıra 1913 istatistiklerinde ekiliş alanlarının %25-30 düzeyinde daha düşük gösterilmiş olmasının da verimlilik düzeylerinin olduğundan daha yüksek çıkmasına yol açabileceği ileri sürülmüştür.

Tarımsal üretimde tahıllar önemli yer tutmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatında tahıllar fazla yer tutmamıştır. Üretim iç tüketime yönelik olmuştur.

¹⁹ a.g.e., s. 4.

Çizelge 2. Seçilmiş Tarla Ürünlerinin Ekiliş, Üretim ve Verimi

Ürün	1909			1913			1914		
	Ekiliş (%)	Üretim (Ton)	Verim (kg/hektar)	Ekiliş (%)	Üretim (Ton)	Verim (kg/hektar)	Ekiliş (%)	Üretim (Ton)	Verim (kg/hektar)
Buğday	45,12	3.285.274	1.280	48,99	3.915.873	1.548	49,29	4.009.224	1.715
Arpa	22,56	1.829.856	1.426	23,24	1.905.338	1.587	23,40	1.785.647	1.609
Mısır	7,28	470.453	1.136	6,12	509.882	1.612	6,28	537.239	1.805
Yulaf	3,39	239.493	1.242	2,37	205.715	1.681	1,86	162.126	1.840
Çavdar	4,54	307.164	1.189	2,93	265.911	1.760	4,60	328.606	1.505
Pirinç	0,51	45.490	1.083	0,52	43.676	1.685	0,39	39.505	2.152

Kaynak: Tevfik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. 16-18.

19. yüzyıl Osmanlı ihracatının iki özelliği dikkat çekmektedir. Birincisi hiçbir malın toplam ihracat içindeki payının büyük boyutlara varamamasıdır. Osmanlı istatistiklerine göre, 1878-1913 döneminde herhangi bir malın herhangi bir yılda ihracat içindeki payının %12'yi aşması ender rastlanan bir durum olmuştur. İkincisi, 1878-1913 arasında ihracat hacmi iki katından fazla artmasına karşın önemli malların toplam içindeki ağırlıkları pek değişmemiştir. Aynı istatistiklere göre en önemli sekiz ihracat ürünü tütün, buğday, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat içindeki payı 1878-1880'de %51 iken, 1913'de %44'dür. Aradaki farkın tamamına yakını buğdayın toplam ihracattaki payının 1878-1882'de %7'den 1910-1913'de %1'e düşmesinden kaynaklanmıştır.²⁰ Çizelge 3'de Osmanlı ihracatının ve ithalatının 1911-1913 yıllarındaki durumu verilmiştir.²¹

Çizelge 3. Mal Gruplarına Göre Osmanlı İhracat ve İthalatının Bileşimi, 1911-1913

İhracat		İthalat	
Mal grupları	Toplam ihracat içindeki payı (%)	Mal grupları	Toplam ithalat içindeki payı (%)
Gıda maddeleri	33-35	Gıda maddeleri (hububat, un, pirinç, şeker, kahve, çay vb.)	31-38
Hammaddeler	56-58	Çeşitli hammaddeler ve ara malları (kömür, petrol, işlenmiş metaller, boya vb.)	6-10
Yarı mamul mallar (işlenmiş deri vb.)	2-3	Her tür iplik (çoğunluğu pamuk)	4
Mamul mallar (büyük çoğunluğu yünlü, halı vb.)	6-7	Her türlü dokuma mamulleri, giyim eşyası	36-38
		Yatırım malları (yarısı demiryolu inşaat malzemesi, araç ve gereçleri)	8'in altında
		Diğer mamul mallar (savaş dönemlerinde silah ve cephane önem kazanmaktadır.)	8-10

Kaynak: Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995, s. 36.

²⁰ Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995, s. 35.

²¹ Çizelge 3, s. 36'daki iki çizelge bir araya getirilerek tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelge 3'ün incelenmesi ile görüleceği gibi toplam ihracatın %33-35'i gıda maddelerinden oluşmaktadır. İhraç edilen gıda maddeleri hububatlar gibi hammadde niteliğindeki ürünlerken, un, şeker, çay, kahve gibi işlenmiş gıda ürünleri ithal edilmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu tarım ülkesi olmasına rağmen hububatın hem ihracatını hem de ithalatını yapmıştır.

1838 Ticaret Anlaşması'na bağlı Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir yandan buğday ihracatı gerilerken bir yandan da ithal malı buğday iç piyasalarda yerli buğdayın yerini almaya başlamıştır.²²

Bu koşullar altında Osmanlı Devleti'nin 1905, 1909 ve 1913 yılları arasında yaptığı ihracata ait verilerden bazıları Çizelge 4'de, bitkisel ürünlere ait ithalat verileri ise Çizelge 5'de görülmektedir.

Çizelge 4. Bazı İhraç Mallarının Değeri (Altın Lira) ve Toplam İhracat İçindeki Payı²³

Mallar	1905		1909		1913	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Buğday	374.528	1,9	46.877	0,2	97.931	0,5
Arpa	750.647	3,8	260.998	1,4	785.363	3,6
Susam	311.309	1,6	158.823	0,9	177.950	0,8
Üzüm	2.354.831	12,0	1.633.936	8,9	2.243.135	10,4
İncir	902.279	4,6	632.904	3,4	549.314	2,6
Fındık	293.519	1,5	674.221	3,7	1.138.674	5,3
Zeytinyağı	420.802	2,1	418.857	2,3	346.957	1,6
Yumurta	503.061	2,6	594.035	3,2	587.883	2,7

Kaynak: Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1985, s. 39.

²² a.g.e., s. 37.

²³ Çizelge 4, s. 39'da bulunan çizelgedeki verilerden bazıları kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelge 5. Bazı Tarımsal Ürünlerin İthalat Değerleri (Altın Lira) ve Toplam İthalat İçindeki Payları

Mallar	1905		1909		1913	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Şeker	2.505.878	8,3	3.045.407	8,8	2.730.304	6,5
Kahve	946.571	3,0	787.069	2,3	1.003.760	2,4
Çay	125.937	0,4	131.770	0,4	245.829	0,6
Pirinç	1.077.243	3,5	1.351.443	3,9	1.372.408	3,3
Buğday	322.094	1,0	1.349.399	3,9	844.419	2,0
Arpa	91.776	0,3	283.344	0,8	123.955	0,3
Un	1.124.488	3,6	1.811.378	5,2	2.099.001	5,0

Kaynak: Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1985, s. 51-52.

1909-1913 yılları arasındaki ihracat değerlerine Çizelge 4’de yer verilen tarımsal ürünlerden fındık ve yumurta dışındakilerin toplam ihracat içindeki payı azalmıştır. İhracat değerleri incelenen üç yılda kuru üzüm %10’un üzerindeki payla ilk sırada yer almıştır. Zeytinyağı dışındaki ürünlerin tümü hammadde niteliğindedir. Oysa ithalatı yapılan gıda maddelerinin çoğunluğu işlenmiş ürünlerdir. İthalat için harcanan altın lira miktarı ihracatla elde edilen kazancın çok üzerindedir. 1909-1913 yıllarında buğday ihracatı azalmış, buğday ve un ithalatı sürekli olarak artmıştır.

19. yüzyıl içinde imzalanan ticaret sözleşmeleriyle dış pazarlardan gelen mamul maddeler karşısında rekabet gücü kalmayan Osmanlı zanaatkârları işlerini bırakmak zorunda kalmıştır.²⁴ Bunların piyasadan çekilmesiyle oluşan boşluğu milli bir sanayinin doldurması mümkün olmamıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu mamul madde gereksinimini karşılamak için gittikçe artan bir düzeyde dış piyasalara bağımlı hale gelmiştir.²⁵ Osmanlı Devleti’nin dışa bağımlılıktan kurtulmak için gösterdiği sanayileşme çabaları da başarılı olmamıştır.

²⁴ Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. xix.

²⁵ Eldem, **a.g.e.**, s. 10.

Sanayileşme için en önemli adım Birinci Dünya Savaşı'ndan önce atılmış, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Ancak kanun iki noktada eksik kalmıştır: Birincisi sanayi tesislerine, gereksinimleri olan tesis ve işletme kredisinin verilmemiş olması, ikincisi dış pazarların rekabetine karşı koruma önlemleri getirmemesidir. İmparatorluk kredi hacminin darlığı ve kredi verilmesindeki aksaklıklar sanayinin gelişimini engelleyen diğer sorunlardır. Yerli sanayinin korunması önündeki en büyük engel ise ticaret sözleşmeleri ve kapitülasyonlar olmuştur. Her şeye rağmen Teşvik-i Sanayi Kanunu, ülkede yatırım talebini arttırmıştır. Kanunun kabulünden sonraki iki yıl içinde kanundan yararlanmak için başvurarak, istekleri kabul edilen tesislerin sayısı 117 olmuştur.²⁶

Osmanlı sanayinin durumu hakkındaki bilgiler, 1913 ve 1915 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ta düzenlediği sanayi sayımlarından sağlanabilmektedir.²⁷ Çizelge 6'da 1915 yılında sanayi tesislerinin sayısı ve toplam tesislere oranı verilmiştir.

Çizelge 6. Sanayi Müesseselerinin Sektörlere Göre Dağılımı

Grup No.	Sanayi Nev'i	Asli müessese sayısı	Asli ve tali müessese sayısı	Tüme oranla yüzdesi	
				Asli müessese	Tali müessese
1	Gıda Sanayi	75	78	28,6	27,7
2	Toprak Sanayi	17	21	6,4	7,5
3	Deri Sanayi	13	13	4,9	4,6
4	Ağaç Sanayi	24	24	9,0	8,5
5	Dokuma Sanayi	73	78	27,5	27,7
6	Kırtasiye Sanayi	51	55	19,4	19,6
7	Kimya Sanayi	11	13	4,1	4,3
		264	282	99,9	99,9

Kaynak: Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. 14.

²⁶ a.g.e., s. 11.

²⁷ Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, s. xix.

Çizelge 6’da görülüyor ki, gıda sanayi toplam asli müesseselerin %28,6’sını oluşturmaktadır. Gıda sanayindeki 75 asli müessesenin 31’i (%41,3) ve toplam 264 fabrikanın %11,7’si değirmenlerdir.²⁸ Çizelge 7’de²⁹ gıda sanayinin ayrıntılı durumu verilmiştir.

Çizelge 7. Gıda Sanayinin Sektörlere ve Mülkiyete Göre Dağılımı

Sektörler	Tesis sayısı	Mutasarrıfları		
		Hükümet	Anonim Şirket	Özel Kişi
Değirmencilik	31	1	1	29
Makarnacılık	9	-	1	8
Şekercilik ve tahin imalatı	18	-	-	18
Konserve imalatı	8	-	-	8
Bira imalatı	4	-	3	1
Buz imalatı	3	-	1	2
Tütün imalatı	2	-	2	-
	75	1	8	66

Kaynak: Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s. 16.

Gıda sanayi içinde en fazla tesise sahip sektör olan değirmencilik 18 tesisle şekercilik ve tahin imalatı izlemektedir. 75 tesisin 66 adedi özel girişimcilere, 8 adedi anonim şirketlere aitken, sadece bir adedi devlet tesisidir.

Birinci Dünya Savaşı’na kadar önceleri İngiltere, sonraları Almanya gibi iki emperyalist gücün etki alanında bulunan Osmanlı İmparatorluğu’nun bu dönemdeki sosyo-ekonomik gelişmesi, bütün sömürge ve bağımlı ülkelerin kapitalist gelişmesinin ana özelliğini taşımıştır. Emperyalist ülkelerin gereksinimlerine hizmet eden yabancı sermaye işletmeleri üretimin sınırlı ve tek yönlü olarak gelişmesine neden olarak bağımsız ekonomik ve siyasal gelişmeyi önlemişlerdir. Elde ettikleri sayısız

²⁸ Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, s. 14.

²⁹ Çizelge 7, Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, s. 16’daki çizelgenin gıda sanayine yönelik verilerinden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

ayrıcalıklar ve uzantıları oldukları tekellerin büyük ekonomik ve teknik gücü sayesinde milli burjuvazinin gelişmesini engellemişlerdir.³⁰

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Sonu gelmeyen asker alımları bunun önemli sebeplerinden biridir. 12 Mayıs 1914 tarihli Askerî Mükellefiyet Kanunu'na eklenen maddeler arttıkça, silâh altına çağrılanların sayısı da sürekli artmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan genç nüfus, yani 20 ila 35 yaş arasındaki kesim tarımdan tamamen uzaklaşmıştır. Silah altına alınanların neredeyse %80'i köylerde öyle veya böyle tarımla uğraşan, toprağı ekip biçen kesimdir. 1915 yılında yani savaşın daha başında karşılaşılan buğday üretimindeki %30'luk azalma, önce şehirlerde sonra bütün memlekette kıtlık tehlikesine neden olmuştur. Üretimdeki gerileme 1916'da da devam edince müttefikimiz Almanya duruma müdahale etme ihtiyacı duymuştur. Çiftçiye tohumluk ve tarım aletleri dağıtılmış, ziraat kursları açılmış, köylere ziraat mühendisleri ve memurları gönderilmiştir. Konya ovasında yaklaşık 60 bin hektarlık toprağın sulaması sağlanmıştır. Elde edilen ürünün verimi hektar başına 800 kilodan 2000 kiloya kadar yükselmiştir. Almanya'dan getirilen modern ziraat aletleri Edirne, Bursa, Ankara ve Adana gibi ziraat mekteplerinin olduğu vilayetlere dağıtılmıştır. Ancak bedelleri ödendiği halde bu aletlerin önemli bir kısmı savaşın sonuna kadar ülkeye gelmemiştir.³¹

Ziraat Nezareti'ndeki çalışmalara ek olarak, Ziraat Bankası'nın teşkilat ve kredi sistemi de yeniden düzenlenmiştir. Tarımsal işletmelere kredi, tahvil ve kefalet karşılığı avans kullanılmış, tohumluk kredileri verilmiştir. Ziraatla uğraşan nüfusun toplu halde askere alınmasının tarım üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla 18 Eylül 1916'da Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanun-u Muvakkati kabul edilmiştir. Bu kanunla savaşta neredeyse bütün işlerin sırtına kaldığı kadın ve çocukların gayretine rağmen azalan üretimin normal seviyelere çekilmesi amaçlanmıştır.³²

³⁰ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Üçüncü Baskı**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 184.

³¹ Eldem, **a.g.e.**, s. 33-35.

³² Kabul edilen kanunla, çiftçi olup askeri hizmet dışında kalan erkek ve kadınlara, tarımda çalışmak zorunluluğı getirilmiştir. Çiftçi olmayıp askeri hizmet dışında kalanlar da hükümet tarafından tarımsal üretim yapmakla görevlendirilebilecekti. Eldem, **a.g.e.**, s. 35.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında tarımın geçirdiği buhran, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı yıllarında devam etmiş ve hatta şiddetlenmiştir. Savaşın önce 66 milyon dekar olan hububat ekim alanı, savaşın sonunda 35 milyon dekara düşmüş, ülke açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Genel olarak 1919'da buğday miktarı, savaşın önceki seviyesinin yarısına düşmüş, diğer ürünlerde de benzer azalmalar olmuştur.³³

Büyük Millet Meclisi Hükümeti işe başladığı zaman bu durumda bulunan tarım, Milli Mücadele yıllarında daha da bozulmaya yüz tutmuş, Eskişehir ve Afyon gibi savaşa sahne olan buğday üreticisi bölgeler büyük zarar görmüştür. 1920-1922 yılları üretimin en düşük seviyesini bulduğu yıllar olmuştur. Milli Hükümet, bu kritik durumda bazı önlemler aramak zorunda kalmıştır. İlk olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce çıkardığı Zirai Mükellefiyet Kanunu yeniden düzenlenerek uygulamaya konmuştur. 9 Ekim 1921 tarihli "Zirai Mükellefiyetin Tatbik Suretine Dair Nizamname" ile tarımda çalışmak üzere askerlikten tecil edilecek olanlar ve tarımı arttırmak için yapılması gereken işler belirlenmiştir.³⁴ Mustafa Kemal 1 Mart 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde tarım ve köylünün önemini şöyle dile getirmiştir:³⁵

"Türkiye'nin hakikî sahibi, efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür. O halde her gün daha çok refah ve saadete müstahak ve layık olan köylüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin iktisadî siyaseti bu aslî gayeyi istihsale matuftur. Yedi asırdan beri cihanın dört köşesine sevk ederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini yabancı topraklarda bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir, terzil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlıklarına ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık ve cebbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz bu asıl sahibin huzurunda bugün ihtiramla hakikî vaziyetimizi alalım."

Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesiyle tarımsal üretim artma eğilimi göstermiştir. Bu gelişmede savaşın sona ermesi kadar Milli Hükümetlerin aldığı bazı önlemlerin de etkisi olmuştur.

³³ a.g.e., s. 160-161.

³⁴ a.g.e., s. 161-162.

³⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938), C. 1, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1945, s. 219.

Bu yıllarda asker ailelerine yardım esasını kapsayan “ Mükellefiyeti Zirai Nizamnamesi” ile çiftçiye ihtiyacı olan tohumluk verilmiştir. Bunun yanı sıra Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilerin uygun fiyata tarımsal alet almaları sağlanmıştır.³⁶

Kurtuluş Savaşı yıllarında hayvan varlığı da zarar görmüş, halkın et gereksinimi karşılanamaz duruma gelmiştir. Milli ziraat programında hayvancılığın teşviki, ıslah ve çoğaltılması ve hayvansal ürünler sanayinin kurulması konularına yer verilmiştir. Ancak bu programın uygulanabilmesi, hayvan yemi üretimi ve çayırların ıslahı ile ilgili olduğundan uzun vadeli bir çalışmayı gerektiriyordu.³⁷ Milli ziraat programında hayvancılığa olduğu kadar hayvansal ürünler sanayinin kurulmasına da değinilmiş olması, Cumhuriyet döneminde tarım politikalarının gıda sanayinin kurulması ve geliştirilmesini sağlayacak şekilde uygulanacağını göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aynı yıllarda gıda sanayinin durumu hakkında 1921 sanayi sayımı sonuçları fikir vermektedir. Çizelge 8’de 1921 sanayi sayımı sonuçlarına göre gıda sanayinin imalat sanayi içindeki yeri görülmektedir.

Çizelge 8. 1921 Sanayi Sayımı Sonuçları

	Müessese Sayısı	Çalışanlar Sayısı	İşçi / İşyeri ³⁸
Mensucat Sanayi	20.057	35.316	1,76
Deri Sanayi	5.347	17.964	3,36
Maden Sanayi	3.273	8.021	2,45
Gıda Sanayi	1.273	4.493	3,52
Toprak Sanayi	704	3.612	1,93
Kimya Sanayi	337	802	2,37
Toplam	33.058	76.212	2,56

Kaynak: Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 173-174.

³⁶ Naşit Uluğ, “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, (Atatürk Özel Sayısı), Ankara, 1965, S. 53, C. 5, s. 46.

³⁷ Eldem, **a.g.e.**, s. 164.

³⁸ İşyeri başına işçi sayısı tarafımdan hesaplanmıştır.

1921 yılına ait sanayi sayımı sonuçlarına göre, 33.058 sanayi işletmesi ve 76.212 sanayi işçisi vardı. Sanayi müesseseleri içinde en yüksek payı mensucat sanayisi (%60,6) alırken, bunu deri (%16,1), maden %9,9, gıda (%3,8), toprak (%1) ve kimya (%1) sanayisi izlemekteydi.³⁹ Gıda sanayinin toplam 1.273 tesisinde 4.493 işçi çalışmaktaydı. İşletme başına düşen işçi sayısının 3,52 olması, gıda sanayi tesislerinin imalathane düzeyinde olduğunu göstermektedir. Çizelge 9’da⁴⁰ 1921 sanayi sayımı sonuçlarına göre, gıda sanayinde şeker, helva, sucuk ve pastırma, un, makarna ve balık yağı üretimi yapan tesislere ait verilere yer verilmiştir.

Çizelge 9. Gıda Sanayinde Üretim Yapan Tesislerin Dağılımı

Sektör	Miktar	%	İşçi Sayısı	İşçilerin İşyerine Oranı
Gıda Sanayi	1.273	100	4.493	3,52
Şekercilik	160	12,56	381	2,38
Helvacılık	506	39,74	1.207	2,38
Balıkçılık	56	4,39	1.268	22,62
Pastırmacılık	168	13,19	903	5,66
Unculuk	361	28,35	667	2,55
Makarnacılık	2	0,15	18	9,00
Balık Yağı	20	1,57	50	2,50

Kaynak: Abdulkadir İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 152.

Çizelge 9’da görüldüğü gibi, gıda sanayi içinde en fazla tesis sayısı helva imalathanelerine aitti. Bunu un ve pastırma üretimi yapan imalathaneler izlemekteydi. Sektörde sadece geleneksel ürünlerin üretimini yapan imalathaneler varlığını sürdürebilmiştir. Bu yapıdaki gıda imalathaneleri ile halkın temel gıda gereksiniminin karşılanması mümkün değildir. Cumhuriyet döneminde hükümetlerin uyguladığı politikalarda farklılıklar olmakla birlikte, temelde tarım politikaları hem tarımın hem de gıda sanayinin gelişimini sağlayacak şekilde uygulanmış, ülkenin bu alanda dışa bağımlılıktan kurtarılması hedeflenmiştir.

³⁹ Çiğdem Ünal, **Türkiye’de Sanayi Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010, s. 30-31.

⁴⁰ Çizelge 9, İlgen, **a.g.e.**, s. 152 Tablo II’de bulunan verilerden bazıları kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

I. BÖLÜM: ATATÜRK DÖNEMİNDE İZLENEN TARIM POLİTİKALARI ve GIDA SANAYİ (1923-1938)

A. Türkiye İktisat Kongresi'nde Tarım ve Sanayi

Mustafa Kemal Paşa ekonomiye verdiği önemi konuşmaları, tutum ve davranışları ile sürekli olarak vurgulamıştır. Kurtuluş Savaşı'nın en hareketli günlerinde, savaş sonrasında bağımsız Türk Devleti'nde uygulanması gereken ekonomik politikaların hazırlanması için Ziya Gökalp başkanlığında bir heyet kurmuştur. Mustafa Kemal Paşa, heyetin Ankara Garı'nda bir vagon içinde yürüttüğü çalışmalara da zaman zaman katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci önemli davranışı ise, Cumhuriyet'in ilanından sekiz ay önce Türkiye İktisat Kongresi'ni toplaması ve iktisat politikasının belirlenmesinde geniş kitlelerin düşüncelerini öğrenmesidir.⁴¹

Türkiye'de Misak-ı Milli gereğince düşman işgaline son verilmiş, sağlanan barıştan sonra yurdun ekonomik kalkınması için çalışılmıştır. Lozan görüşmelerinde eşit koşullar, siyasi ve ekonomik bağımsızlık esas alınmış, ancak konferansa katılan diğer ülkelerin bu anlayışta birleşmemesi nedeniyle görüşmeler kesilmiştir.⁴²

Bu dönemde 17 Şubat-4 Mart 1923'de İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı açış konuşması, kurulmakta olan yeni devletin ekonomi politikalarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması Osmanlı Devleti'nin yıkılış nedenleri, yeni devletin mevcut durumu ve geleceğe yönelik öngörülerini içermektedir. Tarihin, milletlerin yükseliş ve düşüş sebeplerini siyasi, askeri ve toplumsal olaylara bağladığını, ancak milletlerin yaşayışında, ilerleme ve yıkılışında ekonominin önemini vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin batıya bağımlılığını şu şekilde dile getirmiştir: “Bir devlet ki tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir devlet ki gümrükleri için rüsum muamelesi ve saire tanzimi hakkından men edilir, bir devlet ki

⁴¹ Yüksel Ülken, “Atatürk'ün İktisadi Kalkınma Modeli”, **Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri**, Cilt I, Ed. Semih Tezcan, Kriston Curi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ekim 1981, s. 149.

⁴² Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 105.

ecnebler üzerinde hakkı-ı kazasını tatbikten mahrumdur. O devlete müstakil denilemez... Osmanlı ülkesi ecneblerin müstemlekesinden başka bir şey değildi.”⁴³

Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla kazanılmasını sağlamış bir başkomutan olarak “siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle tetviç edilemezse semere, netice payidar olamaz. En kuvvetli ve en parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hakimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lâzımdır”⁴⁴ şeklindeki yaklaşımı ekonomik kalkınmanın temelini oluşturmuştur.

Mustafa Kemal konuşmasında kalkınma ile ulaşılmasını dilediği hedefi şöyle dile getirmiştir: “Arzumuz şudur: Bu memleketin efradı ellerinde nümûneleriyle ziraat, ticaret, san’at, sây ve sabanın mümessili olsun. Artık bu memleket fakir, millet hakir değil, belki de memleketimiz zenginler memleketidir. Bu yeni Türkiye'nin adına “çalışkanlar diyarı” denir. İşte millet böyle bir devir içinde bulunuyor; bu böyle bir devri ilâ edecek ve tarihini de yazacaktır.”⁴⁵ Ekonomik kalkınma için tarım ve ticarete izlenmesi gereken yolu ise şu sözleriyle tanımlamıştır:⁴⁶

“...İktisadiyat demek, her şey demektir. Yaşamak için, mes’ut olmak için, mevcudiyet-i insaniye için ne lâzımsa bunların kâffesi demektir, ziraat demektir, ticaret demektir, sây demektir, herşey demektir... Bu vâsi ve feyizli toprakları işleyebilmek, işletebilmek için noksan olan el emeğini behemahâl fenni alât ile telâfi etmek mecburiyetindeyiz... Memleketimiz ziraat memleketidir. Bu itibarla halkımızın ekseriyeti çiftçidir, çobandır. Binaenaleyh en büyük kuvveti, kudreti bu sahada gösterebiliriz ve bu sahada mühim müsabaka meydanlarına atılabiliriz... mahsulât ve mamulâtın mübadelâtı ve servete inkılâbı için ticarete ihtiyacımız vardır... Bunda muvaffak olabilmek için hakikaten memleketin ihtiyacına mutabık esaslı program üzerinde bütün milletin müttehit ve hemâhenk olarak çalışması lâzımdır... Bence yeni Devletimizin, yeni Hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır.

Mustafa Kemal Paşa gençlerin yetiştirilmesi açısından önem taşıyan eğitim programının da ekonomi programına istinat etmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin milletin kurtuluşu için Misak-ı Milli'nin ve Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ilk temel taşlarının atılması açısından önem taşıdığını, Türkiye

⁴³ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 248.

⁴⁴ a.g.e., s. 251.

⁴⁵ a.g.e., s. 252.

⁴⁶ a.g.e., s. 254-255.

İktisat Kongresi'nde ortaya koyduğu Emek Misak-ı Millisi ile milletin ve ülkenin hakiki kurtuluşunun temin edileceğini de vurgulamıştır.⁴⁷

Özetle Atatürk ekonominin gelişmesi için alınması gereken öncelikli önlemleri şu şekilde sıralamıştır: Meslek örgütleri ve kredi kuruluşlarının kurulması, var olanların güçlendirilmesi, makineleşmeye önem verilmesi, ekonominin güçlendirilmesi için birlikte çalışılması, yurdun kendi kendine yeterli hale gelmesi, üretimin arttırılması ve düzenlenmesi, ithalat ve ihracat dengesinin sağlanması.⁴⁸

İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey kongrenin toplanma amacını; yurdun gelişmesi için alınacak ekonomik tedbirlerin belirlenmesi ve T.B.M.M.'ye bildirilmesi olarak belirtmiştir. Konuşmasında ilk defa karma ekonomiden bahseden Mahmut Esat Bey “yeni Türkiye muhtelit bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadî teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsî tarafından deruhte edilmelidir... Çünkü memleketimizin iktisadî vaziyeti bunu istilzam ediyor. Hülâsa bazı hususatta iktisadiyatımız devletleştirme usûlünü takip edecek, bazı hususatta iktisadî teşebbüslerini şahsî teşebbüslere terk edecektir” demiştir.⁴⁹

Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa ise alınması gereken ekonomik önlemler arasında tarımsal ürünlerin korunması, üretimin arttırılması, yolların yapılarak ihracatın sağlanması ve israfın önlenmesi üzerinde durmuştur.⁵⁰

1135 kişinin katıldığı kongrede çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri yer almıştır. Bu grupların genel kurula getirdiği öneriler kongre çalışmalarına esas oluşturmuş ve ekonomik ihtiyaçları açıklayan bir bildiri şeklinde T.B.M.M. Başkanlığı ve Başbakanlığa sunulmuştur. Çiftçi grubunun aldığı ekonomik kararlar şunlardır:⁵¹

1. Reji sorunu: Reji uygulama ve yönetiminin kaldırılarak, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması,

⁴⁷ a.g.e., s. 255-256.

⁴⁸ İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, s. 107.

⁴⁹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 262-263.

⁵⁰ a.g.e., s. 266-269.

⁵¹ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 59-69.

2. Tarım ve eğitim sorunu: Her yaştan köylünün eğitimi için çeşitli önerilerde bulunulmuş, köylerde kurulacak eğitim kurumlarında uygulamalı eğitim verilmesi, uygulamalı konferanslar ve filmlerin önemi vurgulanmıştır.
3. Asayiş sorunu: Asayişin sağlanması açısından öğretimin önemine değinilmiş, adli vakalarda izlenmesi gereken yol ve yasal uygulamalar, iletişim ve ulaşım olanaklarının geliştirilmesi istenmiştir.
4. Aşar sorunu: Aşarın kaldırılması, tüm şahıslar arasında eşitlik gözetilerek, yeni bir vergilendirme yönteminin geliştirilmesi önerilmiştir.
5. Ziraat Bankası ve Zirai Kredi sorunu: Ziraat Bankası tarafından çiftçilere kredi verilmesi ile ilgili önerilere yer verilmiştir.
6. Yollar sorunu: Köylerden demiryolları, karayolları ve denizyollarına bağlantının sağlanması, ulaşım ücretlerinde indirim yapılarak, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında rekabet şansının artırılması, ürünün ulaşım sırasında meydana gelebilecek zararlanmalara karşı sigortalanması, soğukta gönderilmesi gereken tarımsal ürünler için soğutuculu vagonların hazırlanması istenmiştir.

Bunların yanı sıra ormancılık, hayvansal üretim, hastalık ve zararlılarla mücadele, sulama, balıkçılık, tarımsal üretim sorunlarının çözümüne yönelik laboratuvarların kurulması, suni gübrelemenin sağlanması, pancar yetiştiriciliği ve şeker fabrikalarının kurulması, makineleşmenin sağlanması konularında da sorun çözümüne yönelik bilimsel önerilere yer verilmiştir.⁵²

Tarımda makineleşmenin sağlanması için uluslararası bir sergi ve yarışma düzenlenerek, Avrupa ve Amerika'daki tarım ve tarım makineleri (sanayi-i ziraiye makineleri) üretimine yönelik fabrikaların ve yerli üreticilerin davet edilmesi önerilmiştir. Ülke koşullarına uygun olan tarım alet ve makinalarının her ilde düzenlenecek sergilerle çiftçilere tanıtılması ve tarımsal ürünlerin de sergilenerek başarılı üretimlerin ödüllendirilmesi üzerinde durulmuştur.⁵³

⁵² a.g.e., s. 76-77.

⁵³ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 403-404.

Sanayi grubu ise gümrüklerde koruma usulleri, sanayi teşvik kanunu, yollar, Sanayi Bankaları, sanat öğretimi ve sanayi odaları sorunlarındaki isteklerini bildirmiştir. Alınan kararlar şöyle özetlenebilir:⁵⁴

1. Gümrüklerde koruma usulü
 - A. Yurt içinde yeterince üretilen malların ithaline gümrükler yoluyla engel olunması,
 - B. Türkiye’de üretilen hammaddelerin ithalinin yasaklanması, yurt dışından gelen hammaddelerden gümrük vergisi alınmaması,
 - C. Sanayi için gerekli olan makine ve makine aksamının gümrüksüz ithal edilmesi,
2. Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkında
 - A. Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun yedinci maddesinin beşinci fıkrasında belirtilen hammadde listesinin sanayicinin ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde ve sanayicilerin oyu alınarak belirlenmesi,
 - B. Kanundaki vergi muafiyetinin dağıtılarak uygulanması,
 - C. Yurt içinde üretilen malların fiyat farkı %20 olsa bile yurt dışında üretilen mallara tercih edilmesi ve eksiltme usulü ihalelere katılacak ithal malların gümrüklenmiş olması,
 - D. Hükümetin sanayi kuruluşları ve yan tesislerine 5 dönüm araziye bedelsiz olarak vermesi ve tasarruf senedi verileceğini bildiren kanunun uygulanması,
 - E. Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun sağladığı muafiyetlerin yalnızca Türkiye vatandaşlarına ve sermayesinin %75’i Türklerin olan şirketlere tanınması,
 - F. Kanunun kalan 5 yıla ilaveten 25 yıl daha sürdürülmesi,
 - G. Her yıl sergiler açılarak, başarılı sanayicilerin ödüllendirilmesi,
 - H. Tüm halkın yerli malı kullanmasının zorunlu hale getirilmesi.

Bunlara ilaveten sanayi merkezi olan büyük şehirlerle limanlar ve iç bölgelerdeki kasabalar arasında demiryolu ve karayolu ağının geliştirilmesini, sanayicinin kredi alabileceği sanayi bankalarının oluşturulmasını, çırak, usta ve

⁵⁴ a.g.e., s. 426-427.

mühendislerin yetiştirilmesini, sanayi odalarının yaygınlaştırılmasını ve örgütlendirilmesini talep etmişlerdir.⁵⁵

Yerli malı kullanımını özendirmek amacıyla Türkiye İktisat Kongresi ile eş zamanlı bir sergi kurulmuştur. Sergi, bugünkü İzmir Enternasyonal Fuarı'nın da temelini oluşturmuştur.⁵⁶

Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Mustafa Kemal imzasıyla 8 Nisan 1923'te yayınlanan seçim bildirgesinde (Dokuz Umde) yer bulmuştur. Bu bildirgenin başlangıcında, ulusal egemenliğe dayanan halk hükümetinin barış zamanındaki görevinin ekonomik kalkınmayı sağlamak, ülke ve ulusu gönence kavuşturmak olduğu belirtilmiştir.⁵⁷ Tarım ve sanayinin gelişmesi için yapılması planlanan çalışmalara Beşinci Umde'de yer verilmiştir.⁵⁸

“Umde 5

- A. Âşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nıkat esaslı bir surette ıslah edilecektir.
- B. Tütün ziraat ve ticaretini milletin azami nefine göre temin edici tedbir alınacaktır.
- C. Müessesatı maliye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır.
- D. Ziraat Bankası'nın sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve daha vasi yardım edebilmesi temin edilecektir.
- E. Memleketimiz çiftçiliğine ziraat makineleri vasi mikyasta idhal olunacak ve çiftçilerimizin alât ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.
- F. Mevaddı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulât ve masnunatı memleket dahilinde vücuda getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükafat itası suretleriyle azami tedbir alınacaktır.
- G. Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için heman teşebbüsât ve fiiliyata başlanacaktır. Tahsili iptidaide tedrisatın tevhidî ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacımıza ve asri esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfihi ve ikdarı temin edilecektir. Vesaiti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır.
- H. Sıhhatı umumiye ve muaveneti içtimaiyeye ait müessesat ıslah ve teksir edilecek ve sayı amel erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

⁵⁵ a.g.e., 427-429.

⁵⁶ web.deu.edu.tr/atiksu/ana12/ana12.html

⁵⁷ Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 125.

⁵⁸ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 516.

- İ. Ormanlarımızdan terekkiyatı fenniyeye muvafık surette istifadeyi meadinimizin en nafi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini temin edecek esaslar vazolunacaktır.”

Dokuz Umde’ye 11 Eylül 1923’de kurulan Halk Fırkası’nın programında da yer verilmiştir.⁵⁹

Kurtuluş Savaşı’ndan çıkmış ülkenin maddi olanakları son derece yetersizdi. Buna karşılık birçok ürünün üretimi yapılamadığından, ülke ihtiyacı büyük ölçüde dış alımla sağlanmaktaydı. Çizelge 10’da 1923 yılında toplam bedeli 145 milyon lira olan ithalatın ürünler temelinde dağılımı verilmiştir.

Bu veriler ülke yapısının anlaşılması için yeterlidir.⁶⁰ Çizelgede görüldüğü gibi halkın gıda ihtiyacı büyük ölçüde ithalatla sağlanmaktadır. İthal edilen gıda maddelerinden un, şeker, kahve ve çay işlenmiş gıda ürünlerindedir. Özellikle buğday, un ve şeker ithalatı için yapılan ödeme gıda maddeleri ithalatı içinde en yüksek paya sahiptir. Oysa tarımın gelişmesini sağlayacak ziraat aletleri, benzin, lastik ve ağır maden yağlarının ithalatı için ödenen bedeller, gıda maddeleri ithalatı için ödenen bedelden düşüktür.

Çizelge 10. 1923’de İthal Edilen Ürünler ve Bedelleri

İthal Ürün	Tutarı (milyon TL)	İthal Ürün	Tutarı (milyon TL)
Dokuma	62.7	Demir, çelik	7.8
Buğday ve un	11.6	Gaz yağı	4.3
Şeker	11.0	Benzin	7
Kahve	2.5	Ağır maden yağları	6
Çay	9	Makinalar	8
Pirinç	1.9	Lastik	1
Limon	5	Matbaa kâğıdı	2
Hurma	6	Ziraat aletleri	5

Kaynak: Uğur Korum, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 66.

⁵⁹ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973, s. 256.

⁶⁰ Uğur Korum, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 66.

Ülke ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim yapabilecek şirketler yabancı sermaye ortaklığı ile kurulabilmekteydi. 1923 yılında kurulan yedi anonim şirketten üç adedi Gıda Sanayi'ne yönelik olarak çalışmaktaydı. Bunlar yerli sermaye ile kurulan şirketlerdi. Diğer dört şirketin faaliyet alanları ise bankacılık, sigortacılık, sinema ve tiyatro ve ticarettir. Bu şirketler yabancı sermaye katılımlıydı. Bu yedi şirketin ödenmiş sermayeleri 1,5 milyon TL'dir.⁶¹ Bu nedenle sanayi grubunun aldığı kararlar arasında, ülke ekonomisinin dışa bağımlılıktan kurtarılabilmesi için yerli yatırımcıların devlet tarafından desteklenmesi yer almıştır.⁶²

B. Lozan Barış Antlaşması'nın Ekonomik Hükümleri

Resmi adıyla “Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lozan Konferansı” iki aşamada yapılmıştır.⁶³ Birinci aşama 20 Kasım 1922-4 Şubat 1923 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Türk Heyeti'ne Hariciye Vekili İsmet Paşa başkanlık etmiştir.⁶⁴ Heyete Bakanlar Kurulu tarafından 14 maddelik bir talimat verilmiştir. Talimatın ilk yedi maddesi sınırlarla, izleyen beş maddesi devlet düzeniyle ve son iki maddesi Osmanlı'dan ayrılan ülkelerle ilgiliydi. Talimatın en önemli yanı; müttefiklerin Ermeni yurdu kurmak ve kapitülasyonları korumak konularında ısrar etmesi durumunda, Türk Heyeti'nin görüşmeleri kesip, Ankara'ya dönebilecek olmasıydı.⁶⁵ Açılışı 20 Kasım 1922'de yapılan konferansın ilk genel oturumu ertesi gün (21 Kasım) gerçekleştirilmiş ve üç komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonlar şunlardır: a) Ülke ve Askerlik Sorunları, b) Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi ve c) Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonları.⁶⁶ Ancak 2,5 ay süren ilk dönem toplantılarında Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya sınırı, 15 milyon lira tazminat ve Yunan tamiratı konularında anlaşmaya varılamadığından⁶⁷, konferansa 2,5 ay ara verilmiştir.⁶⁸ Yönetici kadromuz siyasi ve ekonomik bağımsızlığı öngörmüştür. Konferansta en

⁶¹ A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, Çizelge 7.

⁶² Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 427.

⁶³ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980**. İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 218.

⁶⁴ İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, s. 101.

⁶⁵ Oran, **a.g.e.**, s. 218.

⁶⁶ Bilâl N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 682.

⁶⁷ İsmet Paşa, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'e telgrafla gönderdiği 27 Ocak 1923 tarihli raporunda konferansın resmi çalışmalarının bittiğini bildirirken, askıda kalan sorunları vurgulamıştır. **a.g.e.**, s. 384-385.

⁶⁸ Korum, **a.g.m.**, s. 64.

çetin tartışmalar bu konularda yapılmış, ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi için tekrar savaşa girmek bile göze alınmıştır.⁶⁹ Konferansın ikinci dönemi 23 Nisan 1923'te başlamış, 24 Temmuz 1923'te barış antlaşması, barış antlaşmasını bütünleyen sözleşme, anlaşma, bildiri, protokol gibi ek belgeler ve Türkiye ile bazı Batılı devletler arasındaki mektupların imzalanmasıyla sona ermiştir. Konferansın kesilmesine neden olan kapitülasyonlar konusu 28. madde ile hükme bağlanarak kaldırılmıştır.⁷⁰

Lozan Antlaşması ve ek sözleşmelerin içerdiği ekonomik ve mali hükümler şöyle özetlenebilir: Antlaşma ile devletlerin savaştan kaynaklanan tazminat talepleriyle hakiki ve hükmi şahıslar hukuku birbirinden ayrılmış ve bunlara farklı kurallar uygulanmıştır. Devletler, savaş tazminatı taleplerinden karşılıklı olarak vazgeçmişlerdir. Mal, hukuk ve menfaatler sahiplerine iade olunacaktır.⁷¹

Bir siyasi bağımlılık düzenlemesi olan ve ağır ekonomik sonuçlara yol açan kapitülasyonların kaldırılması büyük bir başarı olmakla birlikte, Osmanlı borçlarının ödenmesiyle ilgili hükümler Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomi politikalarını etkilemiş ve ülkenin gelişimi açısından ayak bağı oluşturmuştur. Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ve daha önce Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan devletler arasında paylaştırılmıştır. Ancak borcun 2/3'sini oluşturan 85 milyon altın liralık tutarı Türkiye'nin ödemesi yükümlülüğü getirilmiştir. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ise 5 yıl boyunca gümrük tarifelerinin değiştirilmemesini, 1916 Osmanlı gümrük tarifesinin uygulanmasını öngörmüştür. Osmanlı gümrük tarifesi, yaygın tarımsal tüketim mallarının ithalatına %30-40 vergi uygulayan ve sanayiye koruma amacı olmayan bir tarifeydi. Ayrıca Ticaret Sözleşmesi ile ithal edilen mallara yerli mallardan farklı oranlarda vergi konması engellenmiştir. Bu hükümler, 5 yıl süreyle Türkiye'nin gümrük gelirlerini arttıracak ve sanayiye dış rekabetten koruyacak bir politika uygulanmasına engel olmuştur.⁷²

Lozan Antlaşması'na göre Anadolu'dan 1 milyon, Doğu Trakya'dan 190 bin, İstanbul'dan 70 bin Rum ve Yunanistan 400 bin kadar Türk'ün değişimi yapılmıştır. Giden Rumların çoğunluğu tüccar, sanayici, sanatkâr ve serbest meslek sahibi

⁶⁹ İnan, **Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı**, s. 8.

⁷⁰ Oran, **a.g.e.**, s. 220-225.

⁷¹ Eldem, **a.g.e.**, s. 222-223.

⁷² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 43-45. Bu konuda ayrıca bkz. Eldem, **a.g.e.**, 224-225.

kişilerdi. Gelen Türkler ise çiftçiydi. Şirket sermayelerinin ve emeğin %15'ini Türkler, sermayenin %50'si ve işgücünün %60'ını Rumlar karşıladığından, değişim uzun dönemde ekonominin millileşmesini sağlamakla birlikte, kısa dönemde sanayinin gelişmesi üzerine olumsuz etki yapmıştır.⁷³

C. 1923-1929 Döneminde Ekonomik Gelişmeler

Kongre'nin üzerinde birleştiği "misak-ı iktisadi" kararlarının temelini sanayiye ve ticareti geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren bir ekonomik düzen oluşturmuştur. Alınan kararların serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde uygulanması düşünülmüştür. Temmuz 1923'de Lozan'da barışın sağlanmasıyla kapitülasyonlar kaldırılmış, ancak bazı ekonomik konular örn; gümrük tarifelerindeki serbestlik 1929'da uygulanabilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra yabancı şirketler elindeki imtiyazlar satın alınarak millileştirilmiş ve endüstrileşme sağlanırken, bir plan dahilinde ulaşım için memleket yolları yapılmıştır.⁷⁴

Erdoğan Tokgöz tarafından ulusal ekonomiye geçiş⁷⁵ olarak da adlandırılan ekonomide liberalizm döneminde devlet doğrudan imalat sanayi yatırımlarına girmek yerine teşvik ve iştirak yöntemlerini tercih etmiştir.

Yerli sanayinin kurulmasını teşvik amacıyla ve Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar gereğince, 1924'de çıkarılan bir yasa ile özellikle ihracata yönelik üretim yapan sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu ithal hammaddelerin gümrük vergisinden bağışık olması sağlanmıştır. 1927'de çıkarılan ve ayrıntıları aşağıda verilen Teşvik-i Sanayi Kanunu ile gümrük vergisi bağışıklığı yatırım mallarını da içerecek şekilde genişletilmiştir.⁷⁶

Ekonomik gelişme açısından diğer önemli bir çabalar ise, İş Bankası ile Sanayi ve Maadin Bankalarının kurulması ve aşarın kaldırılması olmuştur.

Kurucularının arasında Atatürk'ün de bulunduğu, 16 Ağustos 1924'de kurulan İş Bankası ulusal anlamda ilk büyük bankadır ve özel kesim yaratmak amacıyla etkili

⁷³ Korum, **a.g.m.**, s. 65.

⁷⁴ İnan, **a.g.e.**, s. 9-12.

⁷⁵ Erdoğan Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2011, s. 45.

⁷⁶ Tunç Tayanç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 54-55.

şekilde kullanılmıştır. Bankanın kuruluş amacı; ulusal kuruluşların kredi ihtiyaçlarını karşılamak, ülkede tasarruf ve mevduatın gelişmesini sağlamak, ulusal bankacılığı yaratmak ve geliştirmektir. Banka, Türkiye İktisat Kongresi'nde önerilen ana kredi kurumu olmuştur.⁷⁷ Aynı zamanda banka, kuruluş amacına uygun olarak ülkenin ekonomik gelişmesi ve sanayileşme hamlesinde önemli görevler üstlenmiştir.⁷⁸

17 Şubat 1925'te Aşar Vergisi kaldırılmıştır.⁷⁹ Bunu takiben 19 Nisan 1925'de Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Bankanın kuruluş yasasının 8. maddesinde "banka kendine devredilen fabrikaları yüzde elli biri nama muharrer senetle kendisine ve Türk efrat ve eşhası hükmiyesine ait olmak üzere tesis edeceği Türk anonim şirketlere devrederek, işletmeye mezdundur" denilerek kamunun elindeki sanayi kuruluşlarını devretmek yoluyla şirketleşmeyi özendirilmektedir.⁸⁰

Tarım ve sanayinin gelişmesi için alınan önlemler yoluyla üretimin artırılmasına ve ekonominin canlanmasına çalışılmış, ayrıca ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak amacıyla çeşitli önlemler alınmıştır. Örneğin bu çerçevede, fuar alanları ve balo salonu içeren Karadeniz Gemisi Türkiye Cumhuriyeti'nin tanıtımı için 12 Haziran 1926'da yola çıkmış ve 85 gün boyunca 12 ülkenin 16 limanına ulaşmıştır. Fuar alanlarında ülkede üretilen tarımsal ürünler ve sanayi ürünleri sergilenmiştir. Bu seyahat sırasında 65.000 ziyaretçi tarafından gezilmiştir. Atatürk'ün talimatıyla düzenlenen geziye Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası da katılmıştır. Gezinin ülkenin tanıtımı ve ürünlerin pazarlanması amaçlarına hizmet etmesi sağlanmıştır.⁸¹

Devletin bu dönemdeki ekonomik faaliyetlerinden bir diğeri de ulaştırma alanında olmuştur. Ulaşım ağının kurulması ekonomik ve askeri açıdan çok önemliydi. Osmanlı döneminde kilometre garantisi ve demiryolu boyunca çevre madenlerinin işletme hakkı verilen yabancı şirketler tarafından inşa edilen demiryolları, pazara yönelik tarımın gelişmesi ve buralarda mamul maddeler için talep yaratılmasına da

⁷⁷ Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model*, Tisa Matbaası, Ankara, 1981, s. 88.

⁷⁸ http://www.isbank.com.tr/PDF/FaaliyetRaporlari/ISBANK_faaliyet_raporu_2010.pdf

⁷⁹ Özer Özçelik ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 1, 2007, s. 253-266.

⁸⁰ *Düster*, Üçüncü Tertip, Cilt 6, İkinci Basılış, Ankara, 1953, s. 213.

⁸¹ <http://blog.milliyet.com.tr/ulkemizin-tanitimi-konusunda-tarihten-bir-ornek---karadeniz-gemisi-/Blog/?BlogNo=175914>

hizmet ediyordu.⁸² Yabancı şirketlerin denetiminde bulunan demiryolları, 1924 yılında Anadolu demiryollarının devletleştirilmesi hakkındaki kanun kabul edilerek devletleştirilmiş, diğer taraftan da yeni demiryollarının yapımına önem verilmiştir. Demiryollarının yapımı ve işletilmesi için kurulan Nafia Vekâleti'ne bağlı müdürlükler 1927'de birleştirilerek Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi kurulmuştur.⁸³

Bu dönemin sanayi politikası açısından Teşvik-i Sanayi Kanunu önem taşımaktadır. 1913 yılında çıkarılan kanun 1924'de tadil edilmiş ve 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Kanun ile günün ihtiyaçlarına uygun hale getirilmiştir.⁸⁴ Teşvik-i Sanayi Kanunu; vergi muafiyeti, toprak bağıışı, yatırım mallarının gümrüksüz ithal izni, taşıma ücretlerinde indirim, devlet kurumlarının teşvik edilen ürünleri ithal malların fiyatından %10'dan fazla olmamak kaydıyla satın almasını içeriyordu.⁸⁵ Böylece yerli sanayi sektörünün sermaye birikimine destek verilmiştir. Buna rağmen Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların birçoğu nitelik olarak sanayi tesisi olarak kabul edilemeyecek madencilik, tarım ve hayvancılıkla ilgili kuruluşlardır.⁸⁶ On kişiden az işçi çalıştıran kuruluşlar küçük sanayi olarak kabul edilecek olursa, mevcut kuruluşların %96,8'i küçük el ve ev sanatları veya küçük sanayi grubuna girmektedir. 10 kişiden fazla işçi çalıştıran kuruluşlar orta ve büyük sanayi grubu olarak sınıflandırıldığında ise toplam 62245 kuruluşun %3,2'si bu grupta yer alabilmektedir.⁸⁷ 1927 sanayi sayımı sonuçları Çizelge 11'de⁸⁸ verilmiştir.

⁸² Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 37.

⁸³ Özer Özçelik ve Güner Tuncer, **a.g.m.**, s. 253-266.

⁸⁴ Haldun Derin, **Türkiye'de Devletçilik**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, s. 81.

⁸⁵ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 77.

⁸⁶ Ali Coşkun, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi", **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı: 4, 2003, 72-77.

⁸⁷ Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 158-a-159.

⁸⁸ Çizelge 11, Serin, **a.g.e.**, s. 158-a'da bulunan çizelgedeki bazı veriler kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelge 11. 1927 Sanayi Sayımı Sonuçları

Sanayi Dalları	Çalışan işçi sayısı	İşyeri sayısı	1-9 işçi çalıştıran	10-100 işçi çalıştıran	101 ve daha çok işçi çalıştıran
Maden Çıkarma	18.900	556	404	119	33
Tarım Ürünleri	110.500	28.439	27.605	798	36
Dokuma	48.000	9.353	8.918	375	60
Tahta	24.300	7.896	7.686	202	8
Kâğıt	2.800	348	272	68	1
Maden İşletme	33.900	14.752	14.606	139	7
Taş-Toprak	12.300	2.877	2.732	123	2
Kimya	3.100	697	643	52	2
Karışık	500	16	7	9	-
Elektrik	1.400	90	55	35	-
Diğer	1.200	221	209	12	-
Toplam	256.900	65.245	63.164	1.932	149

Kaynak: Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 158-a-.

Tüm bu çabalara karşın, sanayide istenen gelişme sağlanamamıştır. Şeker fabrikaları ve benzeri birkaç istisna dışında ülkeyi dışa bağımlılıktan kurtaracak önemli bir sanayileşme atılımı yapılamamıştır. Bunun en önemli nedenleri; yerli iş adamlarının ciddi yatırımlara girmeye yeterli düzeyde sermayeye sahip olmaması ve daha kolay yollardan sağlanan kazancı tercih etmesi, üretim maliyetlerinin yüksekliği ve dünyada tarımsal üretimde makineleşmeye geçilmesi nedeniyle ihraç ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen düşüşlerdir.⁸⁹ Ekonominin büyük ölçüde tarıma dayalı

⁸⁹ Nusret Erce Batur, **Türkiye'de Devletçilik Uygulamaları (1929-1939)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 47-48.

idame ekonomisinden oluşması, sermaye ve teknik bilgi, iş adamı, girişimci ve nitelikli işgücü yetersizliği yoksulluktan kurtulmayı engellemiştir.⁹⁰

Lozan Anlaşmasına ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi uyarınca, 1928'de sınırlamaların sona ermesinden sonra 1929 yılında Türkiye gümrük tarifelerini değiştirme olanağı bulmuştur. Ancak 1929 yılında meydana gelen ekonomik buhran tüm dünyayı olduğu kadar Türkiye'yi de etkilemiştir.

D. 1923-1929 Döneminde Tarım Politikası ve Gıda Sanayi

1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi

1923-1929 döneminde beş hükümet görev yapmıştır. İlk iki hükümet İsmet İnönü, üçüncüsü Fethi Okyar, son iki hükümet yine İsmet İnönü tarafından kurulmuştur.⁹¹ Bu hükümetlerin programlarında tarım ve sanayinin gelişimini sağlayacağı düşünülen tedbirlere yer verilmiştir. Tarım ve sanayi açısından önem taşıyan ulaştırma ve su işleri devlet yatırımı şeklinde planlanmış, üretim için gereken alet-ekipmanların ülke koşullarında yapımı ve yapılamayanların ithalatını kolaylaştıracak, çiftçi ve sanayicinin üretim yapmasını sağlayacak teşvik ve desteklere değinilmiştir.

Cumhuriyetimizin ilk hükümetini 30 Ekim 1923'de kuran Başbakan İsmet (İnönü) Bey'in 11 bakandan oluşan hükümetinde, Maliye Vekilliği'ni son T.B.M.M. hükümetinin Maliye Vekili de olan Hasan Fehmi (Ataç) Bey, İktisat Vekilliği'ni ise Hasan Hüsnü (Saka) Bey yapmıştır. Her ne kadar hükümet programında açık olarak üzerinde durulmamışsa da Erdiç Tokgöz üzerinde durulan konulardan ilkinin Lozan Antlaşması gereğince yapılması gerekenler, ikincisinin ise Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların uygulamaya konulması olduğu şeklinde yorum

⁹⁰ Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 90.

⁹¹ I. İnönü Hükümeti 30 Ekim 1923-6 Mart 1924, II. İnönü Hükümeti 6 Mart 1924-22 Kasım 1924, Okyar Hükümeti 22 Kasım 1924-3 Mart 1925, III. İnönü Hükümeti 4 Mart 1925-1 Kasım 1927 ve IV. İnönü Hükümeti 1 Kasım 1927-27 Eylül 1930 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bkz. İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 500-508.

yapmıştır.⁹² Programın sonunda hükümetin iş yapmak konusundaki kararlılığı şöyle ifade edilmiştir:⁹³

“Muhterem arkadaşlar! Meclisi Âlinin daima izhar ettiği temenni ve arzu ettiği netice sözden ziyade iş yapılmasıdır. Cumhuriyet Hükümeti sözden ziyade iş yapmak, fiiliyat ve tatbikat ile size ve milletimize emniyet bahşolmak için bütün kuvvetini sarf edecektir. Şiarımız faaliyet, gayret, iş yapmak arzusudur. Sizin müzaheretinizi istirham ederim ki bu müzaheret tevfiği ilâhiye de vesilei tecelli olacaktır.”

6 Mart 1924 ve 22 Kasım 1924 tarihleri arasında görevini sürdüren II. İnönü Hükümeti'nin programı bulunmadığından tarım ve sanayi konularında yapılacaklar hakkında bilgi verilememiştir.

22 Kasım 1924 ve 3 Mart 1925 tarihleri arasında başbakanlık yapan Fethi Okyar'ın kurduğu hükümette Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda), Ziraat Vekili Hasan Fehmi (Ataç) ve Ticaret Vekili Ali (Cenani)'dir. Hükümet programında tarım ve sanayi konularına ziraat ve ticaret başlıkları altında yer verilmiştir. Programda tarımsal üretimin arttırılması için alınacak önlemler üzerinde durulmuştur. Bunlar; tarımın teşvik edilmesi, kayıpların önlenmesi amacıyla ürünlerin muhafaza edilmesi, tarım için gerekli vasıtaların sağlanmasıdır. Ayrıca tarımın kayıt altına alınmasında da artış sağlanacağı belirtilmiştir. Tarımsal üretimde verimlilik açısından önem taşıyan diğer bir konu olan bitki ve hayvan hastalıklarına da programda yer verilmiş, hastalıklarla mücadele edileceği ve hastalıklara karşı gerekli önlemlerin alınacağı vurgulanmıştır. Teknik eleman eksikliğinin giderilmesi için ise, ziraat okullarında uygulamalı eğitimin arttırılacağı ve yeni okulların kurulacağı belirtilmiştir. Ayrıca evcil hayvan sayısının arttırılması ve cinslerinin ıslahı konularına bütçe ayrılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Programın ticaret başlığı altında ise ihracatın arttırılması, taşımacılıkla ilgili sorunların giderilmesi, sanayinin geliştirilmesi için teşvik tedbirlerinin alınması, gereksinim duyulan makinaların sağlanması konuları yer almıştır.⁹⁴

Fethi Okyar Hükümeti'nden sonra İsmet İnönü 27 Eylül 1930'a kadar iki kez daha başbakanlık yapmıştır. İsmet İnönü, III. (4 Mart 1925-1 Kasım 1927) ve IV. (1

⁹² Tokgöz, **a.g.e.**, s. 52.

⁹³ Arar, **a.g.e.**, s. 37.

⁹⁴ **a.g.e.**, s. 43-44.

Kasım 1927 - 27 Eylül 1930) İnönü Hükümetleri olarak bilinen dönemde, hükümet programlarında tarım ve sanayiye ayrıntılı olarak değinilmemiş olmakla birlikte kısaca III. İnönü Hükümeti programında tarımın geliştirileceği ve IV. İnönü Hükümeti programında ise ülkenin ekonomik açığını kapatmaya yönelik faaliyette bulunulacağı belirtilmiştir.

III. İnönü Hükümeti programında tarımın geliştirileceği şu şekilde belirtilmiştir: “Hükümetin siyâseti umumiyesi malumdur. Hariciyede ecnebi devletlerle hüsnü münâsebetin muhafazası, ahden muallak bulunan mesailin hüsnü intacı, nâfia, zirâat ve sıhhati memleket tedabirinin ehemmiyeti mahsusayla inkişaf ettirilmesi ve Cumhuriyetin feyyaz ve islahkar mesaisinin maliyede, ticarete, mâarifte ve adliyede devamıdır.”⁹⁵

IV. İnönü Hükümeti programında doğrudan tarıma yönelik bir açıklama bulunmamaktadır. Ekonomiyle ilgili olarak ise Başbakan İnönü, “iktisâdi fâaliyetlerimizi evvelemerde ve bilhassa memleketin iktisâdi açığını kapamak hedefine temerküz ettirmeğe çalışacağız. Derhâl teşkil edeceğimiz âli iktisat meclisinin gerek bu hususta ve gerek hayat pahalılığında hükümete fenni birçok delâletler yapabileceğini kuvvetle ümit ediyorum.” demiştir.⁹⁶ III. ve IV. İnönü Hükümeti programlarında sanayi konusuna değinilmemiştir.

2. Tarım Politikası ve Uygulamaları

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygulanan tarım politikalarına geçmeden önce tarımın durumu ve ülke ekonomisi içindeki yeri kısaca şöyle özetlenebilir:

Tarımın dış ticaret hacmi içinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Türkiye'nin ihraç gelirlerinin büyük bölümü tütün, pamuk, fındık gibi ürünlerden sağlanırken buğday, pamuklu ve yünlü dokuma, şeker gibi ürünler ise ithal edilmekteydi. Tarımsal amaçla toprak kullanımı çok düşük düzeylerdeydi. Dönemin başlangıcında ekilen topraklar 4-5 milyon hektar kadardı, yani toplam yüzölçümünün %5-6,5'i kadardı. Tarım yapılan araziler ekilen alanların %20'sinden azını oluşturmaktaydı. 1923-1939

⁹⁵ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1, 24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013, s. 122.

⁹⁶ **a.g.e.**, s. 135.

arasındaki dönemde ekilen alanlar yıllık olarak %2,5 artış göstermiştir. Dönemin sonunda ekilen alanların %35 kadarında tarım yapıldığı görülmektedir.⁹⁷

1923 Türkiye'sinde toplam tahıl tüketimi 2,3 milyon tondu. 1927'de yapılan bir araştırmaya göre aile başına düşen ortalama işlenen toprak miktarı 25 dönümdü. Aynı yıl ekili toprak alanının %6,4'ünün pamuk, tütün, susam, soğan ve patates gibi ticari ürünlere ayrıldığı belirlenmiştir. Ekili alanların %4'ünde baklagil tarımı yapılmaktaydı. Geriye kalan tarım arazilerinin %89,6'sı ise tahıl üretimine ayrılmıştı. Tahıl ürünlerinin dörtte birinden çoğu, baklagillerin bir kısmı ve ticari ürünlerin tamamı pazara gönderilmekteydi. Bu dönemde köylünün pazara açılması tahıldan çok hayvansal ürünler ve bahçe ürünlerinin satışıyla olmuştur. Köylü bu şekilde yıl içinde nakit ihtiyacını karşılamıştır. Tipik bir köyde, evlerin hemen yanında bahçecilik ve sebzeçilik yapılır, bunu tarım arazileri izler ve yerleşime en uzak noktada meralar bulunurdu. 1927'de bir köylü ailesinin ortalama 1,9 yük hayvanı, 6 koyunu ve 5 keçisi bulunmaktaydı. Peynir üretimi, yün kırma ve eğirme gibi pazara yönelik faaliyetler evlerde yapılmaktaydı. İhracat olanaklarının artmasına bağlı olarak üretim 1923-1927 yılları arasında %100 artmıştır. Koyun yetiştiriciliğinden yakındaki şehirlerin et ihtiyacının karşılanması amacıyla yararlanılmıştır. 1923'de yapılan toplam et ithalatı İstanbul'un yıllık et tüketiminin %5'ine eşdeğerdi. Yani iç pazarın et ihtiyacı yerli üretimle karşılanmaktaydı. Bunun yanı sıra 1920'li yıllar boyunca Türkiye canlı hayvan ihracatı yapmıştır. Bu üretimin büyük bölümü Doğu Anadolu'dan sağlanmıştır. Diğer önemli hayvansal ihraç ürünü ise yumurtadır. Yaz aylarında yumurta tacirleri tarafından trampa yoluyla toplanan yumurta, en yakın liman ya da demiryolu istasyonuna götürülerek ihracı sağlanmaktaydı. Türkiye'nin 1923'de bu şekilde yapılan yumurta ihracatı 1,4 milyon lira değerindeydi.⁹⁸

Ekilen alanlarda beklenen gelişmenin sağlanamaması nüfus yetersizliği, üretim tekniklerinin geriliği ve iktisadi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Nüfusun ekilen alanlara göre yetersizliği önemli bir sorun olarak görülmüştür. Orta ve Doğu Anadolu'da nüfus dağılımı düşük düzeydedir. Ancak benzer nüfus dağılımına sahip yöreler arasında üretim farklılıklarının bulunması temel darboğazın nüfus yetersizliği

⁹⁷ Çelik Aruoba, "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 79.

⁹⁸ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 21-23.

olmayabileceğine işaret etmektedir. Toprak işleme tekniklerinin geriliği de üretimi sınırlandırıcı önemli bir etkidir. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal üretimde kullanılacak makine ve araçların ithalatını yükseltmek için çaba gösterilmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda ithalatın hızla azalması, ithal edilen makinelerden tarımda yeteri kadar yararlanılmaması dikkat çekicidir. Teknoloji kullanımını da üretimin ve ekilen alanların artırılması açısından yeterli olmamıştır. Bu nedenlerle ekilen alanların azlığı ekonomik sorunlarla yakından ilişkilidir. Ulaştırma ve taşımacılık alanlarındaki gerilik, tarımsal ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlarda yer almasının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Limanlara ve ulaşım yerlerine yakın bölgelerde ve ithalatı yapılan pamuk, fındık, tütün gibi ürünlerin üretimi için yeterli düzeyde toprak ve teknoloji kullanımına bağlı olarak daha yüksek gelir düzeylerine ulaşılmıştır. Bu bölgelerin dışındaki yörelerde ise kişisel ihtiyaçlar ve yerel pazarlar için üretim yapılmıştır. Hayvancılıkta ise pazara yönelik üretim ağırlık kazanmıştır. Bunda çayır ve meraların genişliği, hayvan ve hayvansal ürünlerin pazara ulaştırılmasının nispeten kolay ve hayvansal ürünlerin stoklanmaya elverişli olması etkili olmuştur. 1924 yılında bitkisel üretim değeri / hayvansal üretim değeri 0,69 iken, 1930'lu yıllarda 1 civarına yükselmiştir.⁹⁹

Uygulanan tarım politikaları da bu üç esas çevresinde geliştirilmiştir. Dönemin önemli politikalarından biri nüfusun artırılması yönündeki çabalardır. Üretim tekniklerinin modernleşmesi yönündeki politikalar da dikkat çekicidir. Özellikle traktör ve diğer tarım aletlerinin ithali için teşvik ve kolaylıklar sağlanmıştır. 1926'da 600 kadar olduğu tahmin edilen traktör sayısının 1929 yılı sonunda 2000'e yükseldiği bilinmektedir. 1930'lu yılların sonuna doğru faal traktör sayısının 1000'in altına düştüğü belirlenmiştir. Bu düşüşte dönemin taşıdığı özellik kadar kullanma, tamir, bakım, yedek parça vb. sorunlar etkili olmuştur. Tarımsal üretim tekniklerinin geliştirilmesi yolundaki çabaların yeteri kadar başarılı olamadığı görülmektedir. Diğerlerine göre daha önemli bir sorun olarak kabul edilebilecek iktisadi bütünleşme sorununun çözümü için de yoğun çaba harcanmış, politikalar üretilmiştir. Pazara ulaşım sorununun çözümüne katkı sağlayacak başta demiryolu inşaatı olmak üzere bu alana önemli yatırımlar yapılmıştır. Bu dönemde gösterilen çabalar İkinci Dünya

⁹⁹ Aruoba, **a.g.m.**, s. 79-81.

Savaşı'nı izleyen yıllardaki hızlı genişlemenin nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İktisadi bütünleşme açısından önemli politikalarından bir diğeri de tarıma dayalı sanayi kurma çabalarıdır.¹⁰⁰ 1926 yılında Alpullu ve Uşak şeker fabrikalarının üretime geçmesi ile 1926 yılında 4.728 ton olan şeker pancarı üretimi 1939'da 628.161 tona yükselmiştir.¹⁰¹

İç pazarın oluşması açısından diğeri bir gelişme Cumhuriyet ile önem kazanan ticaret borsalarıdır. 1924 tarihli yasayla ticaret borsaları kurulmaya başlamıştır.¹⁰²

Dönem boyunca uygulanan diğeri politikalar arasında aşarın kaldırılması önem taşımaktadır. Böylece çiftçiye %8'lik doğrudan destek sağlanmıştır. Çiftçiye kredi verilmesi ve kooperatiflerin kurulması yönünde de çaba harcanmıştır. Ancak kredi miktarının düşük kaldığı, kooperatifleşmenin ise yeterince gelişemediği bilinmektedir. Dönemin diğeri önemli bir tarımsal politikası ise tarımsal eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Ancak tütün dışındaki tarımsal ürünlerde destekleme alımı, taban fiyatı, stoklama gibi doğrudan politikalar uygulanmamıştır.¹⁰³

Bu dönemde, Atatürk tarafından ülkenin gerçek sahibi ve efendisi olarak kabul edilen köylünün refah düzeyini arttırmaya yönelik politikalar ağırlık kazanmıştır. Devlet Üretme Çiftlikleri kurularak, modern üretim tekniklerinin öğretilmesine öncülük yapması sağlanmıştır. Toprak dağıtımı, tarımla elde edilen kazançların vergi dışı bırakılması, Toprak Ofisi, Tarım Satış Kooperatifleri gibi uygulamalar üretimi ve verimliliği arttırmak, üreticileri korumak amaçlarına hizmet etmiştir.¹⁰⁴

1924 yılındaki diğeri önemli bir gelişme de Tarımsal Kredi Kooperatifleri için İtibarı Zirai Birlikler Kanunu'nun çıkarılmasıdır. Böylece ufak ve orta ölçekli üretim yapan çiftçinin birlikte çalışarak güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu kanun, 1929'da geliştirilerek Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'na çevrilmiştir. Ayrıca kooperatif kelimesi Türk mevzuatına kanun düzeyinde ilk defa 1924'de girmiştir.

¹⁰⁰ a.g.m., s. 81-83.

¹⁰¹ **Türkiye Şeker Sanayi Kuruluşu, Gelişmesi, Olgunlaşması 1926'dan 1950'ye**, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Ankara, 1950, s. 21. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.01/1452.18.2.

¹⁰² Zafer Toprak, "*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, der., Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 22.

¹⁰³ Aruoba, a.g.m., s. 84-85.

¹⁰⁴ Beşir Hamitoğulları, "*Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık*", **Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 123.

1926'da çıkarılan Türk Ticaret Kanunu'nun 25 maddelik bir bölümü kooperatiflere ayrılmıştır.¹⁰⁵

Tarımda gelişimi sağlayan bir başka kurumsal yasal düzenleme mülkiyetin güvence altına alınmasıdır. 1926 Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu toprakta özel mülkiyeti ve özel mülkiyet üzerine kurulu üretim ilişkilerini pekiştirir.¹⁰⁶

Cumhuriyet hükümetleri köylünün elindeki tohumların ıslah edilerek, üretimin arttırılmasını sağlayacak önlemleri de almıştır. Bu amaçla 2 Aralık 1925 tarih ve 682 sayılı Her Nevi Fidan ve Tohumların Meccanen Tevzii ve Devlet Uhdesinde Bulunan Arazinin Fidanlık İhdası için Ziraat Vekâletine ve İdarei Hususiyelere Bila Bedel Tefvizi Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Tohuma verilen bu önem sonucunda Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak 1926'da Eskişehir'de (Sazova) bir tohum ıslah istasyonu kurulmuş, bunu Adapazarı (1926) ve Ankara'da (1928) kurulan iki istasyon izlemiştir.¹⁰⁷ Tohum ıslahı, tohum üretim denemeleri ve tohumluğun çoğaltılarak çiftçiye dağıtılması çalışmaları ile bütünleştirilmiştir. Özellikle pamuk, tütün, şeker pancarı, buğday, diğer hububatlar, yağ bitkileri, hayvan yemi ve yeşil gübre olabilecek bitkilere yönelik çabalara hız verilmiştir. Bunun yanı sıra bağcılık, meyve ve sebze yetiştiriciliği, zeytincilik, çay üretimi konularında da fidanlıkların kurulması, örnek bağ ve bahçelerin oluşturulması, özellikle ihraç ürünlerinde standardizasyonun sağlanması için çalışmalar yapılmıştır.¹⁰⁸

Hububatlara yönelik bu gelişmelerin yanı sıra pamuk, tütün ve şeker pancarı tohum ıslahına yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Pamuk ıslahına yönelik ilk girişim, 1925'de Adana Tohum Islah Komisyonu'nun kurulması ve 1927'den itibaren ABD'den 40 çeşit tohum getirtilerek denemelere başlanması olmuştur.¹⁰⁹

3. Gıda Sanayinin Kuruluşu ve Gelişimi

Cumhuriyet öncesinde imalat sektörünün genelinde olduğu gibi gıda sektöründe de üretim çoğunlukla küçük işletmelerde gerçekleştiriliyordu. Gıda sanayi

¹⁰⁵ Ayhan Çıkm, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik", **YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi**, Sayı: 62, 2003, s. 25-32.

¹⁰⁶ Toprak, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁰⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, der., Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 46.

¹⁰⁸ **a.g.e.**, s. 50-55.

¹⁰⁹ **a.g.e.**, s. 51.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da çoğunlukla küçük ve orta işletmelerde üretime devam etmiştir. 1923-1929 yılları arasında kurulan ve üretim yapan gıda işletmelerinin tümü ise özel sektöre aitti.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 1932'de yapılan sanayi istatistiklerine göre; 1923-1929 yılları arasında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan gıda işletmelerinin sektörlere göre dağılımı ve kuruluş yılları Çizelge 12'de verilmiştir.

Çizelge 12. 1923-1929 Arasında Kurulan Gıda İşletmeleri

Ürünler	Yıllar							Toplam
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	
Un	10	13	20	22	21	31	33	150
Pirinç	-	1	3	-	-	-	-	4
Hamur işleri ¹¹⁰	-	-	1	1	-	1	4	7
Şeker	-	-	-	2	-	-	-	2
Yemiş üretimi ¹¹¹	-	-	1	5	1	7	1	15
Alkol	1	1	-	-	1	-	1	4
Konserve	-	-	2	-	2	1	-	5
Çikolata, şekerleme ve kakao	2	5	5	4	2	7	1	26
Bitkisel yağ	-	1	-	1	-	1	-	3
Zeytinyağı	-	2	6	15	16	10	3	52
Genel Toplam	13	23	38	50	43	58	43	268

Kaynak: Sanayi İstatistikleri, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 98.

Çizelge 12'de görüldüğü gibi 1923-1929 yılları arasında 268 gıda işletmesi kurulmuştur. En fazla yatırım un sanayine yapılmıştır. Bunu zeytinyağı imalathaneleri izlemiştir. 1921 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de 1.273 gıda işletmesi bulunduğu dikkate alınır, 1923-1929 yılları arasında sadece Teşvik-i Sanayi Kanunu

¹¹⁰ Hamur işleri: Bisküvi, makarna ve ekmek. Bkz. **Sanayi İstatistikleri**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 98.

¹¹¹ Yemiş: Üzüm, incir ve fındık. Aynı yer.

ile kurulan işletmelerin toplam sayıda yaklaşık %21 artış sağladığı söylenebilir. Teşvik almadan kurulan işletmelerin var olabileceği düşünüldüğünde bu oranın daha da yüksek olduğu sonucuna varılabilir. Ancak söz konusu döneme ait sanayi istatistikleri bulunmadığından kesin bir değerlendirme yapmak mümkün olamamaktadır.

Söz konusu dönemde alt sektörler itibariyle gıda sanayinin durumu ise şöyledir:

İmalat sanayi içinde en yüksek geliri sağlayan iki sektörden birisini un değirmenleri oluşturuyordu. Tarımsal üretimin başlıca buğdaya dayalı olması ve kârlılık durumu un değirmenlerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu yüksek kârlılıkta üretim ve ulaştırma engellerine ilaveten imalatçıların stok yapması etkili olmuştur. Örneğin 1928’de stoklama yapılması ve fiyatların yüksekliği nedeniyle kârlılık %32 olmuştur. Ayrıca üreticiler 1929’da yeni gümrük tarifeleri ile daha fazla korunacaklarını umarak stokları iki katına çıkarmışlardır. Ancak 1929 tarifesinde unun ağırlığına göre alınan gümrük vergisi %20 azaltılarak, ithali kolaylaştırılmış ve durumun tüccarlar lehine çevrilmesi sağlanmıştır. Bazı ülkelerden özel anlaşmalarla un ve buğday ithal edildiğinden, değirmenciler arasında iflaslar bir önceki yıla göre iki kat artmıştır.¹¹²

Hammaddesi buğday olan makarna sanayi, Cumhuriyetin ilk döneminde faaliyete geçmiştir. Makarna önceleri erişte adı altında tamamen ev yapımı olarak pazarlanırken, 1922’de İzmir Bayraklı’da ilk kurulan makarna fabrikası ile endüstriyel üretime geçilmiştir. Sektörün içinde önemli yer tutan bisküvi üretimine ise 1924 yılında başlanmıştır.¹¹³

Hayvansal protein ihtiyacının sağlanması açısından önemli olan iki sektör ise et ve et ürünleri ile süt ve süt ürünleri sektörleridir. Savaş yıllarında açlık ve kıtlıkla karşı karşıya kalmış halkın hayvansal protein ihtiyacının karşılanması açısından öncelikle hayvancılığın geliştirilmesi ve et ürünlerinin işlenmesine yönelik fabrikaların kurulması gerekiyordu.

¹¹² Çağlar Keyder, “İmalat Sektörünün Yapısı (1923-1929)”, **75 Yılda Çarklardan Chiplere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 57-58.

¹¹³ **a.g.e.**, s. 170-171.

Et ve et ürünleri sanayinin temelini belediye mezbahaları oluşturmuştur. Mezbahalarda gün aşırı kesim ve stok yapılmadan taze et tüketimi esas alınmıştır. Bu düzen kentlerde zaman zaman talebin karşılanamamasına ve arz-talep dengesinin kurulamamasına yol açmıştır.¹¹⁴ 1923-1929 yıllarında endüstriyel anlamda et ve et ürünleri üretimine geçilememiştir.

Türkiye’de endüstriyel düzeyde süt ve süt ürünleri üretimine ise ilk kez Atatürk tarafından 5 Mayıs 1925’de kurulan Atatürk Orman Çiftliği bünyesinde başlanmıştır. Çiftlikte beslenen süt hayvanlarından (inek, koyun, keçi) elde edilen sütlerle Ankara’nın ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 1926’da inek ahırlarının karşısında 3000 litre süt işleyebilen süt fabrikası ve buzhane bulunmaktaydı. Çiftliğin kuruluşuyla birlikte faaliyete geçen fabrika, ülkemizde modern süt sanayinin temelini oluşturmuştur. Ayrıca Atatürk Orman Çiftliği’nde mevsimine göre inek-manda, inek-koyun ve koyun sütlerinden modern usullerle üretilen Silivri yoğurdu da satışa sunulmuştur. Süt ürünleri açısından önemli diğer bir gelişme ise Edirne ve Bursa dışında pek yaygın olmayan peynirciliğin Ankara’da yapılmaya başlamasıdır. Kuruluşun ilk yılından itibaren kaşar peyniri ve salamura peynirlerin üretimine geçilmiştir. Aynı zamanda uygulamaya dayalı eğitim verilerek, eleman eksikliğinin giderilmesine de çalışılmıştır. Fabrikada üretilen diğer önemli bir ürün de tereyağıdır. Üretilen tereyağının bir kısmı Atatürk Orman Çiftliği’nin Kars’taki tesislerinde ısıtma işleme tabi tutularak, sadeyağ elde edilmiştir.¹¹⁵

1923-1929 yılları arasında meyve ve sebze üretimi de artmıştır. Kolay bozulabilir nitelikteki yaş meyve ve sebzelerden dünyada o günün koşullarında endüstriyel olarak konserve, reçel, marmelat, salça, meyve suyu vb. üretilmediği halde ülkemizde bu sanayi kolunun gelişmesi zaman almıştır.

Konservecilik kolay bozulabilir özellik gösteren sebzelerin korunması ve daha uzun süre satışa sunulmasında o yıllarda tercih edilen bir yöntemdir. 1926’da Bandırma’da bir konserve fabrikası kurulmuştur. Ancak ekonomik kriz konserve

¹¹⁴ Erdoğan Güneş, Mevhibe Albayrak ve Bülent Gülçubuk, **Türkiye’de Gıda Sanayi**, Tekgıda-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2002, s. 45.

¹¹⁵ İzzet Öztoprak, **Atatürk Orman Çiftliğinin Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 82.

sanayine yatırım yapılmasını engellemiştir.¹¹⁶ Bunun yanı sıra dönem içinde endüstriyel düzeyde meyve suyu ve salça üretimine geçilememiştir.

Cumhuriyet döneminde gıda sanayine yönelik en önemli atılım şeker sanayinde gerçekleştirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında çekilen şeker sıkıntısı, şeker fabrikalarının kurulması yönünde etkili olmuş ve şeker üretimi Cumhuriyet'in ilk endüstrileşme hamleleri arasında yer almıştır.¹¹⁷ Bu yönde ciddi ilk adım Uşaklı Molla Ömeroğlu Nuri (Şeker) tarafından atılmıştır. Uşaklı müteşebbislerin katılımıyla 19 Nisan 1923'de 600.000 TL sermaye ile Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş. kurulmuştur. Nuri Şeker'in çalışmaları sonucunda hükümet bu teşebbüsle yakından ilgilenmiş ve 1 Nisan 1925 tarihli ve 601 sayılı kanunla şeker fabrikası kurma olanağı sağlanmıştır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kredi desteği ile 6 Kasım 1925'de ilk şeker fabrikasının temeli atılmıştır. Fabrika 18 Aralık 1926'da üretime geçmiştir. Uşak Şeker Fabrikası'nın kuruluş ve işleyişinde teknik ve ekonomik incelemeler yeterince yapılmamıştır. Fabrikanın hammadde ihtiyacını karşılayacak pancar üretimine geçilmediği gibi su da temin edilememiştir. Uşak Şeker Fabrikası 1925'de 7.000, 1926'da 137.000, 1927'de 129.000, 1928'de 93.400, 1929'da 60.000 lira zarar etmiştir.¹¹⁸

Uşak'ta bu çalışmalar sürerken, İstanbul'da da özel teşebbüs ve milli bankaların iştiraki ile 14 Haziran 1925'de 500.000 TL sermayeli İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. kurulmuştur. Bu şirket tarafından 22 Aralık 1925'de 500 ton kapasiteli Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli atılmış ve fabrikanın montajı 11 ayda tamamlanmıştır. Fabrika 26 Kasım 1926'da işletmeye açılmıştır.¹¹⁹ Fabrikanın kuruluşu sırasında şirketin mali darboğaz yaşaması nedeniyle Türkiye İş Bankası %68, Ziraat Bankası az miktarda hisse ile yatırımı desteklemiştir. Şeker üretiminin yanı sıra Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları bünyesinde şeker pancarından elde edilen melası¹²⁰

¹¹⁶ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 101.

¹¹⁷ **Türkiye Şeker Sanayi**, s. 5.

¹¹⁸ Sait Tahsin Tekeli, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 6.

¹¹⁹ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 200.

¹²⁰ Melas, şeker pancarı veya şeker kamışından şeker elde edilirken oluşan, koyu ve zor akıcı pekmez görünüşlü, suda çözülebilen karbonhidrat bakımından zengin şeker sanayi yan ürünü. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

değerlendirmek üzere birer ispiroto fabrikası kurulmuştur.¹²¹ Daha sonra alkollü içkiler ve ispiroto üretimi 3 Nisan 1926 tarihli ve 790 sayılı “İspiroto ve Meşrûbât-ı Küüliyye İnhisârı Hakkında Kânûn” ile devlet işletmeciliğine alınmış ve devletleştirilmesine ait yetkilendirme yapılmıştır.¹²² Ancak bira ve şarap bu kapsamın dışında tutulmuştur.¹²³

Ülke tarım arazileri, alkollü içkilerin birçoğunun hammaddesi olan üzüm üretimine de son derece elverişlidir. Kuru üzüm, Osmanlı Devleti ve genç Cumhuriyet’in ihraç ürünleri arasında önemli yer tutmaktadır. Ayrıca üzüm; şarap, yüksek alkollü içkiler, pekmez ve sirkenin hammaddesidir.

Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, Osmanlı Devleti’nin en yaygın tarımsal faaliyeti olan bağcılıkta bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki bağcılıkla uğraşan çiftçilerin mübadele nedeniyle Türkiye’den ayrılması, bunların yerine yerleştirilenlerin ise bağcılık konusunda bilgisiz olmasından dolayı bağların bakımsız kalmasıdır. Ayrıca filoksera¹²⁴ nedeniyle bağ varlığı büyük zarar görmüştür.¹²⁵

Özellikle Ege Bölgesi’nde üretilen çekirdeksiz üzüm ticari amaçlarla kurutulmaktaydı. Diğer bölgelerde üzüm üretimi, köylünün ihtiyacını karşılamak, özellikle pekmez üretmek amacına yönelikti. 1928 yılında 55 bin ton (15.200.000 TL), 1929’da 48 bin ton (10.000.000 TL) kuru üzüm ihraç edilmiştir.¹²⁶

Sirke üretiminde yaş ve kuru üzümün yanı sıra üzüm cibresi¹²⁷, dut ve diğer meyveler kullanılmaktaydı. Ancak sirke üretimi son derece ilkel koşullarda yapılmaktaydı. Modern fabrikalar yok denecek kadar azdı.¹²⁸

¹²¹ Tekeli, **a.g.e.**, s. 7.

¹²² Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 111. 3 Nisan 1926 tarihli ve 790 sayılı “İspiroto ve Meşrûbât-ı Küüliyye İnhisârı Hakkında Kânûn” için ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, 3 Nisan 1926, S. 338.

¹²³ Arif V. Akman ve Turgut Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959, s. 13.

¹²⁴ Filoksera, asma bitinin yol açtığı bağ hastalığıdır. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

¹²⁵ Tekeli ve İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, s. 67.

¹²⁶ Turgut B. Yazar, **Kuru Üzümler Üzerinde Bazı Araştırmalar**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1939, s. 7.

¹²⁷ Cibre, sıkılıp suyu alınan üzüm vb. meyvelerin posasıdır. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

¹²⁸ Akman ve Yazıcıoğlu, **a.g.e.**, s. 163.

E. Devletçilik Döneminde Tarım Politikası ve Gıda Sanayi

1. Devletçiliği Hazırlayan Nedenler

Devletçiliğe geçişte ülke içinde ve uluslararası düzeyde yaşanan sorunlar etkili olmuştur. Ülke ekonomisinin yeterince gelişmemesi, devletçilik uygulamalarının başlıca etkenlerindendir.

Ekonomik gelişmenin önündeki engeller kısaca şöyle özetlenebilir:¹²⁹

1. Lozan Antlaşması'nın getirdiği sınırlamalar, 1929'a kadar yerli sanayiye gümrükler vasıtasıyla koruma altına alma olanağı vermiyordu. Dolayısıyla 1923-1929 arasında özellikle tüketim maddelerine yönelik ithalat eğilimi arttığundan, ekonominin harekete geçmesi engellenmiştir.
2. Ekonomide uzun yıllar yaşanan gelir ve tasarruf yetersizliğinden kaynaklanan kısıtlı sermaye birikimi, özel kesimin büyük çaplı yatırım yapmasını engellediği gibi, devletin bu yatırımları kolaylaştıracak alt yapı yatırımları yapmasını da önemli düzeyde sınırlamıştır.
3. Vasıflı işçi, teknik eleman ve yatırımcı yetersizliği kısıtlayıcı olmuştur.
4. Bunun dışında sanayinin gelişmesi amacıyla sermaye çevrelerine kolaylıklar sağlayan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yarattığı imkânlar milli burjuvazi tarafından farklı şekilde değerlendirildi. Devletin bedava verdiği topraklar arazi spekülasyonunda, gümrük bağışıklığı sadece komisyon alabilmek için gereksiz her türlü malzeme ve hammaddenin ithalinde, ucuza ithal edilen malların yerli malı olarak iç piyasada büyük kârla satılması şeklinde kullanıldı. Sanayi ve Maadin Bankası'ndan alınan krediler, hayali sermayeyle kurulmuş şirketlerde hissedarlara temettü olarak dağıtıldı.¹³⁰

Bütün bu olumsuz durumlar, 1923-1929 döneminde alınan teşvik tedbirleri ve kamu ortaklık yaklaşımının başarılı olmadığını, iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma

¹²⁹ Ülken, **Atatürk ve İktisat**, s. 101-102.

¹³⁰ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 3-1.Dünya Savaşından 1971'e**, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 1266.

hedeflerinin gerçekleştirilmesinde özel teşebbüsün desteklenmesinin yeterli olmayacağını düşündürmüştür.¹³¹

Ekonomik koşullardaki yetersizlik, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuyla yaşanan olumsuz gelişmelerin de nedenlerinden biri olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan sonra kurulan ikinci muhalefet partisidir. Atatürk'ün teşvik ve desteğiyle yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Bey tarafından 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur. İktidar partisi devletçi bir yaklaşım sergilerken, Serbest Cumhuriyet Fırkası liberal bir program benimsemiştir.¹³² Büyük buhranın etkisi ile ağırlaşan ekonomik durumu Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı kullanan Serbest Fırka halkın güçlü desteğini kazanmıştır.¹³³ Kısa siyasi yaşamı içinde bir kez belediye seçimlerine katılan parti beklenenin üzerinde oy almıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında kazanılan itibarın 7 yıllık (1923-1929) yönetim sırasında yitirmeye başladığı gerçeği bu şekilde ortaya çıkmış ve halkın ekonomik sorunları çözülmeden hukuki ve siyasi reformların kolaylıkla oturtulamayacağı endişesi doğmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanışından sonra Atatürk ve bazı siyasi liderler halkın ekonomik sorunlarını yakından incelemek amacıyla yönelik bir Anadolu gezisine çıkmıştır.¹³⁴

Devletçiliğe geçişi hazırlayan uluslararası gelişmelerin başında ise 1929 dünya ekonomik buhranı¹³⁵ gelmektedir. Dünya ekonomik buhranı, uluslararası pazarlarda hammadde fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Bu durumun Türkiye ekonomisine yansımaları ise giderilmesi gittikçe güçleşen döviz sıkıntısı ve ihraç mallarının fiyatlarındaki düşüştür. Dış ticarete soruna yol açan diğer konu ise, 1 Ekim 1929'dan itibaren yürürlüğe giren gümrük tarifeleridir.¹³⁶

¹³¹ Korum, **a.g.e.**, s. 71.

¹³² Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 39, 2007, s. 117-147.

¹³³ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara, 1974, s. 97.

¹³⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 88.

¹³⁵ Dünya ekonomik buhranı 29 Ekim 1929'da ABD New York Borsası'nda başlamış ve Sovyetler Birliği dışındaki tüm ülkelerde etkili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında dünya üretimi artmıştır, ancak savaş sonrasında tüketim büyük azalmalar meydana gelmiştir. Tarım ürünlerindeki arz fazlalığı fiyatların hızla düşmesi ve stokların artmasıyla sonuçlanmıştır. Tarım sektörünün sanayi ürünlerine olan talebi düşünce, sanayi ürünlerinde de stoklar artmış, fiyatlar düşmüştür. Bu gelişmeler ekonomik buhrana yol açmıştır. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 56-57.

¹³⁶ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 1291-1292.

Sovyetler Birliği ile sürdürülen olumlu ilişkilerin Türkiye'nin devletçilik tercihine yönelmesinde önemli katkıları olmuş, bu katkılar devletçilik politikalarının uygulanmasında da sürdürülmüştür. Türkiye, Sovyetlerden sağladığı kredi ve teknik yardımla, sanayi alanında yapmak istediği yatırımlar için büyük bir hız ve kolaylık kazanmıştır. Sovyetler Birliği'ne ilk ziyaret Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Aras başkanlığında bir heyet tarafından Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmelerin yerinde incelenmesi için gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliği'ne ikinci ziyaret Başbakan İsmet İnönü tarafından yapılmıştır. Gezinin politik ve ticari alanlarda olduğu gibi iktisadi alanda da önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan en önemlisi Sovyetler Birliği'nin kendilerinden makine alımı için faizsiz olarak 20 yıl sürede mal ihracıyla ödenecek yaklaşık 16 milyon liralık kredi açması şeklindedir.¹³⁷ Türk devletçiliği, bir iktisat politikası olarak Sovyetlerin bazı yöntemlerinden etkilenmiş olabilir, ancak sistem olarak sosyalizme hiçbir zaman özenilmemiştir.¹³⁸

2. 1929 Ekonomik Buhranının Tarım Sektörüne ve Gıda Sanayine

Etkileri

Büyük Bunalım 29 Ekim 1929'da ABD'de New York Borsası'nda başlamıştır. 1930 yılı başından itibaren de Sovyet Rusya dışındaki tüm ülkeleri etkilemiştir. Bu büyük ekonomik kriz, toplam arz fazlalığı karşısında toplam talebin azalması ve fiyatlar genel düzeyinin hızla düşmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.¹³⁹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında dünya üretim kapasitesi hızla genişlemiştir. Savaş bittikten sonra harcamalarda ve tüketimde azalma olduğu halde üretim aynı hızla artmaya devam etmiştir. Arz artmaya devam ederken talep azalınca, özellikle gelişmiş ülkelerde büyük stoklar oluşmuştur. Sanayi malları üretiminde kısa sürede üretimi ayarlamak mümkün olduğu halde, tarımsal üretim doğa koşullarına bağlı olduğundan bu mümkün değildir. Bu nedenle tarım ürünleri piyasalarında arz fazlalığı fiyatların hızla düşmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle gıda malları piyasalarında stoklar

¹³⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 137-140.

¹³⁸ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 100. İsmet İnönü, 25 Nisan–10 Mayıs 1932 tarihleri arasında geniş bir heyetle Sovyetler Birliği'nde bulunmuştur. Ayrıca bkz. Tekeli ve İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 137-138.

¹³⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 56.

büyürken, fiyatlar üreticilerin iflasına neden olacak düzeye inmiştir. Bu durum dünya tarım ürünleri piyasasında en büyük satıcı olan ABD’de tam bir yıkımla sonuçlanmıştır. Tarım ürünleri piyasalarında yaşanan bu yıkım sanayi malları piyasalarına hızla yansımıştır. Tarım sektöründen sanayi mallarına yönelik talep durunca sanayi malları stokları artmış, fiyatlar düşmüştür.¹⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşı Avrupa’nın kaybettiği mal piyasalarını ABD ele geçirmiştir. ABD, hızla artan ihracatına bağlı olarak üretim teknolojisi ve kapasitesini yenilemiştir. Savaş sonrasında dünyanın en güçlü ekonomisine sahip olan ABD aynı zamanda tek alacaklı ülke durumuna gelmiştir. Borçlu ülkeler daha fazla üretmek ve ihracatlarını arttırmak istemişler, fakat ABD’nin korumacı mevzuatını aşamamışlardır. Dünya üretimi artarken dünya ticareti azalmıştır. Dünya ticareti hemen hemen yarıya kadar daralmıştır.¹⁴¹

Büyük buhran Türkiye’yi ve Türkiye ile benzer durumda olan pek çok az gelişmiş ülkeyi, örneğin Latin Amerika ülkelerini de benzer şekilde etkilemiştir. Bu ülkeler ve Türkiye, dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sinai ürün ithalatçısı durumunda ve kural olarak serbest ticaret rejimleri içinde katılan ülkelerdi.¹⁴²

Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik tarihi içinde 1929 yılı olumsuz rastlantıların bir araya geldiği bir yıldır. Bu olumsuz gelişmeler şöyledir:¹⁴³

- Gümrük tariflerinin yükselecek olması nedeniyle aşırı ithalata gidilmesi,
- Büyük Dünya Bunalımı’nın dünya tarım ürünleri piyasasında talebi ve fiyatları hızla düşürmesi nedeniyle ihracat gelirlerinin beklenmedik düzeyde azalması,
- Dış ticaret açığının rekor düzeye ulaşması ve Türk Lirasının hızla değer kaybetmesi,
- Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesinin gelmiş olması.

Genç Türk Devleti 1929 Dünya Bunalımı’nın yıkıcı etkilerine bütün boyutlarıyla katlanmak zorunda kalmıştır. İlkel bir tarım toplumu durumunda olan ülkenin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçiler hızla yoksullaşmıştır.

¹⁴⁰ Tokgöz, a.g.e., s. 56-57.

¹⁴¹ a.g.e., s. 57.

¹⁴² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 63.

¹⁴³ Tokgöz, a.g.e., s. 61-62.

Örneğin buğday fiyatları 13,5 kuruştan 3,5 kuruşa, tütün fiyatları 71 kuruştan 30 kuruşa düşmüştür. 1929 yılı ortalarında tarım ürünlerinin ortalama fiyatları düzeyine ulaşmak için çiftçiler 1939 yılına kadar beklemek zorunda kalmıştır. 1928 yılında 50 milyon lira olan dış ticaret açığı, 1929 yılının sonunda 100 milyon lirayı aşmıştır.¹⁴⁴

1929-1930 Büyük Buhranı özellikle Türk tarım kesimini hırpalamıştır. Bu dönemde iç ticaret hadleri tarımsal ürünler aleyhine bozulmuştur. Tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, nisbi fiyat yapısının bozulması, kaynak kullanımını sınırlamış ve daha az üretme sonucunu doğurmuştur. Bu arada en büyük darbeyi üretim tekniklerini iyileştirme çabası yemiştir.¹⁴⁵

1929-1930 yıllarından başlayarak Buhran'ın tarımsal fiyatlar üzerindeki etkileri açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Fiyat düşüşleri kendini ilk önce ihraç ürünlerinde göstermiş, özellikle pamuk ve tiftik fiyatları hızla azalmış, iki yıl içinde yarı yarıya düşmüştür. Buğday, arpa, mısır, fasulye vb. daha çok yurt içinde tüketilen ürünler 1930-1931 yıllarında etkilenmeye başlamış olmakla birlikte bunlarda fiyat düşüşleri çok daha şiddetli olmuş, çoğunun fiyatı buhran öncesi dönemin üçte birine kadar inmiştir.¹⁴⁶

Tarım ürünleri ve ithal ürünlerin fiyatlarındaki gerileme 1929-1933/34 arasında da sürmüş, tarım ürünleri fiyatı ortalama %60-70, ithal edilen malların fiyatları %10-27 düzeyinde azalmıştır. Buhranın başlangıcında fiyat düşüşünden kaynaklanan kazanç kayıplarını gidermek amacıyla üretimde bir müddet daha artış devam etmiş, ancak fiyatlardaki düşüşün sürmesi ticaret ve sanayi bitkilerinin¹⁴⁷ üretimini daraltmıştır. Örneğin tütün fiyatlarındaki hızlı azalma, tütün ekim alanlarının daralmasına yol açmıştır. Benzer durum afyon ve pamuk üretiminde de yaşanmıştır. Buna karşılık hububat üretiminde fazla bir değişim meydana gelmemiştir. Tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş, tarımsal üretim ve tarımsal gelirlerin yanı sıra tüm ekonomiyi etkilemiştir. Örneğin tarımsal gelirlerin azalması, çiftçinin Ziraat Bankası'ndan, çarşı esnafı ve tüccardan aldığı kredileri ve devlete olan vergi borcunu

¹⁴⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 61-62.

¹⁴⁵ Aruoba, **a.g.m.**, s. 85.

¹⁴⁶ **a.g.m.**, s. 86.

¹⁴⁷ Sanayi ya da endüstri bitkileri yağ, lif, nişasta ve şeker bitkileriyle tıbbi ve aromatik bitkileri içerir. Örneğin pamuk, şeker pancarı, tütün, haşhaş vb. sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri sağlayan bitkilerdir. Celal Er, Endüstri Bitkileri Tarımı, Ed. Celal Er, **Tarla Bitkileri II**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011, s. 4.

ödeyemez duruma düşmesine yol açmıştır. Çiftçi gelirlerinin düşmesi, çiftçinin piyasayla ilişkilerinin azalmasına ve ekonomide kümülatif bir durgunluk ve azalmaya neden olmuştur. Örneğin 1931 yılında bütçe gelirleri 1929 bütçe gelirlerinin %75'i kadardır. Bankaların kredi ve mevduat hacmi de daralmıştır.¹⁴⁸

1928-1934 yıllarında ihracat miktar olarak %251 düzeyinde artmış, ancak değer olarak %53 azalmıştır. Bu durum dış ödeme güçlüklerine yol açmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nda 107,5 milyon olarak belirlenen ve ödeme şekli 1928 Paris Antlaşması ile düzenlenen Osmanlı Devleti'ne ait borçların faiz ve taksitlerinin ödenmesi de güçleşmiştir.¹⁴⁹

Tarım ürünlerindeki fiyat düşüşlerine karşı koruyucu politikalar uygulanamadığından, üretim maliyetlerini azaltacak önlemler alınmıştır. Kredilerin ucuzlatılması yoluna gidilmiştir. Bunun için Ziraat Bankası'na yönelik yasal ve mali tedbirler alınmış ve kooperatifleşme teşvik edilmiştir.¹⁵⁰

1923-28 döneminde gerek yeni işletmeler kurma gerekse eskilerini onarma ve daha verimli tarım aletleri ile donatma yolundaki yatırımlarda artış sağlanırken, krizle birlikte tüm yatırımlar durmuş, hatta yatırılan sermayenin tarımdan ayrılması yolları aranmaya başlamıştır.¹⁵¹

Ekonomik buhran nedeniyle izlenen ekonomik politikalarla tarımın üç ayrı işlevi yerine getirmesi beklenmiştir. Bunlar: milli iaaşeyi sağlamak, milli sanayinin mevcut ve gelecekteki hammadde gereksinimini karşılamak, ihracatı arttırarak sanayinin gelişmesi için gerekli döviz ihtiyacını karşılamaktır.¹⁵²

Ekonomik buhran nedeniyle uluslararası piyasada tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüşten gıda sanayi içinde en fazla un sanayi etkilenmiştir. 1930 yılında Ankara'da düzenlenen Sanayi Kongresi'ne sunulan "Değirmencilik Sanayi Hakkında Rapor"da bu konuya şöyle değinilmiştir: Buğday üretimi, ülke ihtiyacının karşılanması için yeterli olmadığından buğday ve un gümrük resimleri düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle un ithalatı kolaylaştırılmış, buğday ithalatı güçleştirilmiştir. Modern tesisler kurmak

¹⁴⁸ Zarakolu, **a.g.m.**, s. 90-91.

¹⁴⁹ **a.g.m.**, s. 92.

¹⁵⁰ Aruoba, **a.g.m.**, s. 85-86.

¹⁵¹ Zarakolu, **a.g.m.**, s. 90.

¹⁵² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, der., Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 39.

üzere yatırım yapanların ithalatından zarar görmüştür. Bunun yanı sıra sanayiciler kepek ihracatına uygulanan %2,5 muamele vergisini de yüksek bulmuştur. Yurt içinde sadece hayvan yemi olarak değerlendirilen kepek, ihtiyaçtan fazla elde edildiğinden ihracatı yoluna gidilmekteydi. Un ithalatı nedeniyle büyük bir buhran geçiren değirmencilik sektörünün gelişimini sağlamak açısından vergi (satış fiyatı üzerinden alınan %6 nispetinde muamele vergisi ve kazanç vergisi) ve resimlerin azaltılması ve un ihracatı için %5 düzeyinde prim uygulamasına geçilmesi talep edilmiştir.¹⁵³

1930 Sanayi Kongresi'nde konserve sanayi hakkında da rapor sunulmuştur. Raporda; konserve sanayinin gerek yurt içi hammadde üretiminin yetersizliği gerekse sermaye ve kredi sorunları nedeniyle fabrikaların teknik açıdan yeterince gelişmemesinden ötürü Avrupa Konserve Sanayi ile rekabet edemediği belirtilmiştir. 1929'da gümrük serbestliğine geçilmesine ve konserve ithalatına yüksek gümrük uygulanmasına rağmen ithalat az miktarda düşüş göstererek devam etmiştir. Konserve ithalinde, balık konservesi, komposto ve şekerli ürünler en büyük yeri tutmaktaydı.¹⁵⁴

Un ve konserve sanayicileri ithal ürünlerin kalite ve fiyatlarıyla rekabet edemediğinden ekonomik buhrandan etkilenmiş olmakla birlikte, şeker sanayi etkilenmemiştir.

Bunda yeni gümrük tarifesinde yerli şeker sanayini koruyucu önlemler alınmasının yanı sıra şeker üretiminden alınan üretim vergilerinin kaldırılmasının rolü olmuştur.¹⁵⁵ Buna ilaveten dünya ekonomik krizinden etkilenmeyen sektörler arasında şekerleme, çikolata, bisküvi, tahin ve tahin helvası sanayileri de yer almaktadır. Yurt içinde üretilen bisküvilerin fiyatı Avrupa'dan ithal edilenlerden %3000 daha ucuzdu. Bisküvi ve çikolata ithalatı yerli üretimin %10'u düzeyindeydi. Çikolata üretiminde kullanılan kakao, kakao yağı ve süt tozu tamamen şeker ise kısmen ithalatla sağlanmasına rağmen 1929'dan itibaren uygulanan yeni gümrük tarifesinde bu hammaddeler için yer alan muafiyetler yerli sanayinin korunmasını sağlamıştır. Tahin

¹⁵³ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 199-205.

¹⁵⁴ a.g.e., s. 172-173.

¹⁵⁵ a.g.e., s. 240-241.

ve tahin helvası üretiminde kullanılan susam ise tamamen yurt içinde üretilmekteydi.¹⁵⁶

3. Ekonomik Buhrana Karşı Alınan Önlemler ve Devletçilik Uygulamaları

1929/30 dünya ekonomik buhranı, ülkeleri ekonomi politikalarını değiştirmeye yöneltmiştir. Hükümetler, ekonomik ve sosyal yaşama müdahale etme gereği duymuştur. Devalüasyon yapılarak artan mal stokları eritmeye, gümrük resimlerinin yükseltilmesi ve ithalata kontenjan getirilmesi yoluyla ulusal üretim yabancı mallardan korunmaya, çeşitli genişletici ve daraltıcı tedbirlerle buhranın etkileri önlenmeye çalışılmıştır.¹⁵⁷

1929'da büyük bunalımla başta ABD olmak üzere bir anda bütün kapitalist ülkeler çökerken, dış dünyaya büyük çapta kapalı Sovyet Rusya ekonomisi bu yangının dışında kaldı. O tarihte Stalin sanayileşmeyi hedef alan ve 1928-1932 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Plan'ı yürütmeye çalışıyordu. 1937 yılına geldiğinde ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük sanayi malı üreticisi oldu. Bu hızlı büyüme tarım sektörünün dolayısıyla köylülerin önce yoksullaştırılması daha sonra feda edilmesiyle sağlanmıştı.¹⁵⁸

İtalya'da ise, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, Mussolini'nin ekonomik düzenin işleyişini ve yönlendirilmesini daha geniş çapta denetim almasına olanak sağlamıştır. Bir yandan sanayi ve hizmetler sektörlerinde işsizlik oranı hızla yükselirken, diğer yandan büyüme oranı küçüldü. Sanayi kuruluşlarının ortakları olan bankalar iflasın eşiğine gelince, paylarını devlete sattılar. Böylece devlet sanayi işletmeleri aracılığıyla piyasayı düzenlemede etkin duruma geldi.¹⁵⁹

ABD'de Büyük Dünya Bunalımı'na karşı etkili önlemler Başkan Roosevelt tarafından alınmıştır.

Ekonomik krizin sürdüğü 1933 yılında başkanlık seçimini kazanan F. D. Roosevelt'in ABD ekonomisini bunalımdan çıkarmak için uygulamaya koyduğu

¹⁵⁶ a.g.e., s. 286-289.

¹⁵⁷ Zarakolu, a.g.m., s. 92.

¹⁵⁸ Tokgöz, a.g.e., s. 57.

¹⁵⁹ a.g.e., s. 58.

ekonomik, sosyal ve siyasal nitelikli önlemlerin tümüne “New Deal” adı verilmektedir. Başkan Roosevelt liberal kapitalizm yerine, müdahaleci, düzenleyici ve yol gösterici bir ulusal iktisat politikası oluşturmaya çalışmıştır. “New Deal” dönemi ekonomik ve sosyal yönden çöken liberal kapitalizmi yeniden işler hale getirmek için, ekonominin işleyişine devletin en geniş ve sistematik şekilde müdahale ettiği dönemdir.¹⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı’ndan yenilmiş olan Almanya da ise, 1928 seçimlerinde gücünü ve önemini kaybeden Naziler, 1929 Büyük Bunalımı’nın getirdiği çöküntü ve yoksullaşmadan yararlanarak yeniden sahneye çıkma fırsatı buldular. Ülkede sanayi üretimi hızla düşerken, iflaslar ve işsizlik hızla yayılmaya başladı. Devlet bütçe açığını kapatmak ve galip devletlere savaş tazminatını ödemeye devam edebilmek için vergi gelirlerini arttırmak zorunda kaldı. Temmuz 1932’de yapılan genel seçimlerde Nazi Partisi Meclis’te birinci parti durumuna geldi. Ülkede siyasi, askeri ve ekonomik kararları tek başına almaya başlayan Hitler, işsizlikle mücadele için dört yıllık bir plan uygulamaya koydu. Devlet gelirlerinin yetersiz, yoksul halktan vergi almanın da mümkün olmadığını gören Hitler, para piyasasından, bankalardan borç almaya başladı. Devlet silah sanayine öncelik verirken bu alanda çalışan ve hükümetle işbirliğine giren firmalara büyük fonlar aktarıldı. İşsizlik azaldı, ekonomide iç pazar genişlerken dışa açılmada kolaylaştı.¹⁶¹

Ekonomik buhrana karşı Türkiye’de ise devletçilik politikası uygulanmaya başlanmıştır. Atatürk’ün Devletçilik ile ilgili görüş ve kararları 1930-1933 yılları arasında yasalaşmış, kurumlaşmış ve bir modele dönüşmüştür.¹⁶²

Devletçilik ekonomik yönlerinin yanı sıra sosyal içeriği de bulunan ve gelişen ekonomik/sosyal yapılara uyarlanabilen özelliكتedir.¹⁶³ Atatürk tarafından Devletçilik şöyle tanımlanmıştır:¹⁶⁴

“Bizim izlenmesini uygun gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün üretim ve dağıtım araçlarının bireylerden alarak milleti büsbütün başka esaslar içinde düzenleme amacını izleyen ve özel ve bireysel ekonomik

¹⁶⁰ a.g.e., s. 59-60.

¹⁶¹ a.g.e., 60-61.

¹⁶² Tokgöz, a.g.e., s. 78.

¹⁶³ Hamitoğulları, a.g.m., s 108-109.

¹⁶⁴ Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 62.

girişim ve faaliyete meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayalı kolektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir.

“Özetle bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel çalışma ve faaliyetleri esas tutmakla birlikte, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve ülkeyi bayındırlığı erdirmek için milletin genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde -özellikle ekonomik alanda- devleti gerçekten ilgilendirmektedir.”

Atatürk tarafından tanımı bu şekilde yapılan mutedil devletçilik rejiminin taşıdığı üç belirgin özellik aşağıdaki gibi özetlenebilir:¹⁶⁵

1. Devletin sanayi teşebbüslerini bizzat kurup işletmesi temel amaç değildir. Geçiş dönemine özgü bir gereksinim olarak benimsenmiştir. Milli ekonominin temeli ilke olarak özel teşebbüstür. Ancak milletin refahı ve ülkenin kalkınması için yeterli olamayan özel teşebbüsün yerini geçici bir süre için devlet alacaktır. Âli İktisat Meclisi¹⁶⁶ tarafından kabul edilen raporda bu konuya şöyle yer verilmiştir: Bu şekilde kurulan tesisler, belirli düzeyde kâr etmeye başladığında ve halkın ekonomik gücü elverişli olduğunda özel girişimcilere ya da halka mal edilmeleri üzerinde durulmaktadır. Devlet teşebbüslerinin geçici bir süre için kurulması ilkesi, 17 Haziran 1938 tarih ve 3460 sayılı İktisadi Devlet Teşebbüslerinin İdare ve Murakabesini düzenleyen kanunda açık olarak belirtilmiştir.
2. Devletçilik kısmi olarak sadece sanayi alanına uygulanmaktadır. Özel teşebbüs tarafından başarılamayan, ancak ekonomik gelişme için gerekli olan sanayi kollarında devlet teşebbüslerinin kurulmasına yöneliktir.
3. Bütün üretim alanları ilke olarak özel teşebbüs faaliyetlerine açık tutulmuştur. Alkollü içkiler, tütün ve kibrit üretimi gibi alanlarda devlete vergi geliri sağlamak amacıyla devlet tekelleri oluşturulmuştur.

Temel ilkeleri bu şekilde oluşturulan devletçilik dönemi, uygulanan ekonomi politikaları açısından çeşitli evrelerden geçmiştir. Bu evreler; korumacı önlemlerle

¹⁶⁵ Mükerrerrem Hiç, “Atatürk’ün İktisadi Alandaki Görüş ve Politikaları”, **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si**, Ed. Osman Okyar, Aydın Yalçın, Mükerrerrem Hiç, Mehmet Sağlam, Rıza Kandiller, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1981, s. 136-138.

¹⁶⁶ Âli İktisat Meclisi; danışma niteliğini taşıyan ve Türkiye’de “iktisadi gelişmeyi hızla sağlamak ve bu konuda beliren güçlükleri giderme olanaklarını aramak” amacıyla 1927 yılında kurulmuştur. Onursal başkanı başbakandır. Âli İktisat Meclisi yaptırım gücü olmamasına karşın düşünce ve davranış olarak çok önemli bir girişimdir. Bkz. Ülken, **Atatürk ve İktisat**, s. 93.

yetinilen 1930 ve 1931 yılları, devletçi uygulamalara ani bir geçişin yaşandığı 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1933-1939 yılları olarak verilebilir. Dönemin son iki yılında, Celal Bayar'ın başbakanlığı döneminde özel teşebbüsün özendirilmesine yönelik yeni bir eğilim gözlenmektedir.¹⁶⁷

Devletçi ekonomi politikasının iki şekilde yürütüldüğü söylenebilir: Birincisi devlet işletmeciliğinin yapılması, ikincisi ise fiyat mekanizmasını, dış ticareti vb. kontrol yoluyla ekonomik hayatın düzenlenmeye çalışılmasıdır.¹⁶⁸ Dış ticaret ve kambiyo denetimleriyle ilgili önlemlerin önemli bölümü 1929-1931 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁹

Osmanlı borçları ve Lozan Antlaşması'na bağlı "Ticaret Sözleşmesi"nin 18. maddesi ile beş yıllık süre için Türkiye dış ticarete 1 Eylül 1916 tarihli Osmanlı gümrük tarifelerini uygulamayı taahhüt etmişti. İthalatçı her türlü malı kolayca ithal edip iç piyasaya sürebiliyordu. Bu nedenle dış ticaret sürekli açık veriyordu. Gümrük vergileri düşük, Türk Lirası altına bağlı ve serbestçe diğer dövizlerle değiştirilebilir durumdaydı. 1929 yılında içten ve dıştan gelen etkilerle Türk parasının değerinin hızla düşmesi karşısında Hükümet 1 Haziran 1929 tarihli yeni Gümrük Tarife Kanunu ile kısa sürede gümrük vergileri ve kambiyo kontrolü yoluyla dış ticaret açığını kapatmayı başardı.¹⁷⁰

1930 ve 1931 yılları, iç ekonomiye yönelik müdahale önlemlerinin alınmadığı, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin denetlendiği yıllardır. Kambiyo rejimini kararnamelerle düzenleme yetkisi, Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile hükümete, kambiyo piyasalarını denetleme görevi de 1930 yılında kurulan Merkez Bankası'na verilmiştir. Yeni gümrük tarifesine ek olarak, ithalata kota koyma ve ihracatı denetleme hususlarında hükümete yetki veren kanunlar da 1931 yılına aittir.¹⁷¹ Buhranın atlatılabilmesi için dış ticareti, kamu kurum ve kuruluşlarının örgütlenmesini düzenleyen çeşitli yasalar çıkarılmıştır. Bu yasalar ve amaçları şöyledir:¹⁷²

¹⁶⁷ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 67.

¹⁶⁸ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 97.

¹⁶⁹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 68.

¹⁷⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 98-99.

¹⁷¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 67-68.

¹⁷² Tokgöz, **a.g.e.**, s. 70-72; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 90-91, 181,

- Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun (22 Şubat 1930) ile paranın değerinin ve ülkenin yetersiz döviz kaynaklarının korunması için Hükümete yetki verilmiştir.
- Ticarete Tağışın Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun (10 Haziran 1930), tağış ve hileleri önleyerek, Türk mallarına karşı dış piyasalarda güvenin artması için hükümetçe bazı kayıtların konması ve sıkı bir denetim yetkisi vermiştir.
- TC Merkez Bankası Kanunu (11 Haziran 1930); ülkede kurulmakta olan yeni ekonomik düzenin dış ekonomik güçlerden korunmasını sağlamıştır. Böylece Osmanlı Bankası ve azınlıkların ekonomiyeye zarar verecek karar ve davranışları engellenmiştir.
- Türkiye'ye Bazı Ülkelerden Yapılacak İthalata Tahdit ve Takyitler Tatbikine Dair Kanun (22 Temmuz 1931); hükümet, yurt ekonomisini korumak için gereğinde bazı eşyanın ithalini ruhsat usulüne tabi kılmaya, sınırlamaya veya yasaklamaya yetkili kılınmıştır.¹⁷³
- Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkındaki Kanun (2 Temmuz 1932), Türkiye'ye sürekli olarak çay, kahve ve şeker eden ülkelere olan borcun ödenebilmesi için bu ülkelerle karşılıklı ticari ilişkileri geliştirmek ve takas işlemlerini kolaylaştırmak amacıyla çıkarılmıştır.
- Sümerbank'ın Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun (3 Haziran 1933); kalkınma bankası niteliği taşıyan ve kamu kaynaklarıyla kurulan kurumun kâra yönelik olarak piyasa koşullarında işletmecilik ilkelerine göre çalışması ile ilgili hukuki zemini oluşturmuştur. Banka, devletçiliğin itici gücü olarak kabul edilmektedir.
- Ödünç Para Verme İşleri Kanunu (18 Haziran 1933).

Devletçilik uygulamalarına geçiş yıllarında mevzuattan yararlanılarak yapılan bazı uygulamalar ise şöyle özetlenebilir: Buhran öncesinde olduğu gibi sonrasında da denk bütçe politikasına devam edilmiş ve sermaye birikiminin sağlanmasına yönelik

¹⁷³ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik, 2. Baskı**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 136.

politikalara önem verilmiştir. İhracatı artırıp, ithalatı azaltmak için buhrandan etkilenen diğer ülkeler gibi devalüasyona gidilmemiştir. Türk Lirası 1930'da İngiliz Sterlini'ne bağlanmıştır. Yerli sanayinin girdi ithalatındaki kısıtlamalardan etkilenmemesine özen gösterilmiştir.¹⁷⁴ İç piyasadaki sorunların giderilmesine ve sanayiye yönelik diğer bir girişim ise, yerli ürünlerin kullanımını ve tasarrufu özendirmek amacıyla 14 Aralık 1929'da kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin 21 Nisan 1930'da Ankara'da Milli Sanayi Numune Sergisi'ni açmasıdır.¹⁷⁵ Aynı Cemiyet tarafından 22 Nisan 1930'da Sanayi Kongresi¹⁷⁶ toplanmıştır. Milli Sanayi Kongresi'nde sunulan raporda; kuruluş yeri seçiminde yanlışlık, işletme sermayesinin yetersizliği, makine ve teçhizat noksanlığı, kârlılık hesaplarının tutarsızlığı, yönetim ve örgütlenmede başarısızlık ve yetişmiş eleman kıtlığının ekonomide kaynak israfına yol açan ve verimi düşüren nedenler olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷ Sanayi Kongresi'ni takiben 21 Mayıs 1930 tarihli İktisadi Program'ın T.B.M.M'ye sunulması, politika değişikliğinin somutlaşan ilk göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu programda devletin ekonomiyi düzenleyici rolü açıkça belirtilmiştir.¹⁷⁸ İktisadi Programın 22-39. maddeleri tarıma, 40-52. maddeleri sanayiye ayrılmıştır. Tarımla ilgili maddelerde; tarımsal kredilerin düzenlenmesi, tarım alet ve makinelerinin kullanılması, gübre gereksiniminin karşılanması, sulama yapılması, bitkisel ve hayvansal hastalıklara karşı mücadele edilmesi, tohumluk ve damızlık kalitesinin arttırılması, ihraç ürünlerinde standardizasyonun sağlanması, hayvancılık ve balıkçılığın geliştirilmesi konularına değinilmiştir. Sanayiye yönelik maddelerde ise, özellikle yünlü ve pamuklu dokuma, halıcılık, deri ve ağaç sanayileri üzerinde durulmuş, milli sanayinin sermaye ve nitelikli işçi gereksiniminin karşılanması için alınacak önlemler vurgulanmıştır.

¹⁷⁴ Zarakolu, **a.g.m.**, s. 94.

¹⁷⁵ Doğan Duman, "*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2 (1992), s. 130-139.

¹⁷⁶ 1930 Sanayi Kongresi, Erdiñ Tokgöz tarafından Birinci Sanayi Kongresi olarak verilirken, Yüksel Ülken tarafından İkinci Sanayi Kongresi olarak adlandırılmıştır. Ancak kongre kitabı üzerinde 1930 Sanayi Kongresi ifadesi bulunmaktadır. Bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 63; Ülken, **Atatürk ve İktisat**, s. 93.

¹⁷⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁷⁸ Ülken, **Atatürk ve İktisat**, s. 94. 1929 Haziran'ında Ali İktisat Meclisi'nden ödemeler dengesi açığının kapatılması için ithal ikamesi olanaklarını araştırmak, sanayileşmenin hızlandırılmasına yönelik yeni öneriler getirmek üzere Türkiye'nin İktisadi Programı'nı hazırlaması istendi. İktisat Vekili Şakir Bey'in başkanlığında kurulan bir komisyon ülkenin çeşitli bölgelerinde incelemeler yaptı. Programın hazırlanmasını Aralık ayında İktisat Vekaleti tamamen kendi üstüne aldı. Bkz. Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 238-239.

Programda gıda sanayine yönelik herhangi bir madde bulunmamaktadır.¹⁷⁹ İktisadi Program'ın hazırlanmasından sonra tarım ve tarıma dayalı sanayinin gelişimi açısından önemli diğer bir gelişme ise, Birinci Ziraat Kongresi'nin toplanmasıdır.

1930 Sanayi Kongresi'ni Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 1931 yılında düzenlenen Birinci Ziraat Kongresi izlemiştir. Kongre'de, tarımda planlı makineleşme üzerinde durulmuş ve dış ticaret açığını kapatmanın tarıma dayalı sanayinin kurularak sağlanabileceği belirtilmiştir.¹⁸⁰

Dış ticarete yönelik diğer bir önlem ise, Türkiye ile ticaret ve ödeme anlaşması yapan ülkelere¹⁸¹ ithalatta öncelik tanınmasıdır. Ayrıca ihraç mallarının standardizasyonuna önem verilmiştir. 10 Haziran 1930 tarih ve 1705 sayılı kanun ile Hükümete bu konuda tedbir alma yetkisi verilmiş ve ihraç edilen fındık ve yumurtadan başlayarak ihraç mallarında kalite kontrole gidilmiştir. Devlet gelirlerindeki düşüşün önlenmesi için vergi oranlarının yükseltilmesi, yeni vergilerin konması ve borçlanma yoluna gidilmiştir. Dolaylı vergiler arttırılmış ve kapsamı genişletilmiştir. Maaş ve ücretler üzerine buhran ve muvazene vergisi getirilmiştir. Böylece 1932/33 mali yılından itibaren gelirlerde yükselme sağlanmış ve bu yükselme izleyen yıllarda da devam etmiştir.¹⁸²

Daha önce çeşitli merciler tarafından gerçekleştirilen dış ticaret işleri ise, 1934'de kurulan Türkofis¹⁸³ tarafından yürütülmeye başlamıştır. Ofise, kontrol ve teftiş görevinin yanı sıra piyasa araştırmaları yapma, uluslararası ticaret ve ödeme anlaşmalarını hazırlama görevleri de verilmiştir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2009, s. 566-570.

¹⁸⁰ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1931 Birinci Ziraat Kongresi**, Ankara, 1931, s. 2436-2445.

¹⁸¹ Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İngiltere ile kurulan ticari ilişkiler büyük önem taşımaktaydı. 1924-1929 arasındaki dönemde bu ilişki çok zayıflamıştır. Buna karşılık İtalya-Türkiye ticari ilişkileri hızla gelişmiş ve ilk sırayı almıştır. İkinci sıraya Almanya üçüncü sıraya da ABD yükselmiştir. Ancak daha sonraki dönemde İtalya yerini kaybederken, Almanya ve ABD yerlerini korumuşlardır. Bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁸² Zarakolu, **a.g.m.**, s. 94.

¹⁸³ 27 Mayıs 1934 tarihinde kabul edilen 2450 sayılı Kanun ile kurulan İktisat Bakanlığının görevleri kara ticareti, deniz ticareti, sanayi ve maden işlerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu meyanda dış ticaret konuları ile ilgili birimler ilk kez Dış Ticaret Reisliği (Türk Ofis) ismi altında toplanmıştır. <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=tarihce>

¹⁸⁴ Zarakolu, **a.g.m.**, s. 94.

Bütün bu önlemler, ihracatın 1934'e kadar miktar olarak 2,5 kat artmasını sağlamıştır. Böylece fiyat düşüşlerinden kaynaklanan kayıpların kısmen karşılanması mümkün olmuştur. Özellikle kliring sisteminin¹⁸⁵ etkisi ile Türk dış ticareti 1934'den sonra genişlemeye devam etmiştir. İhraç ürünleri ağırlıklı olarak tarımsal üretimden sağlandığından, kredi kullanımında tarım kesimine öncelik tanınmıştır. Buna bağlı olarak 21.4.1924 tarihli ve 498 sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanunu ile kurulan ve 2 Aralık 1935 tarih ve 2836 sayılı Kanun ile yeniden düzenlenen Tarım Kredi Kooperatifleri, özellikle ihraç ürünlerin yetiştirildiği Batı ve Kuzey Anadolu Bölgeleri'nde önemli gelişme göstermiştir.¹⁸⁶ Çizelge 13'de 1929-1938 dönemine ilişkin dış ticaret verileri yer almaktadır.

Çizelge 13. 1929-1938 Yılları Arasında İthalat ve İhracat Değerleri (TL)

Yıllar	İhracat	İthalat	Fark	İhracatın ithalata oranı (%)
1929	155.214.071	256.296.379	-101.082.308	60,4
1930	151.454.371	147.553.703	3.903.855	102,6
1931	127.274.807	126.659.613	615.194	101
1932	101.301.355	85.983.723	15.317.632	111
1933	96.161.855	74.675.855	21.485.970	128
1934	92.149.094	86.789.908	5.359.186	106
1935	95.861.137	88.823.480	7.037.657	108
1936	117.733.155	92.531.474	25.201.679	127
1937	137.985.551	114.379.024	37.983.551	120
1938	144.946.511	149.836.689	-4.890.178	97

Kaynak: Haldun Derin, **Türkiye'de Devletçilik**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, 111.

1929'da Lozan Barış Antlaşması ile gümrük vergilerindeki sınırlamaların kalkacak ve yeni gümrük uygulamalarına geçilecek olması nedeniyle tüccarlar

¹⁸⁵ Kliring, ikili ticaret anlaşması çerçevesinde ülkeler arasında dışalım ve dışsatımdan doğan alacak ve borçların döviz kullanılmadan karşılıklı olarak denkleştirilmesine dayalı dış ticaret biçimidir. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>. 1930'lu yıllarda yaşanan döviz darboğazını aşmak için 1933-1934'den itibaren onüç ayrı ülke ile imzalanan kliring anlaşmalarıyla ithalat ve ihracatın artması sağlanmıştır. Bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁸⁶ Zarakolu, **a.g.m.**, s. 92-94.

ellerindeki stokları arttırmak istemiştir. Bu da dış ticaret hadlerinde 101 milyon civarında bir açık yaratmıştır. Bunun yanı sıra 1929'dan itibaren dış ticaret hacminde azalma meydana gelmiştir. 1934'e kadar devam eden bu eğilim, 1934'den itibaren değişerek dış ticaret hacmi tekrar artmaya başlamıştır.¹⁸⁷

Devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin yatırımcı ve üretici olarak ortaya çıkmasıdır.¹⁸⁸ 1923-1931 döneminin devlet tekellerinin imtiyazlı şirketlere devredilmesi, devletin özel teşebbüse iştirak etmesi, devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesi şeklindeki uygulamalarından vazgeçilmiştir. Devlet işletmeciliği temel olarak yeni üretken tesislerin devletçe kurulması biçimini almıştır. Ayrıca belli faaliyet konularında çalışan özel sektörün kamulaştırılması yoluna da gidilmiştir.¹⁸⁹ Devletin demir ve deniz yollarında millileştirmelerinden sonra belediye hizmetlerinde ve enerjideki hâkimiyeti bu dönemde kesinleşmiştir. Sanayi ve maden sektörlerinde ise yatırımların büyük bölümü devlet tarafından yapılmıştır.¹⁹⁰

Dış borç, yabancı sermaye kullanmadan, ulusal kaynakları harekete geçirilmesiyle ekonomik bağımsızlığı sağlayabilmek için devletçilik gerekmiştir. Sanayileşmeden uluslararası ekonomik düzenin Türkiye'ye ekonomik gelişme şansı vermeyeceği biliniyordu. Çünkü o zamana kadar Türkiye gelişmiş ülkelere hammadde sağlayan ve onlar için pazar olan bir ülkediydi. Bu nedenle hammaddeleri Türkiye'de bulunan sanayi dalları oluşturulmuş, o zamana kadar ithal edilen malların ikamesine önem verilmiştir. Nitekim Atatürk "tarımla ilgili ve hammaddeleri ülkemizde bulunan sanayiye öncelik vererek sanayileşmemizi olanaklı ve en kısa sürede gerçekleştirmeye önem vermek zorundayız" demiştir. Böylece dışa bağımlılığı oluşturan çarpık sanayileşme reddediliyordu. Buna örnek olarak Sümerbank'ı göstermek olanaklıdır. Ülkenin demir çelik, dokuma, şeker, kâğıt çimento sanayileri bu model içinde kurulmuştur. Devletçilik uygulaması sayesinde tarımın sanayi ile bağlantısı kurularak

¹⁸⁷ a.g.m., s.112.

¹⁸⁸ Tokgöz, a.g.e., s. 70.

¹⁸⁹ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 97.

¹⁹⁰ Tokgöz, a.g.e., s. 70-71.

verimliliğin arttırılması sağlanmıştır.¹⁹¹ Devlet bu dönemde ithal ikameciliğe yönelik sanayileşmeyi hızlandırmıştır.¹⁹²

Sanayiye öncelik tanınması ve devletin öncülük etmesi, sanayileşme hareketinin planlı olarak yürütülmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları hazırlanmıştır.¹⁹³

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, 1934’de uygulamaya konmuş olmakla birlikte, ilk ve ciddi uzun vadeli plan düşüncesi Atatürk’le başlamıştır. Atatürk, plan düşüncesini Türkiye İktisat Kongresi’nde şöyle tanımlamıştır: “Hakikaten memleketin ihtiyaçlarına mutabık olarak esaslı program üzerinde bütün milletin müttehit hemahenk çalışması lazımdır. Bence yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır.” Böylece bütün ulusun katılacağı kapsamlı plan kavramı ilk kez ileri sürülmüştür.¹⁹⁴ Atatürk dönemi plan anlayışının temelinde 1923 İktisat Kongresi ve bu kongrede alınan kararlar, 1930 İktisat Programı ve bunu izleyen dönemde 1933 ve 1936 Sanayi Planları yer almaktadır. İktisat Kongresi ve İktisat Programı arasında geçen 7 yıllık dönemde Planlı Devlet Politikası’nın alt yapısı oluşturulmuştur.¹⁹⁵

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmadan önce yasal ve kurumsal hazırlıklar tamamlanmış, yerli ve yabancı uzmanlardan bir kurul oluşturulmuştur. Sovyet Rusya’dan davet edilen uzmanların başında bulunan Prof. Orlof, karma kurulun başkanlığını yapmış ve kurulca hazırlanan rapor 1933 yılı sonunda hükümete sunulmuştur. Hükümet ve Atatürk gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra kesinleşen rapor, 17 Nisan 1934’de yürürlüğe girmiştir.¹⁹⁶

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın İktisat Vekâleti’nin Aralık 1933 tarihli başbakanlığa sunuş yazısında plânın amacı şöyle belirtilmiştir.¹⁹⁷

¹⁹¹ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 129-130.

¹⁹² Ülken, **Atatürk ve İktisat**, s. 94. Ayrıca bkz. Tezel, **a.g.e.**, s. 238.

¹⁹³ **a.g.e.**, s. 105.

¹⁹⁴ Ali Nejat Ölçen, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.134.

¹⁹⁵ **a.g.m.**, s. 135-136.

¹⁹⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁹⁷ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Raporlar Kısım I, s. 10-11.

- a) “Devam eden umumi buhran dolayısıyla tatmini gittikçe güçleşen döviz müzayakası;
- b) Ham maddelerin Dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları muvacehesinde Türk işçi ve çiftçisine daha karlı faaliyet sahaları bulmak mülâhazası;
- c) Umumi konjonktür münasebetile muhtaç olacağımız fennî ve mihanikî tesisatın çok müsait malî şeraitle temininin mümkün olması ihtimalleri.”

Bu plan başlıca iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısımda dokuma (pamuk, kendir, yün), maden (demir, kömür, bakır, kükürt), selüloz (selüloz, kâğıt, karton, suni ipek), seramik (şişe, cam, porselen), kimya (süperfosfat, sudkostik, klor) sanayi dallarında kurulması önerilen yirmi fabrika hakkında raporlar, ikinci kısımda ise İktisat Vekâleti'nin yeniden yapılandırılması için öneriler yer almıştır.¹⁹⁸

Sümerbank, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yer alan yirmi fabrikanın önemli bir bölümünün kurulması, işletilmesi ve finansman ihtiyacını karşılamak üzere 3 Haziran 1933'de kurulmuştur. Banka, kurulacak fabrikaların etüt ve projelerini hazırlamak, hatta sanayinin ihtiyaç duyduğu uzman kişileri, mühendis, usta ve işçileri yetiştirmekle görevlendirilmiştir.¹⁹⁹ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı için öngörülen 44 milyonun 41,6 milyonu Sümerbank tarafından karşılanmıştır.²⁰⁰ Sümerbank'a 1936 yılında şu fabrikaların kurulması görevi verilmiştir: Bakırköy Bez Fabrikası, Malatya bez ve İplik Fabrikası, Kayseri Pamuklu Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Kendir Sanayi, Bursa Merinos Fabrikası, Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası, Selüloz Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası, Hamızı Kibrit Fabrikası, Süperfosfat Fabrikası, Klor Fabrikası, Gülyağı Fabrikası, Kükürt Fabrikası, Süngercilik Şirketi. Bunların yanı sıra Birinci Sanayi Planı'na eklenen Sümerbank'a verilmiş diğer işler; Sivas Çimento Fabrikası, İzmit İkinci Kâğıt Fabrikası, Kaolin Fabrikası, Sapanca Su Tesisatı'nın kurulması ve Bakırköy Bez Fabrikası tevsiidir.²⁰¹ Türkiye İş Bankası ise şişe ve cam ürünleri ile sömikok fabrikalarının kuruluşunu gerçekleştirdi. İş Bankası ayrıca kükürt, gülyağı ve süngercilik işlerine katıldı.²⁰²

¹⁹⁸ a.g.e., Raporlar Kısım I ve Raporlar Kısım II.

¹⁹⁹ Zarakolu, a.g.m., s. 96-101.

²⁰⁰ Ülken, a.g.e., s. 107.

²⁰¹ İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s. 18-19.

²⁰² Tezel, a.g.e., s. 304.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın esasları şöyledir:²⁰³

1. “Esas hammaddeleri ülkede yetişen veya şimdilik yetişmemekle beraber kısa bir zamanda içerde temini mümkün görünen sanayi kolları ele alınmıştır.
2. Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, kuruluşları Devlete veya Milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayimize tarım alanında da dengeli bir faaliyet zemini yaratacaktır.
3. Kurulmasına karar verilen sanayimiz, istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkiyle orantılıdır. (kükürt, gülyağı ve süngerden başka)”

Birinci Sanayi Planı uygulama safhasındayken, bu yolda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, 1935 yılı Haziranında, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA), Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EE) ve Etibank kurulmuştur. MTA'ya maden arama, bulma, çıkarma görevi verilmiştir. MTA ile aynı gün kurulan (2 Haziran 1935) Etibank ise çıkarılan bu madenlerin değerlendirilmesiyle görevlendirilmiştir.²⁰⁴

Planın toplam 31 milyon liralık yatırım öngördüğü anlaşılmaktadır. Yatırımlarla yıllık dış alımın %42,1'inin ikame edilmesi mümkün olmuştur.²⁰⁵

Birinci Sanayi Planı'nın uygulaması sürerken 20-24 Ocak 1936'da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıklarını yapmak üzere İktisat Vekili Celal Bayar'ın başkanlığında Sanayi Kongresi toplanmıştır.²⁰⁶ Bu toplantıdan sağlanan raporlar İktisat Vekâleti'nce değerlendirilerek İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ortaya çıkmış ve yıl sonunda hükümete sunulmuştur. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı konuları ve ülkede yaratacağı sosyal ve ekonomik hareketlilik açısından birinci plandan daha geniştir. 100'den fazla fabrikanın kurulmasını amaçlayan bu yeni planın genel özellikleri şöyledir:²⁰⁷

1. “Birinci planda olduğu gibi, bu planda da iktisadi bünye şartlarımıza uygun olup büyük sermayeye ve teknik kuvvete lüzum gösteren ve ham maddesi tamamiyle dahilde yetişen sanayi ele alınmıştır.

²⁰³ İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s. 16.

²⁰⁴ Ünal, **a.g.e.**, s. 44.

²⁰⁵ Ölçen, **a.g.m.**, s. 140.

²⁰⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 82-83. Yüksel Ülken bu kongreyi “Endüstri Kongresi” olarak adlandırmaktadır. Bkz. Ülken, **a.g.e.**, 107.

²⁰⁷ Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 3-8.

2. Dahili sürümü az, fakat hariçte büyük bir istihlâk sahası olan madenlerimiz gerek ham, gerekse yarı mamul olarak ihracata elverişli bir hâle getirilecek ve böylece hem bu ihracat mallarımız kıymetlendirilmiş, hem de yeni ihracat kaynakları yaratılmış olacaktır.
3. Deniz, göl ve ırmaklarımızdaki bereketli su mahsulleri ve geniş topraklarımızdaki büyük hayvan servetlerimizle memleketin her tarafında bol ve nefis olarak yetişen meyvelerimizin dahil ve hariçteki sürümünü temin ederek büyük halk kitlelerine mühim kazançlar temin edilmesi düşünülmüştür.
4. Kömür havzalarımızda istihsalin inkişafı ve rasyonalize edilmesi, milli müdafaa için mübrem bir ihtiyaç olan mayi karbüran ile birlikte ev mahrukatı meselesinin organizasyonu esasları tespit edilmiştir.
5. Memleketin enerji ihtiyaçlarının geniş mikyasta karşılanması için iki büyük kalorik elektrik santrali kurularak memleketin garbindeki büyük şehirlerimizle buralarda kurulacak sanayie cereyan verilecek ve böylece iç ülkede milli müdafaa ve iktisat bakımlarından elverişli sanayi merkezleri yaratılacaktır.
6. Makine sanayiine bir başlangıç olmak üzere, birinci plana göre kurulmakta olan Karabük demir ve çelik fabrikalarının yarı mamul maddelerini işleyecek fabrikalar teklif olunmaktadır.”

İkinci Sanayi Planı kendine yeterli ekonomi politikasının yanı sıra kaynakların verimli kullanılması yolunda önlemleri de içermektedir. Örneğin sanayinin gelişmesinde önem taşıyan petrol politikası üzerinde durulmuş ve gerçekçi öneriler sunulmuştur. Bu politika iki temel üzerine oturtulmuştur: Yurt içinde petrol aramak ve petrol tasarrufunun teknolojik yeniliklerle sağlanması. Bugün de geçerliliğini önemli ölçüde koruyan rafineri kurulması, sentetik benzin üretiminin ekonomik açıdan incelenmesi ve benzine alkol katılmasının araştırılması gibi teknolojik yenilik önerilerine planda yer verilmiştir. Petrole verilen bu önem, sonraki 40 yıl boyunca anlaşılmamış ve üzerinde durulmamıştır. Bu süreçte enerji ihtiyacının dışarıyla giderilmesine dayalı çözümlerden yararlanılmıştır.²⁰⁸

İkinci Sanayi Planı'nda beş sektör; enerji, petrol, azot, deniz ürünleri ve afyon sanayi stratejik olarak kabul edilmiştir. Plan döneminde 93 milyon TL lık devlet yatırımı öngörülmüş, ilaveten 18.7 milyon TL lık işletme sermayesi ayrılması planlanmıştır. Yapılacak yatırımlarla 35 000 kişilik istihdam hacmi yaratılacaktır. Elektrik enerjisi gereksinimi ise 80 000 kwh'dir. Elektrik enerjisinin Zonguldak ve Kütahya'da kurulacak iki termik santralle karşılanması hedeflenmiştir. Elektriğin

²⁰⁸ Ölçen, **a.g.m.**, s. 146.

maliyeti hava hattında 135 kuruş/kwh olarak hesaplanmıştır.²⁰⁹ Çizelge 14’de plandaki kamu yatırımlarının durumu verilmiştir.

Çizelge 14. İkinci Sanayi Planında Kamu Yatırımlarının Durumu

Sektörler	Yatırım (milyon TL)	İşletme (milyon TL)	Toplam (milyon TL)	İstihdam (kişi)	Gerekli Enerji (Kw)
Madencilik	17.85	5.55	23.40	7.850	30.800
Kömür	17.45	4.60	22.05	21.250	34.000
Elektrik Enerjisi	15.40	0.30	15.70	200	-
Ev Yakıt Sanayi	3.00	1.00	4.00	500	1.000
Toprak Sanayi	2.03	0.25	2.28	300	2.000
Gıda	7.99	2.36	10.35	2.075	3.035
Kimya	12.85	3.08	15.93	1.665	6.250
Demir ve Makine	4.20	0.94	5.15	650	1.200
Deniz Ulaşımı	10.68	-	10.68	-	1.000
Su Ürünleri	1.85	0.60	2.45	350	250
TOPLAM	93.30	18.68	111.96	35.000	79.735

Kaynak: Ali Nejat Ölçen, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 147.

Çizelge 14’ün incelenmesiyle gıda sanayine yatırım ve işletme giderleri olarak toplam 10.35 milyon TL ayrıldığı görülecektir. Gıda sanayine ayrılan bütçe, toplam yatırımların %9,24’ünü oluşturmaktadır. Su ürünlerine ayrılan pay ise, toplam yatırımların %2,18 kadardır. Gıda sanayine yapılacak yatırımlarla 2.075 kişilik istihdam yaratılması planlanmıştır. 35.000 kişilik toplam istihdam içinde gıda sanayinin yaklaşık %5,93’lük paya sahip olacağı görülmektedir. Su ürünlerinin yaratacağı istihdam ise %1’dir.

Planda Kütahya’da Azot Sanayinin kurulması da öngörülmüştür. 3.000 ton nitrik asit ve 2.000 ton azotlu gübre üretmesi planlanan tesis için 1,8 milyon TL ayrılmıştır. Gerek tarımda verimin artırılması, gerekse savunma sanayinin temel gereksinimlerinin yurt içinde üretilmesi açısından önem taşıyan azot konusuna ulusal

²⁰⁹ a.g.m., s. 147.

sanayi niteliği verilmiştir. Ancak bu hedef 1955 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Planda yaş ve kuru sebze sanayinin kurulmasına da yer verilmiştir. Soğuk hava tesisleri ile birlikte 10 ilde depolama ve diğer 10 ilde meyve kurutma tesislerinin yapımı düşünülmüştür. Planda gıda sanayi açısından önem taşıyan diğer bir alan ise su ürünleri sanayidir. Planda yılda 1.850 ton balık yağı ve balık derisi üretimi için 86 bin yunus balığının avlanması düşünülmüştür. Balık derisi satışından 51.000 TL döviz geliri kazanılacağı hesaplanmıştır. Ancak su ürünleri sanayi diğer iktidarlarca göz ardı edilmiş, aşırı kirlenme ve yanlış avlanma ile balık varlığı tehlikeye atılmıştır.²¹⁰ Çizelge 15’de birinci ve ikinci sanayi planlarında kamu yatırımlarının sektörel dağılımı verilmiştir.

Çizelge 15. Birinci ve İkinci Sanayi Planlarında Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (10000 TL)

Sektör	Birinci Sanayi Planı		İkinci Sanayi Planı	
	Yatırım	Oran (%)	Yatırım	Oran (%)
Gıda Sanayii	-	-	9.840	10,5
Dokuma Sanayii	21.888	51,0	-	-
Madencilik	1.318	3,0	35.300	37,8
Enerji	-	-	18.400	19,8
Kâğıt	4.815	11,1	-	-
Çimento, toprak, cam	2.050	4,5	2.030	2,1
Demir çelik	10.000	23,8	4.200	4,6
Kimya	2.850	6,6	12.850	13,8
Deniz Ulaşımı	-	-	10.680	11,4
TOPLAM	42.921	100	93.300	100

Kaynak: Ali Nejat Ölçen, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 149.

Birinci planda dış alım ikamesine öncelik tanındığı için yatırımın en büyük bölümü dokuma sanayine yapılmış, ikinci planda ise öncelik madencilik ve kömür

²¹⁰ a.g.m., s. 147-149.

sektörüne verilmiştir. Gıda sanayine ise tüm yatırımlar içinde %10,5'lik pay ayrılmıştır.²¹¹ Birinci Sanayi Planı'nda gıda sanayine yer verilmemiştir. Buna karşılık ithal ikamesi amacıyla plan öncesi dönemde devlet öncülüğünde özel girişimin şeker fabrikası kurması desteklenmiştir. Böylece kurulan dört şeker fabrikasına sermaye yetersizliği nedeniyle Birinci Sanayi Planı döneminde bir çeşit devletleştirilme işlemi uygulanmıştır. Bu tesislerin bir merkezden yönetimi ve kamu denetiminin sağlanması için 1935'de Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. kurulmuştur.

1938 yılına gelindiğinde dünyada savaş rüzgarlarının esmeye başladığını gören Türk Hükümeti, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık iki ay önce, yani 16 Eylül 1938'de İkinci Plan taslağında bazı değişiklik ve düzeltmeler yaparak uygulama süresini dört yıl olarak belirlemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden üç ay önce bu plandan da vazgeçilerek, yerine İktisadi Savunma Planı (5 Nisan 1939) hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.²¹² İç ve dış kredi sağlanamaması da planın uygulanamamasında etkili olmuştur. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın 1950'ye kadar tamamlanmış olan projeleri, Guleman krom, Ergani, Murgul ve Kuvarsan bakır, Divriği demir ve madencilik tesisleri, Karabük kompleksine katılan dokuz bin ton kapasiteli demir boru fabrikası ve satın alınan bazı gemilerle ilgili olanlardır. Bu plan ile Etibank iktisadi hayattaki yerini almıştır.²¹³

Bu döneme ilişkin önemli bir saptama, 1929–39 yılları arasında dünya sanayi üretimi %19 artarken, Türkiye'de sanayi üretiminin %96'lık bir artış göstermiş olmasıdır. Devletçi sanayileşme programı, dönem içinde en ileri teknolojileri kullanmış ve dönem süresince sanayi üretimi önemli bir gelişme göstermiştir.²¹⁴

İlk kez 10 Mayıs 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına giren Devletçilik, TC Anayasası'nın 2. maddesine 5 Şubat 1937'de eklenerek, temel ilkelerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu maddede sıralanan diğer ilkeler; Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik ve İnkılapçılıktır.²¹⁵

²¹¹ **a.g.m.**, s. 149.

²¹² Tokgöz, **a.g.e.**, s. 83.

²¹³ Tezel, **a.g.e.**, s. 305-307.

²¹⁴ Mustafa Aysan, **100. Doğum Yıldönümünde Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Es Yayınları, İstanbul, 1980, s. 105.

²¹⁵ İnan, **a.g.e.**, s. 19.

4. 1930-1938 Döneminde Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi

Devletçiliğe geçiş ve devletçilik uygulamalarını içeren dönemde, 27 Eylül 1930 ve 11 Kasım 1938 tarihlerinde dört hükümet kurulmuştur. Bunlardan ilk üçü Başbakan İsmet İnönü tarafından kurulan V., VI. ve VII. İnönü Hükümetleridir. 1 Ocak 1937 ve 11 Kasım 1938 arasında ise Celal Bayar'ın başbakanlığında I. Bayar hükümeti görev yapmıştır. Bu dört hükümetin programlarında ulusal ve uluslararası gelişmeler ve sorunların yanı sıra devletçilik ve planlama çerçevesinde yapılacaklara yer verilmiştir.

V. İnönü Hükümeti (27 Eylül 1930-4 Mayıs 1931) programı, 2 Ekim 1930'da İsmet İnönü tarafından açıklanmıştır. Başbakan İnönü, konuşmasının başlangıcında takip edilecek siyasetin ana hatlarıyla yıllardır sürdürülen siyasetle aynı olacağını, ülkenin kalkınması ve milletin refahı için çalışılacağını belirtmiştir. Tarımsal üretimde yaşanan sorunların yakından izlendiğini vurguladıktan sonra, çiftçinin vergi yükünün hafifletilmesi için alınacak önlemleri şöyle açıklamıştır:²¹⁶

1. Borçlanma yoluyla kendilerine arazi verilmiş olan küçük çiftçilerin borç yüklerinin hafifletilmesi için tedbir alınması,
2. Orman, bağ ve meyve ağacı yetiştireceklere uzun süreli vergi muafiyeti sağlanması.

Başbakan İnönü tarafından açıklanan programda, sanayi konusunda doğrudan bir görüş belirtilmemiş olmakla birlikte, üretim ve ticaret üzerinde olumsuz etkileri olan vergilerden bazılarının yeniden düzenleneceği, bazılarının da kaldırılacağı üzerinde durulmuştur.²¹⁷ Bu durum, 22 Nisan 1930'da yapılan Sanayi Kongresi'nde sanayiciler tarafından vergiler hakkında öne sürülen taleplerin dikkate alındığını göstermektedir. Programda, sanayicilerin yüksekliğini ve üretime olumsuz etkilerini vurguladıkları kazanç vergisinin yeniden düzenleneceği, muamele vergisinde yapılacak düzenlemede ise devletin ve sanayicinin yararının gözetileceği vurgulanmıştır.

²¹⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, **a.g.e.**, s. 145-147.

²¹⁷ **a.g.e.**, s. 147.

VI. İnönü Hükümeti yaklaşık dört yıl (4 Mayıs 1931-1 Mart 1935) görev yapmıştır. Hükümet programında, ekonomik buhranın ülke ekonomisi üzerindeki etkileri ve buhrana karşı alınacak önlemler üzerinde durulmuştur. Buhranın tarımsal ürün fiyatlarında yarattığı düşüş nedeniyle meydana gelecek gelir kayıplarının giderilmesinde tasarrufun önemi ve devlet harcamalarında tasarruf yoluna gidileceği vurgulanmıştır. Milli paranın değerinin korunması ile ilgili yasal düzenleme yapılacağı ve fiili istikrarın sağlanmasında etkili olacağı düşünülen Merkez Bankası'nın kuruluşunda ilerleme kaydedildiği açıklanmıştır. Alınacak mali ve iktisadi önlemlerin tümünde çiftçilerin durumunun ve ürünlerin korunması temel kabul edilmiştir. Ülkede gereksinim duyulan iktisadi teşekküllerin güçlenmesi ve çoğalması için çaba gösterildiği, tarıma yönelik kredi kurumları ve iktisadi teşekküller ile özel olarak ilgilenileceği belirtilmiştir. Ayrıca Başbakan, ticareti kolaylaştıracak, yerli sanayinin gelişimini sağlayacak yasal ve sosyal önlemlerin alınmaya devam edileceği de vurgulanmıştır.²¹⁸

VII. İnönü Hükümeti (1 Mart 1935-1 Kasım 1937) programı, tarım ve sanayide üretim ve tüketimi arttıracak fiyat politikalarını içermektedir. Bunlar; şeker, kömür ve çimento fiyatlarında indirim yapılarak iç tüketimin artırılması, yerli ürünlerin üretim masraflarının (genel hizmet ve şirket masrafları) azaltılması yoluyla ucuzlatılması, ürünlerin nakliyesinde ucuz ve ekonomik işletmecilik anlayışının geliştirilmesidir.²¹⁹

I. Bayar Hükümeti (1 Kasım 1937-11 Kasım 1938) Başbakan Celal Bayar tarafından kurulmuştur. Başbakan Celal Bayar konuşmasında çalışmalarını belli bir plan dahilinde yapacaklarını belirtmiştir. Bu hükümet programında tarım ve sanayinin gelişimi için yapılacaklar ayrıntılı olarak verilmiştir. Başbakan Bayar, Atatürk'ün "Milli ekonominin temeli ziraattir" düşüncesi ve direktiflerini esas alan bir tarımsal politikanın izleneceğini belirtmiştir. Bu çerçevede gerçekleştirilmesi öngörülenler şunlardır:²²⁰

1. Zirai asayiş kanun tasarısını Meclis'e sunmak,

²¹⁸ a.g.e., s. 218-219.

²¹⁹ a.g.e., s. 235.

²²⁰ a.g.e., s. 256-276.

2. Topraksız çiftçi bırakılmaması için parti programının 34. maddesine göre her Türk çiftçisini yeterli düzeyde toprak sahibi etmek ve topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özel istimlak kanunları çıkarmak, aile toprağının parçalanmasına ve elden çıkarılmasına meydan vermemek, her bölgenin nüfus yoğunluğuna ve toprak verim derecesine göre büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini sınırlandıracak bir kanun tasarısı hazırlamak,
3. İş vasıtalarının arttırılması, iyileştirilmesi ve korunması için yasal ve teknik tedbirleri almak, en küçük çiftçi ailesinin bile bir çift hayvana sahip olmasına yardımcı olmak, bunun için kredi kolaylığı, vergiden ve hacizden istisna gibi ayrıcalıklar tanımak, çiftçinin elindeki ilkel ziraat aletlerinin bir program dahilinde modern aletlerle değişimini sağlamak, Atatürk'ün "köylüler için umumiyetle pulluğu pratik ve faydalı bulurum. Traktörler, büyük çiftçilere tavsiye olunabilir. Köyde ve yakın köylerde müşterek harman makineleri kullanırmak, köylülerin ayırlamayacağı bir âdet haline getirilmelidir" sözü doğrultusunda çalışmak.
4. Ziraat bölgelerine özgü önlemler alınması için Atatürk'ün "memleketi, iklim, su ve toprak verimi bakımından ziraat bölgelerine ayırmak icab eder"²²¹ sözünü esas alarak, her bölgenin özel şartlarına en uygun ziraat şekli ve ürün çeşitlerini tespit ederek, programlarını hazırlamak ve bunları tahakkuk ettirmek üzere gereken yasal ve teknik önlemleri almak,
5. Nitelikli ve ucuz ürün üretilmesi için ürünlerin miktar, kalite ve maliyetlerine zarar veren bitki ve hayvan hastalıkları ve zararlılarıyla mücadeleyi güçlendirmek, kuvvetlendirmek, çeşitli bölgelerde bilimsel denemeler yaparak mücadele yöntemini ve ülke imkânlarından yararlanma olanaklarını araştırarak istasyonları çoğaltmak, en uygun ve yararlı üretim yöntemlerini bulmak, iyi tohum, iyi fidan ve aşı sağlamak, toprak verimliliği için kimyevî gübre fabrikalarının süratle kurulmasına önem vermek, ticarete elverişli ürün çeşitlerini üretmek,

²²¹ Günümüzde uygulanan havza modelini Atatürk o dönemde önermiştir.

6. Tarımsal üretimde miktar ve değeri ile ilk sırada yer alan buğday fiyatını değerinden aşağı düşürmemek için gerekli önlemleri almak ve ürün muhafazasına uygun ambar ve siloların inşasına devam etmek,
7. Hayvancılığın teşviki, hayvan ıslahı ve çoğaltılması ve hayvan ürünleri endüstrisinin ilerlemesini sağlamak, hayvan vergisinin şekli ve içeriği ile ilgili çalışma yapmak,
8. Taze meyve ve sebze ticaretini iç ve dış piyasa bakımından örgütlendirmek, özellikle taze meyve ihracatını teşvik ve himaye etmek ve hızlandırmak,
9. Sütçülüğü ve süt sanayini geliştirmek, şehir ve kasabaların temiz ve ucuz süt ve ürünleri ihtiyacını giderecek fabrikalar tesis etmek ve bununla uyumlu şekilde köylerdeki sütleri kıymetlendirecek ve satışı kolaylaştıracak kooperatifler oluşturmak,
10. Fındıktan başlayarak diğer belli başlı mahsullere ait teşkilatlanmayı sağlamak, birlikleri oluşturmak, tarım kredi kooperatiflerinin gelişmesi, düzenlenmesi ve ıslahını sağlamak,
11. Atatürk tarafından millete hediye edilen çiftlikleri buldukları bölgeler ziraatının kalkınması için örnek çiftlik olarak yönetmek ve geliştirmek, halen devlet elinde bulunan ve bundan sonra ihtiyaca göre yeniden kurulacak olan diğer çiftlikleri de bunlarla aynı yönetim sistemi altında toplayarak buldukları bölgelerde en faydalı ziraat usullerini ve sanatlarını göstermek, bu konuyla ilgili kanun tasarısını Meclis'e sunmak,
12. Çiftçinin çok çeşitli fakat az miktarda üretmesi yerine her mahsulden olanaklar ölçüsünde az çeşitli fakat çok miktarda üretmesini sağlamak, bunun en teknik ve iktisadi şekilde nasıl yapılabileceğini ve piyasaya nasıl sevk edileceğini öğretmek, bunun için çiftçiyi örgütlendirmek ve bilgiyi tam zamanında ve devamlı olarak köylünün ayağına kadar götürmek, çiftçinin ihtiyaç duyduğu zamanlarda yanında olacak bir ziraatçı ordusu oluşturmak, bölge çiftliklerinde çiftçi çocuklarını yetiştirmek üzere pratik çiftçilik okulları açmak, kış kursları ile köylerde kız ve erkek çiftçi çocuklarını hazırlamak ve çeşitli istasyon, fidanlık ve okul gibi kurumlarda çeşitli ihtisas kursları düzenlemek, ziraat orta

okullarında ve Yüksek Ziraat okullarında eleman yetiştirmek, tarıma yönelik bilimsel araştırmalar yapacak yüksek ihtisas merkezleri oluşturmak.

Programda sanayinin gelişimine yönelik olarak ise, ciddi ve kararlı bir standardizasyon politikası uygulamak için sanayiye teşvik siyasetine devam edileceği belirtilmiştir.²²²

Daha önceki hükümet programlarında tarıma ya çok az yer verilmiş ya da hiç değinilmemiştir. Bayar Hükümeti programında farklı olarak tarımın geliştirilmesi için yapılması planlanan çalışmalar üzerinde ayrıntılarıyla durulmuştur.

5. 1930-1938 Döneminde Tarım Politikası

Atatürk'ün toprak ve tarım politikasının hedefleri; çiftçinin toprak sahibi yapılması, tarımsal üretimin artırılması, çiftçinin donatılması ve teşkilatlandırılmasıdır.²²³

Atatürk çiftçinin eğitimi, kooperatifleşmesi ve toprak sahibi yapılmasına verdiği önemi 1 Kasım 1929'da T.B.M.M.'yi açarken yaptığı konuşmada vurgulamıştır.

“Ziraatte, geçen istihsâl senesi bazı mıntikalarda tabîî tesirattan, zaiyede zarar oldu; bununla beraber vaziyet evvelki senelerin darlığına nispetle umumiyetle normale yaklaşmıştır denilebilir. Zirai Enstitülerin bir an evvel vücuda getirilmesine ehemmiyet veriyoruz. Bu sene zirai kooperatif teşkilatına başlanmış olması bilhassa memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına teşmil etmeyi iltizam ediyoruz. Kezalik çiftçiye arazi vermek de hükümetin mütemadiyen takip etmesi lâzım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek memleketin istihsalâtını zenginleştirecek başlıca çarelerdendir.”²²⁴

Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda çiftçinin topraklandırılması ile ilgili düzenlemeler, 1926 ve 1927'de çıkarılan kanunlara ilaveten 1934'de çıkarılan kanunla yapılmıştır.²²⁵

²²² a.g.e., s. 276

²²³ Halil Cin, “Atatürk'ün Toprak ve Tarım Politikası”, Prof. Dr. Akif Erginay'a 65inci Yaş Armağanı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 373.

²²⁴ Söylev ve Demeçler, s. 379-380.

²²⁵ 10 Haziran 1926 tarihli ve 929 numaralı kanunun 3. maddesi bu konuyla ilgilidir. 19 Haziran 1927 tarihli ve 1097 sayılı kanunun 9. maddesinde konuya ilişkin olarak “... idarî, askerî ve içtimaî sebeplerle sıkıyönetim bölgesinden Batı illerine nakledilenlerin terkettikleri arazi ve araziye tabi olan musakkafı Hazineye intikal ettirilecek ve takdir edilecek değerleri ilgililere ödenecektir” denmektedir. 21 Haziran

Kanunlarla düzenlenen çiftçiye toprak dağıtımı, büyük toprak sahiplerinin arazilerinin bir kısmının kamulaştırılması ve hazine arazilerinin çiftçiye dağıtılması şeklinde olabilirdi. Ancak kamulaştırma yoluyla çiftçiyi topraklandırmak masraflı ve doğuracağı siyasi ve sosyal huzursuzluklar nedeniyle güçtü. Parti içinde, halk arasında ve bürokraside bundan rahatsız olacak çok kişi vardı. Bu nedenle toprak kamulaştırma ve çiftçiye dağıtma yolu pek denenmemiştir. Çiftçi kamulaştırma yoluyla toprak sahibi yapılamadığından hazineye ait topraklar, topraksız veya az topraklı çiftçiye dağıtılmıştır.²²⁶

Ancak çiftçinin topraklandırılması çabaları hedefine ulaştırılamamıştır. Atatürk, 1 Kasım 1936'da T.B.M.M.'yi açarken yaptığı konuşmada tarımın gelişmesi için gösterilen çabalardan söz ettikten sonra çiftçinin topraklandırılmasına da değinmiştir.

“Ziraatta kalkınmayı kolay ve çabuk yapmak için şartlar, çok ilerlemiş ve hazırlanmıştır. Yeni usulde ve yeni makineler kullanmakta, iyi teşkilatla yapılacak yardımların süratle semere vereceğini görüyoruz. Kooperatif teşkilatı her yerde sevilmiştir. Kredi ve satış olduğu kadar, istihsal vasıtalarını öğretip kullanılmak için de, kooperatiften istifadeyi mümkün görüyoruz.

“Ziraatte hastalıklar ile mücadele işine daha çok ehemmiyet vermek lâzımdır.

“Toprak kanununun bir neticeye varmasını kamutayın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehâl lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastır. Bundan fazla olarak, büyük araziye modern vasıtalarla işleyip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek isteriz.”²²⁷

Atatürk bir yıl sonra 1 Kasım 1937'de Beşinci Dönem Üçüncü Toplanma Yılı'nı açarken yaptığı konuşmada da toprak ve tarım politikalarına geniş yer vermiş ve bugün de geçerliliğini koruyan öneriler getirmiştir:

“Milli ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki ziraatte kalkınmaya önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada erişmeyi kolaylaştıracaktır... Bu siyaset ve rejimde, önemli yer alabilecek noktalar başlıca şunlar olabilir:

1934 tarihli ve 2733 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan İskân Kanunu'nun 21. maddesi iskân edilen muhacir, mülteci, göçebe ve naklolunan çiftçilere ve sanatkârlara dağıtılacak topraklar tanımlanmakta ve D bendinde bu topraklar arasında hükümetçe satın alınacak ve istimlak edilecek topraklara da yer verilmektedir.

²²⁶ Cin, **a.g.m.**, s. 376-377.

²²⁷ **Söylev ve Demeçler**, s. 406-407.

“Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve surette bölünemez bir mahiyet alması. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlanmak lâzımdır.

“Küçük, büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını artırmak, yenileştirmek ve korunmak tedbirleri, vakit geçirilmeden alınmalıdır. Her halde, en küçük bir çiftçi ailesi, bir çift hayvan sahibi kılınmalıdır.... Köylüler için, umumiyetle pulluğu faydalı bulurum. Traktörler büyük çiftçilere tavsiye olunabilir. Köyde ve yakın köylerde, müşterek harman makinaları kullanırmak, köylülerin ayrılamayacağı bir âdet haline getirilmelidir.

“Memleketi; iklim, su ve toprak verimi bakımından, ziraat bölgelerine ayırmak icabeder. Bu bölgelerin her birinde, köylülerin, gözleriyle görebilecekleri, çalışmaları için örnek tutacakları verimli, modern, pratik ziraat merkezleri kurulmak gerekir.

“Bir de başta buğday olmak üzere, bütün gıda ihtiyaçlarımızla endüstrimizin dayandığı türlü iptidai maddeleri temin ve haricî ticaretimizin esasını teşkil eden çeşitli mahsullerimizin ayrı ayrı her birinde, miktarını artırmak, kalitesini yükseltmek, istihşâl masraflarını azaltmak, hastalık ve düşmanlarıyla uğraşmak için gereken teknik ve kanunî her tedbir, vakit geçirilmeden alınmalıdır.”²²⁸

Atatürk konuşmasında çiftçinin topraksız bırakılmamasını, çiftçiye ait toprağın hiçbir nedenle bölünmemesini ve işlenecek toprak büyüklüklerinin sınırlandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak tarımın gelişimi ve üretimin artırılması açısından önem taşıyan bu önlemler, Atatürk döneminde alınmadığı gibi toprak reformu sorunları büyüyerek günümüze kadar gelmiştir.

Çiftçinin topraklandırılması ve bundan doğacak sorunların çözümüne hükümet programlarında da yer verilmiştir. Örneğin Başbakan İnönü, 1930 yılında V. İnönü Hükümeti programında gerek mübadillerden gerekse diğer vatandaşlardan borçlanma yoluyla kendisine toprak verilmiş olan küçük çiftçilerin borç yüklerinin hafifletilmesinin yanı sıra bağ ve meyve ağacı yetiştiren çiftçilerin arazi vergisinden uzun müddet muaf tutulmasının T.B.M.M.’ye teklif edileceğini belirtmiştir.²²⁹

I. Bayar Hükümeti’nin programında da topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özel istimlak kanunları çıkarılacağı, ülkede her bölgenin şartlarına göre bir çiftçi

²²⁸ a.g.e., s. 412-413.

²²⁹ Arar, a.g.e., s. 57.

ailesinin geçinebileceği büyüklükte toprağa sahip olmasının sağlanacağı ve bu aile toprağının hiçbir nedenle bölünmemesine ve elden çıkmasına meydan verilmemesinin gerektiğine yer verilmiştir.²³⁰

Atatürk'ün çeşitli konuşmalarında değindiği çiftçinin topraklandırılması konusu hükümet programlarında da yer almış ve çıkarılan kanunların uygulanması çeşitli talimatnamelerle sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu amaçla 1925 tarihli Bütçe Kanunu'nun 23. maddesi gereğince çıkarılan talimatnameye ilaveten 7 Nisan 1938 tarihli İcra Vekilleri Heyet Kararı ile "Tevzi-i Arazi Talimatnamesi" çıkarılmıştır. Bu talimatnamenin 1925'de çıkan talimatnameden farkı; hiç toprağı olmayan veya ellerindeki toprak 184 dekardan az olan çiftçilerin dağıtımdan yararlanmalarıdır. Buna ilaveten toprak verilecek kişilerin toprağı bizzat işlemesi gerekiyordu, yani kiracılık ve ortakçılık yapanlara toprak verilmeyecekti. Bu talimatnameye göre topraklar verim durumuna göre iyi, orta ve zayıf topraklar olarak sınıflandırılmış ve bu sınıflamaya göre verilecek toprak miktarı farklı olarak belirlenmiştir. Bu şekilde yapılan toprak dağıtımı tam bir toprak reformu niteliği gösterememiştir. Toprak ve tarım rejimine yapılacak müdahaleler büyük toprak sahibi milletvekilleri, toprak ağaları ve beylerinin tepkisini çekmiştir. Atatürk'ün çok istediği ve konuşmalarında ısrarla üzerinde durduğu toprak reformu gerçekleştirilememiştir.²³¹

Atatürk, Türk ekonomisinin kurtuluşunu ve milletin kalkınmasını tarım alanında gerçekleştirilecek atılımlarda ve üretim artışında görüyordu.²³² Atatürk'ün bu düşüncelerinin yansımalarını devletçilik döneminde de görmek mümkündür.

Devletçilik döneminde tarımdaki gelişmeler "kendimize yeten ziraat" ve "cihan pazarında tutunabilen ziraat" anlayışıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Kendine yeten ziraat davasının başarılması için ülkede yetişmesi mümkün olduğu halde, o döneme kadar yetiştirilmeyen tarım ürünlerinin üretilmesi gerekli görülmüştür.

²³⁰ a.g.e., s. 76.

²³¹ Cin, a.g.m., s. 379. 1925'de çıkarılan talimatnamede toprak dağıtımında hiç toprağı olmayanlar öncelik taşıyordu. Az topraklı çiftçilerden 50 dönümden az toprağı olanlar daha fazla olanlardan önce geliyordu. Arazi miktarı yeterli ise her aileye 50 dönüm arazi verilecekti. Ancak verilecek toprak miktarı hiçbir şekilde 150 dönümü geçemezdi. 1928'de çıkarılan talimatnamede verim durumuna göre iyi olarak değerlendirilen topraklardan en az 30 dekar, en fazla 45 dekar; orta topraklardan en az 30 dekar, en çok 60 dekar; zayıf topraklardan en az 60 ve en çok 90 dekar verilebilirdi.

²³² a.g.m., s. 380.

Örneğin, tarla tarımında çoğunlukla hububat üretilmekte, bakliyat ve endüstri bitkileri yetiştiriciliği çok sınırlı miktarda yapılmaktaydı. Buna bağlı olarak hayvancılık da gelişmemişti. Türkiye tarımının hububat gibi dünyanın birçok ülkesinde yetişen ürünlerle dünya pazarında tutunması da olanaksız görülmekteydi. Türkiye'nin ihraç ürünleri olan çekirdeksiz üzüm, incir, tütün, fındık, afyon, Antep fıstığında ise standartlaşmaya gidilmesi gerekiyordu. Standardizasyonun kolaylaştırılması, toprak ve iklim koşullarının farklılaşmasına dayanan bir bölgesel uzmanlaşmayla mümkün olacaktı. Ancak var olan tarımsal yapı izlenebilecek politikaları sınırlandırmaktaydı. 1930'da ülke topraklarının %10,9'u tarla arazisi, %2,6'sı bağ ve bahçe, %15'i tarım yapılabilecek yedek arazi, %31,1'i çayır ve mera, %31,1'i orman ve çalılık, %27,3'ü tarıma elverişsiz arazi olarak hesaplanıyordu. Tarımsal üretimin kıt kaynağı toprak değil, emek ve sermayeydi.²³³

Türk tarımında yaygın olan işletme tipi küçük köylü işletmeleriydi. Bu işletmelerde tarım makineleri, teknik bilgi ve para yetersizdi. Adana ve Ege'deki büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu topraklarını ya ortakçılara işletmekte ya da kâhyalara bırakmaktaydı. Bu nedenle verimli bir üretim yapılamıyordu. Bu durumda Türkiye'nin uygulayabileceği tarımsal politika Yüksek Ziraat Enstitüsü Profesörü Fredrich Falke tarafından "emeği daha etkin kullanarak, ekstansif²³⁴ bir tarım işletmeciliği ile üretimi arttırmak" olarak tanımlanmıştır. Güçlü bir ekonomiye sahip olmayan devlet, devletçilik döneminde tarımdaki bu darboğazı aşmak için demiryolu taşımacılığında fiyatlandırma politikaları, sanayileşme yoluyla tarımsal ürünlere olan iç talebi attırma, tarım satış kooperatifleri yoluyla bazı ürünlerde alım yaparak tarım ürünlerinde mevsimlik fiyat dalgalanmalarını azaltma gibi önlemler almıştır.²³⁵

Devletçilik döneminde tarımda izlenen politikalar; eğitim ve araştırma faaliyetleri ve örgütlenmesi, tarımsal mekanizasyon, tarımsal krediler, tarımsal ürünlerin pazarlanması ve fiyat oluşumunun düzenlenmesi ve tarımsal üretimin geliştirilmesine yönelik olmuştur. Bu politikaların toplumsal sonuçları da önem taşımaktadır.²³⁶

²³³ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 39-41.

²³⁴ Ekstansif tarım; modern yöntemlerin kullanılmadığı, geleneksel yöntemlerle yapılan tarımdır.

²³⁵ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 40-41.

²³⁶ a.g.m., s. 41.

Atatürk'ün 1929'da T.B.M.M.'yi açısında bahsettiği Ziraat Enstitülerinin temeli 1930'da atılmıştır. Tarımsal eğitim 1930'dan itibaren yeniden örgütlenmeye başlamıştır. Önce 1930'da Ankara'da İktisat Vekâleti'ne bağlı olan Yüksek Ziraat Mektebi kurulmuştur.²³⁷ Aynı yıl okulun öğrencileri Atatürk Orman Çiftliği'nde staj yapma hakkı kazanmıştır. Bu okula alınan ilk öğrenciler Yüksek Ziraat Mektebi binalarının inşaatı devam ederken Orman Çiftliği'nde staja gönderilmiştir. 1930 yılından itibaren İstanbul Halkalı'daki yüksekokul yerine bir orta ziraat okulu açılmıştır. Bunu yine 1930'da Bursa, İzmir ve Adana'da açılan okullar izlemiştir. Daha önce bu okullara ilkokulu bitirenler alınırken yeni açılan okula ortaokulu bitirenler alınmaya başlamıştır.²³⁸ Yüksek Ziraat Mektebi, 10 Haziran 1933 tarihli ve 2291 sayılı "Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu" ile araştırmacı Üniversite yapısındaki özerk Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne katılmıştır. Enstitü bünyesinde Orman, Veteriner, Ziraat Teknolojisi ve Tabii İlimler Fakültelerine yer verilmiştir.²³⁹ Enstitü, 1931 yılında İktisat Vekâleti'nden ayrılan Ziraat Vekâleti'nin denetiminde güçlü bir merkezi araştırma kurumu olarak görev yapmıştır. Yüksek Ziraat Enstitüsü, araştırma enstitüleri halinde örgütlenmiştir. Bu enstitüler; İktisadiyat Enstitüsü, Nebatat Yetiştirme ve Islahı Enstitüsü, Zootekni Enstitüsü, Sütçülük Enstitüsü, Meyvacılık Bağcılık ve Bahçıvanlık Enstitüsü, Suculuk Enstitüsü, Tağdiyei Nebat Enstitüsü, (hayvan gıdaları şubesi), Ziraat Alet ve Makinaları Enstitüsü, Zirai Hammaddeler Teknolojisi Enstitüsü, İhtimar Sanatları Enstitüsü, Hıfzısıhha ve Mikrobiyoloji Enstitüsü, Patoloji Parazitoloji Enstitüsü, İç Hastalıklar Enstitüsü, Anatomi Enstitüsü, Zooloji Enstitüsü, Cerrahi Enstitüsü, Fizyoloji ve Farmakoloji Enstitüsü, Nebatat Enstitüsü, Jeoloji ve Mineroloji Enstitüsü, Umumi Kimya Enstitüsü, Fizik Enstitüsü, Ormancılık Enstitüsü, Nebati Lif ve Boya Maddeleri Araştırma ve Köy Sanatları Enstitüsüdür. Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne çok sayıda Alman Profesör getirilmiştir.

²³⁷ 1927 yılında Hükümet Türkiye'ye ülke tarımını inceleyerek bir rapor hazırlamak üzere Almanya'dan bir heyet davet etmiştir. Başkanının ismine atfen Oldenburg Heyeti olarak adlandırılan bu heyetin raporunda yer alan önemli önerilerden biri de Türkiye'de modern bir Ziraat Yüksek Öğretim Kurumu'nun açılması olmuştur. Bu öneri doğrultusunda 5 Temmuz 1927 tarihli ve 1109 sayılı "Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Ali Mekteplerin Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Ait Kanun" çıkarılmıştır. Bkz. Arif Akman, **Türkiye'de Ziraat Yüksek Öğretim Reformunun Anatomisi: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 3.

²³⁸ **a.g.m.**, s. 43-45.

²³⁹ Turgut Yazıcıoğlu, **Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Rehberi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1955, s. 1.

Başlangıçta hemen hemen tüm kürsülerin başında Alman profesörler bulunmuştur. Dersler ilk yıllarda Almanca olarak verilmiştir.²⁴⁰

Tarımsal üretimin modern yöntemlerle yapılması için çiftçinin eğitilmesi çabaları tarımda verimliliğin artırılması çalışmaları ile desteklenmiştir. Tarımda verimliliğin artırılması ve üretim maliyetinin düşürülmesi tohumluk niteliği ile yakından ilgilidir. Aynı zamanda tohumluğun sahip olduğu kuraklığa, hastalık ve zararlılara dayanım gibi genetik özellikler de tarımsal üretimi etkilemektedir. Nitelikli tohumdan standart nitelikte ürün elde edilmesi ise hem iç tüketim hem de ihracat açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle tohum ıslah çalışmalarına 1930-38 döneminde de devam edilmiştir.

1931 Birinci Ziraat Kongresi'ne "Tohum Islahının Vazifeleri" başlıklı raporu sunan Eskişehir Sazova İstasyon Müdürü Emcet Yekta, 1929 ekonomik krizinin borçlar dengesinde yarattığı açığın ülke lehine değiştirilmesinde tohum ıslahının önemini vurgulamıştır. Tohum ıslahından beklenen yararları, ithal edilen tohumların yurt içinde üretilerek bu yerli tohumların kullanımının artırılması ve tarımsal ihraç ürünlerinin iyileştirilerek standardize edilmesi olmak üzere iki grupta toplamıştır.²⁴¹

Türkiye bir tarım ülkesi olmasına rağmen yurt dışından birçok tohum ithal ediliyordu. Bahçe meraklılarının, resmi ve özel fidanlıkların sebze ve ağaç tohumları yurt dışından getirtiliyordu. İstanbul'daki birkaç tohum müessesesi yabancı müesseselerin komisyoncusu durumundaydı.²⁴²

Sebze ve ağaç tohumlarına ilaveten şeker sanayinin ihtiyacı olan şeker pancarının üretiminde kullanılan tohumlar da ithalatla sağlanıyordu. Tohum ıslahı raporunda, bir savaş çıkması durumunda tohum bulunmadığı için fabrikaların kapanabileceği belirtilmiştir. Tohumluğun büyük miktarda depolanması da soruna çözüm olmamaktadır, çünkü tohum çimlenme özelliğini kaybetmektedir. Ayrıca şeker pancarı tohumu ithaline yatırılan paranın ülke içinde kalması gerekmektedir. Tohum ıslahı kadar tohumun çiftçiye dağıtılması ve üretilen ürünün şeker fabrikaları

²⁴⁰ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 43-45. Yüksek Ziraat Mektebi öğrencilerine 17 Haziran 1930 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 1695 sayılı kanun ile Atatürk Orman Çiftliği'nde staj yapma hakkı tanınmıştır.

²⁴¹ Emcet Yekta, "Tohum Islahının Vazifeleri", **1. İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 824.

²⁴² Aynı yer.

tarafından satın alınması da önem taşımaktadır. Bu nedenle şeker fabrikaları ile birlikte çalışılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.²⁴³

İthalatla sağlanan diğer önemli bir tohumluk çeşidi ise buğday tohumluğudur. Buğday tohumu ithalatı genellikle hükümet ya da Ziraat Bankası tarafından yapılmaktaydı. Lüks francala üretiminde kullanılan beyaz un ya doğrudan doğruya yurt dışından getirilmekte ya da beyaz un veren buğday ithal edilmekteydi. Buğday tohumunun yanı sıra bira fabrikalarının gereksinim duyduğu standart nitelikte arpa da yurt dışından satın alınıyordu.²⁴⁴

Gıda sanayinde hammadde olarak kullanılan tarımsal ürünler aynı zamanda Türkiye'nin ihracatında önemli yer tutmaktaydı. Yurt içi ve yurt dışı nitelikli ürün talebinin karşılanması için nitelikli tohum kullanılmasıyla tarımsal ürünlerin standardizasyonu önemli bir gereksinimdi.

Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan tohum ıslah istasyonlarına 1936 yılında kurulan Kayseri Yem Bitkileri, 1937 yılında kurulan Antalya Sıcak İklim Bitkileri ve 1938'de kurulan Erzurum Tohum Islah İstasyonları eklenmiştir.²⁴⁵

Bu tohum istasyonlarında alınan sonuçların Türkiye gibi iklim ve toprak koşulları çeşitlilik gösteren bir ülkede yaygınlaştırılabilmesi için deneme tarlaları gerekli olmuştur. 1928 yılında yaşanan kuraklık kuru tarıma ilgiyi arttırmıştır. Atatürk'ün doğrudan ilgilenmesiyle Numan Kıraç ABD'ye bu konuda eğitim almaya gönderilmiştir. Numan Kıraç geri döndükten sonra 1931'de Eskişehir'de Dry Farming Deneme İstasyonu'nu kurmuştur. 1935'den itibaren Eskişehir'deki Çifteler örnek çiftliğinde kuru tarımda traktör ve at kullanımıyla yapılan sürümlerin maliyetlerini karşılaştıran denemeler yapılmıştır. Diğer deneme tarlaları ise 1935'de Ordu'da ve 1937'de Çorum'da faaliyete geçmiştir. Bunlar dışındaki denemeler daha çok Atatürk tarafından kurulan çiftliklerde ve Zirai Kombinalarda yapılmıştır.²⁴⁶ Devlet sermayesiyle hazine arazisi üzerinde²⁴⁷ deneme çiftlikleri kurulması fikri Atatürk'ün 1925'den itibaren örnek çiftlikler kurması ile ilişkilidir. Bu çiftlikler; Ankara'da

²⁴³ a.g.m., s. 825-826.

²⁴⁴ a.g.m., s. 827-828.

²⁴⁵ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 47, Tablo 1.

²⁴⁶ a.g.m., s. 47-48.

²⁴⁷ Tokgöz, a.g.e., s. 75.

Atatürk Orman Çiftliği, Yalova'da Millet ve Baltacı Çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövalye Çiftlikleri, Dörtyol'da Karabasamak Çiftliği, Tarsus'ta Piloğlu Çiftliği'dir.²⁴⁸ Bu çiftlikler Orman Çiftliği'nde kurulan Ankara Bira Fabrikası ile birlikte büyük ölçüde Ziraat Vekâleti teknisyenlerince planlanmış ve yönetilmiştir. Atatürk 11 Haziran 1937'de Başvekâlete verdiği bir tezkere ile çiftlikleri hazineye bağışlamıştır. Atatürk'ün hazineye bağışladığı çiftlikleri işletme görevi ise, 1 Ocak 1938 tarih ve 3308 sayılı kanunla Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na verilmiştir.²⁴⁹

Tarımda verimliliğin artırılması açısından diğer önemli bir gelişme 12 Şubat 1937'de 3130 sayılı kanunla Zirai Kombinalar İdaresi'nin kurulmasıdır. Bu kurumun kuruluş amacı oluşturacağı bir zirai makine ve araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harmanına yardım ederek tarlalarında tarımsal mücadele yaparak çiftçileri modern tarıma alıştırmaktır. Zirai Kombinaların diğer amacı, buğdayın maliyet fiyatını bu yolla düşürmektir.²⁵⁰

Tarla tarımında tohumluk araştırmaları, ıslahı ve üretilen tohumlukların denenerek çiftçiye dağıtılması çalışmaları pamuk ve tütünde de yapılmıştır. Adana İstasyonu'nda 1926'dan beri sürdürülen pamuk ıslahı çalışmaları üretime uygun bulunan tohum çeşitlerinin Çukurova ve Ege'de Ziraat Vekâleti'nin hazırladığı pamuk yetiştirme planı dahilinde 1934'den itibaren yetiştirilmesine geçilmiştir. Tütün ıslahı için ise kurulan çeşitli ıslah istasyonları ve deneme tarlalarında çalışmalar sürdürülmüş, fideliklerde yetiştirilen fideler çiftçiye bedelsiz olarak dağıtılmıştır.²⁵¹

Tarla tarımında araştırma, deneme, tohum üretimindeki örgütlenmeye diğer bir örnek ise şeker fabrikalarının örgütlediği şeker pancarı üretimidir. Uşak Terakki-i Ziraat A.Ş.'nin Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmesinden sonra 1932'de Almanya'dan deneme uzmanı Moeller ve haşerat uzmanı Dr. F. Steiner davet edilerek Uşak'ta bir Deneme ve Haşere Laboratuvarı kurulmuştur. Bu laboratuvar 1935'de Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü'nün bulunduğu Eskişehir

²⁴⁸ Öztoprak, **a.g.e.**, s. 12-13.

²⁴⁹ Tekeli ve İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s. 48.

²⁵⁰ **a.g.m.**, s. 49.

²⁵¹ **a.g.m.**, s. 51-52.

Fabrikası'na taşınmıştır. Tohum üretimi için 1935'de Eskişehir Çatma Çiftliği ve Turhal Çiftliği kurulmuştur.²⁵²

Tohum ıslahına ilişkin araştırma faaliyetlerinin yanı sıra zararlılarla tarımsal mücadele için de örgütlenmeye gidilmiştir. 1925 ve 1927 yıllarında çıkarılan kanunlara ilaveten 1936'da çıkarılan kanunla devlete tarımsal mücadele için önemli görevler ve güçlü yetkiler verilmiştir. Bu görevleri yerine getirmek üzere 1930'da İzmir Bornova'da ve 1934'de Mersin'de iki istasyon kurulmuştur.²⁵³

Benzer çabalar bağcılık, meyvecilik, çaycılık ve sebzeçilik alanında da gösterilmiştir. Araştırma ve deneme faaliyetlerinin örgütlenmesi ve sonuçlarının çiftçiye öğretilmesi için numune bahçeleri, fidanlıklar ve meyvecilik ve bahçeçilik istasyonları kurulmuştur. Bu alandaki ilk örgütlenme bağcılık alanında yapılmıştır. Bunun nedeni filoksera hastalığının 1887 yılına doğru Türkiye'ye girmesidir. Avrupa'da özellikle Fransa'da filoksera bağları tahrip edince Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1875'de filoksera hastalığı olan ülkelerden asma çubuğu getirilmesi yasaklanmışsa da hastalığın Türkiye'ye yayılması engellenememiştir. Filokseralı yerlerde bu hastalığa karşı dayanıklı Amerikan çubuklarıyla bağ yetiştirilmesine Cumhuriyet öncesinde başlanmıştır. Bunun yaygınlaşması ise Cumhuriyet döneminde olmuştur. 1930 yılında Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığı ve Manisa Bağcılık İstasyonu kurulmuştur. Cumhuriyet sonrasında önceki dönemim en yaygın faaliyeti olan bağcılıkta iki tür sorun ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrasındaki büyük nüfus değişimleridir. Daha önceden bağcılık yapılan alanlara yerleştirilen yeni nüfusun bağcılık konusunda bilgiye sahip olmaması bağların bakımsız kalmasına neden olmuştur. İkincisi ise, filokseranın yayılmasıdır. Kurulmuş olan bağcılık istasyonları Amerikan çubuklarının yaygınlaşması için çalışmıştır.²⁵⁴

Meyvecilik konusundaki araştırma örgütlerinin gelişmesi daha çok 1930'lu yılların ikinci yarısında olmuştur. Belirli meyvelerin üretiminde uzmanlaşmış merkez

²⁵² a.g.m., s. 52-53.

²⁵³ a.g.m., s. 53-54. 12 Ocak 1925 tarihli ve 541 sayılı "Pamuklara Arız Olan Haşarat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumların Islahı Hakkında Kanun" ve bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapan 28 Mayıs 1927 tarihli ve 1056 sayılı kanun 29 Ocak 1936 tarihli ve 2906 sayılı "Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanunu".

²⁵⁴ a.g.m., s. 63-67.

mıntıkları oluşmuştur. Bunlara örnek olarak fındıkta Karadeniz sahili, Antep fıstığında Gaziantep ve Suriye sınırı, çam fıstığında Bergama'nın kuzeyi, çilekte Boğaziçi, narenciyede güney sahilleri, incirde Küçük ve Büyük Menderes havzaları, kuru üzümde İzmir ve Manisa verilebilir. Bu merkez mıntıklarında numune ve deneme bahçeleriyle fidanlıkları bulunan istasyonlar kurulmuştur. Atatürk'ün çiftlikleri ve Zirai Kombinalar'da da meyvecilik denemeleri yapılmıştır. Vakıflar'ın Antalya'da işlettiği Murat Paşa İşletmesi'nin faaliyetleri de tamamen zeytincilik ve meyvecilik üzerine olmuştur.²⁵⁵

Zeytincilik konusundaki gelişme politikası daha çok deliceliklerin aşılmasına yönelik olduğundan araştırma ve geliştirme faaliyetleri sadece bir merkezde yürütülmüştür. İzmir İstasyonu, 1937'de İzmir-Bornova'da 150 dekarlık bir alanda zeytin fidanlığı olarak çalışmaya başlamıştır.²⁵⁶

Bağ ve bahçe tarımının yapıldığı alanın tüm tarım toprakları içindeki payı çok küçük olmakla birlikte, Türkiye'nin ihracatındaki önemi çok fazlaydı. Bu nedenle gayretlerin önemli bir bölümü ihracattaki başarıyı yükseltecek biçimde, standart kalitede ürün üretimine ve verimliliğin artırılmasına yönelik olmuştur. Araştırmaların ikinci boyutunu ise, meyve türlerinde ve bahçe ürünlerinde yeni çeşitlerin üretilmesiyle çeşitliliğin artırılması ve bu yolla ithal ikamesi sağlanması oluşturmuştur. Ancak araştırma ve deneme faaliyetlerinde gösterilen başarının üreticiye yansıtılmasının yetersiz kaldığı söylenebilir. En büyük önemin verildiği fidanlık dağıtımı konusunda bile, çiftçinin gereksinimi tam olarak karşılanamamıştır. Buna rağmen fındık, kurutulacak incir, çekirdeksiz üzümün standart kalitede üretilmesinde başarıya ulaşılmıştır. Ancak elma, armut, kayısı, badem, ceviz gibi meyvelerde standardizasyon sağlanamamıştır.²⁵⁷

Bitkisel üretimin yanı sıra çiftçinin önemli bir gelir kaynağı olan hayvansal üretimin geliştirilmesi için de çalışmalar yapılmıştır.

Hayvancılıkta ıslah faaliyetleri koyun, tiftik keçisi, sığır ve at üzerinde yoğunlaşmıştır. Dönemin zootekni politikası; yerli hayvanların vasıflarının

²⁵⁵ a.g.m., s. 65-66.

²⁵⁶ a.g.m., s. 66.

²⁵⁷ a.g.m., s. 67.

düzeltilmesi ve verimlerinin arttırılması için seleksiyondan yararlanılması ve üstün verimli yabancı ırklar kullanılarak ıslah yapılması şeklinde iki hedefe yönelik olmuştur. Bu amaçla haralar, yetiştirme çiftlikleri, aygır depoları, inekhaneler, aşım durakları oluşturulmuştur.²⁵⁸

Tarımda verimin arttırılmasında modern üretim tekniklerinin kullanılması ve makineleşme önem taşımaktadır.

Tarımda makineleşmenin sağlanması amacıyla 1926-1930 arasında izlenen politikalarla traktör sayısı arttırılmaya çalışılmış, ancak bunun devlete yükü fazla olmuştur. Çiftçiler lehine 6.652.181 TL gümrük muafiyeti sağlanmıştır. Ayrıca 1930'da traktör sahiplerine 2.700.000 TL tazminat ödenmiştir. Ancak makineleşmeden beklenen etkinin tarımda sağlanamaması, çeki hayvanı olarak öküz yerine at kullanılması ve traktör dışındaki tarım makinelerinin yaygınlaştırılması sonucunu getirmiştir. 1930'lu yılların ikinci yarısında tarımda traktör kullanımı yeniden teşvik edilmeye başlamıştır. 12 Şubat 1937 tarih ve 3130 sayılı kanunla Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak harekete geçen Zirai Kombinalar İdaresi'ne makine ve aletler ile hayvan satın almak, bitki ve hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek, köy kalkınması ile ilgili tüm işleri yapmak yetkileri verilmiştir.²⁵⁹

Ziraat Bankası çiftçilerin ödeme güçlüğü çekmeleri üzerine tarıma açtığı krediyi azaltmak zorunda kalmış, alacaklarını tahsil etmek için çiftçilere beş yıl vade tanımıştır. 1932'den itibaren ise borçların ürünle ödenmesini kabul etmeye başlamıştır.²⁶⁰ Ziraat Bankası'na verilen diğer bir önemli görev ise, 3132 sayılı kanunla 1937-1941 senelerinde sulama işlerinde kullanılmak üzere bütçede yer alan 31 milyon liranın idaresini sağlamaktır.²⁶¹

Buhranın çiftçi üzerindeki olumsuz etkisini ortadan kaldırabilmek için de bazı malların üretimini azaltarak, fiyatlarının yükseltilmesi amaçlanmıştır. 1932'de Ankara'da ticaret odaları temsilcilerinin katıldığı bir kongrede tütün, afyon ve buğday ekim alanlarının sınırlandırılması önerilmiştir. Tütün ekim alanlarının planlı biçimde sınırlandırılması Hükümet tarafından benimsenmiştir. 3 Temmuz 1932 tarih ve 2026

²⁵⁸ a.g.m., s. 73.

²⁵⁹ a.g.m., s. 85-87.

²⁶⁰ Zarakolu, a.g.m., s. 96-101.

²⁶¹ Derin, a.g.e., s. 65.

sayılı kanun ile buğday taban fiyatı belirlenerek destekleme alımı yapılması görevi Hükümete verilmiştir. Ayrıca Hükümete bu nedenle meydana gelecek zararın bütçeden sağlanacak bir milyon liraya kadar ödenekle karşılanması yetkisi de verilmiştir. Destekleme alımları Ziraat Bankası aracılığıyla yapılmıştır. Alımlar ilk iki sene 20, 1934'te 52, 1935'te 60 alım merkezinde sürdürülmüştür. Başlangıçta kalite farkı gözetilmeksizin yapılan alımlar, sonraları kalite dikkate alınarak yapılmıştır. Bu uygulamalar çiftçinin durumunda nisbi bir iyileşme yaratmıştır. Hükümet, Tarım Kredi Kooperatifleri'ne ilaveten Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulmasına da öncülük etmiştir.²⁶² Türkiye'de ilk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği ise 1933 yılında kurulmuştur. Aydın Ziraat Satış Kooperatifi İttihadı adıyla oluşturulan bu birlik bünyesinde Aydın'dan 5 incir kooperatifi ve Ödemiş İncir Üreticileri Kooperatifi, Alaşehir ve Salihli Üzüm Üreticileri Kooperatifleri yer almıştır. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri 1935 yılında yürürlüğe giren 2834 sayılı kanun ile günümüzdeki niteliğine kavuşmuştur. Bu kanuna göre Tarım Satış Kooperatifleri 1937'den itibaren kurulmaya ve birlikler oluşturmaya başlamıştır. Ege Bölgesi'nde incir konusunda 6, üzüm konusunda 8, Iğdır'da pamuk konusunda 4 ve Uzunköprü'de meyve konusunda 1 adet olmak üzere 19 Tarım Satış Kooperatifi kurulmuştur. İncir ve üzüm için merkezi İzmir'de, pamuk için merkezi İzmir ve Iğdır'da iki birlik oluşturulmuştur.²⁶³ Daha sonraki yıllarda birlikler bünyesinde kurulan fabrikalardan bazıları gıda üretimine yöneliktir. Bu nedenle Gıda Sanayinin gelişimi açısından birlik fabrikaları önem taşımaktadır.

Diğer önemli bir gelişme de 1931 tarihli Ölçüler Kanunu ile ondalık metrik sistemin resmen kabul edilmesidir. Böylece tarımsal üretimin arttırılmasına ilaveten tarım ürünleri ticaretinde de güvenilir ölçülerin kullanılmasına geçilir.²⁶⁴

İzlenen politikaların tarımsal üretime etkilerinin anlaşılabilmesi açısından resmi istatistik veriler önem taşımaktadır. Çizelge 16'da 1928-1939 döneminde üretim değerleri verilmiştir.

²⁶² Zarakolu, **a.g.m.**, s. 95-96.

²⁶³ Gürler, Kızıllarlan ve Kızıllarlan, **a.g.e.**, s. 138.

²⁶⁴ Toprak, **a.g.m.**, s. 21.

Çizelge 16. Türkiye Tarımında Üretim 1928-1939 (Yıllık Ortalamalar)

Ürünler	Yıllık ortalamalar			Endeksler		
	1928-29	1932-33	1938-39	1928-29	1932-33	1938-39
Buğday (milyon ton)	1.961	2.073	3.811	100,0	105,7	194,3
Arpa (milyon ton)	1.300	1.383	2.331	100,0	104,2	180,1
Toplam hububat (1938 fiy. milyon TL)	166	173	299	100,0	106,4	179,4
Tütün (bin ton)	39,8	29,1	62,1	100,0	73,1	156,0
Üzüm (bin ton)	677	846	1086	100,0	125,0	160,4
Pamuk (bin ton)	51,7	23,8	64,3	100,0	46,0	124,4
Hububat dışındaki üretim (1938 fiy. milyon TL)	173	166	254	100,0	96,0	146,8
Toplam bitkisel üretim (1938 fiy. mil. TL)	339	339	553	100,0	100,0	163,1

Kaynak: Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 94.

Dönemin değerlendirmesi açısından dış ticaret istatistikleri de önem taşımaktadır. Türkiye 1920’li yılların sonuna kadar ithalatçı bir ülke olduğu halde, 1930’ların sonlarına doğru ihracat yapar hale gelmiştir. Tarımsal üretimdeki artışa bağlı olarak Türkiye ekonomik buhranın etkilerini 1935’den sonra aşmıştır. Bu artışın nedenleri çeşitlidir. Nüfusun artışına bağlı olarak tarımsal işgücü artmıştır. Bunun yanı sıra çift hayvanları sayısı ve toplam ekili arazi miktarında da artış sağlanmıştır. Toplam ekili arazi miktarı 1932-33’de 1928-29’a göre %42 düzeyinde fazladır.²⁶⁵

6. 1930-1938 Döneminde Gıda Sanayi

Yumurta, Türkiye’nin önemli ihraç ürünlerinden olmasına rağmen tavukçuluk modern yöntemlerle yapılmıyordu.

Türkiye’de modern anlamda tavukçuluk sektörünün kurulması ile ilgili ilk adım 1930’da Manisa’da Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü’nün kurulması ile

²⁶⁵ a.g.m., s. 95.

atılmıştır.²⁶⁶ Ancak kanatlı ve kanatlı ürünlerinin endüstriyel düzeyde üretimine 1930-1938 döneminde geçilememiştir.

Bu dönemde süt ve süt ürünleri açısından önemli bir gelişme, 1934 yılında Bursa'da Selim Süter tarafından silindir sistemi ile süt tozu ve eritme peyniri üreten Sayas isimli fabrikanın kurulmasıdır. Atatürk'ün ölümü ve II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sütçülük alanındaki yatırımlar duraklamıştır.²⁶⁷ Ankara'da 1938 yılında düzenlenen Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi sütçülük raporunda 1923-38 döneminde kurulan Atatürk Orman Çiftliği'nde kurulan süt fabrikası ve Sayas'ın ülke ihtiyacını karşılamadığı belirtilerek, süt işlemenin modern yöntemlerle yapılmasının ekonomik boyutu ve sağlık açısından gerekliliği üzerinde durulmuştur.²⁶⁸ 1933-36'da süt ve süt ürünlerinin tarımsal üretim içindeki değeri Çizelge 17'de verilmiştir.

Çizelge 17. Çeşitli Tarımsal Ürünlerin Değeri (Milyon TL)

Ürünler	1933-34	1934-35	1935-36
Hububatlar	164,797	205,235	231,672
Süt ve süt ürünleri	64,9	62,3	61,1
Bakliyat	10,698	17,815	15,137
Endüstri bitkileri	30,994	41,624	44,851
Yaş üzüm	13,800	17,000	17,000
Kuru üzüm	5,900	5,200	7,500
Turunçgiller	1,200	1,300	1,200
Kuru incir	2,700	2,200	3,300
Zeytin	12,200	8,100	12,500
Fındık	7,200	4,700	9,700

Kaynak: Sütçülük Hakkında Rapor, TC Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayınları, Ankara, 1938, s. 4.

²⁶⁶ Gürler, Kızılarşlan ve Kızılarşlan, **a.g.e.**, s. 72.

²⁶⁷ **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Türkiye'de Süt Sanayi**, TSEK Yayınları, Ankara, 1981, s. 17.

²⁶⁸ **Sütçülük Hakkında Rapor**, TC Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayınları, Ankara, 1938, s. 3-4.

1933-1936 yıllarında süt ve süt ürünleri üretiminin değeri hafif bir düşüş göstermiştir. 1933-34'de 64,9 milyon TL değerinde olan üretim 1935-36'da 61,1 milyon TL'ye gerilemiştir. Fabrikalaşmanın yetersizliği, süt ürünlerinin önemli ölçüde ilkel koşullarda üretilmesi sonucunu doğurmuştur. Üretimin önemli bir kısmının çiftçinin kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak yapıldığı da söylenebilir.

Raporda, sütün üretim değeri olarak, hububatlardan sonra ikinci sırada yer aldığı, ancak sütçülüğün ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İstanbul'da hileli süt satışları önemli bir sorun olarak görülmektedir, çünkü üretilen süt miktarı, tüketilen sütün yarısı kadardır. Aynı sorun Ankara'da da belirlenmiştir. Sütçülük Enstitüsü'nün Ankara piyasasından topladığı 24 süt örneğinin yarısının hileli olduğu sonucuna varılmıştır. Hileli sütlerin çocuk ölümlerinde etkili olduğu da vurgulanmıştır. Raporda, içme sütünün yanı sıra tereyağı, peynir ve yoğurt üretiminde yaşanan sorunlara da yer verilmiştir. Önemli bir süt ürünü olan tereyağının üretimi mevcut birkaç modern fabrikanın dışında ilkel koşullarda yapılmaktaydı. Kalite açısından inek sütünden elde edilen tereyağlarını manda sütünden elde edilenler izlemekteydi. Peynir üretimi de son derece ilkel koşullarda yapılmaktaydı. Mandıra olarak adlandırılan ilkel peynirhaneler yaz aylarında koyun ağıllarının yakınında geçici olarak kurulan çardak benzeri yapılarıydı. Bu koşullarda çalışan mandıralarda Beyaz peynir ve Kaşar peyniri üretilmekteydi. Tulum peyniri üretimi ise son derece azdı. Kars yöresinde de ihracata yönelik olarak az miktarda Gravyer peyniri üretilmekteydi. Marmara havzasına özgü Silivri yoğurdu, koyun sütünden üretilmekteydi. Silivri yoğurdunun üretim yerleri kış aylarında hangar, ahır vb. yerler, yazın ise yoğurt imalathaneleriydi. Tüm bu ürünlerin yağ, rutubet, protein vb. içerikler açısından standardizasyonuna yönelik yasal mevzuat da yoktu. Ürünlerin piyasaya sürülmesinde yararlanılan teneke ambalajlar ise paslıydı ve çoğu zaman yıkanmadan kullanılmaktaydı.²⁶⁹ Sorunların çözümü için üreticinin kooperatifleşmesi, standart kalitede üretim yapılması, yeterli sermaye ile üretime geçilmesi, süt sanayinin kurularak, sütün üreticiden toplanması, işlenmesi ve büyük şehirlerde perakende satışının sağlanması önerilmiştir.²⁷⁰

²⁶⁹ a.g.e., s. 4-9.

²⁷⁰ a.g.e., s. 20-24.

Unlu mamuller alanındaki gelişme ise, 1932 yılında İstanbul’da bisküvi üretimi yapan üretici sayısının dörde yükselmiş olmasıdır.²⁷¹

Bu dönemde, Cumhuriyet’in kuruluşundan beri kuruluşu devlet tarafından desteklenen şeker sanayi açısından iki önemli gelişme olmuştur. Bunlardan ilki, mevcut iki şeker fabrikasının devlet tarafından devralınması ve ikincisi iki yeni fabrikanın daha kurulmasıdır.

1926’da kurulan ve kuruluşundan itibaren zarar eden Uşak Şeker Fabrikası, 1930 yılında da 1.137.000 lira zarar etmiştir. Şirket, uğradığı zararlar nedeniyle 1931’de tasfiye edilmiş ve önce Sanayi ve Maadin Bankası’na, daha sonra 1933’de Devlet Sanayi Ofisi’ne ve yine aynı yıl Sümerbank’a devredilmiştir. Bunun yanı sıra Alpullu Şeker Şirketi de kuruluş ve işletme sermayesi açısından yetersiz kalmıştır. Ayrıca fabrika bazı kampanya dönemlerinde yeterince çalışmamıştır. Bunun en önemli nedeni pancar yetiştiriciliğinde doğal koşullara bağlı kalınmasıdır. Bu nedenle Ziraat Teşkilatı bölgede açtırdığı su kuyuları ve kurdukları sulama tesisleri ile duruma müdahale etmiştir.²⁷² Alpullu Şeker Fabrikası’nı kuran İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi’nin hissedarları %68 ile İş Bankası, %10 ile Ziraat Bankası, Trakya İlleri Özel İdareleri ve %22 ile Trakya köylüsünün de dahil olduğu özel girişimcilerden oluşmuştur.²⁷³

1930-1938 döneminde şeker sanayi açısından önemli bir gelişme olarak, 1933 yılında Eskişehir Şeker Fabrikası, 1934 yılında Turhal Şeker Fabrikası üretime başlamıştır. 1935 yılında ise kurulmuş olan dört şeker fabrikası Sümerbank ve Ziraat Bankası tarafından kurulan “Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi” bünyesine aktarılmıştır.²⁷⁴

Eskişehir Şeker Fabrikası, Uşak ve Alpullu Şeker fabrikalarının kazandığı başarıdan hareketle kurulmuştur. İş Bankası’nın %50, Ziraat Bankası’nın %24,5 Sanayi ve Maadin Bankası’nın %24,5 oranında katılımı ile üç milyon TL sermayeli

²⁷¹ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 171.

²⁷² Tekeli, **a.g.e.**, s. 6.

²⁷³ **Türkiye Şeker Sanayi**, s. 25.

²⁷⁴ Selahaddin Babüroğlu, “Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 157.

olarak 1 Şubat 1933’de temeli atılmıştır. Kuruluşu kısa sürede tamamlanan fabrika 20 Ekim 1933’de işletmeye açılmıştır.²⁷⁵

Atatürk, 4 Aralık 1933’de Eskişehir Şeker Fabrikası’nın kısa sürede işletmeye açılmış olmasından duyduğu memnuniyeti ve bu başarıda payı olanlara teşekkürlerini dile getiren bir mektup yazmıştır. Mektupta Atatürk “Eskişehir Şeker Fabrikası, milli ülkeye derin alakanın yükselmiş, değerli vesikasıdır; memleketin şeker ihtiyacını tatmin yolunda muvaffakiyetli son adımlardan biridir ve şeker ihtiyacının temini hedefine varılmak üzere olduğunun ümit dolu müjdecisidir.”²⁷⁶ diyerek fabrikanın ülke açısından taşıdığı önemi vurgulamıştır.

Eskişehir Şeker Fabrikası’nın montajı devam ederken İş ve Ziraat Bankaları tarafından üç milyon TL sermaye ile kurulan Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş. 7 Ekim 1933’de Turhal’da dördüncü şeker fabrikasının temelini atmıştır. Fabrikanın kuruluş çalışmaları sürerken bir taraftan da fabrikanın ilk kampanyasında işleyeceği pancarın üretilmesine de başlanmıştır. Fabrika 26 Eylül 1934’de işletmeye açılmıştır.²⁷⁷

Bu dört fabrikanın tarımsal, teknik ve idari çalışmalarının koordine edilmesi, kredi hareketlerinin düzenlenmesi, üretimin teşvik edilerek normal kapasiteye çıkarılması zorunluluk haline gelmiştir. Üretim teşvikinin şeker satış fiyatlarını indirmekle, şeker sanayi çalışmalarının rasyonelleştirilmesi ve koordinasyonunun da dört fabrikayı bir tek idari ve mali bünyeye bağlamakla mümkün olacağı anlaşılmıştır. Bütün teknik, mali ve ekonomik gereksinimleri bir arada inceleyerek gerekli önlemleri belirleyen ve “İnönü Projesi” olarak adlandırılan Başbakan İsmet İnönü’nün direktifleri ile Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kurulmuştur. Şirketin 22 milyon TL sermayesi İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank’ın eşit katılımıyla sağlanmıştır.²⁷⁸ Şeker fabrikalarıyla ilgili yatırımlar daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Bu dönemde alkollü içkilerin yurt içinde üretimi açısından da önemli adımlar atılmıştır.

²⁷⁵ Türkiye Şeker Sanayi, s. 11.

²⁷⁶ a.g.e., s. 1.

²⁷⁷ a.g.e., s. 14.

²⁷⁸ a.g.e., s. 18.

Fermantasyon teknolojisi içinde yer alan alkollü içkiler ya Tekel tarafından ya da Tekel'in denetimi altında özel sektör tarafından üretilmiştir. Buna bağlı olarak 4250 sayılı kanunun 6552 sayılı kanunla değiştirilen birinci maddesi gereğince her türlü alkollü içkinin üretilmesi ve satılması hükümetin inhisarı altında tutulmuştur. Ancak aynı kanunla bira, her türlü şarap ve meyve şaraplarının yapılması ve satılması serbest bırakılmıştır. Buna bağlı olarak rakı, votka, kanyak, cin ve likör gibi içkiler yalnız Tekel İdaresi tarafından, her türlü şarap, vermut ve bira hem Tekel İdaresi hem de özel sektör tarafından Tekel İdaresi'nin denetiminde üretilmiştir.²⁷⁹

Bu amaçla ilk modern tesis olarak 1922 yılında kurulan Paşabahçe İçki Fabrikası, önceleri Tekel İdaresi hesabına özel şahıs ve şirketler tarafından çalıştırıldıktan sonra 1929 yılında Tekel İdaresi tarafından satın alınmıştır. Diğer taraftan Tekel İdaresi 1930'da İstanbul Mecidiyeköy'de kurduğu likör fabrikasında çeşitli likörlerle, kanyak, cin ve vermut üretmeye başlamıştır. Tekel İdaresi 1931'de Diyarbakır'da, 1933 yılında Gaziantep'te rakı fabrikaları kurmuştur. 1931'de Tekirdağ'da kurulan şarap fabrikasına yapılan ekler ve tesislerle fabrika rakı üretebilecek hale getirilmiştir.²⁸⁰

Atatürk'ün 1932'de Ankara'da yerli üretimi desteklemek için bira fabrikası kurulmasını istemesi üzerine çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalardan önce Türkiye'deki tek bira fabrikası İstanbul'da yabancı sermayeli Bomonti-Nektar Müttehit Fabrikaları Anonim Şirketi'ne aitti. Bu şirketle Tekel yönetimi arasında 1 Ocak 1928'de on yıllık bir anlaşma yapılmış ve şirketin bira üretiminde rakipsiz kalması sağlanmıştı. 1933'de Atatürk Orman Çiftliği'nde 91.566 m² alan içinde Malt ve Bira Fabrikası kurulmasına karar verilmiştir. Fabrika ruhsatı konusunda Tekel yönetiminin koşulları kabul edilerek, Viyana Bira Enstitüsü'nün teknik gözetimi altında 1934 yılında fabrika kurulmuştur. 500.000 litre/yıl kapasiteli fabrika aynı yıl üretime geçmiştir. Bu fabrikanın yanında buz, soda, gazoz, malt üretimi ve satışı yapılmaktaydı. Fabrikada günde 2.500 şişe soda ve gazoz üretiliyordu. Ürünlerin Ankara'da beğeni kazanması üzerine üretimi arttırmak için 1937'de ikinci bir fabrika kurulmuştur. Böylece her iki bira fabrikasının yıllık bira üretimi 7.500.000 litre/yıla

²⁷⁹ Feridun Topaloğlu, "Fermantasyon Teknolojimiz ve Sorunları", **Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1970, s. 6.

²⁸⁰ a.g.e., s. 7-8.

yükselmiştir. Bira üretimi Viyana Uluslararası Bira Enstitüsü'nün kontrolü altında yapılmıştır. Üretilen bira satışa, şişe ve fiçıda sunulmuştur. 1938 programına göre fabrika, 850 ton arpa 5.700 kilo şerbetçiotu kullanarak 25.000 hektolitreye bira üretmiştir. Daha sonra İstanbul ve İzmir'de dolun tesisleri kurulmuş, tank ve vagonlarla dolun tesisine ulaştırılan bira, şişelenip pastörize edilerek, satışa sunulmuştur.²⁸¹

Atatürk Orman Çiftliği'nde alkollü içki üretimine yönelik diğer önemli gelişme ise şarapçılık konusunda olmuştur. Çiftliğin kuruluşundan itibaren genişleyerek artan bağcılık faaliyetleri ilk sonuçlarını 1929'da vermeye başlamış, 1930'da bağ alanları 250 dönüme ulaşmıştır. Elde edilen üründen beyaz ve kırmızı şaraplarla likör üretilmiştir.²⁸² Çiftlikte 1931-1937 yıllarında yapılan şarap üretimi Çizelge 18'de verilmiştir.

Çizelge 18. Atatürk Orman Çiftliği'nde Üretilen Şarap Miktarları

Yıllar	Üretim miktarı (litre)
1931	2.591
1932	7.734
1933	25.723
1934	46.261
1935	58.059
1936	75.809
1937	74.286

Kaynak: İzzet Öztoprak, **Atatürk Orman Çiftliğinin Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 85.

²⁸¹ Öztoprak, **a.g.e.**, s. 93-95.

²⁸² **a.g.e.**, s. 85.

Ülke genelinde ise şarap üretimine ayrılan üzüm miktarı toplam üzüm üretiminin %0,85'i kadardır.²⁸³

Devlet Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren her çeşit alkollü içkinin üretimine ilgi göstermiştir. Tekel İdaresi şahısların elinde bulunan içki sanayini satın alarak ve bu alana yatırımlar yaparak rakı, konyak, votka, cin ve likör gibi damıtık alkollü içkileri üretmiştir. Devlet alkollü içki sanayinde üretim yaparak gelir elde edilmesinin yanı sıra yurt içinde üretilen tarım ürünlerinin değerlendirilmesi konusunda halka önderlik yapılmasını, bilgili uzmanlar yetiştirilmesini ve modern teknolojinin gereklerine uygun fabrika ve tesislerin kurulmasını da hedeflemiştir.²⁸⁴ 1929-1932 yılları arasında yurt içinde üretilen şarap, konyak, rakı ve likör miktarları Çizelge 19'da verilmiştir.

Çizelge 19. 1929-1932 Yıllarında Üretilen Bazı Alkollü İçkilerin Üretim Değerleri

Yıllar	Şarap (kg)	Rakı (kg)	Konyak ve likör (kg)
1929/30	3.123.924	6.609.345	514.788
1930/31	2.245.358	6.152.688	358.962
1931/32	3.886.156	5.736.242	460.463

Kaynak: Otto Gerngross, **Türkiye Üzümlerinin Kıymetlendirilmesi**, çev. Turgut B. Yazar, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1935, s. 8.

1930-1938 döneminde üretim değerleri açısından önem taşıyan diğer bir gıda sanayi kolu bitkisel yağ sanayidir.

Türkiye bitkisel yağ üretimi açısından önemli bir kapasiteye sahipti. Bitkisel yağ üretiminde kullanılan tohum ve meyveler ülke içinde üretilmekteydi. Dr. Turgut Yazıcıoğlu tarafından çeşitli kaynaklardan toplanarak hazırlanan 1934-39 yılları arasındaki üretim verileri Çizelge 20'de görülmektedir.²⁸⁵

²⁸³ Otto Gerngross, **Türkiye Üzümlerinin Kıymetlendirilmesi**, çev. Turgut B. Yazar, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1935, s. 8.

²⁸⁴ Gerngross, **a.g.e.**, s. 8.

²⁸⁵ Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye'nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 5-6.

Çizelge 20. Türkiye’de Yağ Tohum ve Meyvelerinin Üretimi

Ürün çeşidi	Ekilen saha (hektar)	Üretim (ton)	Türkiye’nin dünya üretimindeki yeri
Zeytin	346,532	214,000	6
Pamuk	251,000	122,300	6
Susam	60,000	28,000	4
Haşhaş	27,967	10,727	?
Keten	17,875	7,861	15
Kendir	11,176	2,806	6
Ayçiçeği	4,763	4,763	-
Yer fıstığı	1,289	1,800	-
Soya fasulyesi	512	1,000	-
Kolza	210	147	-

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 5-6.

Üretim değerleri açısından zeytin ve pamuk ilk sıralarda yer almakta, bunları büyük farkla susam, haşhaş ve keten izlemektedir. Türkiye, susam üretimiyle dünyada dördüncü, zeytin, pamuk çiğidi ve kendir tohumu üretiminde ise altıncı sıradadır. Haşhaş tohumu üretimindeki yeri ise belirlenememekle birlikte, ilk sıralarda yer aldığı düşünülmektedir.²⁸⁶

1923-1938 döneminde yağ bitkisi üretimi ülkenin yağ ihtiyacının karşılanması açısından yeterli görülüyordu, ancak bazı sorunlar da bulunmaktaydı. Türkiye’nin iklim ve toprak şartları, beslenme ve sanayide kullanılan yağların elde edildiği bitkilerin yetiştirilmesine son derece uygundu. Ancak özellikle zeytin ağaçlarının uygun şekilde bakımı yapılamadığından, üretilen yağ miktarı olması gerekenden azdı. Ürünüden yararlanan zeytin ağaçlarından 3 kat fazla sayıda yabancı zeytin ağacı bulunmaktaydı. Tarımı yapılmakta olan zeytin, pamuk, susam, haşhaş, keten ve kenevir bitkilerinde planlı üretime geçilmesi gerekmektedir. Hintyağı, yer fıstığı, soya gibi bitkilerin tarımının yapılması, tarımı yeni başlayan ay çiçeği ve kolza gibi önemli yağ bitkilerinin üretiminin artırılması ile yağ üretiminin artırılması da mümkün

²⁸⁶ a.g.e., s. 6-7.

olacaktı.²⁸⁷ Yağ bitkilerinden yağ üretimi, köylü işletmeleri, yarı fabrikamsı küçük işletmeler ve fabrikalarda yapılmaktaydı.²⁸⁸ Yağ bitkilerinin üretimi, çiftçilerin Tarım Satış Kooperatifleri yoluyla örgütlenmesi ve sonraki yıllarda üst birliklerin kurulması bitkisel yağ sanayinin gelişiminde etkili olmuştur.

Zeytin, sofralık zeytin ve zeytinyağı üretiminde kullanılmaktaydı. 1934-1938 yılları arasında Türkiye'nin sofralık zeytin ve zeytinyağı üretimleri Çizelge 21'de verilmiştir.

Çizelge 21. Türkiye'nin Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi

Yıllar	Ağaç sayısı	Zeytin (ton)	Sofralık zeytin (ton)	Zeytinyağı (ton)
1935	26.000.000	156.620	-	29.926
1936	26.437.000	148.926	14.878	28.563
1937	27.763.000	386.084	33.587	62.050
1938	28.476.000	219.288	19.841	33.764
1939	29.641.000	325.747	30.766	61.386

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye'nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 24. 1939 yılı verileri **Zirai İstatistik Özetleri 1936-1956**, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1957, s. 8, Tablo 10'dan alınmıştır.

Çizelge 21'e göre, 1935-1939 yılları arasında zeytin ağacı sayısı 3.641.000 adet artmıştır. Zeytin ağacı sayısındaki bu artış, sofralık zeytin ve zeytinyağı üretimine de yansımıştır. Zeytinin var yılı olan 1937'de zeytinyağı 62.050 tona, sofralık zeytin üretimi ise 33.587 tona yükselmiştir. 1939 yılında üründe bir miktar azalma olmasına rağmen 1937 yılı verilerine benzer üretim değerleri elde edilmiştir.

Zeytin başlıca Ege Bölgesi olmak üzere, Marmara Bölgesi ve Maraş'tan Güney Anadolu'ya kadar uzanan bölgede üretilmekteydi. Üretilen zeytinin yaklaşık 1/10'u sofralık zeytin, 9/10'u zeytinyağı üretiminde kullanılmaktaydı. Sofralık zeytin üreten işletmeler çoğunlukla Marmara Bölgesi'nde bulunmaktaydı. Zeytinyağı üretimi yapan yarı fabrikamsı işletmelerde 1200-1500 kg/gün yağ işlenmekteydi ve bunlar Ege Bölgesi'nde bulunmaktaydı. Endüstriyel anlamda üretim yapan tesisler ise günlük

²⁸⁷ a.g.e., s. 1-2.

²⁸⁸ a.g.e., s. 13.

kapasiteleri 9-50 ton olan ve motor gücünden yararlanan işletmelerdi.²⁸⁹ Üretilen zeytin ve zeytinyağı aynı zamanda ihraç ürünüydü. 1934-1938 yılları arasındaki ihracat durumu Çizelge 22’de verilmiştir.

Çizelge 22. Türkiye’nin Zeytin ve Zeytinyağı İhracat Durumu

Yıllar	Zeytin		Zeytinyağı	
	Ton	TL	Ton	TL
1934	-	-	7.743	1.939.000
1935	-	-	6.669	1.829.000
1936	-	-	742	321.000
1937	658	112.000	3.334	1.623.000
1938	1.409	263.000	4.397	1.522.000

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 22-23.

Çizelge 22’de görüldüğü gibi Türkiye’nin önemli düzeyde bir zeytinyağı ihracatı vardı. Ancak 1923-1933 yılları arasında ihracat ortalaması 7.692 ton (3.523.000 TL) olmasına karşılık, 1934-1939 yılları arasında 4.775 tondur.²⁹⁰ 1937 yılından itibaren de sofralık zeytin ihracatı başlamış ve 1938’de yaklaşık 2,4 kat artmıştır.

Türkiye pamuk üreticisi ülkeler arasında yer almaktaydı. 1934’de 37 bin ton olan üretim, 1938’de 64 bin tona yükselmişti. Ancak elde edilen pamuk tohumunun sadece 1/3’ü yağ üretiminde kullanılmaktaydı. Geri kalan kısım ise hayvan yemi ve tohumluk olarak değerlendirilmekteydi. Pamuk tohumlarının yağ üretiminde fazla kullanılmayışının nedeni, işleme ve tasfiye tekniğinin karmaşık olmasıdır. Bunun yanı sıra kendine has kokusu, keskin ve yakıcı tadı ve kırmızı rengi tüketimini sınırlandırmaktadır. Bu nedenlerle Mersin, Adana, İzmir ve İskenderun’da Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan sadece 6 pamuk yağı fabrikası bulunmaktaydı.²⁹¹ Bu

²⁸⁹ a.g.e., s. 24-28.

²⁹⁰ a.g.e., s. 25.

²⁹¹ a.g.e., s. 38-40.

6 fabrikanın 1936-1939 yılları arasında kullandığı pamuk tohumu (çiğit) ve ürettiği yağ miktarları Çizelge 23’de verilmiştir.

Çizelge 23. Türkiye’nin Çiğit ve Pamuk Yağı Üretimi

Yıllar	Çiğit (ton)	Yağ (ton)
1936	35.284	4.527
1937	40.061	4.849
1938	44.162	5.596
1939	34.675	4.007

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 40.

Üretilen bir diğer bitkisel yağ ise susam yağıydı. Edirne, Balıkesir, Güney Anadolu’da ve Bursa’da üretilen susamın ancak %10’u büyük yağ fabrikalarında işlenirken, geri kalan kısmın yağı ilkel yağhanelerde ve yarı fabrikamsı işletmelerde çıkarılıyordu.²⁹² Çizelge 24’de 1936-1939 yılları arasında üretilen susam yağı miktarları verilmiştir.

Çizelge 24. Türkiye’de Üretilen Susam Tohumu ve Susam Yağı Miktarları

Yıllar	Tohum (ton)	Yağ (ton)
1936	1.878	580
1937	3.394	1.421
1938	1.718	514
1939	2.154	791

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 46.

1937 yılı hariç tutulursa, diğer yıllardaki susam tohumu ve susam yağı üretim miktarları birbirine yakındır. Yağ üretiminde kullanılmayan susamdan tahin elde edilmekteydi.

²⁹² a.g.e., s. 43-46.

Yağ bitkilerinden yağ köylü işletmeleri ve fabrikalarda çıkarılmaktaydı. Köylü yağhanelerinin sayısı hakkında istatistiki bilgi bulunmamakla birlikte, zeytin, susam, keten ve haşhaş üreten yörelerde zeytinden günde 2 tona kadar, diğer bitkilerden 150-200 kg tohum işleyen imalathaneler vardı. Tohumların öğütülmesinde kullanılan değirmen taşları hayvan kuvvetiyle, ilkel vidalı presler insan kuvvetiyle çalıştırılmaktaydı. Bu tür ilkel üretim yerini zamanla motor kuvvetinin kullanılmasına bırakmıştır. Üretilen ham yağ ya doğrudan satılıyordu ya da tohumu getiren köylüye teslim ediliyordu. Bu şekilde elde edilen haşhaş, susam ve keten yağları köylü tarafında tüketilirdi. Yağ üretiminden arta kalan küspe hayvan beslemede kullanılırdı.²⁹³

Köylü yağhaneleriyle fabrikalar arasında yarı fabrikamsı işletmeler yer almaktaydı. Bu işletmelerde insan ve motor gücünden yararlanılıyordu. Özellikle Afyon, Güney Anadolu ve Trakya’da bulunan bu tür işletmelerin sayısı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Büyük fabrikalar ise genellikle şehirlerde kurulmuştu.²⁹⁴ 1938’de Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan zeytinyağı fabrikaları ve diğer yağ fabrikalarının yerleri ve üretim değerleri Çizelge 25 ve Çizelge 26’da verilmiştir.

Çizelge 25. Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan Yararlanan Zeytinyağı Fabrikaları

Kuruluş Yeri	Fabrika Sayısı	Üretim (TL)
Antalya	1	800
Edirne	1	28,451
İstanbul	3	1,069,380
Kırklareli	1	2,700
Samsun	1	155,356
İzmir	1	272,583
Genel Toplam	8	1,516,230

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 14.

²⁹³ a.g.e., s. 13-15.

²⁹⁴ a.g.e., s. 15.

Çizelge 26. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Diğer Bitkisel Yağ Fabrikaları

Kuruluş Yeri	Fabrika Sayısı	Üretim (TL)
Aydın	2	127,304
Balıkesir	48	3,283,283
Bursa	4	93,144
Çanakkale	10	233,207
Gaziantep	1	32,586
İzmir	27	905,928
Manisa	3	68,357
Muğla	3	115,911
Genel Toplam	98	4,859,670

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türkiye'nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 15.

Yılda 3-4 ay çalışan zeytinyağı fabrikalarının yıllık üretimleri 300-2.500 ton, bütün yıl çalışan diğer fabrikaların ise 120-18.000 ton arasındadır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan fabrikaların dışında Edirne, Alpullu, Muratlı, İzmir ve İstanbul'da modern işleme olanaklarına sahip başka yağ fabrikaları da bulunmaktaydı. Bunların günlük kapasiteleri 400-1400 kg arasında değişmekteydi.²⁹⁵ Veriler, bitkisel yağ sanayinin ülke gereksinimlerini karşılamaya yeterli düzeyde olduğunu, fabrikalarda nispeten modern teknolojilerin uygulandığını göstermektedir.

1930-1932 yılları arasında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan gıda işletmelerinin sayıları ve kuruluş yılları Çizelge 27'de verilmiştir.²⁹⁶

1930-1932 yıllarında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan toplam 73 işletme yararlanmıştır. 1923-1929 döneminde olduğu gibi en fazla işletme sayısı un sanayine aittir. Bunu hamur işleri (bisküvi, makarna) ve konserve sanayinde kurulan tesisler izlemektedir. Ancak bu veriler sadece teşvik alan tesisleri içerdiğinden gıda sanayinin gerçek durumu hakkında yeterli bilgi vermekten uzaktır.

²⁹⁵ a.g.e., s. 15-16.

²⁹⁶ **Sanayi İstatistikleri**, s. 98.

Çizelge 27. 1930-1932 Yılları Arasında Kurulan Gıda İşletmeleri

Ürünler	Yıllar			Toplam
	1930	1931	1932	
Un	22	11	3	36
Pirinç	-	4	1	5
Hamur İşleri	1	6	1	8
Şeker	-	-	-	-
Yemiş Üretimi	2	3	2	7
Alkol	2	3	1	6
Konserve	1	-	-	1
Çikolata, şekerleme ve kakao	-	2	2	4
Bitkisel yağ	-	-	1	1
Zeytinyağı	1	1	3	5
Toplam	29	30	14	73

Kaynak: Sanayi İstatistikleri, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 98.

Türkiye’de tuz üretimi 11 Aralık 1936 tarihli ve 3078 sayılı Tuz Kanunu ile düzenlenmiştir.²⁹⁷ Ancak tuz üretimi yapan tesislerin durumu ve sayısı hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

F. Atatürk Döneminde Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımaları

Tarımsal üretimdeki artışa ve tüketici talebine bağlı olarak gıda sanayi gelişmiştir. Şeker pancarı üretimi ise, şeker fabrikalarının kurulmasından sonra gelişme göstermiştir.

1926’da Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları’nın anonim şirketler tarafından kurulmasıyla birlikte, fabrikaların ihtiyacı olan şeker pancarının üretilmesi ve üretim tekniğinin çiftçiye öğretilmesi gerekmiştir. Bu nedenle 1925’de Alpullu Fabrikası yakınında Sarımsaklı ve Alpullu çiftlikleri kurulmuştur. Bu çiftliklerde Macaristan’da eğitim görmüş Türk ziraatçıları çalışmıştır. Ayrıca Alman, Bulgar ve Macar uzmanlar getirilmiştir. Uşak Terakki-i Ziraat A.Ş. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’na

²⁹⁷ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 309.

devredildikten sonra Almanya'dan uzmanlar davet edilerek, Uşak'ta bir Deneme ve Haşere Laboratuvarı kurulmuştur. Aynı zamanda Adapazarı'nda tohum üretmek üzere kurulan Klein Wanzleben Tohum Teksir Müessesesi ise kısa sürede kapatılmıştır. Uşak'daki laboratuvar, 1935'de Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş'nin Eskişehir'deki Genel Müdürlüğü'nün bünyesine alınmıştır. Tohum üretimi için 1935'de Eskişehir Çatma Çiftliği ve Turhal Çiftliği kurulmuştur.²⁹⁸ Şeker fabrikalarının kuruluşu ve şeker pancarı ziraatındaki devlet desteği ile gelişmeler sonucunda şeker pancarı üretiminde büyük bir artış yaşanmıştır. Çizelge 28'de 1926-1939 yılları arasındaki şeker pancarı ve şeker üretim değerleri görülmektedir.

Çizelge 28. Şeker Pancarı ve Şeker Üretiminde Gelişmeler

Seneler	Pancar eken çiftçi adedi	Mahsul taşıyan alan Hektar	Elde edilen pancar Ton	Mahsul taşıyan alana nazaran hektar başına alınan ortalama pancar Ton
1926	-	...323	4.728	10,823
1927	6.664	3.990	34.931	8,759
1928	10.179	4.919	27.490	5,588
1929	12.444	4.642	53.518	11,529
1930	12.709	8.920	88.183	9,886
1931	16.980	13.345	158.510	11,877
1932	22.753	14.858	178.278	11,998
1933	36.806	24.965	499.276	19,998
1934	64.740	32.470	384.717	11,848
1935	56.425	21.148	334.177	15,795
1936	49.953	22.606	409.890	18,134
1937	55.545	26.746	324.186	12,120
1938	49.185	21.022	274.598	13,062
1939	72.088	35.098	628.161	17,897

Kaynak: Türkiye Şeker Sanayi Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması 1929 dan 1959 ye, Türkiye Şeker Farikaları A. Ş. 1935-1950, Ankara, s. 25. BCA, 490.01/1452.18.2.

²⁹⁸ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 53.

Çizelge 28’de görüldüğü gibi, 1926’da şeker pancarı üretim denemelerine 323 hektar alanda başlanmış ve 4.728 ton pancar elde edilmiştir. 1939’da üretim 628.161 tona, pancar eken çiftçi sayısı 72.088’e ulaşmıştır. Bunun yanı sıra verimlilik de hızla yükselmiştir. Bazı yıllarda verimde dalgalanmalar görülmekle birlikte, başlangıçta hektara yaklaşık 11 ton olan verim, 1931’den sonra 11.84 ton ile 19.99 ton arasında değişim göstermiştir.

Şeker pancarı Türkiye tarımı için tamamen yeni bir bitkidir. Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda ülkenin şeker ihtiyacı tamamen ithalat ile sağlandığından, ithal ikamesi olarak şeker pancarı üretimine geçilmiş, şeker pancarı üretimi ve şeker fabrikalarının kurulması desteklenmiştir. Şeker pancarı üretiminin desteklenmesi yoluyla şeker sanayinin gelişmesi 1923-1939 döneminde uygulanan tarım politikasının gıda sanayine yansımalarına iyi bir örnektir. Fabrikaların kurulması ile çiftçinin modern yöntemlerle tarım yapmasına da katkı sağlanmıştır.

Kurulan şeker fabrikalarının başarısı pancar üretimiyle bağlantılıdır. Tohumluk ve çiftçinin üretim bilgi ve becerisinin geliştirilmesi kadar üretim hacminin fabrika ihtiyacını karşılaması önemlidir. Bu nedenle şeker fabrikalarının teknisyenleri köyleri dolaşarak üretim yapmış, bu bağlantı sırasında tarımsal araç ve gereç, tohum dağıtılmış, ziraî mücadele yöntemleri öğretilmiştir. Şeker pancarı üretimi tarıma münavebenin girişi açısından da önemli bir araç olmuştur. Hububatlarla (buğday, arpa) münavebeli şekilde ekilmesi çapalanan ve sulanan bir ürün olması nedeniyle hububat veriminde de artış sağlamıştır. T. Roemer’in deneme sonuçlarına göre; Trakya’da pancar üretilen alanlarda münavebe ile üretilen buğday ve arpada %17, çavdar ve yulafta %5-8 kadar artış belirlenmiştir.²⁹⁹

Şeker fabrikalarının kurularak üretime geçmesi ve şeker pancarı üretiminin artmasına bağlı olarak şeker ithalatında azalma meydana gelmiştir. Dönem boyunca pancar üretiminin ve fabrika sayılarının artması, halkın şeker gereksiniminin hızla yerli üretimle karşılanmasını sağlamıştır. Şeker sanayindeki başarının anlaşılabilmesi açısından Çizelge 29’da şeker üretim ve ithalat durumu verilmiştir.

²⁹⁹ Tekeli ve İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, s. 63.

Çizelge 29. Şeker Üretim ve İthalat Miktarları

Seneler	İstihsal edilen şeker Ton	İşlenen pancara göre randıman nispeti %	Hariçten ithal edilen şeker Ton
1926	573	11,868	62.971
1927	5.162	14,777	61.514
1928	4.280	15,569	63.474
1929	7.944	14,844	68.588
1930	13.074	14,826	63.291
1931	22.649	14,289	44.343
1932	27.307	15,317	29.336
1933	65.086	13,036	17.756
1934	58.663	15,248	3.719
1935	53.827	15,573	2.179
1936	65.886	15,718	20.933
1937	51.575	15,831	13.967
1938	42.526	15,206	59.208
1939	94.508	14,867	23.528

Kaynak: Türkiye Şeker Sanayi Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması 1929 dan 1959 ye, Türkiye Şeker Farikaları A. Ş. 1935-1950, Ankara, s. 26. BCA, 490.01/1452.18.2.

Görüleceği gibi, 1926’da şeker üretiminin ilk yapıldığı yılda şeker üretimi 573 ton gibi son derece az bir miktardan 1939’da 94.508 tona yükselmiştir. Şeker üretimindeki artış ithalatın önemli düzeyde azalmasını sağlamıştır. 1926 yılında 62.971 ton olan ithalat 1939 yılına kadar düzenli olarak düşerek 1939’da 23.528 tonu bulmuştur. Pancardan elde edilen şekerin randımanı ise, 1926’da %12’ye yakınken, 1939’a kadar %13 ile %15,8 arasında değişmiştir.

Ülkede ithal ikame amacıyla tarımı yapılan diğer bir bitki ise çaydır. Çay üretimi ile ilgili olarak 1923’de Zihni Derin başkanlığındaki bir heyet Rize’de incelemeler yapmış ve sekiz dönümlük bir bahçede Batum’dan getirilen tohumlarla denemeler başlatılmıştır. Buna bağlı olarak 2 Şubat 1924’de 407 sayılı Rize Vilayeti ve Borçka kazalarında çay, portakal, mandalina yetiştirilmesi için kanun çıkarılmıştır. Yasa, Rize ve Borçka’da çalılık ve kızılağaçlıkların ziraat fen memurlarının

kontrolünde temizlenmesi ve yerine fındık, portakal, mandalina, çay fidanları dikilmesini zorunlu tutmuştur.³⁰⁰ Çay konusundaki ilk araştırmalar ise Rize’de merkez fidanlığının kurulmasıyla başlamıştır. 1933’de sıcak iklim bitkileri konusunda uzman olan Dr. Tengwall davet edilmiştir. Uzmanın hazırladığı raporda 1.200 hektar çaylık ve bunu işleyecek bir fabrikanın kurulması önerilmiştir. 1937’de Rize Hayrat’ta 111 dekarlık, 1938’de Rize Fener Mahallesi’nde 108 dekarlık iki çay fidanlığı kurulmuştur. Yetiştirilen yaprağın işlenmesi sorunu çözülemediğinden, çay üretimi yaygınlaşmamıştır.³⁰¹ Ancak tüm bu çabalar daha sonra kurulacak çay işletmeleri için temel teşkil etmiştir.

Tarımda üretimi arttırma ve kalkınmayı sağlama hedefine yönelik olarak yapılan diğer önemli bir atılım ise Atatürk Orman Çiftliği’nde bira fabrikasının kurulması olmuştur. Fabrikanın kuruluşunda sağlık üzerinde olumsuz etkileri olan yüksek alkollü içkiler yerine birayı bir halk içkisi haline getirmek ve yaygınlaştırmak amacı da etkili olmuştur. Bira endüstrisi sayesinde köylü ürettiği arpayı düzenli ve sürekli olarak pazarlama imkânı bulmuştur. Ayrıca bira yapımı sırasında elde edilen küspe ve malt filizleri hayvancılıkta verimliliğin artmasını sağlamıştır. Elde edilen küspenin Atatürk Orman Çiftliği’nde kullanılmasıyla süt hayvancılığının geliştirilmesi mümkün olmuştur. Birinci Dünya Savaşı arpa üreticisi olan Türkiye’nin konumunu kaybetmesine yol açmıştır. Bira endüstrisinin gelişmesiyle Türkiye’nin eski konumunu kazanması da mümkün olacaktı. Bira üretiminde kullanılacak arpa, Atatürk Orman Çiftliği’nde ıslah ediliyor ve Ankara çevresinde üretimi yaygınlaşıyordu. Ankara’nın başkent oluşu nedeniyle nüfus artıyor ve sosyal ve ekonomik gelişmenin merkezi haline geliyordu. Arpanın Ankara’ya ulaştırılmasında demiryollarından yararlanılmıştır.³⁰²

Gıda sanayinin şeker, çay ve bira sektörleri dışındaki alanlarında da tarımsal üretimi destekleme politikasının yansımalarını gözlemek mümkündür. Tohumluk kalitesinin, tarım alet ve makinelerinin, zirai kredilerin arttırılması, bitki ve hayvan hastalıklarıyla mücadelenin geliştirilmesi çabalarının üretim artışı yanında gıda sanayinin gereksinimi olan kaliteli hammaddenin üretilmesini olanaklı kıldığı

³⁰⁰ Derin, **a.g.e.**, s. 71

³⁰¹ **a.g.e.**, s. 66.

³⁰² Öztoprak, **a.g.e.**, s. 91.

söylenbilir. Özellikle devletçilik uygulamalarına geçişten sonra devlet eliyle tarımsal üretim yapılmış ve çiftçiye yeni tarım teknikleri öğretilmiştir. Bunlara ilaveten teknik eleman eksikliğinin giderilmesi amacıyla yapılan çalışmalar da bir müddet sonra sonuç vermeye başlamıştır. Ayrıca çiftçinin kooperatifleşmesi teşvik edilerek, güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu politikalardan birçoğu uzun vadede sonuç verdiğiinden, dönem içinde sorunların tümünün çözülmesi mümkün olamamış, ancak tarım ve gıda sanayinde daha sonra gerçekleşen gelişmelerin temelleri bu dönemde atılmıştır.

II. BÖLÜM: İNÖNÜ DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI ve GIDA SANAYİ (1939-1950)

A. 1939-1950 Döneminde Ekonomik Gelişmeler

1. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ekonomik Durum

Dünyada sıcak savaşın adım adım ilerlediği günlerde Türk ulusu, 10 Kasım 1938’de Atatürk’ü kaybetmişti. Ülke son sekiz yılda devlet öncülüğünde planlı sanayileşme politikasıyla bir atılım göstermişti. Atatürk’ün rehberliğinde siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik alanda artarda devrim ve reformları gerçekleştiren genç Türkiye Cumhuriyeti çağdaş uygarlık hedefine Atatürk’süz yürümek zorundaydı.³⁰³ Ancak II. Dünya Savaşı ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş ve 1923-1938 yılları arasında gerçekleştirilen atılımların duraklamasına yol açmıştır. Bu özelliği nedeniyle 1939-1945 dönemi Erdinç Tokgöz tarafından devletçiliğin duraklama yılları olarak nitelendirilirken, Korkut Boratav bu dönemi ekonomik gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti ve gerileme dönemi olarak değerlendirmiştir.³⁰⁴

Cumhuriyet hükümetleri, 1929’da yaşanan büyük ekonomik bunalım sonrasında T.C. Merkez Bankası’nın kurulmasıyla ve açık vermeyen bir bütçe politikası izlenmesiyle Türk parasının değerini önemli ölçüde sabit tutmayı başarmıştır. Uygulanan politikayla bütçe, her yıl az da olsa bir fazla vermiştir. Buna karşılık sadece Celal Bayar’ın başbakanlık döneminde (25 Ekim 1937-11 Kasım 1938) hazırlanan 1938 bütçesi küçük bir açık vermiştir. Bu açık, Tekeli ve İlkın tarafından yeni bir bütçe politikasına geçişin başlangıcı olarak nitelendirilmiştir.³⁰⁵ Ancak 1939 yılı, bir buçuk aylık Celal Bayar kabinesinde yapılan değişikliklerle başladı. Atatürk’ün ölümüyle cumhurbaşkanlığına getirilen İsmet İnönü, başbakanlığı yine Celal Bayar’a vermişti. Ancak kuruluşundan iki buçuk ay sonra 25 Ocak 1939 günü Celal Bayar Hükümeti’nin istifası gerçekleşti.³⁰⁶ Bunun üzerine Cumhurbaşkanı İsmet

³⁰³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 116-117.

³⁰⁴ **a.g.e.**, s. 116. Ayrıca bkz. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 83.

³⁰⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkın, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17.

³⁰⁶ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 2-3.

İnönü hükümeti kurmakla Dr. Refik Saydam'ı görevlendirdi. Yeni başbakan, bütçe konusunda İnönü döneminin politika çizgisini izlemek istemiş, ancak içine girilen siyasal koşullar büyük belirsizlik taşımakta olduğu için böyle bir politikanın izlenmesi olanaksız hale gelmiştir.³⁰⁷

Almanlar savaş ilan etmeden 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girince II. Dünya Savaşı başlamıştır. Savaş ekonomisi nedeniyle Türkiye'de iktisadi yatırımlar durmuştur. Avrupa'da savaş başlayınca, Türk Hükümeti yaklaşık bir milyon çalışma yaşındaki insanı silah altına almıştır. Bir yanda üretim faaliyetleri için yetişmiş işgücü ve kaynak sıkıntısı artarken, diğer yandan ülkenin tüketim harcamaları hızla yükselmiştir. Toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalınca enflasyondaki artış hükümetin denetiminden çıkmıştır. 1929 Büyük Bunalımı'nın tersine tarım ürünlerinin fiyatları hızla yükselmeye başlamıştır.³⁰⁸ Örneğin 1939 yılında çiftçinin eline geçen buğday fiyatı 5 kuruşken, 1943 yılında 47,47 kuruşa yükselmiştir.³⁰⁹ Benzer şekilde 1939'da 26 kuruş olan toz şekerin perakende fiyatı 1943'de 324 kuruşa ulaşmıştır.³¹⁰ İç fiyatlardaki bu artışta devletin her türlü tüketim mallarını ordunun gereksinimlerini karşılamak üzere büyük miktarlarda satın almasının da etkisi olmuştur.³¹¹

Enflasyondaki artışın diğer bir nedeni ise, gerçek bütçe harcamaları hızla artan hükümetin bu artışı yeterince karşılayacak reel bütçe kaynaklarını yaratamamasıdır.³¹² Özellikle milli savunma harcamalarında hızlı bir büyüme meydana gelmiştir. Savaş öncesinde, %35 düzeyinde olan toplam güvenlik harcamaları 1940-1944 arasında %55'in üstüne yükselmiştir.³¹³ Daha çok kamu kesimindeki harcama artışlarının kamçıladığı talep baskılarının yanında, savaş yıllarında tarımsal üretim ve ithalat hacminde meydana gelen daralmalar da enflasyon sürecini hızlandırmıştır.³¹⁴ Savaş koşullarında en önemli üretim kalemi olan buğday, 1939'da 4.200.000 ton üretilmişken, buğday üretimi 1945'de 2.200.000 tona düşmüştür. İthalatın azalması ise, kamu gelirleri içinde çok önemli bir yer tutan ithalattan alınan vergi ve resimlerin

³⁰⁷ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 17-18.

³⁰⁸ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 115-117.

³⁰⁹ **İstatistik Göstergeler 1923-1992**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1994, s. 306.

³¹⁰ **a.g.e.**, s. 304.

³¹¹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 117.

³¹² Tezel, **a.g.e.**, s. 257.

³¹³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 20.

³¹⁴ Tezel, **a.g.e.**, s. 258.

önemli düzeyde düşmesine yol açmıştır.³¹⁵ Fiyatlar genel düzeyi, Ekonomi Bakanlığı'nın toptan eşya endeksine göre 1938-1943 arasında beş kat artmıştır.³¹⁶ Artan fiyatlar karşısında T.C. Merkez Bankası, kamu kuruluşlarının artan kredi ihtiyaçlarını karşılamak için kredi tahsislerini her yıl arttırmak zorunda kalmıştır. 1938'de 89 milyon olan kredi hacmi 1944'te 773 milyona yükselmiştir. Buna bağlı olarak para arzı da 219 milyondan 995 milyona ulaşmıştır. Atatürk ve İsmet İnönü'nün birlikte taviz vermeden uyguladıkları “denk bütçe ve sağlam para” politikaları işlemez hale gelmiştir.³¹⁷

Enflasyondan en çok yararlanan tacirler ve özellikle dış ticaretle uğraşanlar olmuştur. Hükümet Türk parasının döviz kurunu enflasyonun etkilerine göre yeniden ayarlama yoluna gitmemiş ve etkili bir fiyat denetimi sağlayamamıştır. Türkiye'deki fiyat düzeylerine göre çok ucuz kurlardan resmi döviz tahsisleri elde eden ithalatçılar büyük vurgun vurmuşlardır.³¹⁸ Bunun yanı sıra üreticiler ve toptancı büyük tüccarlar stokçuluk, karaborsa gibi yollarla büyük kazanç sağlamıştır.³¹⁹ Sermaye ve ara malları ithalatındaki darlıklara karşın üretimi sürdürebilen sanayi kuruluşları da, başta devlet fabrikaları olmak üzere, büyük kârlar elde etmiştir. Piyasaya yönelik üretim yapan büyük arazi sahiplerinin savaş dönemi kazançları ise, daha çok 1942 ve 1943 yıllarıyla sınırlı kalmıştır. Bu yıllarda hükümetin tarım ürünlerinin fiyatlarını serbest bırakması sonucunda iç ticaret hadlerinde tarım lehine büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden özellikle piyasaya yönelik üretim yapan çiftçiler ve köylüler yararlanmıştır. Enflasyondan zarar gören gruplar ise işçiler, sivil ve asker bürokratlar ve tarımdaki küçük üreticiler, köylüler olmuştur.³²⁰

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, ekonomik sorunlara iki farklı yaklaşımı temsil etmiştir. İki hükümetin karşı karşıya olduğu ekonomik sorunlar büyük ölçüde benzer olduğu söylenebilir. Bu sorunlar; azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenmeyen enflasyonist baskıların halkın dayanım sınırlarını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin

³¹⁵ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 217.

³¹⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 258.

³¹⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 118.

³¹⁸ Tezel, **a.g.e.**, s. 258.

³¹⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 117.

³²⁰ Tezel, **a.g.e.**, s. 258-259.

beslenme, ısınma ve giyim gereksinimlerini karşılamak olmuştur. Sorunların temelden çözümü olan üretimin arttırılması ve enflasyonun önlenmesinde çaresiz kalındığı için esas olarak sorunların sonuçları hafifletilmeye çalışılmıştır. Refik Saydam hükümeti, ekonomik sorunları katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleriyle çözmeyi denemiştir. 18 Ocak 1940'da kabul edilen 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu³²¹ bu yaklaşımın ana aracı olarak kullanılmıştır. Milli Korunma Kanunu, ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra; hükümetlere özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veren bir kanundur.³²² Böylece kanunla hükümet ekonomi ve savunma alanında sınırsız olarak kabul edilebilecek yetkiler kazanmıştır.³²³

Hükümet aynı yıl, ithalatçı ve ihracatçıları denetlemeye ve dış ticaretin bir bölümünün bazı kamu kuruluşları aracılığıyla yapılmasına yönelik kararlar almaya başlamıştır. 1941 yılında Ticaret Vekâleti'ne bağlı bir İaşe Teşkilatı ve bunun yanı sıra Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi kurulmuştur. Ticaret Ofisi'nin görevi, gıda malları ve temel tüketim mallarının ithalat ve ihracatını, yurtiçi ticaretini, vesikayla satışını ve fiyat denetimini yapmaktı. Petrol Ofisi ise, akaryakıt ve madeni yağların ithalatı ve dağıtımını ile görevlendirilmiştir.³²⁴

Milli Korunma Kanunu'nun uygulaması ise özetle şöyle yapılmıştır: Devlet tarafından buğday, pamuk ve şeker pancarı üreticiden piyasa fiyatlarının altında satın alınmıştır. Vesika ile dağıtımın dışındaki pamuklu dokuma ürünleri ve şeker, devlete yüksek kâr sağlayacak fiyatlarla tüketiciye satılmıştır. Kentli nüfusun ekmek ve kömür ihtiyacı ise ucuza karşılanmıştır. Özel girişimin pazarladığı mallara fiyat denetimi uygulanmıştır. Devletin uyguladığı bu sistemle asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsa, istifçilik, rüşvet ve nüfuz ticareti önlenememiştir.³²⁵ Bir yandan temel tüketim mallarında ciddi kıtlıklar içinde

³²¹ **Resmi Gazete**, 26.01.1940, S: 4417.

³²² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 83.

³²³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 119.

³²⁴ Tezel, **a.g.e.**, s. 259-260.

³²⁵ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 84.

kalan geniş halk kitleleri sefaletle itilirken, diğere yanda büyük vurgunların vurulması, yönetici kadroların bazı kesimlerinin tacirler ve büyük toprak ağalarına karşı tavır almalarına yol açmıştır.³²⁶

Bu koşullar altında kırsal kesimin cehaletten kurtarılmasında ve kalkınmasında etkili olacağı inancıyla Köy Enstitüleri kurulmuştur.

Köy çocuklarının %75'i öğretmenden ve okuldan yoksundu. Köy okullarına öğretmen ve eğitimci yetiştirmek üzere 17 Nisan 1940 da 3803 sayılı kanunla Köy Enstitüleri kuruldu. Bu köyden başlayan kültür devrimi niteliği taşıyan yeniliğin ve gelişimin arkasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve eğitimci İsmail Hakkı Tonguç vardı. Köy Enstitüleri kuruldukları yörenin sosyo-ekonomik yapısının değişmesinde belirleyici olmuşlardı. Büyük kentlerden uzak kırsal bölgelerde kurulan bu okullarda köy öğretmeni yetiştirmek hedeflenmişti. Enstitülerde ilkokuldan sonra beş yıllık bir öğretim programı uygulanmaktaydı. Bu süre boyunca başta kültür olmak üzere tarım ve teknik konuları kapsayan derslere yer veriliyordu. Hasan Ali Yücel'den sonra Milli Eğitim Bakanı olan Reşat Şemsettin Sirel zamanında önce bu enstitülerin yüksek kısımları kapatıldı, daha sonra enstitüler teker teker klasik öğretmen okullarına dönüştürüldü.³²⁷ Köy Enstitüleri'nin kapatılması, tarımsal üretimin geliştirilmesi yoluyla köyden başlayacak kalkınma hareketinin sona erdirilmesi olarak kabul edilebilir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında halkın kıtlık çekmesini önlemek açısından önemli bir uygulama da başta ekmek olmak üzere temel gereksinim maddelerinin karneye bağlanmasıdır.

Özellikle halkın çoğunluğunun temel gıda maddesi olan ekmek üretim ve dağıtımında ortaya çıkan yetersizlikleri ve karaborsayı gidermek için 1942 yılının Ocak ayında önce Ankara'da, hemen sonra İstanbul'da ekmek karneye bağlanmıştır. Karneyle kişi başına 300 g ekmek alınabiliyordu, ancak durum hızla bozulduğundan Nisan ayından itibaren miktar 175 g'a indirilmiştir. Karne ile ekmek satışına 1 Eylül 1944'e kadar devam edilmiştir. Bu uygulama ile hem toplam talebin kısıtlanması hem de temel ihtiyaç mallarının tüketiminde göreceli bir adalet sağlanması hedeflenmiştir.

³²⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 261.

³²⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 119-120.

Ayrıca Saydam hükümeti Milli Korunma Kanunu'nda gerekli düzeltmeleri yaparak, sanayi kuruluşlarının neleri hangi miktarlarda üreteceklerini ve tarımda büyük çiftçilerin neler yetiştireceklerini saptamaya başlamıştır.³²⁸ Milli Korunma Kanunu ile dış ticarete de sınırlama getirilmiştir. Bu sınırlamalar, hem ithal ve ihraç mallarının fiyat kontrolü hem de ithal edilecek malların miktar, cins ve çeşitlerinin gerektiğinde hükümet tarafından tespit edilebilecek olmasıydı. Dış ticarete getirilen bu kısıtlamalar ve savaş süresince Türk ihraç mallarına olan talebin artması Türkiye'nin altın ve döviz rezervlerinde önemli artışlar sağlamıştır. 1940 yılında dış ticaret dengesi 30 milyon dolar fazla vermiştir.³²⁹ Ancak Temmuz 1942'de Refik Saydam'ın beklenmeyen ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu ekonominin yönetilmesi konusunda Saydam hükümetinin ekonomik politikalarına taban tabana zıt bir piyasacı yaklaşıma kaymıştır. Saraçoğlu hükümeti tarımsal üretim üzerindeki devlet denetimini gevşetmiştir. Hükümet gıda mallarında özel ticarete izin vermiştir. Ekonomiyi piyasa güçleriyle dengelemek amacıyla, ticaret sektöründe resmi fiyatları dondurmaktan vazgeçmiştir. Bunun sonucunda fiyatlarda ani bir yükselme meydana gelmiştir. İktisat Vekâleti'nin toptan eşya fiyatları endeksi 1938'de 100'den Haziran 1942'de 164'e, 1943 Temmuz'unda 715'e sıçramıştır. Saraçoğlu hükümeti, fiyatlardaki bu ani yükseliş karşısında yeni düzenlemelere başvurmak zorunda kalmıştır. Bunlar, yönetici siyasi kadroyla varlıklı kesim arasındaki ilişkileri iyice bozarak CHP'nin dayandığı çoğunluğu köylülerden oluşan toplumsal tabanda büyük çalkantılara yol açmıştır.³³⁰ Bu düzenlemelerin başında 12 Kasım 1942'de kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu³³¹ ve 26 Nisan 1944 tarihinde kabul edilen 4553 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu³³² yer almıştır.

Varlık Vergisi, olağanüstü koşullar nedeniyle bir kere alınacak servet vergisi niteliğini taşıyordu. Varlık Vergisi Kanunu ile Saraçoğlu hükümeti, enflasyonla mücadele için dolaşımdan para çekmeyi, savaş yıllarında çok para kazanmış

³²⁸ a.g.e., s. 120-121.

³²⁹ Cem Alpar, **Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Koruyucu Dış Ticaret Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1974, s. 61-62.

³³⁰ Tezel, a.g.e., s. 262.

³³¹ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 39.

³³² Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu 28 Nisan 1944 tarihli ve 5693 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Tekeli ve İlkin'in İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si eserinde kanunun kabul tarihi 27 Nisan 1944 olarak verilmiş olmakla birlikte, Resmi Gazete'de verilen kabul tarihi 26 Nisan 1944'dür.

olanlardan vergi almayı ve devlet gelirlerini arttırmayı amaçlamıştır.³³³ Kanun, temel olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan ve itiraz hakkı olmayan olağanüstü bir vergiyi kapsamaktaydı. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, daha sonra Aşkale'ye sevk edildi.³³⁴ Kanunun uygulanması ile on beş günde 500 milyon TL toplanabileceği öngörülmüştür. Ancak bu vergi uygulamasıyla 3873'ü yabancı olan 114 bin yükümlüye tahakkuk ettirilen 465 milyon TL verginin 314 milyon TL'si tahsil edilebilmiştir. Hükümet, bütçe açığını Varlık Vergisi'nden elde ettiği ek gelirle kapatamayınca sıkı para politikasını bırakarak para basmaya başlamıştır.³³⁵ Bu verginin tahsilatı ile 1943 yılının devlet harcamalarının %38'i, milli gelirin %3,5'i, sanayi ve hizmetler kesiminde yaratılan hasılanın yaklaşık %8'i sağlanmıştır.³³⁶ Varlık Vergisi, on altı ay yürürlükte kaldıktan sonra 15 Mart 1944'te çıkarılan 4530 sayılı yasayla kaldırılmıştır. Varlık Vergisi'ne bağlı olarak ortaya çıkan ve ödenmeyen borçlar silinmiştir.³³⁷

Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan ve savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara ise Toprak Mahsulleri Vergisi ile ulaşılmaya çalışılmıştır.³³⁸ Aynı bir vergi olan ve bu nedenle aşarla karıştırılan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin önemi; devletin, ordunun ve büyük kentlerin beslenmesi için gerekli gıda maddelerini piyasada arz-talep mekanizması yaratmadan karşılayabilmesini sağlamasıdır. Bu vergi, savaş koşullarında en büyük üretici haline gelen devleti, hiç olmazsa belli alanlarda piyasaya bağlı olmaktan kurtarıyordu. Böylece fiyat artışlarını hafifletmek açısından Varlık Vergisi'nin yapamayacağı bir işi yapıyordu. 4 Haziran 1943 tarihli ve 4429 sayılı ilk Toprak Mahsulleri Kanunu ile belirlenen verginin toplanması için tahminen 11,5-12 milyon lira harcanmıştır. Bu miktar vergi hasılatlarıyla karşılaştırıldığında, vergi verimliliği %80 düzeyinde kalmıştır. Bu nedenle Hükümet bir yıl sonra kanunda yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Düzenlenen yeni kanun 26 Nisan 1944'te kabul edilmiştir. Kanunla vergi oranı %8'den %10'a çıkarılmış ve verginin saptanmasında memurlar yerine bilirkişilerden yararlanılmıştır. Böylece verginin tarh edilmesi masrafı 5-6 milyon liraya düşürülmüştür. Ayrıca beyan cetvellerinde istenen

³³³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 122.

³³⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 85.

³³⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 123.

³³⁶ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 85.

³³⁷ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 263.

³³⁸ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 85.

bilgiler arttırılmış ve fındık, antep fıstığı, kuru incir ve kuru üzümün ihracında gümrüklerde alınacak vergi %11 olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra, teslim yeri üretim yerinden 25 km'den uzak olduğu takdirde, her km için kilo başına 2 para yerine 3 para ödenmesi kabul edilmiştir. Yeni kanunda görevini doğru olarak yapmayanlara ilişkin ceza maddeleri getirilmiş, zaman aşımı süresi de 3 yıla indirilmiştir.³³⁹

Kanunun uygulamasında hububat ve bazı bakliyat ürünlerinden aynı vergi alınmıştır. Endüstri bitkileri üretiminde ise nakdi vergi ödenmiştir. Aşarda olduğu gibi vergi oranı %10 olarak belirlenmiştir.³⁴⁰ 1946'da kaldırılan bu kanunla savaş yıllarında 167 milyon TL vergi toplanmıştır. Toprak Mahsulleri Vergisi, aşarın kaldırılmasından sonra tarıma yönelik ilk dolaysız vergi olmasıyla önem taşımıştır. Ancak verginin, piyasa için üretim yapmayan küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu tahmin edilebilir.³⁴¹

1943'den savaşın bittiği 5 Mayıs 1945'e kadar Türkiye'de bir yandan savaş zenginlerinin sayısı artarken, diğer taraftan halkın büyük çoğunluğu yoksullaşmaya devam etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında mal ve hizmet piyasalarında hükümeti zor durumda bırakan büyük kıtlıklar ortaya çıkmıştır. Devletin sanayi sektöründe egemen olmasına karşılık tarımsal ürünler piyasasında etkili olamaması devletle üreticileri karşı karşıya getiren gelişmelere yol açmıştır. Dönem içinde 1942 yılındaki %5,6'lık büyüme dışında ekonomi her yıl küçülmüştür. Ancak Türkiye, insanlık tarihinin en kanlı savaşının sürdüğü 1939-1945 yılları arasında savaş dışında kalmanın sınırlı da olsa yararını görmüş ve önemli altın ve döviz rezervleri birikmiştir. Dönem içinde, 1942 yılındaki duraklama hariç tutulursa, her yıl dış ticaret artan oranda fazlalık vermiştir. Bu artışta ithalatın zamanında ve istendiği kadar yapılamamasının etkili olması yanında, Türk ihraç mallarına dış talebin artması ve fiyatların yükselmesinin de etkisi büyük olmuştur. Özellikle silah sanayinin önemli bir ara malı olan krom ithalatından büyük miktarda döviz elde edilmiştir.³⁴²

Savaş yıllarında ülke ekonomisinde yaşanan bu gelişmelerin yanı sıra, Türkiye'nin savaş sonrası dönemde uygulayacağı ekonomik politikaların belirlenmesi

³³⁹ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 53-56.

³⁴⁰ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 265.

³⁴¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 85-86.

³⁴² Tokgöz, **a.g.e.**, s. 125-126.

açısından önem taşıyacak diğer bir gelişme yaşanmış 1944 yılında Bretton Woods anlaşması imzalanmıştır.

II. Dünya Savaşı bitmeden, ABD’de Bretton Woods şehrinde 44 ülkenin temsilcisinin katıldığı bir ekonomik konferans toplanmıştır. 1 Temmuz 1944’de imzalanan Bretton Woods anlaşmasıyla, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası’nın (Dünya Bankası) kurulması kabul edilmiştir. IMF uluslararası para işleyişini düzenlemekle görevlendirilmiştir.³⁴³ Bretton Woods altın standardına bağlı uluslararası para sistemi yerine sabit fakat ayarlanabilir kambiyo kurları getirmiştir. Uluslararası Para Fonu’nun işleyişinin temel ilkesi, ödemeler dengesi açık veren ülkeye yardım etmek; kısa dönemdeki açığı kapatmak ve kısa dönem için ekonomiyi tehlikeye atmamaktır.³⁴⁴ Dünya Bankası ise, Avrupa’nın imar ve kalkınma çabalarına katkıda bulunacaktır. Sonraki yıllarda da gelişmekte olan ülkelere teknik ve mali yardım sağlayacaktır. Bu tarihten sonra, ülkeler paralarını Dolar’a göre tanımlamıştır. Böylece dünya ekonomisinde ABD’nin egemenliği kurulmuştur.³⁴⁵

Savaş sonrasında dünyadaki ekonomik gelişme ve kalkınmanın sağlanması için bu adımlar atılırken, Saraçoğlu Hükümeti de Türkiye’nin kalkınması için çalışmalara başlamıştır.

Bu amaçla Hükümet, 1944 yılında “harp sonrası kalkınma plan ve programı”nın hazırlanmasına karar verdi. Bunun için de Maliye Bakanı Nurullah Esat Sümer, İktisat Bakanı Fuat Sirmen, Ticaret Bakanı Celal Siren ve Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu’na bağlı bakanlıklar arası bir Planlama Komisyonu kuruldu. Bu komisyon 7 Mayıs 1945’de bu planın özeti niteliğindeki öz raporu hükümetin onayına sunmuştur.³⁴⁶ Rapor, savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçişi kolaylaştıracak önlemlerin yanı sıra, II. Sanayi Planı’nda yer alan ilke ve hedefleri de içeriyordu.

³⁴³ a.g.e., s. 127.

³⁴⁴ Yalçın Doğan, **IMF Kıskaçında Türkiye, (1946-1980)**, 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 49.

³⁴⁵ Tokgöz, a.g.e., s. 127.

³⁴⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009, s. 1.

Ayrıca ülke içinde bölgesel uzmanlaşmayı ve enerji kaynaklarını sanayi tesislerinin etrafında toplamayı öngörmekteydi.³⁴⁷

Saraçoğlu Hükümeti, savaş yıllarında yoksullaşan topraksız ya da az topraklı köylünün topraklandırılması amacıyla ise 11 Haziran 1945’de 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nu³⁴⁸ kabul etmiştir. Kanunun amacı genel hükümler bölümünde şöyle belirtilmiştir:

“Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak, kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek, yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak.”³⁴⁹

Yasa ile özel ormanların ve büyük toprak sahibi ailelerin arazilerinin bir kısmının kamulaştırılması öngörülmüştür. Hükümetin ülkede bir toprak reformu yapmayı amaçladığı bu yasaya Meclis içinde karşı çıkanlar arasında Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi L. Karaosmanoğlu gibi büyük toprak sahibi politikacılar bulunmaktaydı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü CHP’de meydana gelen bölünmeyi durdurmak için, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nu uygulayacak Tarım Bakanlığı’na yasa önerisinin sahibi Şevket Hatipoğlu yerine Cavit Oral’ı getirdi. Böylece Cumhurbaşkanı İnönü, fiilen yasanın uygulanmasını durdurmuş oluyordu. Muhalefet yaparak güçlendiklerini ve sivrildiklerini gören bu milletvekilleri, 12 Haziran 1945’de bütçe görüşmeleri sırasında dörtlü taktir olarak bilinen önergeyi verdiler. Hükümete ve dolaylı olarak CHP üst yönetimine eleştirileri içeren önergeyi imzalayanlar Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan’dı.³⁵⁰ Önergede anayasada belirtilen milli egemenlik ilkesinin tam olarak uygulanması ve parti işleyişinin demokrasinin temel ilkelerine göre yürütülmesi isteniyordu. Meclis Grubu önergeyi tartıştı, fakat belli yasa ve yönetmelikleri değiştirmeyi amaçladığı için grubun yetkisi dışında olduğu gerekçesiyle reddetti.³⁵¹ Önerge parti grubunda

³⁴⁷ Bu planın teknik çatısını Kadro Hareketi’nin iki önemli temsilcisi, Sanayi Tetkik Dairesi Başkanı Şevket S. Aydemir ve Sümerbank müşaviri İsmail H. Tökin kurmuştu. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 124.

³⁴⁸ **Resmi Gazete**, 5 Haziran 1945, S. 6032.

³⁴⁹ **Resmi Gazete**, s. 8893.

³⁵⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 130-131.

³⁵¹ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 2010, s. 29.

reddedilince, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü Vatan gazetesinde muhalefet etmeye başladılar. Parti divanı, 21 Eylül 1945’de bu yazılardan dolayı Adnan Menderes ve Fuat Köprülü’yü oybirliğiyle partiden ihraç etti.³⁵² Bu ihraçların parti tüzüğünü ihlal anlamına geldiği gerekçesiyle yeren Refik Koraltan da ihraç edildi. Celal Bayar önce milletvekilliği görevinden, 1 Aralık’ta da partiden istifa etti.³⁵³ Ülkede her türlü yokluğun ve yoksulluğun nedenini devletçiliğe bağlayan bu dört politikacı, hem yoksul halk kitlelerinden hem de savaş zenginlerinden gelen büyük desteği dikkate alarak, 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’yi kurdular.³⁵⁴

2. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Siyasal ve Ekonomik Değişimler (1946-1950)

Savaş yılları Türkiye’de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının aşırı güçlendiği, başıboş bir vurgun ve zenginleşme ortamının hızla geliştiği bir dönem olmuştur. Vurgun ortamının oluşması ve süregelmesi, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde mümkün olmakla birlikte, savaş yıllarının bazı politikaları egemen sınıfların belli kanatlarında önemli tepkiler yaratmıştır. Savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbullu ve gayri müslim kanadını Varlık Vergisi, büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri’nin kuruluşu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu derinden rahatsız etmiştir. Buna karşılık, yüksek bürokrasi ve siyasi kadrolar ile işbirliği yapan çıkar grupları ve Anadolu kökenli ticaret sermayesi savaş ekonomisi koşullarından memnundu. Ancak bunlar dahi CHP iktidarını önemli bünye değişikliğine uğradığı takdirde destekleyeceklerini belli ediyorlardı.³⁵⁵ Dış politikada ise, Türkiye üstündeki Sovyet baskısı karşısında Amerika’nın askeri, siyasi ve iktisadi desteğinin sağlanması yönündeki çabalar, savaştan sonra çok partili parlamenter sisteme geçilmesini etkiledi.³⁵⁶ 7 Ocak 1946’da

³⁵² Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 13-15.

³⁵³ Ahmad, **a.g.e.**, s. 30.

³⁵⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 131.

³⁵⁵ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 270. Köy enstitüleri Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’un önderliğinde 1940 yılında kurulmaya başladı. Savaş yıllarında hızlı bir gelişme gösterdi. Köy enstitüleri yoksul köy çocuklarını hem eğitimci hem de kırsal yapıyı modernleştirecek aktif bireyler olarak köye yerleştirmeyi hedefliyordu. Bkz. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 90.

³⁵⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 264-265. 7 Haziran 1945’de Molotov-Sarper görüşmesi sırasında Sovyetlerin Türkiye’den talepleri bildirilmiştir. Bu talepler; Türkiye’nin doğu sınırlarında değişiklik yaparak Kars

kurulan Demokrat Parti'nin başkanlığına Celal Bayar seçildi. Kurucular, parti programlarında iktisadi devletçiliğe yer vermediler. KİT'lerin özelleştirileceğini, memurlara sendika kurma, işçilere grev hakkı vereceklerini açıkladılar.³⁵⁷

Cumhuriyet Halk Partisi Demokrat Parti'nin kurulmasıyla açıkça ortaya çıkan güçlü bir muhalefet karşısında kalmış oluyordu. Demokrat Parti'nin programında devletin ele alacağı işlerin uzun vadeli bir plana bağlanmasına yer verilmiştir. Ancak “özel teşebbüs ve sermayenin istikrar ve güvenle çalışması bakımından devlet iktisadi faaliyetlerinin hudutlarının kesin olarak belirmesi” gibi devlet kesimini sınırlayıcı yönü ağır basan ve CHP tarafından o dönemde hazırlanmış olan plandan önemli farklılıklar gösteren bir amacı vardı. Dış şartların da zorlamasıyla Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti ile liberal politikaları uygulamaya koyarak mücadele etmeye çalıştı. İlk hamle olarak Ocak 1946'da Toprak Mahsulleri Vergisi'nin de kaldırılması da dahil bir dizi yeni önlemlerle Demokrat Parti'nin muhalefeti etkisiz hale getirilmek istendi. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerin iyileşmesine büyük gayret sarfedildi. Nisan 1946'da Missouri zırhlısının gelişinden bir hafta sonra Amerika Birleşik Devletleri'nden 500 milyon dolarlık bir kredi talebinde bulunuldu.³⁵⁸

Diğer taraftan 1945 yılında bakanlıklar arası bir komisyon tarafından başlatılan Beş Yıllık Sanayi Planı çalışmaları 1946'nın ilk yarısında tamamlandı. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilerde ekonomik bağımsızlığı öngörmekteydi. Plan, açık pazar koşullarının belirleyeceği bir ihtisaslaşma modeline değil, tüm sektörlerin ve öncelikle sanayinin gelişmesinden türeyen yaygın ve dengeli bir kalkınma sürecine dayanmaktaydı.³⁵⁹ Yatırımlar dış kaynaklarla yapılacaksa, bunun özel sermaye yoluyla değil, devlet tarafından alınacak kredilerle gerçekleştirilmesi üzerinde önemle duruluyordu.³⁶⁰

ve Ardahan'ı Sovyetlere terk etmesi, boğazlarda ortak savunmayı sağlamak için SSCB'ye üs verilmesi ve Montreux'nün gözden geçirilmesidir. Bkz. Oran, **a.g.e.**, s. 473.

³⁵⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 131.

³⁵⁸ Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 5. 16 ay önce yaşamını yitirmiş olan Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşı Nisan 1946'da Missouri zırhlısı ile İstanbul'a yollanmıştır. Bkz. Oran, **a.g.e.**, s. 508.

³⁵⁹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 97-98. Boratav'ın Beş Yıllık Sanayi Planı olarak tanımladığı plan, Tekeli ve İlkin tarafından 1946 Yılı (İvedili) Sanayi Planı olarak adlandırılmıştır. Bu planın daha önce hazırlanmış planlardan başlıca farkı ülke içinde bölgesel ihtisaslaşmayı sağlamak üzere kurulacak sanayi tesislerinin enerji kaynaklarının etrafında yer almasıdır. Planın bunun dışındaki hedefleri 1936 İkinci Sanayi Planı'nın hedefleri ile büyük benzerlikler göstermiştir. Bkz. Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 3.

³⁶⁰ Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 4.

Ancak iç ve dış dengelerin bu türden bir gelişme modelini gündem dışı bıraktığı kısa sürede anlaşıldı.³⁶¹ Planın dayandığı, Türkiye'nin savaş sonunda tarafsız kalacağı varsayımı, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki baskısı nedeniyle gerçekleşmedi. Bu ise, savaş yıllarında biriktirilmiş olan ve özellikle planın dış finansmanının bir kısmı için kullanılabilir altın ve döviz stokunun askeri amaçla saklanması zorunlu kıldı.³⁶² Planlama çalışmalarına ilaveten 1946 yılında iç politika açısından diğer önemli bir gelişme ise genel seçimlerin yapılmasıdır.

Genel seçimler bir yıl öne alınarak 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Seçim sonuçlarına göre, 465 milletvekilliğinden 397'sini Cumhuriyet Halk Partisi ve 62'sini Demokrat Parti kazanırken, 6 milletvekilliğini ise bağımsızlar almıştı. Seçim sonrasında Ş. Saraçoğlu Hükümeti istifa etti ve yerine Recep Peker Hükümeti kuruldu. Peker Hükümeti, dünyada meydana gelen yeni siyasi, askeri ve ekonomik dengeleri dikkate alarak ülkenin dış ekonomik ilişkilerinde ve sanayileşme hedeflerinde yeni düzenlemelere başladı.³⁶³ 1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra Peker Hükümeti 7 Eylül 1946'da %54 düzeyinde devalüasyon kararı³⁶⁴ aldı. İhracat işlemlerinde uygulanan kurda 1,183 TL olan bir dolar, 2,83 TL'ye yükseldi.³⁶⁵ Bunun yanı sıra 7 Eylül Kararları ile dış alım kolaylaştırıldı ve bankaların altın almasına izin verildi. Bu önlemler hayat pahalılığının daha da artmasına ve ithal mal fiyatlarının hızla yükselmesine yol açtı.³⁶⁶ İthalattaki hızlı artışa bağlı olarak dış ticaret açığı kalıcı bir nitelik kazandı. Piyasalarda daralma ve durgunluk başladı.³⁶⁷ 7 Eylül Kararları ve uygulamalarıyla Atatürk dönemindeki ekonomik politikalarından özellikle ekonomik bağımsızlıktan önemli ölçüde ödün verilmiş oldu.

Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalleşme önlemleriyle birlikte uygulandı ve dış yardım

³⁶¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 98.

³⁶² Tekeli ve İlkın, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 4-5.

³⁶³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 131-132. Tokgöz'ün verdiği seçim sonuçları ile bazı eserlerdeki seçim sonuçları arasında farklılık bulunmaktadır. Ahmad 465 sandalyeden 390'ını CHP'nin, 65'ini DP'nin ve 7'sini bağımsızların kazandığını belirtmiştir. Bkz. Ahmad, **a.g.e.**, s. 38. Doğan'a göre ise, CHP 396 ve DP 62 milletvekili çıkarmıştır. Bkz. Doğan, **a.g.e.**, s. 57.

³⁶⁴ Ödemeler dengesinde yaşanan sorunlara çözüm getireceği inancıyla Türkiye'nin IMF'ye üye olması isteniyordu. IMF'ye üye olmanın koşulu ise paranın değerini diğer paraların değerine düşürmekti. Bu koşul, devalüasyon kararının alınmasında etkili oldu. Bkz. Doğan, **a.g.e.**, s. 57.

³⁶⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 131. Yalçın Doğan dolar karşısında 128 kuruş olan Türk Lirası'nın değerinin 280 kuruş olarak düzenlendiğini belirtmiştir. Bkz. Doğan, **a.g.e.**, s. 59.

³⁶⁶ Ahmad, **a.g.e.**, s. 39.

³⁶⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 132.

arayışları başladı.³⁶⁸ Hükümet, bu girişimler sırasında 1946 planının dış çevreler tarafından desteklenmeyeceğini kısa sürede gördü. Bu nedenle, ilk kez planın özellikle ağır endüstriyle ilgili bölümlerinin uygulanmasından vazgeçildi. Recep Peker, 1947 yılı Şubat ayı sonunda iç ve dış çevrelere daha yakın gelecek yeni bir plan hazırlanması görevini İktisat Vekâleti Başmüşaviri Kemal Süleyman Vaner'e verdi.³⁶⁹ 1947 Yılı Türkiye Kalkınma Planı veya bu planı hazırlayan heyete başkanlık eden Kemal Süleyman Vaner'e atfen Vaner Planı olarak adlandırılan planda³⁷⁰ özel teşebbüsün rolü ve tarım, ulaştırma, enerji sektörlerine verilen öncelik artırılmıştı. Resmen uygulamaya konmamış olmasına rağmen bu plan, devletçi-korumacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak kabul edilmelidir.³⁷¹ Hazırlanan planın uygulanması için 648 milyon dolarlık dış kredi sağlanması hedeflenmiştir. Bu talebin Marshall Planı kapsamında ABD'den karşılanması için yoğun çaba harcanmıştır. Ancak 1947 Planı Marshall Planı'ndan sağlanacak yardım üzerinde etkili olmamıştır.³⁷²

Savaş sonrası dönemde Türkiye dünyadaki gelişmelere koşturarak nazizmin yörüngesinden kaymaya, ABD'ye monte olmaya başladı. Bu açıdan Truman Doktrini'nin tarihi, Türkiye açısından ilgi çekicidir. Türkiye, Bretton Woods kararları çerçevesinde faaliyete geçen IMF'ye 11 Mart 1947'de 5016 sayılı yasa ile resmen üye oldu. 12 Mart 1947 ise, Başkan Truman'ın ünlü doktrinini kongreye sunduğu gündür.³⁷³ Bölgedeki Sovyet tehdidinin artması karşısında ABD, İngiltere'nin bölgede bırakacağı boşluğu doldurmaya ve bu amaçla Türkiye ve Yunanistan'a yardım etmeye karar verdi. Başkan Truman, bu kararı 12 Mart 1947'de Senato ve Temsilciler Meclisi'nin ortak oturumunda açıkladı. 400 milyon dolarlık yardımın 300 milyon dolarlık kısmı askeri ve iktisadi yardım olarak Yunanistan'a, 100 milyon dolarlık kısmı ise askeri teçhizat kredisi olarak Türkiye'ye verilecekti. Yardım sadece askeri harcamalara tahsis edildiğinden, Türkiye plan çalışmalarını da içeren tüm iktisadi

³⁶⁸ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 98.

³⁶⁹ Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 6-7.

³⁷⁰ **a.g.e.**, s. 1.

³⁷¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 98.

³⁷² Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 22-24.

³⁷³ Doğan, **a.g.e.**, s. 66-67. Ayrıca bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 133. Boratav tarafından yabancı sermayeye konulan sınırlandırmalarda gevşetmeler yapıldığı belirtilmiştir. Bu gevşetmelerin ilki CHP tarafından Mayıs 1947'de, ikincisi ise DP tarafından Mart 1950'de yapılmıştır. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 99-100.

faaliyetleri için başka kaynaklar aramak zorunda kaldı. Bu nedenle bir taraftan milletlerarası kuruluşlara kredi başvurusu yapılırken, diğer taraftan yabancı sermaye ile ilgili sınırlandırmalar büyük çapta kaldırılarak bu kaynaklardan yararlanılmaya çalışıldı.³⁷⁴

Finansman açısından diğer önemli bir gelişme ise, ABD Dışişleri Bakanı General Marshall'ın Haziran 1947'de yaptığı konuşmadan sonra ortaya çıktı. General Marshall konuşmasında, Avrupa Devletlerinin bir araya gelip, işbirliği yaparak ortak bir plan hazırladıkları takdirde, ABD'nin bu ülkelere geniş çapta yardım yapabileceğini müjdeliyordu.³⁷⁵ Ayrıca General Marshall yardımın koordinasyonunu yapacak bir örgüt etrafında toplanılmasını istediklerini açıkladı. Bu öneriyi yerinde bulan Türkiye dahil 16 Batı Avrupa Ülkesi 16 Nisan 1948'de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nı (OEEC) kurdular.³⁷⁶ Marshall Planı'nın amacı Batı Avrupa açısından bu bölgeyi dünya ticaretine açmaktı. Türkiye açısından ise, Türkiye'yi Batı Avrupa'nın gıda ve hammadde sağlayıcısı haline getirmektir.³⁷⁷

Büyük sermaye çevrelerinin ve ABD'nin talepleri doğrultusunda büyük tavizler vermiş olan R. Peker Hükümeti beklediği desteği bulamadı. ABD'den beklenen yardım sağlanamadı. Muhalefet eleştirilerini giderek ağırlaştırdı. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947 beyannamesini yayınlayarak hükümetin saygınlığını sarsacak şekilde muhalefete güvence vermesi Peker Hükümeti'nin istifasına neden oldu.³⁷⁸ Cumhurbaşkanı bu bildiriye hükümet ve muhalefet arasında düzenlediği temasları anlatmış ve amacının iki taraf arasında bir güvenlik duygusu yaratmak olduğunu bildirmişti.³⁷⁹ Partiler arası siyasi çekişme, acilen gereksinim duyulan ekonomik istikrar ve iyileşme açısından olumsuz ortam yaratıyordu. İnönü'nün müdahalesi, geçici olarak siyasi istikrarı sağlamanın en iyi

³⁷⁴ Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 8-9. Ayrıca bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 133.

³⁷⁵ **a.g.e.**, s. 9.

³⁷⁶ OEEC, savaşta büyük zarar görmüş ülkelerin yeniden imarı yönünde ABD Marshall yardımını düzenlemek ve üye ülkeler arasında iktisadi işbirliğini sağlamak üzere 1948-1961 yılları arasında çalışmalar yapmıştır. 30 Eylül 1961'de örgüte ABD, Kanada ve Japonya'nın tam üye olarak katılmasıyla yeni adı İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) olmuştur. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 133.

³⁷⁷ Oran, **a.g.e.**, s. 487.

³⁷⁸ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 134. Türkiye'nin Marshall Planı'ndan yardım ve kredi sağlayamamış olması, dış ekonomik ilişkileri sert bir şekilde kınamakta olan DP'ye muhalefet için yeni ve önemli bir olanak yaratıyordu. DP bu başarısızlığı, ülkenin ekonomik durumunun ABD'ye yanlış aktarılmış olmasına bağlayarak, sorumluların tespit edilmesini ve cezalandırılmasını istiyordu. Bkz. Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 12.

³⁷⁹ Eroğul, **a.g.e.**, s. 45.

yolu olarak kabul edildi. Recep Peker 9 Eylül 1947’de istifa etti. Peker’in istifası Cumhuriyet Halk Partisi’ndeki tek parti zihniyetinin yenilgisi ve parti içindeki ılımlıların zaferi olarak kabul edildi.³⁸⁰ Recep Peker’in yerine Dışişleri Bakanı Hasan Saka geçti. 10 Eylül 1947’de kurulan Saka Hükümeti, Marshall Planı’ndan yararlanarak karayolları yapımı ve tarımda makineleşmeyi içeren bir çalışma başlattı. Hükümet bu tutumuyla Amerikalıların desteğini sağladı.³⁸¹ Bu dönemde, ekonomiyi yabancıların yönetimine teslim edecek bir adım daha atıldı. 1948 yılında Türkiye, ABD’den askeri ve ekonomik yardım alabileceği inancıyla bir “ekonomik işbirliği” anlaşması imzaladı. Bu anlaşma, sonuçları itibarıyla İsmail Cem tarafından 1838 Ticaret Sözleşmesi’ne benzetilmiştir.³⁸²

Savaş sonrası dönemde meydana gelen ekonomik ve siyasi pek çok önemli değişime bağlı olarak Türkiye’nin Atatürk dönemindeki ekonomik politikalarından ayrışışı, Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı’nda alınan kararlarla belirginleşti.

Kurultay, parti dışında solcu ve ilerici akımların tasfiyesinden, parti içinde de reformcu ve demokrat grupların etkisiz bırakılmasından sonra Kasım 1947’de yapıldı. Kurultay’da sermaye çevrelerinin ekonomik taleplerinin pek çoğu benimsendi ve devletçilik, özel teşebbüse yardım etmeyi amaçlayan bir ilke olarak yeni baştan yorumlandı. 1948 yılında bir Türkiye İktisat Kongresi düzenleyerek devletin ekonomik işlevlerinin sınırlandırılmasını talep eden İstanbul Tüccar Derneği’nin önerileri ile CHP ve DP’nin bu yıllardaki ekonomik politikaları arasında büyük benzerlik bulunmaktaydı. Tek önemli fark, İstanbul burjuvazisi ve DP devletin yatırım yapacağı alanların dışında kurulmuş devlet işletmelerinin özel teşebbüse devrini istiyordu. Buna karşılık CHP, bu alanlarda yeni kamu yatırımlarının yapılmamasını kabul etmekle birlikte var olan işletmelerin devrini benimsememişti.³⁸³ İstanbul

³⁸⁰ Ahmad, **a.g.e.**, s. 44-45.

³⁸¹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 134. Vaner Planı CHP döneminde hazırlanmıştır. CHP iç ve dış baskıların etkisi altında, ekonomi politikasında devlet sektörü yerine özel sektöre, iç kaynaklarla kalkınmayı sağlamak yerine dış kaynaklara dayanmaya, sanayi yerine tarıma öncelik vermeye başlamıştır. Vaner Planı ile bu politikaların belirlenmesinden çok, planın hazırlanmasında bu politikalar esas alınmıştır. Bkz. Tekeli ve İlkin, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, s. 24.

³⁸² Cem, **a.g.e.**, s. 440-441.

³⁸³ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 98-99. CHP’nin 7. Büyük Kurultayı’nda Genel İdare Heyeti tarafından bir program tasarısı hazırlanmıştır. Program tasarısının devletçilikle ilgili 8. maddesinde devletin yatırım yapacağı alanlar tanımlanmıştır. 9. madde de ise, bu alanların dışındaki her türlü ekonomik işlerin özel girişim tarafından yapılmasının, devletin de bu girişimleri teşvik etmesi, koruması ve gerekli yardımlarda bulunmasının esas tutulacağı belirtilmiştir. bkz. **CHP Yedinci Büyük Kurultayı**, s. 427-428.

Tüccar Derneği 29 Haziran 1948 tarihinde aldığı bir kararla ülkenin güncel ekonomik meselelerini incelemek ve tartışmak üzere Türkiye Ticaret ve İktisat Kongresi toplanmasını uygun buldu. Devletçilik karşıtı bir girişim olarak 22-27 Kasım 1948’de 1.100 kadar davetlinin katılımıyla gerçekleştirilen kongrede, devletçilik, dış ticaret ve vergi komisyonu olmak üzere üç ayrı komisyon oluşturuldu. Kongrenin son gününde komisyonların hazırladığı raporlar genel kurulda oya sunuldu.³⁸⁴ Oy çokluğu ile kabul edilen Devletçilik Hakkındaki Rapor’da devletin ziraat, ticaret ve sanayi alanındaki işlerden elini çekmesi ve özel girişim karşısında hem rakip hem de denetleyici durumunda bulunmaması gerektiği vurgulanmıştı.³⁸⁵

Devletçilik karşıtı akımlar toplumun her kesiminde ve ülkenin her yerinde Demokrat Parti etrafında toplandıkça, hükümetin iş yapması zorlaştı. Bu baskı ve muhalefete dayanamayan Hasan Saka Hükümeti 15 Ocak 1949’da istifa etti. CHP’nin 27 yıllık yönetiminin son hükümetini Şemsettin Günaltay kurdu.³⁸⁶

1948’den itibaren Demokratların tezi, Amerikan inceleme heyetlerinin faaliyetleriyle ve sonradan verdikleri raporlarla güç kazandı. Bu heyetler, Türkiye’deki ekonomik kalkınma olanaklarına ve Amerikan yardımının nasıl verilmesi ve kullanılması gerektiğine dair raporlar hazırladı. Sanayici Max Thornburg’un Dünya Bankası adına başkanlık ettiği heyetin raporu 1949’da açıklanmıştır.³⁸⁷ Amerikan özel teşebbüsü için “Türkiye’nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi” başlıklı raporu yazan M. Thornburg, devletçiliğin terk edilmesini, Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nın satılmasını, lokomotif üretimi yerine saban ve el aletleri yapılmasını ve yapay gübre fabrikası dahi kurulmamasını tavsiye ediyordu. Thornburg’a göre Türk hükümetinin yapacağı en iyi iş, yabancı sermayeye yerli sermayeyle eşit haklar tanıyan bir yabancı sermaye teşvik yasası çıkarmaktı.³⁸⁸ Böylece gerek Türk iş adamlarının

³⁸⁴ Kemal Kılıçdaroğlu, **1948 Türkiye İktisat Kongresi**, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1997, s. 15.

³⁸⁵ **a.g.e.**, s. 385. Ayrıca bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 134-135.

³⁸⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 135.

³⁸⁷ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 317.

³⁸⁸ Diğer rapor ise, Dünya Bankası’nın gönderdiği heyetin başkanı Barker’in adını taşımaktaydı. Barker da raporunda sanayiye öncelik tanınmaması, kapsamlı bir planlamaya gidilmemesi, kalkınmada ağırlığın tarıma ve hammadde üretimine verilmesi, enflasyon olmaması için kalkınma hızının düşük tutulması önerilmekteydi. On üç kişilik bir kurulca hazırlanan rapor 19 Mayıs 1951 tarihinde Hükümete sunularak yayınlanmıştır. Bkz. Oran, **a.g.e.**, s. 487-488.

gerekse ABD'nin baskılarıyla Atatürk döneminde benimsenmiş ekonomik bağımsızlık ve sanayileşmeyi esas alan politikalar tamamen terk edildi.

Ülkede iktisadi konular ve hedefler yerine siyasi reformlar ve hedefler tartışılmaya başladı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün çoğulcu ve özgürlükçü demokrasiye geçişi kolaylaştırıcı yasaların çıkarılmasını istemesiyle 16 Şubat 1950'de yeni seçim kanunu Meclis'de kabul edildi. Üç ay sonra 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde oyların %53'ünü alan Demokrat Parti tek başına iktidar oldu. Kurtuluş Savaşı'ndan beri ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi, halkın oylarıyla iktidardan düşürüldü. Böylece halkın büyük çoğunluğunun desteğiyle başlayan Devletçilik dönemi, duraklamadan sonra çökme sürecine girmiş oldu.³⁸⁹

B. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Tarım Politikası ve Gıda Sanayi

1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi

1939-1950 döneminde dokuz hükümet kurulmuştur. Bunlar; II. Bayar Hükümeti, I. ve II. Saydam hükümetleri, I. Saraçoğlu ve II. Saraçoğlu hükümetleri Peker Hükümeti, I. Saka ve II. Saka Hükümeti ve Günaltay hükümetidir.³⁹⁰

Atatürk'ün ölümünden sonra kurulan II. Bayar Hükümeti'nin programını Başvekil Celal Bayar 16 Kasım 1938'de T.B.M.M'ye sunmuştur. Celal Bayar, Atatürk'ün ölümü nedeniyle Türk milletinin duyduğu üzüntü ve Atatürk'ün hizmetleri üzerinde durduktan sonra, I Bayar Hükümeti (25 Ekim 1937-11 Kasım 1938) programında tamamlanamayan işlerin yapılacağını, yurttan ve dünyada barış düsturuna uygun davranılacağını belirtmiştir.³⁹¹ Programda tarım ve sanayiye yönelik olarak yapılacak çalışmalardan bahsedilmemekle birlikte, I Bayar Hükümeti programında belirtilen esaslara uyulacağı anlaşılmaktadır.

³⁸⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 135-136.

³⁹⁰ II. Bayar Hükümeti 11 Kasım 1938-25 Ocak 1939, I. Saydam Hükümeti (25 Ocak 1939-3 Nisan 1939), II. Saydam Hükümeti 3 Nisan 1939-9 Temmuz 1942 tarihlerinde görev yapmıştır. Şükrü Saraçoğlu, I. Saraçoğlu Hükümetini kurarak 9 Temmuz 1942-8 Mart 1943 ve II. Saraçoğlu Hükümeti ile 08 Mart 1943-7 Ağustos 1946 tarihlerinde Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetmiştir. Peker Hükümeti 7 Ağustos 1946-9 Eylül 1947, I. Saka Hükümeti 9 Eylül 1947-10 Haziran 1948, II. Saka Hükümeti 10 Haziran 1948-16 Ocak 1949, Günaltay hükümeti 16 Ocak 1949 ve 22 Mayıs 1950 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 516-560.

³⁹¹ Arar, **a.g.e.**, s. 119-122.

Celal Bayar'ın 9 Kasım 1937'de T.B.M.M.'ye sunduğu I Bayar Hükümeti programında; bir plan ve program dahilinde tarımda gelişmenin sağlanması için çiftçinin topraklandırılması, makineli tarıma geçilmesi, bitki ve hayvan hastalık ve zararlıları ile mücadele edilmesi, buğday fiyatlarındaki düşüşlerin engellenmesi, taze meyve ve sebze üretiminin, hayvancılığın teşvik edilmesi, süt sanayinin geliştirilmesi, devlet çiftliklerinin geliştirilmesi, çiftçinin eğitilmesi, kooperatif örgütlenmesinin geliştirilmesi ve tarımsal araştırmanın geliştirilmesine yönelik çalışılacağı vurgulanmıştır.³⁹² Sanayinin gelişmesi için ise, sanayi teşvik siyasetine devam edilecektir.³⁹³

Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra 25 Ocak 1939'da Başbakan Celal Bayar istifa edince Cumhurbaşkanı İsmet İnönü hükümeti kurma görevini Dr. Refik Saydam'a vermiştir. Saydam Hükümeti'nin programında üç ana konu üzerinde durulmuştur. Bu konular; demiryolu yapımının programa göre devam ettirilmesi, Devletçilik ilkelerine bağlılığın sürdürülmesi ve denk bütçe politikasının titizlikle uygulanmasıdır.³⁹⁴

Dr. Refik Saydam tarafından 27 Ocak 1939'da T.B.M.M.'ye sunulan I. Saydam Hükümeti programında, köy ve köylüye yönelik olarak "... her vesile ile çiftçi ve köylü vatandaşlarımızın vergi yükünü tahfif ve köylerimizin iktisaden süratle kalkınmasını temin etmek ve hayat ucuzluğuna matuf tahfifleri iktisad kaidelerinin salim istikametlerinde mütemadiyen tahakkuk ettirmek en samimî, emellerimiz arasındadır. Millî paramızın fiilî istikrarını korumak başlıca umdemizdir" şeklindeki düşüncelere yer verilmiştir.³⁹⁵ Buna ilaveten Dr. Refik Saydam, "... ziraat işleri, üzerinde önemle, itina ile duracağımız büyük davalarımızdan biridir. Çiftçinin emek ve vaktini kıymetlendirmek, istihşâl kudret ve kabiliyetini artırmak, kazancını ve yaşama seviyesini yükseltmek ziraat programımızın esas ve gayeleridir" demiştir.³⁹⁶

Başvekil Saydam, Devletçilik ve devlet iktisadi teşekkülleri ile ilgili olarak da "İktisadi sahadaki çalışmalarımız, istikametini her işimizde olduğu gibi Parti programının ana hatlarından alacaktır. Devletçilik prensibine dayanan mevzularda

³⁹² a.g.e., s. 74-81.

³⁹³ a.g.e., s. 88.

³⁹⁴ Tokgöz, a.g.e., s. 117.

³⁹⁵ Arar, a.g.e., s. 126.

³⁹⁶ a.g.e., s. 128.

faaliyetimiz ihtiyaçları, ehemmiyetlerine ve bu bapta imkânlarla göre sıraya koyarak temin etmek ve Devletin iktisadî teşekküllerinin işlemlerini ve bunların üzerindeki kontrolleri kuruluşlarındaki maksada cevap verecek şekilde ve şartların müsaadesi nisbetinde tekemmül ettirmek yolunu takib edecektir” demiştir. Bunun yanı sıra programda, ihraç ürünlerinin dış piyasadaki talep ve itibarını arttırmak için standartlaşması yolundaki çalışmalara devam edileceği ve ülkenin ekonomik kalkınmasına faydası olan özel teşebbüsün destekleneceği de öngörülmüştür.³⁹⁷

3 Nisan 1939 ve 9 Temmuz 1942 tarihleri arasında görev yapan II. Saydam Hükümeti'nin programını Dr. Refik Saydam, 10 Nisan 1939'da T.B.M.M.'ye sunmuştur. Refik Saydam, Cumhuriyet Halk Partisi'nin programını gerçekleştirmeye çalışacaklarını belirttikten sonra Nafia ve İktisat Vekâletlerinin ikişer vekâlete ayrıldığını açıklamıştır. Ticaret ve sanayi işlerini yürüten İktisat Vekâleti'nin sorumluluğunda sadece sanayi ve maden işleri bırakılmış, iç ve dış ticaretle ilgili görevler Ticaret Vekâleti'ne verilmiştir. Programda üzerinde en fazla durulan konu ise barışın korunmasıdır. Tüm devletlerle dostça ve samimi ilişkilerin sürdürüleceği, Türk milletinin sağlık ve refahının korunacağı vurgulanmıştır.³⁹⁸ Dünyanın içinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle programda uluslararası ilişkiler önem kazanmış, hükümetin sanayi ve tarıma yönelik olarak yapacağı çalışmalara yer verilmemiştir. Ayrıca Meclis tutanaklarında bu konuyla ilgili bir eleştiri bulunmamaktadır.

Temmuz 1942'de Başbakan Refik Saydam'ın ölümü hükümet değişikliğine neden olmuştur.³⁹⁹ Yeni Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942'de Hükümet Programı'nda Türkiye'yi savaşın dışında tutmak için çabaların sürdürüleceğini ve Türkiye'nin tarafsızlığını vurgulamış, ancak ülkenin herhangi bir saldırıya uğraması olasılığına karşı ordunun güçlendirilmeye devam edeceğini belirtmiştir. Başbakan Saraçoğlu, iş meselesinin çözümü konusunda izlenecek politikayı şöyle açıklamıştır:⁴⁰⁰

“Bir memleket, umumî ve geniş ihtiyaçlarını bizzat kendisi istihsal edemiyorsa o memleket sulhta ve harpte yabancı iradelerin tesirinde kalabilir. Onun için biz, gıda, elbise, ayakkabı, silâh gibi umumî ve geniş ihtiyaçlarımızı bizzat kendimiz yetiştirmek için her fırsattan istifade

³⁹⁷ a.g.e., s. 127-128.

³⁹⁸ a.g.e., s. 130-133.

³⁹⁹ Tokgöz, a.g.e., s. 121.

⁴⁰⁰ Arar, a.g.e., s. 135-137.

ederek çalışmak kararındayız. Bu umumî kaide ve kararımızı bir kere daha ilân ederken hemen haber vermeliyim ki ihtiyaçlarımızın, zaruretlerimizin şiddeti ne olursa olsun hiç bir yabancı irade bizim bileğimizi bükemeyecektir.”

I. Saraçoğlu Hükümet Programı'nın bundan sonraki kısmında iâşe sıkıntısının nedenleri ve sorunun çözümü için öneriler üzerinde durulmuştur. İâşe sıkıntısının başlıca nedeni olarak üretimde çalışan yüz binlerce gencin silah altına alınmış olması gösterilmiştir. Saraçoğlu, II. Refik Saydam Hükümeti'nin aldığı sert kararlar ve bu kararların sıkı bir şekilde uygulanmasının beklenen sonucu vermediğini, hükümetin belirlediği fiyatlarla birçok malın ve gıda maddesinin piyasada bulunamadığını vurgulamıştır. Bu nedenle yeni hükümet, Saydam Hükümeti'nin aldığı sert tedbirleri yumuşatmaya, yer yer kaldırmaya ve yer yer değiştirmeye karar vermiştir.⁴⁰¹

Başbakan Saraçoğlu, hükümet programında ülkenin buğday ihtiyacı ve alınacak önlemleri de şöyle açıklamıştır:⁴⁰²

“...Harple beraber koskoca bir Türk Ordusu buğday sarfiyatını yüz binlerce ton arttırdığı gibi Türk ordusunun hayvanları da arpa ve yulaf sarfiyatını yüz binlerce ton arttırmıştır; ve münhasıran bu yüzden müvazenede koskoca bir açık peyda olmuştur.

“Diğer bir hesaba göre harp başladığı zaman devlet elinde (250) bin ton bir buğday stoku vardı. Halkın ve tüccarın elindeki miktar herhalde bu miktardan az değildi. Demek harp yıllarına (500) bin ton buğday stoku ile girmiştik. Bu stok bizi yalnız iki sene rahat yaşattı. Üçüncü seneye pek sıkışık olarak girdik. Bu sıkışık yılda, huzurunuzda şükranla yadetmeği vazife bildiğim yüz küsur bin tonluk İngiliz hububat yardımına rağmen gayet sert ve sıkı tahdidi tedbirler aldık; ve Türk ırkının başlıca gıdası olan ekmeği çok küçülttük. Bütün bunlara rağmen ekmek darlığını ve sıkıntısını hala bertaraf edemedik. Bu hesaplar da göstermektedir ki, yalnız buğdayda 250 bin tonluk bir açığımız vardır.

“Bu açık ancak şu üç şekilde kapatılabilir:

1. Çiftçiyi memnun ederek istihsalı arttırmak;
2. İstihlâki azaltmak;
3. Hariçten buğday getirmek.

“Biz bu üç tedbirin üçünü birden aldık. Çiftçiyi memnun etmek için fiatları arttırdık; istihlâki azaltmak için Ordu ve resmi teşekküllerle kontrolü bir dereceye kadar mümkün olan büyük şehirlerde konmuş olan rahdidatı muhafaza ettik; hariçten buğday tedariki için bilhassa Amerika'ya müracaat ettik. Amerika Hükümeti 45 gün içinde on beş bin ton buğdayı kendi vasıtası tarafımızdan tedarik edilmek şartıyla

⁴⁰¹ a.g.e., s. 137-138.

⁴⁰² a.g.e., s. 138-140.

istediğimiz kadar buğday vermeyi kabul ettiğini bildirdi. Biz bir taraftan Amerika'nın gösterdiği yüksek anlayışa ve dostluğa derin teşekkürlerimizi ifade ederken diğer taraftan yabancı nakil vasıtası temini için çalışmaya başladık. Bundan maada vapur ve nakil sıkıntılarımıza rağmen bir vapurumuzu ayrıca bu işe tahsis etmeğe çalışıyoruz. Ümit ediyoruz ki, buğday için almış olduğumuz tedbirlerin hepsi iyi işliyecek olursa buğday buhranı tamamen zail olacak ve hatta yer yer buğday fiyatlarının, Hükümetin %25'ler için tesbit ettiği fiatın dununa düşebilecektir.”

Saraçoğlu hükümetinin programında arpa ve yulaf açığının giderilmesi için kısmen ithalattan yararlanılırken kısmen de pancar ve pamuk çekirdeği küspelerinin ordudaki hayvanların beslenmesine ayrılacağı açıklanmıştır. Ayrıca malzeme ve mamul maddeler ihtiyacının karşılanması için Almanya ile imzalanan yüz milyon marklık kredi anlaşması ile ilgili olarak bir heyetin Berlin'e gönderildiği programda ifade edilmiştir.⁴⁰³

Fasulye, nohut, mercimek, pirinç gibi gıda maddelerindeki kısıtlamaları tamamen kaldırma nedenleri ise Saraçoğlu hükümeti programında şöyle yer almıştır:⁴⁰⁴

1. “Bu mahsullerin her biri kolaylıkla diğerinin yerine kaim olabilir.
2. Buğday politikamız muvaffak olursa büyük miktarda bir bulgur mevcudu bu maddelerin pahalılaşmasına kolaylıkla mâni olur.
3. Ötedenberi büyük miktarda fasulye ihraç eden bir memleketiz.
4. Her yerden gelen haberler, bu cins mahsullerimizin bu sene çok bereketli olacağını gösteriyor.”

Saraçoğlu hükümet programını açıklarken yağ gereksiniminin karşılanması için de aynı kararı verdiklerini vurgulamıştır. Yağ gereksinimi tereyağı, kuyruk yağı, pamuk yağı ve zeytinyağı ile karşılanmaktadır. Bu yağ çeşitleri arasındaki fiyat farkı arttığında, biri diğerinin yerine kullanılabilir. Zeytinyağı önemli bir ihraç ürünüdür ve önemli miktarda zeytinyağı stoku bulunmaktadır. Zeytinyağı stoku ve ihracat olanakları ile yağ fiyatlarının aşırı yükselmesinin önüne geçilebileceği inancı üzerinde durulmuştur. Ayrıca hükümet programında köylünün topraksız, toprağın da köysüz bırakılmayacağına değinilmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰³ a.g.e., s. 140.

⁴⁰⁴ a.g.e., s. 140-141.

⁴⁰⁵ Aynı yer.

Türkiye savaşa girmemiş olmakla birlikte savaş koşullarından etkilenmiş ve halkın temel yaşam gereksinimlerinden olan gıdanın sağlanmasında sorunlar meydana gelmiştir. Özellikle Türk halkının temel gereksinimlerinden olan başta buğday olmak üzere diğer hububatlar, baklagiller ve yağın tüketicinin sofrasına yeterli miktarda ve satın alınabilir fiyatlarla ulaşabilmesi için alınacak önlemler I. Saraçoğlu programının esasını oluşturmuştur. Hem Dr. Refik Saydam hükümetlerinin hem de I. Saraçoğlu hükümetinin halkın beslenme sorununu çözme ve hayat pahalılığını engelleme amaçları ortak olmakla birlikte, sorunun çözümü için uygulanan politikalar farklılık göstermiştir. Saydam hükümetleri döneminde uygulanan sıkı politikalar, I. Saraçoğlu hükümetinde yumuşatılmış, ancak fiyatlarda uygulanan bu serbestlik piyasadaki mal sıkıntısını aşmak açısından beklenen sonuçları vermemiştir.

II. Saraçoğlu Hükümeti'ni kuran Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 17 Mart 1943'de T.B.M.M.'de yaptığı hükümet programı sunuş konuşmasında, I. Saraçoğlu Hükümeti döneminde izledikleri serbest fiyat politikasının sonuçlarını değerlendirmiş ve sorunların çözümü için yapılacakları şöyle vurgulamıştır:⁴⁰⁶

“Harbin dördüncü yılı başlarında memleketimiz iki büyük sıkıntı ile karşı karşıya bulunuyordu: İaşe sıkıntısı, para sıkıntısı.

“Bu iki sıkıntıyı yenmek için o zamana kadar bir çok tedbirler almış, sert kararlar vermiş ve bir çok mallara el koymuştuk. Bütün bunlar sıkıntıyı azaltmak şöyle dursun, koskoca bir karapazarın memlekette yerleşmesine neden oldu.

“Bunun üzerine herkeste, eğer biraz serbestlik verilecek olursa her şeyin daha iyi olacağı kanaatı hüküm sürmeğe başladı. Bunu da tecrübe ettik. Bu usul de bizi bilhassa giyim ve yiyim maddelerinde bir fiyat yarışı ile karşı karşıya bıraktı.

“O zaman biraz daha yakından tetkik ederek gördük ki, bütün bu darlıklarda harbin, ihtikârın hissesi kadar diğer hadiselerin de hissesi vardır. Çünkü memleketimiz yiyim ve giyim noktasından kendi kendine çok zor kifayet edebilir bir durumda olduğu halde koskoca bir orduyu beslemek ve giydirmek gibi bu orduları teşkil etmek için de tarlası ve işi başında bulunan gençleri işlerinden ayırmak zarureti hasıl olmuştur. Daha kısa bir cümle ile bir milyona yakın genç istihsal cephesinden alınarak istihlâk cephesine verilmiştir.

“İşte bütün bu vaziyetleri yakından tetkik eden Hükümet, yeniden bir çok kararlar aldı. Bu kararlara göre, mücadeleyi en ufak köşe ve

⁴⁰⁶ a.g.e., s. 149-150.

cephelere kadar teşmil, beklenen neticeyi veremeyeceği için cepheyi kısaltmak ve kuvvetimizi dar sahada daha müessir kılmak icabediyordu.

“Yine bu kararlara göre, darlığın en müessir ilacı istihsali çoğaltmak ve saklı malları meydana çıkarmak olduğu için, fiyatların artmasında fayda görülmüştür.

“Yine bu kararlara göre, istihsalin bir kısmı Devletçe tayin edilen fiyatla Devlete satılmak icabediyordu.

“Yine bu kararlara göre, Hükümet bu muayyen fiyatla alınan malları mahdut ve muayyen bir sahaya tahsis etti. Bunları evvela ordunun, saniyen dar ve mahdut gelirli vatandaşların ihtiyaçlarına tahsis eyledi ve geri kalan miktarla da tanzim satışları yapmayı düşündü ve böylece başlıbaşına bir program vücut buldu.”

Bu programa göre halkın gıda ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak devletçe yapılması öngörülenler şunlardır:⁴⁰⁷

2. “Ekmek; bunun müstahsili köylüdür. Onun için fiyatın yükselmesi sadece şehirlinin dar ve mahdut gelirli kısmını muztarip eder. Bu dar ve mahdut gelirli nüfusu teshil ettik. 1.600.000 rakamını bulduk. Bunlara, nispeten çok ucuz yani bize mal olan fiyata üç aydan beri ekmek vermekteyiz ve ekmek vermekte devam edeceğiz. Bundan maada İstanbul, İzmir, Ankara, Zonguldak şehirlerine de orta fiyattan hububat ve ekmek vermekte devam ediyoruz. Bu sayede mevcut telaş tamamen söndü, hattâ yer yer bazı genişlikler kendini göstermeye başladı. Bunlardan başka bu sene Toprak ofisinin tohumluk için Ziraat vekili emrine verdiği ve tahsis ettiği tohum kışlık olarak 34 000, yazlık olarak 14 000 ki ceman 48 000 tondur. Bu kadar çok bir miktar hiç bir sene tohumluk olarak dağıtılmamıştır. Bir aralık 150 gram ekmek verdiğimiz düşünülür ve yine bir aralık buğday fiyatının yüz kurusu aştığı göz önüne getirilecek olursa bugüne nispetle geniş bir hava içinde bulunduğumuzu anlarız. Bugünkü neticeyi bir taraftan aldığımız tedbirlerdeki isabete, diğer taraftan da devam etmekte olan İngiliz ve Amerikan yardımına borçluyuz.
3. “Bulgur için yaptığımız vadi bulgur olarak yerine getiremedik. Çünkü Ankara’da kurulacağını umduğumuz fabrika bazı sebeplerden dolayı kurulamadı. Fakat bulgur yerine son günlerde değişmez gelirlilere nüfus basına ikişer kilo un vermeye başladık.
4. “Pirinç vadimizi pirinç olarak yerine getiremiyoruz. Çünkü aldığımız %15’ler umduğumuzdan çok az oldu ve bu azı da ordu ile hastaneler arasında taksim etmek icabetti. Fakat pirinç yerine makarna tevzi etmeyi düşünüyoruz.
5. “Yağ; zeytinyağı mahsulü henüz tamamen elimize geçmemiştir. Elimize geçecek miktarın sekiz, dokuz milyon kilo olacağını tahmin ediyoruz ve

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 151-152.

değişmez gelirli vatandaşlara yağ hakkında vâki olan vadimizi yakında yerine getirmeye başlayacağız.

6. “Şeker; dar ve mahdut gelirlielerin beher nüfusuna 600 gram şekeri her ay muntazaman vermekteyiz. Resmî fiyatlara nazaran Çok ucuza verilen bu, miktarı önümüzdeki aylar için arttırmayı bile düşünüyoruz. Bundan maada, şayet yerine getiremediğimiz vaitler kalırsa bunları da fasulye vermek suretiyle ödemeye çalışacağız.”

Saraçoğlu yapılacak olan çalışmaları da şöyle açıklamıştır: Zirai Donatım Kurumu’na verilen 4,5 milyon lira ile çiftçinin tohum, ilaç, tarım aletleri, gübre gibi bütün gereksinimleri karşılanarak köylü yetiştirilecektir. Bu 4,5 milyona daha sonra 5,5 milyon lira ilave edilmiştir. Ayrıca Ziraat Vekâleti’nin bütçesine de 4,8 milyon lira ilave edilmiştir. Bu para altı teknik okulun açılmasında kullanılacaktır. Bu okullardan üçü genel tarım, diğer üçü de bahçecilik ve meyvecilik için olacak, böylece köy çocuklarına teknik bilgiler öğretilenecektir. Ziraat Vekâleti kendi tarım makineleriyle 1943 yılında yarım milyon dönümden fazla tarım arazisini işlemiştir.⁴⁰⁸

Saraçoğlu çiftçinin topraklandırılması ile ilgili olarak da “ziraat sahasında bizi dört gözle bekleyen en esaslı kanun köylüyü toprak sahibi yapacak kanundur. Bu Meclisin bu işi behemehâl halledeceğine kani olduğumuz gibi bu işin hallinden bir kaç sene sonra da Türk yurdunun her köşesinin ileri insanlar yuvası halini alacağına eminiz” demiştir. Ayrıca Başbakan, sanayi tesisleri kuran Sümerbank ve Etibank’a bütçede önemli miktarda para ayrıldığını belirtmiştir.⁴⁰⁹ Ancak savaş koşulları nedeniyle halkın beslenme gereksinimlerinin ivedilikle karşılanmasına öncelik tanınmış, dolayısıyla bu faktör programda tarıma sanayiden daha fazla yer verilmesine yol açmıştır.

Genel seçimlerin bir yıl önceye alınmasına bağlı olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ilk hükümetini Recep Peker kurmuştur.

2. Dönemin Tarım Politikaları ve Uygulamalar

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na girmemesine karşın savaş koşulları arz ve talep arasındaki dengiyi ciddi biçimde bozdu. 18 milyon nüfusu olan bir ülkede ordunun büyüklüğünün bir milyonu aşması, gıda maddelerine ve özellikle de hububata

⁴⁰⁸ a.g.e., s. 157-158.

⁴⁰⁹ a.g.e., s. 158.

olan talebi arttırdı. Buna karşılık tarımsal yapılar savaşın yükünü kaldıracak durumda değildi.⁴¹⁰ Savaş yıllarında tarımsal üretimde meydana gelen değişimler Çizelge 30’da verilmiştir.

Çizelge 30. Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim (1938-1950)⁴¹¹

Yıllar	Ekilen Toprak (bin hektar)	Çeki Hayvanları (bin çift)	Toplam Bitkisel Üretim (1938 fiy. Milyon TL)	Buğday Üretimi (bin ton)
1938-1939	8.611	2.277	553,4	3.814
1940	9.610	2.591	560,1	3.661
1941	9.602	2.657	487,7	3.135
1942	9.555	2.563	566,9	3.837
1943	7.854	2.423	482,6	3.159
1944	8.170	2.228	446,4	2.834
1945	8.044	2.287	365,7	1.970
1946	8.413	2.284	535,8	3.284
1949-1950	9.429	2.503	531,1	3.194

Kaynak: Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 186.

Çizelge 30’da görüldüğü gibi 1940 yılında tarımsal üretim daha önceki düzeyini korudu. Genel üretim düzeylerindeki ilk önemli gerileme 1941 yılında ortaya çıktı ve 1941’de üretim, 1938-1939 üretiminin yaklaşık %12 gerisinde kaldı. Resmi istatistiklere göre, 1942’deki toparlanmadan sonra, üretim gerilemeye devam etti ve 1945 yılında en düşük düzeyine ulaştı. 1945 yılında genel üretim hacmi 1938-1939 düzeylerinin %34 altında kalıyordu. Ürün grupları içinde savaş koşullarından en fazla etkilenen ürünler buğday, arpa ve diğer hububatlar olmuştur. Bu dönemde hububatların toplam bitkisel üretim içindeki payı %50’nin biraz üzerindedir. Diğer ürünlerdeki gerileme ise aynı ölçüde şiddetli olmamıştır. Savaş yıllarında tarımsal ürünler ihracatının azalmasına karşın, üretim düzeylerindeki en sınırlı gerileme bütün,

⁴¹⁰ Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 202-203.

⁴¹¹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 186.

findık, üzüm ve incir gibi daha çok ihracata yönelik ürünlerde görülmüştür. Bitkisel üretimde görülen bu gerilemenin nedenleri; tarımsal üretimde çalışan çiftçilerin büyük ölçüde askere alınması, çeki hayvanları ve diğer girdilerin kullanım miktarlarında azalma meydana gelmesi ve devlet politikalarının üretim üzerindeki olumsuz etkileridir. Savaş yılları boyunca, devlet bir yandan tarımsal ürünlerin önemli bir bölümüne piyasa fiyatlarının altında kalan fiyatlarla el koymuş, öte yandan da ağır vergi yükümlülükleri getirmiştir.⁴¹²

Bütün bu etkenlerin bir araya gelmesi ile toplam ekilen alanlar bir ölçüde geriledi, birim toprak başına düşen verimde önemli düşüşler görüldü. Ekilen alanlardaki en büyük gerileme 1943 yılında yaşandı. Bu yılda toplam ekilen alanlar 1938-39'a göre %34 gerilemiştir. 1945 yılında ise, ekilen alanlar 1939-40'a göre %12 daha azdı.⁴¹³ Aynı biçimde, buğday ekilen alanlar 1939-40 yıllarına kıyasla 1943'de %11, 1945 yılında ise %5 azalmıştır. Aynı veriler buğday üretiminde hektar başına verimin 1938-39 düzeyleriyle karşılaştırıldığında 1944'de %22, 1945'de ise %46 gerilediğini göstermektedir. Böylece buğday üretimi, 1938-39 düzeylerine kıyasla 1941 yılında %18, 1944'de %26 ve 1945'de %48 azalmıştır. Savaş yılları boyunca ülkede yaygın kıtlık ve açlık koşulları görülmese de tarımsal üretimin gerilemesi, gıda tüketimi ve beslenme düzeylerinde de önemli gerilemelere yol açmıştır.⁴¹⁴

Savaş yıllarında meydana gelen iâşe sorunlarının çözümü için Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu farklı politikalar uygulamıştır.

Refik Saydam hükümeti, devletin piyasaya yoğun bir biçimde müdahale ettiği, ticareti ve üretimi sıkı önlemlerle denetlediği ve gerekli hububatı kendi saptadığı fiyatlar üzerinden satın aldığı bir yöntemi benimsemiştir. Şükrü Saraçoğlu hükümeti ise, piyasa koşullarına müdahaleden mümkün olduğu kadar kaçınmıştır.⁴¹⁵

Hükümetler, tarımsal ürünler piyasalarını düzenlemek yoluyla iâşe sorununu çözmeye çalışırken, aynı zamanda nüfusun %80'ini oluşturan köylüye bazı yükümlülükler de getirmiştir.

⁴¹² Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 187.

⁴¹³ **a.g.e.**, s. 187-188.

⁴¹⁴ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 203.

⁴¹⁵ **a.g.e.**, s. 205.

Savaş yılları boyunca devletin kırsal nüfustan talepleri üç başlık altında incelenebilir. Bunlar; emek yükümlülükleri, para olarak vergilendirme ve tarımsal ürüne el koymadır. Askerlik hizmeti emek yükümlülüklerinin en önemlisiydi. Ayrıca hükümetler, askeri olmayan amaçlarla da kırsal nüfusa çalışma yükümlülükleri getirmiştir. 18 Ocak 1940'da kabul edilen Milli Korunma Kanunu'nun sağladığı yetkileri kullanan yerel görevliler, kırsal nüfusu yol yapımında, diğer yapım işlerinde ve kömür madenlerinde ücretsiz işçi olarak çalışmaya zorlamıştır. Ayrıca devlet üretme çiftliklerine yakın yörelerde yaşayan çiftçilere ücret karşılığı bu çiftliklerde çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. Bunun yanı sıra tarımda emek darlığının ciddi boyutlara ulaştığı bazı yörelerde, köylülerden ücret karşılığı büyük toprak sahiplerinin özel çiftliklerinde çalışmaları istenmiştir. Ancak bu son uygulama sınırlı kalmıştır.⁴¹⁶

Savaş yılları boyunca kırsal nüfustan para olarak üç tür vergi toplanmıştır. Bunlar; arazi vergisi, hayvan vergileri ve yol vergisidir. Yol vergisini yapım işlerinde çalışarak da ödemek mümkündü. Söz konusu vergilerin kırsal nüfusun en önemli yükümlülüğünü oluşturduğu söylenemez. Ancak özellikle küçük çiftçiler üzerinde yarattıkları yük küçümsenemez. Örneğin 1941 yılında bir çift öküz için devletin talep ettiği yıllık vergi, 20 kilo buğdayın piyasa değerine eşitti.⁴¹⁷

Savaş yıllarında devletin çiftçiden talepleri arasında en önemlisi ürünün bir bölümüne, ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da aynı vergilendirme yoluyla el konulmasıydı. Bu politikalar 1941 yılı başlarından savaşın sonuna kadar uygulandı.⁴¹⁸

Çiftçinin ürettiği hububatı teslim etmekle yükümlü olduğu kurum Toprak Mahsulleri Ofisi'ydı. Köylüden aynı olarak alınmakta olan Toprak Mahsulleri Vergisi'ni toplamak, stoklamak ve paraya çevirmek de Ofis'in sorumlulukları arasındaydı. Savaş bittiğinde, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye tarımının özellikle tahıl üreten bölgelerinde üreticilerin devletle ilişkileri açısından en önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. Ofis 1940 yılında Türkiye'deki toplam buğday

⁴¹⁶ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 189.

⁴¹⁷ Aynı yer.

⁴¹⁸ **a.g.e.**, s. 190.

üretimini yaklaşık %4'ünü oluşturan 157.000 ton buğday almıştır. 1944'de ise, satın aldığı buğday o yılki üretimin %28'ini oluşturan 912.000 tona çıkmıştır.⁴¹⁹

Savaş başında çok küçük bir kadrosu olan Toprak Mahsulleri Ofisi, yüklendiği görevlerin artmasına bağlı olarak genişlemiştir. Kadrolara ilaveten Ofis'in saklama ve stoklama kapasitesi de artmıştır. Hububat çoğu zaman tren istasyonlarında açıkta depolanmış, bu depolama sorununu çözmek için ABD'den çelik silolar getirtilmiştir. Savaş sonunda TMO, 685.377 tonluk bir stoklama kapasitesine sahip hale gelmiştir.⁴²⁰ TMO, stoklarını piyasadan yaptığı serbest alımlarla, aynı olarak alınan vergilerle ve devlet hissesi alımlarıyla oluşturmuştur.⁴²¹

1940'larda tahılların iç ticaret hadleri, 1930'lara göre bir hayli iyileşti. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin ülkenin tahıl piyasalarındaki önemi ve gücünün giderek arttığı 1940'larda tahılların iç ticaret hadlerindeki bu iyileşme, hem hükümetin Ofis aracılığıyla uyguladığı fiyat politikasıyla, hem de yüz binlerce köylünün silah altına alınmasının buğday arzında yarattığı daralmayla ilişkiliydi.⁴²²

Bir taraftan üretimin düşüklüğü, diğer taraftan hükümetin aldığı önlemler fiyatların seyrini belirliyordu. Bununla birlikte karneyle dağıtım yönteminin uygulanmaya başlaması karaborsanın oluşmasıyla sonuçlandı.⁴²³ Hububat fiyatlarındaki değişimi izleyebilmek açısından Çizelge 31'de buğday fiyatları verilmiştir.

Çizelge 31. Buğday Fiyatları (kuruş)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
TMO satın alma fiyatı	4,80	4,80	5,22	9,92	20,00	20,00	27,00	25,50	22,00	22,00
Çiftçinin eline geçen	4,30	4,40	5,90	8,50	25,50	56,40	25,30	24,50	20,90	21,80
İstanbul borsası	5,59	5,64	6,48	9,65	16,47	85,49	27,00	27,00	25,80	24,34
Ankara borsası	4,50	4,88	7,45	9,03	16,47	71,14	27,00	27,00	21,28	23,36

Kaynak: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 272.

⁴¹⁹ Tezel, **a.g.e.**, s. 406-407.

⁴²⁰ Tekeli ve İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s. 251-252.

⁴²¹ **a.g.e.**, s. 257.

⁴²² Tezel, **a.g.e.**, s. 407.

⁴²³ Tekeli ve İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, s. 272.

Buğday fiyatındaki artışlar 1941 yılında başlamış, 1943 yılında en üst düzeye ulaşmıştır. 1943’de TMO’nun buğday için ödediği fiyat, borsalarda ödenen bedelin oldukça altındadır. 1944-1947 yıllarında ise fiyatlar hafif azalmalarla seyretmiş, ancak 1941 yılındaki düzeye düşmemiştir.

1943 yılında buğday fiyatının tamamen denetimden çıkmış olmasının temel nedeni, Refik Saydam’ın ölümü üzerine kurulan Birinci Saraçoğlu Hükümeti sırasında alınan kararların ve piyasaya güvenen yaklaşımın savaş koşulları içinde yarattığı olumsuz sonuçlardır. Fiyat artışlarının yeniden denetim altına alınabilmesi ise, 9 Mart 1943’de kurulan İkinci Saraçoğlu Hükümeti’nin izlediği politikaları değiştirmesi sayesinde olmuştur.⁴²⁴ Fiyat denetiminin sağlanabilmesi amacıyla Haziran 1943’de Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu çıkarılmıştır. Ancak hükümet bu kanundan beklenen sonuçlar alınamayınca Nisan 1944’de yeni bir Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu’nu uygulamaya koymuştur.

Halk arasında “Yeşil Ekin Vergisi” olarak da anılan bu vergi köylüyü zor durumda bıraktığı gibi uygulamasında da hatalar yapılmıştır. Köylüler en çok, vergi miktarını belirleyen memurların keyfi tutumlarından şikâyetçi olmuştur. Köylü vergisini ödeyebilmek için öküzünü, tarlasını satılığa çıkarmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra toplanan buğdayların muhafaza edileceği depo ve silolar yeterli olmadığı için istasyon civarlarında yol boylarına hububatların yığıldığı olmuştur. Bunların düzenli sevki zamanında sağlanamadığı için yağışlar nedeniyle çürüdüğü dahi görülmüştür. Bir taraftan ekmek bulamayan halk, diğer tarafta yanlış uygulamalarla değerlendirilemeyen hububat köylünün yönetime karşı büyük tepki göstermesine neden olmuştur.⁴²⁵

İkinci Dünya Savaşı çiftçinin kredi kullanımını da sınırlandırmıştır. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri’nin tarımsal üreticilere sağladığı kredilerin değeri 1935’den sonra hızla artarak 1940’da 196 milyon TL’yi bulmuştur. Ancak savaş yıllarında Ziraat Bankası’nın askeri harcamaları karşılamakta büyük zorluk çeken hükümete borç vermesi, 1940-44 arasında tarımsal kredilerde önemli bir daralmaya

⁴²⁴ a.g.e., s. 273.

⁴²⁵ Sevilay Özer, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkileri”, **Tarihin Peşinde**, 2011, Sayı 5, s. 229.

yol açmıştır. Kooperatiflerin üye başına dağıttığı ortalama yıllık kredinin gerçek değeri ise, 1938’de 880 TL iken 1944’de 340 TL’ye gerilemiştir.⁴²⁶

Cumhuriyetin kuruluşundan beri çiftçinin tarımsal üretim konusundaki cehaleti, bilgi ve becerisinin yetersizliği de üretimi olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu nedenle Atatürk döneminde başlatılan eğitim çalışmalarına 1939-1945 döneminde de devam edilmiştir.

1930’ların sonu ve 1940’ların başında yeni okulların açılmasıyla orta dereceli tarım eğitimi bir ölçüde genişletildi. 1930’ların sonlarına doğru, hükümetin tarım kesiminde çağdaş bilgi ve yöntemleri yayacak personelin eğitilmesi sorununa yaklaşma biçimi değişmeye başladı. 1940’da Köy Enstitüleri’nin kurulmasıyla, yepyeni bir deneme başlatılmış oldu. Köy Enstitüleri’nin kuruluşundaki hedef, 15 yıl içinde köy çocuklarını eğiterek kırsal kesimin ilkokul öğretmen gereksinimini karşılamaktı. Ayrıca enstitüleri bitirenler, sadece köy öğretmenliği yapmakla kalmayacak çiftçiliğin bilimsel bir yöntemle yapılmasını sağlamak için, köylerinde model çiftlikler, bağlar, bahçeler ve atölyeler kuracak ve köylülere örnek ve yol gösterici olacaklardı.⁴²⁷ Bunun yanı sıra Yunus Kâzım Köni, *Ülkü Dergisi*’nde yayınlanan makalesinde Köy Enstitülerinin kuruluş amacını şöyle açıklamıştır: “Köy Enstitüleri, kültür bakımından çağdaş dünya içinde geri kalmış cemiyetimizi kalkındırarak milli birliğimizi teşkile yarıyacaktır.”⁴²⁸

1940 yılında 10 Köy Enstitüsü birden açıldı. 1946 yılına kadar sayıları 20’yi buldu. Sonradan bu sayı 21’e çıkmıştı. Köy Enstitülerinde öğrencilerin beslenmesi, barınması ve öğrenim gereksinimleri enstitüce karşılanıyordu. Böylece geçim gücü kısıtlı olan, fakat yetenekli köy çocuklarına eğitim olanağı sağlanmıştı. Köy Enstitülerinin amacı yalnızca öğretmen yetiştirmek değil, köye gerekli usta insan gücünü de yetiştirmektir. Başlangıçta öğretmen yetiştiren Köy Enstitüleri kurulduklarından üç yıl sonra sağlıkçı da yetiştirmeye başlamıştı.⁴²⁹

⁴²⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 411.

⁴²⁷ Tezel, **a.g.e.**, s. 414-415.

⁴²⁸ Yunus Kâzım Köni, “*Yedinci Yıldönümünde Köy Enstitüleri*”, **Ülkü**, III. Seri, S. 5, Mayıs 1947, s. 5.

⁴²⁹ Mustafa Aydoğan ve İbrahim Ethem Başaran, “*Köy Enstitüsü Sistemi*”, **Hasan-Ali Yücel Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları, İkinci Bası**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 51.

1942 yılında 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Yasası çıkarıldı. Her iki temel yasaya (1940 yılında çıkarılan 3803 sayılı ve 1942 yılında çıkarılan 4274 sayılı yasalar) göre;

- Köy okullarına sadece köy ilkokullarını bitirmiş köy çocukları alınır, en az beş yıl öğrenim gördükten sonra köylerde görevlendirilirler.
- Yatılı ve parasız kurumlardır.
- Öğretmenlere değişik bir ücret sistemi uygulanır.
- Öğretmenin köy halkını yetiştirmekle ilgili görevleri vardır.
- Köylü okul yapımına katkıda bulunur.⁴³⁰

Köy Enstitüleri'nin ilk mezunlarını verdiği 1942 yılında Hasanoğlan Köy Enstitüsü bünyesinde Köy Enstitüleri'nin yüksek kısmı olan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü açılmıştır.⁴³¹

Köy Enstitüleri'nde ilk kez üreterek öğrenme yani iş eğitimi üzerinde durulmuştur. Enstitülerdeki eğitimin taşıdığı diğer önemli özellikler ise, yıl boyu eğitim, herkesi başarılı kılma ve karma eğitim özellikleridir. Köy Enstitüleri genel bütçeye en az yük olacak şekilde gelişmiştir. Üretim yapılarak elde edilen ürünle giderlerin büyük bir kısmı karşılanıyordu. Köylerde tarım ilkel tekniklerle yapılıyordu, gelir düşüktü, pazar için üretim sınırlıydı. Köy Enstitüsü'nden mezun olmuş öğretmen köyünde sadece çocukları okutmayacak, tarım alanında son teknikler kullanılarak üretim artışı ve ürünü pazarlama konularında örnek olacaktı. Tarımın doğaya bağlılığı nedeniyle üretici durumunda olanların bütün yıl işbaşında olması gerekiyordu. Bunun yanı sıra topraktan birden fazla ürün almak, derslik ve işliklerden bütün yıl yararlanmak, köylere hem çok yönlü hem de kısa sürede öğretmen gönderme zorunluluğu yıl boyu eğitimi zorunlu kılıyordu. Bu eğitim sırasında başarılı olamayan öğrencilerin eğitimine herkesi yetiştirme anlayışıyla devam edilir, öğretmenlik yerine demircilik, yapıcılık, marangozluk gibi bir sanata yöneltilirdi. Köy Enstitülerinin diğer

⁴³⁰ Mehmet Aydın, “*Köy Enstitüleri Sisteminde Örgütlenme*” **Köy Enstitüleri Amaçlar-İlkeler-Uygulamalar, İkinci Bası**, Ed. Mustafa Aydoğan, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 33-34.

⁴³¹ a.g.e., s. 34.

önemli özelliği ise, yatılı düzende karma eğitimin ilk kez uygulanmış olmasıydı. Böylece köy kadınlarının eğitilmesi de sağlanmış oluyordu.⁴³²

Köy Enstitüleri gibi benzeri görülmemiş bir atılımın toplumda şaşkınlık yaratması doğaldı. Köylüye yönelik olması ve köylünün gereksinimlerinin karşılanması hedeflenmesi, eğitimi sadece seçkinlere özgü görenlerden büyük eleştiri almasına yol açtı. Bazıları daha ilk günlerde karşı çıkmaya başlamıştı. İş eğitimi, demokratik yaşam biçimi, özellikle karma eğitim, Enstitülerin kentlerden uzak oluşu, köylünün okul yapımına katılması vb. konular eleştirilerin hedefini oluşturuyordu.⁴³³

1946 seçimlerinden sonra Başbakan olan Recep Peker'in kurduğu hükümette Milli Eğitim Bakanı Şemsettin Sirer'di (1946-1948). Sirer Köy Enstitüleri'ne düşmandı. Önce Köy Enstitüleri'nin kuruluşunda büyük emeği geçmiş olan İsmail Hakkı Tonguç'u İlköğretim Genel Müdürlüğü'nden aldı, daha sonra Yüksek Köy Enstitüsü'nü, öğretmen kurslarını ve Köy Enstitüleri'nin sağlık bölümlerini kapattı. Köy Enstitüleri'nin programları değiştirilerek sanat ve iş eğitimleri baltalandı. Köy Enstitülerindeki yurtsever müdür ve öğretmenler bu okullardan uzaklaştırıldı. Öğretmene köylerde işlemek üzere verilen tarlalar geri alınarak kiraya verildi. Öğretmene köye giderken verilen at, araba ve atölye donanımlarını içeren araçlar elinden alındı.⁴³⁴ Böylece Köy Enstitüleri mezunlarının köylünün kalkındırılması amacıyla yapacakları çalışmalar engellenerek, öğretmenler sadece köy çocuklarının eğitimine yönlendirildi.

Çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle birlikte, ülkedeki varlıklı sınıflar ve bu arada büyük arazi sahipleriyle ilişkilerini düzeltmek isteyen Halk Partisi'nin programın ana hedefine ulaşmasından vazgeçmesiyle başlayan süreç, Köy Enstitüleri'nin kapatılmasına kadar devam etti. Enstitüler, 1940'ların sonlarına doğru, dar anlamda ilkokul öğretmeni yetiştiren okullara dönüştürüldü.⁴³⁵ 1952 yılında bu kurumların adı değiştirilerek "Köy" ve "Enstitü" sözcüklerinin kaldırılması sağlandı.

⁴³² Fakir Baykurt, *"Enstitülerin Üç İlkesi"*, **Köy Enstitüleri Amaçlar-İlkeler- Uygulamalar, İkinci Bası**, Ed. Mustafa Aydoğan, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 47-51.

⁴³³ Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., Ankara, 1997, s. 491.

⁴³⁴ Tali Özdemir, **Bakış**, Uşşak Matbaası, İzmir, 2008, s. 213-214.

⁴³⁵ Tezel, **a.g.e.**, s. 415.

Aynı yıl DP'li Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin topladığı şûrada ise, Köy Enstitüleri resmen sona erdirildi.⁴³⁶

1943 yılında çıkarılan 4486 sayılı kanunla ziraatçilerin Köy Enstitüleri'ne bir seçenek olarak gördükleri Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık Okulları kuruldu. Bu okullarda ilkokul mezunu çiftçi çocuklarının yeni tarım tekniklerini öğrenmesi amaçlanıyordu. İki yıl uygulamalı, bir yıl staj olmak üzere üç yıllık bir eğitim veriliyordu. Bu okullardan mezun olanlardan işletmelerini kurmak isteyenlere toplam değeri 300 lirayı geçmemek üzere gerekli araçlar Ziraat Vekâleti'nce bir kez karşılanacaktı. 1943-1947 yılları arasında Beydere (Manisa), Koçaş (Aksaray), Özden (Konya Sarayönü), Gökhöyük (Amasya), Beylik Çayı'nda (Hatay, Reyhanlı) beş Teknik Ziraat Okulu, Tuzla (İstanbul) ve Alata'da (İçel) iki Teknik Bahçivanlık Okulu açıldı.⁴³⁷

Eğitim yoluyla teknik eleman açığının kapatılmasına yönelik çalışmaların yanı sıra bu dönemde değişik konularda uzmanlaşmış araştırma kurumlarının kuruluşuna da devam edilmiştir. Tarla tarımı, bağ ve bahçe tarımı ve hayvancılık alanlarında kurulan bu merkezler, ıslah ve mücadele konularında araştırma yapmanın yanında elde edilen bulguların uygulamaya aktarılmasında da görev almıştır. Tarla tarımında ıslah çalışmaları; ıslah ve deneme istasyonlarında yeni bitki türlerinin bulunması ya da ıslah edilmesi, deneme tarlalarında bu yeni türlerin en uygun yöntemle üretilmesi, üretimin çiftçiye öğretilmesi ve tohumluk üretimi yapılmasına yönelik olarak örgütlenmiştir.⁴³⁸

Kuruluşuna 1920'de başlanan tohum ıslah ve deneme istasyonlarının sayısı 1944 yılında Samsun'da kurulan istasyonlarla birlikte dokuza yükselmiştir. İki adet olan deneme tarlalarının sayısı ise, 1940 yılında Erzurum'da yem bitkileri üretimi için kurulan tarlalarla birlikte üçe ulaşmıştır. 1934 yılında kabul edilen 2654 sayılı Tohum Üretme Çiftlikleri Kanunu'na dayanarak 1940 yılında İstanbul (Yeşilköy), Adapazarı, Eskişehir, Ankara ve Antalya, 1945'de Eskişehir (dry farming), 1946'da Samsun, 1947'de ise Erzurum Tohum Üretme Çiftlikleri kurulmuştur. Ancak bu çiftliklerin tohum üretimi çiftçinin tohumluk gereksinimini karşılamada yetersiz kalmıştır. Yeterli tohum üretilmesi konusunda ciddi bir uygulamaya İkinci Dünya Savaşı sonrasında

⁴³⁶ Türkoğlu, **a.g.e.**, s. 520.

⁴³⁷ Tekeli ve İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s. 45.

⁴³⁸ **a.g.m.**, s. 45-46.

geçilebilmiştir. Bu çözümü, iki gelişmenin bir araya getirilmesi yaratmıştır. Bunlardan ilki Atatürk'ün hazineye bağışladığı çiftlikleri yönetmek ve işletmek üzere 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'nun oluşturulmasıdır.⁴³⁹ Milli Korunma Koordinasyon Kurulu kararlarıyla hem Zirai Kombinalara hem de Devlet Ziraat İşletmeleri'ne döner sermaye kapsamında kaynak aktarılması ile Devlet Ziraat İşletmeleri 1938'de 822 ton olan hububat üretimini 1942'de 4000 tona yükseltmiştir.⁴⁴⁰ Ayrıca Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, deneysel tarım etkinliklerinin yanı sıra yılda birkaç bin demir pulluk ve çeşitli küçük tarım aletleri yapan bazı atölyeleri de işletmeye başlamıştır. 1943 yılında ise, Türkiye Zirai Donatım Kurumu kurulmuştur. Bu yeni devlet kuruluşu, tarımsal üreticilerin makine, araç, gereç, gübre, tohum, iş ve besi hayvanı gereksinimlerini karşılamak üzere oluşturulmuştur. Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na ait atölyeler bu yeni kuruluşa devredilmiştir.⁴⁴¹

İkinci gelişme ise, 1937'de kurulmuş olan Zirai Kombinalar İdaresi'nin görevlerinde yapılan değişikliktir. 1940 yılında Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılmasından sonra, 477 sayılı Koordinasyon kararıyla Tarım Bakanlığı'na boş devlet arazileri üzerinde ve devlet hesabına tarım yapmak yetkisi verilmiştir. Zirai Kombinalar elindeki makine parkı ile Milli Korunma Kanunu kredisinden sağlanan 10.000.000 TL'yi bu amaçla kullanmıştır.⁴⁴² 1940 yılında Zirai Kombinaların elinde özellikle Amerika'dan getirilmiş 140 traktör, 170 biçerdöver, 105 harman makinesi, 100 traktör pulluğu ve 200 kadar mibzer bulunuyordu.⁴⁴³ Bu makine parkı, köylünün tarımsal üretiminde de kullanılıyordu. Örneğin Kombinalar tarafından 1942 yılında Eylül ayına kadar köylü için 752.860 dönüm arazi sürülmüş, 398.419 dönüm ikileme⁴⁴⁴ yapılmış ve 78.918 dekar arazi ekilmiştir. Kombinalar, aynı yıl köylüye biçme ve harmanlamada da yardımcı olmuş; 21.753 ton biçerdöverle, 8.105 ton da harman makinasıyla olmak üzere toplam 30.000 ton hububatın kaldırılmasını sağlamıştır. Ancak bu sayıların Türkiye üretimi dikkate alındığında çok küçük kaldığı

⁴³⁹ a.g.m., s. 47-48.

⁴⁴⁰ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 240.

⁴⁴¹ Tezel, a.g.e., s. 418-419.

⁴⁴² Tekeli ve İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s. 49.

⁴⁴³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 240.

⁴⁴⁴ İkileme, sürüldükten sonra bir yıl nadasa bırakılan tarlayı, tohum saçımından önce bir daha sürmedir. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54a67dee1f44c2.44832218

söylenbilir. Zirai Kombinalar İdaresi, makineli tarım yoluyla savaş içinde tarımsal alandaki işgücünün azalmasından doğabilecek açıkların bir ölçüde de olsa kapatılmasını amaçlamıştır. Zirai Kombinalara Anadolu'nun kurak alanlarındaki devlet toprakları tahsis edilmiştir.⁴⁴⁵ Böylece kurak olduğu için boş kalan alanlarda 1.674.150 dönümlük on üç işletme kurulmuştur. Bu işletmeler; Ankara'da Polatlı ve Bala, Konya'da Altınova, Başkuyu, Gözlu ve Özden, Kırşehir'de Malya ve Çiçekdağı, Sivas'da Ulaş, Amasya'da Gökhöyük, Samsun'da Gelemen, Niğde'de Koçaş, Urfa'da Ceylanpınar çiftlikleridir. Bu çiftlikler savaş yıllarında Türkiye'de ekilen alanların %1,1'ini oluşturuyordu. Bu çiftliklerde üretim başarılı olmuş ve yılda 100.000-150.000 ton hububat üretilmiştir. Aynı yıllarda çiftçinin Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim ettiği buğdayın 300.000 ton civarında olduğu düşünülürse, bu çiftliklerin hububat sıkıntısını hafifletmekte oynadığı önemli rol ortaya çıkar.⁴⁴⁶

Kombinalarla sürdürülen üretim etkinliği, bir yanda ülkenin tahıl gereksiniminin karşılanmasına önemli bir katkı sağlarken, diğer yandan daha iyi araç ve yöntemlerle tarımda verimliliğin kısa süreler içinde arttırılabileceğini kanıtlamıştır. Kombinalarda, kuru tahıl tarımı için ülkenin iç bölgelerinde sıradan araziler kullanıldığı halde, 1943-1950 arasında kombinalarda dekar başına elde edilen gelir ülke ortalamasından %28 daha fazla olmuştur. Kombinaların öncelikli amacı tahıl üretimini arttırmak olduğu halde, bunlardan yeni üretim teknik ve yöntemlerinin çevre köylere yayılmasını sağlamak için de yararlanılmaya çalışılmıştır.⁴⁴⁷

Hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla Atatürk döneminde başlatılan seleksiyon ve ıslah çalışmaları 1939-1945 döneminde de sürdürülmüştür. Ancak hayvansal üretim de savaş koşullarından etkilenmiştir.

Islah çalışmaları kapsamında Kıvrıcık koyunun yöresi olan Bursa, Balıkesir ve Çanakkale Almanya'dan ithal edilen Merinos koyunlarının yetiştirilmesi için seçilmiştir. 1936'dan 1946'ya kadar Bursa ve Balıkesir illerinde Merinos koyununun yayılmasını hızlandırmak için Merinos Müfettişlik Teşkilatı kurulmuş, köylüye ücretsiz yonca tohumu dağıtılmıştır. Sığır ırklarının geliştirilmesi amacıyla ise

⁴⁴⁵ a.g.e., s. 239-240.

⁴⁴⁶ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 47-50. Zirai Kombinalar İdaresi'nin kuruluş amacı; zirai araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harman işlerine yardım ederek, çiftçiyi modern tarıma alıştırmaktır. Bkz. a.g.m., s. 49.

⁴⁴⁷ Tezel, a.g.e., s. 415-416.

1936'da 20.000 dönümlük alanda kurulan Göle inekhanesine ilaveten 1939'da Tokat'ta 5400 dekarlık alanda Kazova inekhanesi kurulmuş ve ayrıca 10.000 dekarlık İncesu Yaylası bu inekhaneye tahsis edilmiştir.⁴⁴⁸ Yerli sığır ırklarının süt verimlerini arttırmak üzere de melezleme çalışmaları⁴⁴⁹ yapılmıştır. 1938'de faaliyete geçen Eskişehir Çiftliği'nde boz ırkın süt verimini arttırmak için çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla 1940-1941 yıllarında İstanbul'dan getirilen 40 montofon ineğinden melezleme ve yetiştirme çalışmalarında yararlanılmıştır.⁴⁵⁰ Savaş koşullarından etkilenmeden hayvancılık geliştirilmeye çalışılmıştır.

Hayvansal üretim, köylüye ait hayvanların meralarda otlatılmasıyla yapılmıştır. Bir başka deyişle hububata dayalı besicilik yapılmamıştır.⁴⁵¹ Çizelge 32'de savaş döneminde kasaplık hayvan türü olan koyun, keçi ve sığır sayılarındaki gelişme verilmiştir.

Çizelge 32. Kasaplık Hayvan Sayısının Değişimi

Yıllar	Kasaplık Hayvan Sayısı		
	Koyun	Keçi	Sığır
1938	23.138.000	16.274.000	10.310.000
1939	25.513.511	16.577.441	10.426.410
1940	26.272.000	16.896.000	10.706.000
1941	25.412.000	17.057.000	11.027.000
1942	22.967.000	16.403.000	10.500.000
1943	21.105.000	16.206.000	10.079.000
1944	22.450.000	17.225.000	10.406.000
1945	23.386.000	16.248.000	10.658.000
1946	23.387.000	16.683.000	10.607.000
1947	24.580.000	17.258.000	10.748.000

Kaynak: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 285.

⁴⁴⁸ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 75-77.

⁴⁴⁹ Melezleme, değişik soylu ana ve babanın çaprazlanması; melez meydana getirmek üzere yapılan çaprazlamadır. <http://www.tdk.gov.tr>

⁴⁵⁰ a.g.e., s. 78.

⁴⁵¹ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 285.

Hayvan sayısında 1941'den itibaren bir düşüş yaşanmaya başlamıştır. Bu düşüş, savaş sırasında askere alınanlar dolayısıyla hayvan yetiştirme kapasitesindeki düşüşle açıklanabilir. Bu düşüşler nedeniyle Milli Korunma Koordinasyon Kurulu'nun 8 Ocak 1942 tarih ve 5001 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 240 sayılı kararıyla 10 yaşına kadar çift ve koşum sığır ve mandalarıyla 8 yaşına kadar dişi sığır ve mandaların kasaplık olarak alım, satım ve kesimlerine yasak getirilmiştir. Hayvan sayısı 1944'den sonra tekrar artmaya başlamıştır. Yasak 1946 yılı başında 613 sayılı karar ile kaldırılmıştır.⁴⁵²

1940 yılında Türkiye'de 100 kişiye düşen koyun sayısı 147, keçi sayısı 95, sığır sayısı 60'dı. Bu sayılar Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında az değildir. Ancak uygun olmayan koşullara uyum sağlamış bu yerli ırklardan hayvanların et ve süt verimlilikleri düşüktü. Bu hayvan stokundan kesim yapılarak elde edilen et miktarı, 1939'da 68 bin ton, 1940'da 78 bin ton ve 1941'de 85 bin ton olmak üzere sürekli artış göstermiş, bu yıldan sonra 1942'de 76 bin tona, 1943'de 69 bin tona, 1944'de 66 bin tona düşüş yaşanmıştır. Daha sonra sayılar yeniden artmaya başlamış ve 1945'de 74 bin tona yükselmiştir. 1939 yılı için sürülerdeki hayvan adedini azaltmadan yapılabilecek kesimlerden elde edilebilecek et miktarı 474.037 ton olarak hesaplanmıştır. Aynı yıl tüketim miktarı 142.837 ton olarak hesaplandığına göre, Türkiye hayvancılığının et tüketimini üç misli arttıracak bir kapasiteye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir üretimin varlığı savaş içinde bu alanda önemli bir sıkıntı yaşanmayacağına bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu potansiyelin varlığı dolayısıyla Türkiye savaşın başlangıcında canlı hayvan ihraç etmiştir. Ancak savaş sırasında ihracata son verilmiş ve üretim sadece iç tüketimi karşılamaya yönelmiştir.⁴⁵³

Türkiye'nin yaş sebze ve meyve üretiminde de savaş boyunca değişimler meydana gelmiştir. Çizelge 33'de yaş meyve sebze üretim değerleri verilmiştir. Mevsimsel farklılıklar nedeniyle oluşan dalgalanmaların talebin karşılanması açısından önemli bir sorun yaratmadığı ileri sürülebilir. Nitekim Milli Korunma Koordinasyon Kurulu'nun bu konuda alınmış kararı bulunmamaktadır. Her ne kadar fındık, üzüm ve incir ile ilgili kararlar bulunmaktaysa da, bu kararlar geleneksel ihracat

⁴⁵² a.g.e., s. 288-289.

⁴⁵³ a.g.e., s. 287.

mallarının üreticilerini korumak için alınmıştır ve ülke içi tüketime yönelik olmamıştır.⁴⁵⁴

Çizelge 33. Yaş meyve ve sebze üretimindeki gelişmeler (ton)⁴⁵⁵

Ürünler	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ceviz	69.285	58.420	32.636	34.836	49.118	48.391	45.866
Elma	108.994	81.781	69.787	84.780	87.014	76.720	79.225
Fındık	107.147	36.863	31.936	67.388	56.006	73.750	52.490
İncir	142.230	144.573	259.364	103.969	53.301	63.224	69.793
Kayısı ve zerdali	55.409	50.863	13.785	51.679	43.327	31.421	36.343
Kiraz	30.798	20.291	14.174	17.835	21.059	21.013	20.765
Şeftali	12.438	8.783	6.417	9.259	9.760	6.572	8.154
Üzüm	1.195.372	941.961	868.793	945.636	1.142.837	1.355.928	1.461.227
Limon	4.077	4.107	4.336	8.308	3.002	4.202	6.117
Portakal	52.488	33.770	20.963	14.784	21.061	24.137	19.687
Patates	259.538	319.345	274.909	439.553	290.947	191.737	167.350
Soğan	122.276	155.826	131.459	161.387	156.745	104.449	80.577
Sarımsak	19.603	27.193	16.285	21.345	23.283	17.184	11.971

Kaynak: İstatistik Göstergeler (1923-1992), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 124-130.

Savaş yıllarında limon ve patatesin üretim miktarları artmıştır. Limon üretimindeki artış, limon fidanı dağıtılmasından kaynaklanmaktadır. Daha önceki yıllarda limon ithal edilirken 1944 yılından sonra ithalat sona ermiştir. 1936 yılında Antalya Bahçe Kültürleri İstasyonu'nun kurulmasından sonra narenciye ağaçları sayısı 1944'de bir milyondan 2,7 milyona çıkmıştır. Bu istasyonda tropik meyvelerin üretimi denenmiş, muz ve avokado üretiminde başarı elde edilince yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.⁴⁵⁶ Patates üretimi ise, 1942 yılında artış göstermiştir. Bu artışta 18

⁴⁵⁴ a.g.e., s. 302-303.

⁴⁵⁵ Çizelge DİE'nin yayınladığı istatistik verilerden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. Bkz. **İstatistik Göstergeler (1923-1992)**, s. 124-130.

⁴⁵⁶ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s. 70.

Ağustos 1942’de çıkarılan ve patates ekenlere dekar başına 2 lira verilmesini öngören 378 sayılı kararın olumlu etkisi olduğu söylenebilir.⁴⁵⁷

Anadolu tarımı İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok büyük bir darbe yemiş, üretim düzeyleri çok önemli gerilemeler göstermiştir. Yetişkin nüfusun önemli bir bölümünün askere alınmış olması, öküzlerin ordu adına müsadere edilmesi, devletin vergilendirme ve satın alma politikaları bu sonuçta etkili olmuştur.⁴⁵⁸ Savaş koşullarının yükü büyük ölçüde küçük ve orta ölçekte üretim yapan köylünün omuzlarına yüklenmiştir. Bu nedenle CHP, nüfusun %80’inin kırsal kesimde yaşadığı Türkiye’de çok geniş bir oy potansiyeline sahip bu kesimleri karşısına almış oldu.⁴⁵⁹ Bu koşullar altında Haziran 1945’de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarıldı. Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun çıkarılmasının zamanı ve nedenlerine ait üç farklı yaklaşım üzerinde durmuştur.⁴⁶⁰

Bunlardan ilki; kanunun çıkarılmasını sınıflar üstü devrimci-reformcu kadronun çıkar sahipleri ile mücadelesinin sonucu olarak değerlendiren Doğan Avcıoğlu’nun yaklaşımıdır. İkinci olarak tarımsal üretimin, özellikle hububat üretiminin ve bu üretimin pazarlanan bölümünün zaman içinde dalgalanmasını dikkate alan yaklaşımıdır. Toprak reformu, kentlere ulaşan hububat miktarlarındaki gerilemeye tepki olarak gündeme getirilmiştir denilebilir. Son yaklaşım ise, iktidarın toprak reformunu politik mücadele aracı olarak kullanması hipotezidir.⁴⁶¹

Savaş yıllarında Türkiye’nin ekonomik ve politik durumu dikkate alınarak yapılan bu yoruma karşın, kanun tasarısının gerekçesinde kanunun amacı farklı şekilde açıklanmıştır.

II. Saraçoğlu hükümeti tarafından 1945 yılının Mayıs ayında Meclis’e sunulan tasarının gerekçesinde, hükümetin topraksız yarıcı, ortakçı ve marabalarca⁴⁶² işlenen büyük arazi mülklerini tasfiye etmek isteği açığa vurulmuştur. Hükümet tasarısına

⁴⁵⁷ Tekeli ve İlkın, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, s. 303. Bkz. **Resmi Gazete**, K/378, 28 Ağustos 1942, S. 5196.

⁴⁵⁸ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 206-207.

⁴⁵⁹ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 208.

⁴⁶⁰ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 207.

⁴⁶¹ **a.g.e.**, s. 204-208.

⁴⁶² Yarıcı, kiraladıkları toprağa karşılık mal sahibine mahsulden pay veren aileler. Marabacı, eşek hariç başka hiçbir iş hayvanına sahip olmadan başkalarının toprağında kirayla tarım yapan aileler. Bkz. **1950 Ziraat Sayım Neticeleri**, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956, s. 122.

göre kanunun amaçları; "...topraksız ya da az topraklı çiftçiye toprak vermek, ülkedeki tarımsal alanların sürekli işlenmesini sağlamak ve arazi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve bir hadden aşağı düşmelerini" önlemektir. Hükümet tasarısının en ilginç yönlerinden biri, kurulmak istenen çiftçi ocakları idi. Çiftçi ocağı arazisi, bölgelerin özelliklerine göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine ve aile bireylerinin iş güçlerinin değerlendirilmesine yetecek genişlikteki arazi olarak tanımlanmıştı. Arazi büyüklüğü 30 dönümden küçük, 500 dönümden büyük olmayacaktı. Çiftçi ocakları tapuda varislerden biri adına kayıtlı olabilecek, ancak diğer varislerin miras payı saklı kalacaktı. Bir aile, her ne olursa olsun birden fazla çiftçi ocağına sahip olamayacak, bir çiftçi ocağı da hiçbir şekilde bölünemeyecekti. Ancak kurulan geçici komisyonda başta Adnan Menderes, Cavit Oral, Emin Sazak ve Halil Mentеше gibi büyük arazi sahipleri olmak üzere çok sayıda milletvekili, tasarıya yönelttikleri ısrarlı muhalefetlerinde etkili oldular. Çiftçi ocakları konusu tasarıdan çıkartıldı. Kamulaştırılacak arazilerin bedelinin ödeme şekli somutlaştırılarak tasarının içine alındı. Büyük arazi mülklerinin 5000 dönümü aşan bölümlerinin kamulaştırılması genel kural olarak benimsenirken, kırsal nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgelerde büyük mülklerin 2000 dönümü aşan bölümlerinin kamulaştırılması, düzenli işletmelerin kamulaştırma dışı bırakılması koşuluna bağlanarak sınırlandırıldı. Bunun yanı sıra başkalarının arazilerini işletmekte olan ortakçı, yarıcı ya da tarım işçilerine, üzerinde çalışmakta oldukları arazi kamulaştırılarak dağıtılabilecekti.⁴⁶³

Ancak 1945 yılında iç ve dış politikada yaşanan gelişmeler Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nun uygulanmasını aksattı. İç politikada çok partili hayata geçilmesi ve seçimlerin erkene alınması İnönü'nün kanunu gözden ve gündemden çıkarmasında etkili olmuştur. Dış politikada ise, 1945 Temmuzundaki Potsdam Konferansı'ndan itibaren Sovyetler'in Türkiye üzerindeki baskısının uluslararası bir boyut kazanması ve Türkiye'nin arazi bütünlüğü ve hükümlerini koruyabilmek için Amerika Birleşik Devletleri ile sıkı bir siyasi, askeri ve iktisadi işbirliğine girmesiyle ilişkilidir.⁴⁶⁴

Miras yoluyla tarım arazilerindeki bölünmenin devam etmesi tarımsal üretimde verimli üretim yapılmasını engelleyen önemli sorunlardan biri olarak günümüze

⁴⁶³ Tezel, **a.g.e.**, s. 382-384.

⁴⁶⁴ **a.g.e.**, s. 400-401.

yansımıştır. Günümüzde arazi toplulaştırılması⁴⁶⁵ soruna çözüm olarak düşünülmekte, ancak kanunun uygulamaya aktarılması sırasında özellikle 20 dönümden az arazisi olan küçük çiftçilerin haklarının çiğnenmesine yol açacağı ileri sürülmektedir.

C. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Tarım Politikaları ve Gıda Sanayi (1946-1950)

1. Hükümet Programlarında Tarım ve Sanayi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk hükümeti Recep Peker kurmuştur. Peker Hükümeti 7 Ağustos 1946 ve 9 Eylül 1947 tarihleri arasında görev yapmıştır. Başbakan Recep Peker, 14 Ağustos 1946'da açıkladığı hükümet programında hükümetin ilk hedefinin savaşın bozduğu ticareti düzenlemek için savaş koşulları nedeniyle uygulanan sınırlandırmalardan arta kalanların da kaldırılacağını ve döviz miktarının elverdiği ölçüde ithalatın kolaylaştırılacağını vurgulamıştır. Bu amaçla hububat satışlarında ve nakillerinde mevcut olan kayıtlara kısa zaman içinde son verileceğini ve hububat fiyatlarının korunmaya devam edileceğini belirtmiştir. Ayrıca Toprak Ofisi'nin alım merkezleri de arttırılacaktır. Tarıma yönelik çalışmalar programlı bir şekilde yürütülecektir. Özellikle tohumluk, damızlık hayvan, ilaç ve hastalıklarla ilişkili işlerde gereksinimler ve sorunlar önceden saptanarak önlemler tam zamanında alınacaktır. Toprak Kanunu'nun adaletli şekilde uygulanmasına özen gösterilecektir. Çiftçi en uygun fiyat ve koşullarla sağlanacak olan tarım araçlarıyla donatılacak, üretimle ilgili ilaç ve araçlar zamanında, yeterli miktarda ve özellikle karşılanacaktır. Beş ilde kurulu bulunan teknik ziraat teşkilatı, teknik yardım ve bilgiyi daha iyi sağlayacak şekilde ve doğrultuda geliştirilecek, ayrıca teşkilatın diğer illere de peyderpey yayılması sağlanacaktır.⁴⁶⁶

Başbakan Peker, ülke kalkınmasının sağlanması amacıyla Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri tarafından girişilmiş olan sanayileşme hareketine birbirini

⁴⁶⁵ Arazi toplulaştırması, aynı şahsa veya çiftçi ailesine ait çeşitli nedenlerle ekonomik üretime imkân vermeyecek biçimde veya toprak muhafaza ve zirai sulama önlemlerinin alınmasını güçleştirecek derecede parçalanmış, dağılmış, şekilleri bozulmuş, dağınık küçük arazi parçalarının ve hisselerinin bir araya getirilerek, muntazam şekiller halinde birleştirilmesi, bütünleştirilmesi ve işletmelerin yeniden düzenlenmesi işlemi olarak tarif edilebilir.

http://www.tarimkutuphanesi.com/ARAZI_TOPLULASTIRMASI_00160.html

⁴⁶⁶ Arar, a.g.e., s. 172-175.

tamamlayıcı program ve planlar çerçevesinde devam edileceğini belirtmiştir.⁴⁶⁷ Peker hükümeti programında devletçilik ilkesinde yapılacak değişiklikler de şöyle vurgulanmıştır:

“İktisadi faaliyetlerimizde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak, hususi teşebbüslerle devlet işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek, onların emniyetle çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleriyle hususi sermaye arasında işbirliği sağlamak, devlet işletmelerinin hususi teşebbüslerle başarılabilir sahalara yayılmalarını önlemek ve bu İktisadi faaliyetlerde özel girişim ve sermayeden faydalanılacaktır. Özel girişim ve devlet işletmeleri buna aykırı durumları gidermek kararındayız. Yerli mallar pazarları, devlet fabrikalarında imal olunan ve kütle ihtiyacını karşılamaya yarayan malların toptancı kârı alınmaksızın toptancı ve perakendecilere mal haline getirilecektir. Bu depolar, mal miktarlarının azlığından doğacak dağıtım zaruretlerini karşılamak için gerekli zaman ve yerlerde dağıtma görevini de yapacaklardır. İşletmelerimizin verimini arttırıcı, kalitelerini düzeltici bütün tedbirlere başvurarak ve maliyete tesir eden faktörler üzerinde durarak sınai mamullerimizin maliyetini düşürmek, dış piyasa rekabetlerine karşı himaye işini, müstehliki de koruyucu mutedil gümrük tarifeleriyle sağlamak hedefimizdir. Kâr hadlerini de revizyona tabi tutmak suretiyle mamullerimizin bilhassa giyim eşyasının satış fiyatlarında indirimler yapacağız.”

Bu ürünlerin dış piyasa rekabetine karşı korunmasının yanı sıra tüketicinin de korunması amacıyla ılımlı gümrük tarifeleriyle sağlanması hedef olarak kabul edilmiştir. Başbakan Peker fabrikaların hammadde ihtiyaçlarının sağlanmasında el koyma tedbirlerine başvurulmayacağını da belirtmiştir.⁴⁶⁸

Peker Hükümeti programında devlet iktisadi teşebbüslerine de yer verilmiştir. Başbakan, devlet iktisadi teşebbüslerinin ticari ve ekonomik esaslar çerçevesinde tam özerklikle yönetilmesine dikkat edilecek işlerden olduğunu vurgulamıştır. Bunların denetlenmesinin de yapılacağını belirtmiştir.⁴⁶⁹

Başbakan Peker, programda Tekel'in faaliyet alanının daraltılacağını da üzerinde durmuştur. Buna göre, “1947 yılı başından itibaren Tekel'in, Tekel mevzuu olmayan gazoz, soda... gibi şeyleri de yapmasına ve satmasına ve diğer kendi

⁴⁶⁷ a.g.e., s. 173.

⁴⁶⁸ a.g.e., s. 173-174.

⁴⁶⁹ a.g.e., s. 174.

mamullerini perakende olarak yine kendisinin satışa arz etmesine son verilerek bu işler şahsi ve hususi teşebbüslere bırakılacaktır.”⁴⁷⁰

Programda tarımı geliştirmeye yönelik eğitim çalışmalarına özetle şöyle yer verilmiştir: “İlkokulları bitiren köy çocuklarını, köyde işe yarar bir meslek sahibi yapmak üzere bölge okullarının teşkiline devam edilecektir. Köy enstitülerinden çıkan gençlerin kendilerinden beklenen hizmeti başaracak surette bilgi ve tam bir milli duygu içinde yetişmelerine dikkat edilecektir. Yüksek Ziraat Enstitüleri de Üniversiteler Kanununun kapsamı içine alınacaktır.”⁴⁷¹

Peker Hükümeti'nin programında tarım ve gıda sanayinin gelişimi açısından öngörülen politikaların devletçilikten uzaklaştığı ve liberalleşme eğilimi içerdiği görülmektedir.

Başbakan Hasan Saka tarafından kurulan I. Saka Hükümeti 9 Eylül 1947 ve 10 Haziran 1948 tarihleri arasında görev yapmıştır. 13 Ekim 1947'de Başbakan tarafından T.B.M.M.'ye sunulan programda tarım ve sanayi konularında yapılacak çalışmalar şöyle özetlenmiştir: Ekonomik hayatın temelini oluşturan toprak mahsullerini arttırmak için üretimin modern tarım makineleri ile yapılması sağlanacaktır. Devletin elinde bulunan işletme çiftlikleri üretim kurumları halinden çıkarılarak, buldukları ziraat bölgelerinde çiftçiye modern usulleri öğretecek bir okul olacak ve çiftçilerin gereksinim duyduğu tohumları sağlayacak örnek kurumlar haline getirilecektir. Başlatılmış olan çiftçiyi topraklandırma çalışmalarına adalet çerçevesinde devam edilecek ve ilk önce devlete ait arazinin dağıtılması göz önünde tutulacaktır. Ülkede tarımın temeli olan su işlerine önem verilmeye devam edilecektir. Endüstride üretim arttırılacak, maliyet düşürülecek ve kalite yükseltilecektir.⁴⁷²

10 Haziran 1948 ve 16 Ocak 1949 arasında görev yapan II. Saka Hükümeti'nin programında ise, tarım ve sanayi konularında yapılacak çalışmalara değinilmemiştir.

Günaltay Hükümeti 16 Ocak 1949 ve 22 Mayıs 1950 görev yapmıştır. Başbakan Şemsettin Günaltay, hükümet programını 24 Ocak 1949'da güvenoyuna sunmuştur. Hükümet programında tarımsal üretime şöyle yer verilmiştir: “Hükümet

⁴⁷⁰ a.g.e., s. 178.

⁴⁷¹ a.g.e., s. 181-183.

⁴⁷² a.g.e., s. 193-194.

memleket iaşesini karşılamak, milli endüstriye gerekli ham maddelerle işletme malzemeleri sağlamak, döviz kaynaklarımızı kuvvetlendirmek ve iktisadi kalkınmamızın temelini teşkil etmek ve istihsali arttırmak üzere ziraatımızı beş yıllık bir gelişme programına bağlayacaktır.” Ayrıca Başbakan, üretimi artırma ve kalkınmada başlıca destek olarak kabul edilen ABD’nin yardımlarından gereği gibi yararlanılmasına azami düzeyde dikkat gösterme kararlılığında olduklarını vurgulamıştır. ABD’nin gösterdiği bu dostane yaklaşımın hem ekonomik kalkınmayı sağlamaya hem de bu sayede Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nda faydalı bir unsur olmaya da yarayacağı ve bunun için çalışılacağını da söyledikten sonra bunun için gereken teşkilatın kurulacağını da belirtmiştir.⁴⁷³

2. Tarım Politikaları ve Uygulamalar

İkinci Dünya Savaşı’ndan hemen sonra, tarımsal üretimin büyüme hızı, ekili alanların hızla genişlemesi sayesinde yılda %3’ün üzerinde yükselmiştir. Geleneksel öküz ve sabanın yerini traktör alınca gerek toprak verimliliğinin gerekse çalışan başına düşen toprak miktarının artışı nedeniyle emek verimliliği daha hızlı artmaya başlamıştır.⁴⁷⁴ Ancak tarım teknolojisindeki en önemli atılım, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Marshall Planı aracılığıyla olmuştur. Kentleşme, giderek artan pazara yöneliş, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki geniş kapsamlı ilişkiler, tarımdaki teknolojik değişimi hızlandırmıştır. Kullanılan araçlarda da hızlı bir değişim meydana gelmiştir. Öncelikle traktör olmak üzere makine kullanımı yaygınlaşmıştır.⁴⁷⁵ 1946 yılında 262, 1948’de 1291, 1949’da 3103 ve 1950 yılında 5877 traktör ithal edilmiştir.⁴⁷⁶ 1950 tarım sayımı sonuçlarına göre, Türkiye’de toplam 9905 traktör olduğu belirlenmiştir.⁴⁷⁷

İkinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle iç tüketimin karşılanmasına yönelik politikalar uygulanırken, savaş sonrasında tarımın ülke ekonomisindeki yeri bir kez daha değişmiştir. Bu dönemde (1946-1950) iç ve dış pazarlar için yapılan tarımsal üretim ülke ekonomisinin büyümesine öncülük etmiştir.⁴⁷⁸ Tarımsal üretimde hububat

⁴⁷³ a.g.e., s. 207.

⁴⁷⁴ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyet Küreselleşme**, s. 223-224.

⁴⁷⁵ a.g.e., s. 226.

⁴⁷⁶ **Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950)**, Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1951, s. iv.

⁴⁷⁷ **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, s. 12.

⁴⁷⁸ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 229.

ve özellikle buğday önemini korumaya devam etmiştir. Çizelge 33’de 1946-1950 yıllarında buğday üretimindeki değişimler verilmiştir.

Çizelge 33. Buğday Üretiminde Değişimler (1946-1950)⁴⁷⁹

Yıllar	Toplam hububat ekilişi (hektar)	Buğday ekilişi (hektar)	Üretim (ton)	Buğday ekiliş payı (%)	Buğday verimi (kg/hektar)
1946	7.193.263	3.850.504	3.648.383	53,3	952
1947	7.631.092	4.176.913	3.245.904	54,7	777
1948	8.070.816	4.538.190	4.867.093	56,2	1072
1949	7.525.340	4.007.810	2.516.523	53,3	628
1950	8.244.182	4.477.191	3.871.926	54,3	865

Kaynak: İstatistik Göstergeler (1923-1992), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 117-144.

Çizelgede görüldüğü gibi hububat ekilen alanlar 1946’da 7.193.263 hektardan 1.050.919 hektar yani %14,52 artarak, 8.244.182 hektara ulaşmıştır. Beş yıl içinde buğday ekim alanları hububat ekim alanlarının %53,3-%56,2’sini oluşturmuştur. Buğday ekim alanlarındaki artış, hububat ekim alanlarındaki artışla paralellik göstermiştir. Buğdaya ayrılan topraklar 1948’de 4.538.190 hektar ile en yüksek değere ulaşmıştır. Aynı yıl 4.867.093 tonla beş yıllık üretim içinde en fazla ürün elde edilmiştir. Ürün artışında buğday ekim alanlarının artışı yanında makineli tarım yapılmasının ve iklim koşullarının iyi gitmesinin etkili olduğu söylenebilir, çünkü 1948’de bir hektardan elde edilen verim 1.072 kg’a yükselmiştir.

Özellikle 1947 yılından sonra buğday ekim sahalarının artması ve traktörle tarımın yerleşmesi buğday üretiminin gelişmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Ancak 1949 yılının çok kurak geçmesi nedeniyle ülkenin buğday gereksinimi ithalat ile sağlanabilmiştir.⁴⁸⁰ Buğday üretiminde sulu tarım yapılamaması, üretimin iklim koşullarına bağlı kalmasında ve elde edilen ürünün yıldan yıla değişmesinde etken olmuştur.

⁴⁷⁹ Çizelge DİE’nin yayınladığı istatistik verilerden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. Bkz. **İstatistik Göstergeler (1923-1992)**, s. 117-144.

⁴⁸⁰ Sait Tahsin Tekeli, **Hububat Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s. 19.

Ekilen alanların artışında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun etkisi ise sınırlı kalmıştır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanmasını başlatacak olan tüzüğün çıkarılması Mayıs 1947'yi bulmuştur. Bu tarihe gelindiğinde, büyük arazi mülklerinin kamulaştırılması ile ilgili siyasi istek kaybolmuştur. 1950 seçimlerinden kısa bir süre önce çıkarılan bir kanunla 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yeni alanların özel mülk olarak tapuya tesciline getirdiği sınırlamalar kaldırılmıştır. 1950 seçimlerinden önce çıkarılan bir başka kanunla da büyük arazi sahiplerinin arazileri için hiçbir kamulaştırma olasılığı bırakmayacak şekilde kanun değiştirilmiştir.⁴⁸¹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda tarımsal ürünlerin ihracat içindeki yeri önemini korumaya devam etmiştir. Çizelge 34'de 1935/1938'e kıyasla 1948-1950 yıllarında tarımsal ürünler ihracatı verilmiştir.

Çizelge 34. Tarımsal Ürünler İhracatındaki Gelişme (bin ton)

Ürünler ve ürün grupları	1935/38	1948	1949	1950
Hububat	213.640	48.165	44.532	13.326
• Buğday	77.200	-	-	-
• Çavdar	29.173	18	-	-
• Arpa	78.233	15.000	-	-
Bakliyat	44.822	41.400	17.710	37.128
Yağlı tohum ve meyve	9.045	87.017	57.912	63.257
Meyveler	134.875	94.728	123.471	149.911
• Kuru üzüm	43.094	39.921	45.587	80.333
• Kuru incir	33.071	26.225	27.377	29.640
• Fındık	2.851	4.077	4.036	3.846
• Kabuksuz fındık	21.557	16.777	27.082	25.599
Taze meyve	5.071	3.606	6.309	6.862

Kaynak: Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950), Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1951, s. ii-iii.

⁴⁸¹ Tezel, a.g.e., s. 387.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarımsal ürün ihracatının 1935/1938 düzeyine ulaşamadığı Çizelge 34’de görülmektedir. 1948-1950 yılları arasında buğday ihracatı yapılamamıştır. 1948’de az miktarda çavdar ve arpa ihraç edilmiştir. Bakliyatların yurt dışına satışı, savaş öncesi döneme kıyasla bir miktar azalmakla birlikte 1948-1950 yıllarında sürdürülmüştür. İhraç ürünlerinde en önemli artış yağlı tohum ve meyvelerde gözlenmektedir. Türkiye’nin geleneksel ihraç ürünlerinden olan kuru üzüm, incir ve fındık ihracatı bu dönemde de önemini korumaya devam etmiştir.

Üretim artışlarında Zirai Kombinalar ve Devlet Ziraat İşletmeleri’nde devlet tarafından üretim yapılmasının da etkileri bulunmaktadır. 1938’de kurulan Devlet Ziraat İşletmeleri çiftliklerine 1948 yılına kadar Yerköy’de Midilliçoğlu, Kırklareli’nde Türkgeldi, Muğla’da Dalaman, Hatay’da Hatay Çiftlikleri, Dört Yol’da Turuncgiller Bahçesi, Rize’de Çay Fabrikası, Pazar’da Elma Kurutma Fabrikası, Nevşehir’de Şarap Fabrikası eklenmiştir.⁴⁸² Atatürk Orman Çiftliği atölyesi de yılda 30.000 pulluk üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır.⁴⁸³ İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletçilik dönemi kuruluşları genellikle saldırıya uğramakla birlikte, bu çiftlikler savaş yıllarında iâşe sorununun çözümüne katkıları nedeniyle övgü almıştır. Ayrıca bu çiftliklere yeni işlevler kazandırılmıştır. Çiftçinin çözülemeyen tohumluk ve damızlık sorunu bu güçlü kuruluşlarca çözülmek istenmiştir. 1940’lı yılların sonunda varolan Tohum İslah İstasyonları senede ancak 2-3 bin ton tohum üretebilmiştir. Oysa Türkiye’nin kaliteli tohum gereksinimi 300.000 tona ulaşmıştır. Devlet Ziraat İşletmeleri ve Kombinaların birleştirilmesiyle tohumluk gereksiniminin daha kolay karşılanacağı düşünülmüştür. Bu nedenle 1 Mart 1950 tarihli ve 5433 sayılı kanunla bu iki kurum birleştirilerek Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kuruma ayrıca sözleşmeler yoluyla özel çiftliklerde tohumluk üretirme, satın alma ve dağıtma yetkisi verilmiştir. Böylece çiftçinin tohum, damızlık, fidan ve fide gereksinimlerini karşılayacak güçlü bir kurum ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁴

1946-1950 yıllarında hububat ürünlerinde taban fiyat uygulaması ve destekleme alımlarına devam edilmiştir. Toprak Mahsulleri Ofisi’nin 1945 ile 1950

⁴⁸² Tekeli ve İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, s. 49-50.

⁴⁸³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, s. 239.

⁴⁸⁴ Tekeli ve İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, s. 47-50. Zirai Kombinalar İdaresi’nin kuruluş amacı; zirai araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harman işlerine yardım ederek, çiftçiyi modern tarıma alıştırmaktır. Bkz. **a.g.m.**, s. 49.

arasında yıllık buğday alımları 231.000 ton ile 588.000 ton arasında değişmiştir. Ofis'in elindeki kapalı buğday depolama kapasitesi 1950 yılında 400.000 tona yükselmiştir. Bu miktar, o yıl üretilen buğdayın %11'ini oluşturmaktadır. Ofis, 1940'ların sonunda tahıl piyasasının en büyük alıcısı ve hükümetin tarım politikasının başlıca ajanlarından biri olmuştur.⁴⁸⁵

Bu dönemde de devlet tarafından meyvecilik, bağ ve bahçe tarımına yönelik araştırma ve deneme çalışmaları sürdürülmüştür. Meyvecilik konusunda 1923-1938 döneminde başlatılan çalışmalara 1948 yılına ulaşıldığında 7.456 dekar alanda iki meyvecilik tesisinde yapılan çalışmalarla devam edilmiştir. Bunların yanı sıra Ankara'daki Yüksek Ziraat Enstitüsü, Atatürk'ün çiftlikleri ve Zirai Kombinalarda da meyvecilik denemeleri yapılmıştır. Ayrıca Vakıflar tarafından Antalya'da işletilen 137.700 dönümlük Murat Paşa İşletmesi'nde çalışmalar tamamen meyvecilik ve zeytincilik üzerine yoğunlaştırılmıştır. Zeytincilik konusunda çalışmaların yapıldığı diğer bir kurum olan İzmir İstasyonu 1945'de Bahçe Kültür İstasyonu, 1950'de ise Zeytincilik Enstitüsü haline getirilmiştir.⁴⁸⁶

Araştırma ve deneme çalışmalarının örgütlenmesi ve sonuçlarının halka yayılabilmesi için numune bahçeleri, fidanlıklar ve meyvecilik ya da bahçecilik istasyonlarından oluşan ağın kurulması sürdürülmüştür. Özellikle filoksera hastalığının bağlara verdiği zarar nedeniyle ilk olarak bağcılık alanında başlatılan örgütlenme ile Amerikan asma fidanlarının kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Bu çalışmalar 1948'de 1.362 dekar alanda araştırma ve deneme yapan altı bağcılık kuruluşuyla yürütülmüştür. Bunlar Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığı, İstanbul Ziraat Mektebi Amerikan Asma Fidanlığı, Erenköy Amerikan Asma Fidanlığı, Bilecik Amerikan Asma Fidanlığı, Manisa Bağcılık İstasyonu, İzmir Bağcılık İstasyonuydu. Bunlara 1949'da Çanakkale ve Edirne Amerikan Asma Fidanlığı eklenmiştir.⁴⁸⁷ Ancak bağcılık alanında daha çok Amerikan asma çubuklarının yaygınlaşmasına yönelik bu çabalar çiftçinin gereksinimini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Yılda üç milyon kadar asma çubuğu dağıtılmasına rağmen, bu üretim ancak 6.000 dekar yeni bağ kurulmasına olanak vermiştir. Oysa Türkiye'nin bu yıllardaki bağ alanı 3.450.000

⁴⁸⁵ Tezel, **a.g.e.**, s. 407.

⁴⁸⁶ Tekeli ve İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s. 65-66.

⁴⁸⁷ **a.g.m.**, s. 63-65.

dekarıdır. 1949'da Türkiye Birinci Bağcılık Kongresi dzenlenmiştir. Bağcılık istasyonlarının araştırma birikimi bu kongrede alınan kararlara yansımıştır. Bu kongrede, Türkiye'nin yedi bđlgesindeki illerde kurutmalık, şaraplık ve şıralık, sofralık olarak yetiştirilmesi gereken ¼z¼m eşitleri saptanmıştır.⁴⁸⁸

Devlet tarafından yapılan araştırma ve deneme çalışmalarının etkilerini meyve ve sebze ¼retimi ¼zerinde gđrmek m¼mk¼nd¼r. Meyve ve sebze ¼retiminde iklim değişiminden kaynaklanan dalgalanmalar meydana gelmekle birlikte, ¼r¼n miktarındaki artış dikkat çekicidir. 1949 yılının kurak geçmesi hububat miktarının azalmasına yol açmış, ancak kuraklık sulu tarımla ¼retilen meyve ve sebzelerde aynı etkiyi yaratmamıştır. Aksine izelge 35'de ¼retim miktarları verilen meyve ve sebzelerin birçoğunda 1949 ve 1950 yıllarında y¼ksek verimlilik elde edilmiştir. Örneğin 1949 yılında fındık, ceviz, ¼z¼m, portakal ve soğan ¼retimleri en y¼ksek değere ulaşmıştır. Elma, kayısı ve zerdali, patates ve sarımsak ¼retimleri ise 1950 yılında en y¼ksek d¼zeydedir. İhraç ¼r¼nlerinden olan fındıkta 1949'da 92.319 ton ¼r¼n elde edilirken, 1950'de ¼r¼n miktarı beş yıl içindeki en d¼ř¼k d¼zeyindedir. 1947'de 124.607 ton olan incir ¼retimi ise 1950'de 86.104 tona d¼ř¼m¼řt¼r.

Çizelge 35. Meyve ve Sebze ¼retimi (ton)⁴⁸⁹

¼r¼nler	1946	1947	1948	1949	1950
Ceviz	57.180	37.075	41.656	58.023	48.852
Elma	96.054	59.984	86.852	114.252	125.407
Fındık	90.499	63.859	50.573	92.319	26.057
İncir	75.329	124.607	119.257	106.006	86.104
Kayısı ve zerdali	40.050	16.288	24.132	49.162	51.045
şeftali	9.426	6.844	6.170	8.234	9.280
¼z¼m	1.592.227	734.592	1.331.488	1.750.545	1.399.337
Limon	9.277	12.574	14.370	9.749	7.713
Portakal	24.829	29.130	38.069	44.238	29.553
Patates	264.671	325.410	454.356	414.509	605.221
Soğan	106.101	86.037	161.117	178.925	172.850
Sarımsak	12.968	9.767	15.108	13.752	20.996

Kaynak: İstatistik Gđstergeler (1923-1992), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstit¼s¼ Yayınları, Ankara, 1994, s. 124-130.

⁴⁸⁸ a.g.m., s. 67-70.

⁴⁸⁹ izelge 35 Devlet İstatistik Enstit¼s¼'n¼n yayınladığı istatistik verilerden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. Bkz. İstatistik Gđstergeler (1923-1992), s. 124-130.

Bitkisel üretimi geliştirme çabalarına ilaveten hayvan ıslah çalışmalarıyla halkın hayvansal protein gereksiniminin karşılanması hedeflenmiştir. Islah çalışmaları kapsamında İkinci Dünya Savaşı yıllarında Bursa, Balıkesir ve Çanakkale’de gösterilen çabalar sonucunda, 1947’de bu yörede halkın elinde 130.000 baş, devlet kurumlarında 10.000 baş Türk Merinos koyunu bulunuyordu. Islah çalışmaları yerli koyun ve sığır cinslerinde de sürdürülmüştür. Süt hayvancılığının geliştirilmesi için de 1947’de Eskişehir Şeker Çiftliği’ne İsviçre’den 75 baş inek ve 5 baş Braunvieh boğası getirilerek üç cins inek yetiştirilmeye başlanmıştır. Şeker fabrikalarının hayvan yetiştiriciliğine katkısı kendi sürüleriyle olduğu kadar, pancar küspesini üreterek daha önce kullanılmayan bir yemi çevresindeki köylerde yaygınlaştırması yoluyla da olmuştur.⁴⁹⁰

Hayvan hastalıklarıyla mücadele için örgütlenme de gelişmiştir. 1940’larda İstanbul, Bursa, İzmir ve Mersin’de bölge laboratuvarları, Adana, Eskişehir ve Konya’da hayvan hastaneleri açılmıştır. Bu örgütlenme içinde üretilen aşı ve serumların çeşitleri sürekli olarak artmıştır. 1937’de 5,5 milyon doz 28 değişik aşı ve serum üretilirken, 1948’de 36 değişik aşı ve serum 15 milyon doz üretilmeye başlanmıştır. Bu aşı ve serumların bir kısmı Türk veteriner ve bakteriyologların bilimsel çalışmaları sonucunda bulunmuştur. Antraks vakseni, keçi çiçeği aşı ve serumu, şarbon aşı ve serumu, sığır vebası aşısı, keçi pastöralöz aşısı bunlar arasındadır. Şap, antraks, ruam, at frengisi, verem, bang, çiçek, şarbon, keçi ciğer ağrısı, kelebek, kıl ve kızıl kurt, nokra, uyuz ve kene mücadele edilen hastalıklardır. Özellikle merinos koyunlarında uyuz mücadelesi yoğunlaşmıştır. 1946’da yalnız merinos yöresini oluşturan dört ilde 2.400.000 baş hayvan uyuz tedavi ve koruma banyosundan geçirilmiştir.⁴⁹¹

1947-1950 döneminde ülkenin hayvan varlığının 1934/1938 ortalamalarına göre kıyaslaması Çizelge 36’da verilmiştir.

⁴⁹⁰ Tekeli ve İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, s.75-78.

⁴⁹¹ a.g.m., s. 80-81.

Çizelge 36. Hayvan Varlığı (Baş)⁴⁹²

	1934/1938	1947	1948	1949	1950
Koyun	20.796.500	24.579.900	25.840.100	22.956.600	22.950.341
Keçi	17.015.700	17.257.900	18.558.000	17.323.300	17.894.551
Sığır	9.255.500	10.748.300	11.216.100	11.119.000	11.065.680

Kaynak: Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950), Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1951, s. 13. **1950 Ziraat Sayım Neticeleri**, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956, s. 3-4.

Koyun ve keçi varlığı 1934/1938 yıllarına kıyasla 1948’de en yüksek sayıya ulaşmış, ancak 1948’den sonra azalma eğilimi göstermiştir. 1934/1938 yıllarında 9.255.500 olan sığır sayısı 1.960.600 adet artarak 1948’de 11.216.100’e ulaşmıştır. 1949-1950 yıllarında ise hafif bir azalma göstermiştir. Hayvan sayıları açısından sorun bulunmamasıyla birlikte verimin düşük olması hayvansal protein açığının sürmesine neden olmuştur.

1946-1950 yıllarında tarımsal eğitim ve araştırma alanındaki önemli bir gelişme ise, 1933’de kurulan ve güçlü bir merkezi araştırma kurumu niteliğindeki Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün 7 Temmuz 1948 tarih ve 5234 sayılı Üniversiteler Kanunu’na ek bir kanunla Ankara Üniversitesi’ne katılmasıdır.⁴⁹³

Dönem içinde gerek ıslah ve gerekse hastalıklarla mücadele çalışmalarıyla bitki çeşitleri ve hayvan ırklarının verimliliğinin artırılması amaçlanmıştır. Devlete ait araştırma kurumlarında elde edilen bilginin çiftçiye aktarılması yoluyla da tarımsal üretimin modern yöntemlerle yapılması hedeflenmiştir. Hammadde kalitesi ve üretim miktarlarının artması daha sonraki yıllarda gıda sanayinin gelişimine önemli katkı sağlamıştır.

⁴⁹² Çizelge 36 Zirai Bünye ve İstihsal ve 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri’nden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. **Zirai Bünye ve İstihsal**, s. 13. Ayrıca bkz. **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, s. 3-4.

⁴⁹³ Tekeli ve İlkin, **Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları**, s. 45.

D. İnönü Döneminde Gıda Sanayi ve Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımaları

1. Gıda Sanayi ve Gelişimi

1946-1950 yıllarında sanayinin durumuna ait veriler 23 Mart 1950 tarih ve 5622 sayılı Sayımlar Kanunu ile sonu birle biten yıllarda yani on yılda bir işyerleri sayımının zorunlu hale getirilmesi ile elde edilen verilerdir. Bu kanun hükümlerine uyularak 1951 Mayısında Türkiye’de ilk defa işyerleri sayımı yapılmıştır.⁴⁹⁴ 1932-1941 istatistiklerine göre; 1939’da 1144 olan sanayi tesislerinin sayısı 1940’da 1152’ye yükselmiş, 1941’de ise 1052’ye düşmüştür. İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından bunun “...ehemmiyeti az olan müesseselerin faaliyetten çekilmesi ve faaliyet vasıtaları ve istihsalâtı yüksek mikyasta olan müesseselerin kurulmaya başlamasıyla” ilgili olduğu belirtilmiştir.⁴⁹⁵

1942 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu kaldırıldığı ve 1941-1950 arasında sanayi sayımı yapılmadığı için bu dönemle ilgili olarak bilgi bulunmamaktadır.⁴⁹⁶

1951 yılında yapılan Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre; 1950 yılında Türkiye’de 82.331 işyeri bulunmakta, bu işyerlerinde 230.736 kişi istihdam edilmektedir. Sayımda işyerlerinin %99,87’sinin özel girişime, %0,13’ünün devlete ait olduğu belirlenmiştir. Ancak devlet girişimlerinde toplam ücretlilerin %32,95’i çalıştırılmaktadır. Yine bu kuruluşlar üretimin %36,55’ini sağlamaktadır. Devlet girişimleri sayıca az olmakla birlikte ölçek olarak büyük işletmelerden oluşmaktadır.⁴⁹⁷ Çizelge 37’de sayım sonuçlarına göre işyerlerinin, çalışanların ve üretim değerlerinin sektörel dağılımı verilmiştir.

⁴⁹⁴ Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 213-215. Teşvik-i Sanayi Kanunu 1 Haziran 1942’de yürürlükten kaldırılmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan sanayi tesislerinin sayımına, 1941 yılına kadar devam edilmiştir. Ayrıca bkz. Haluk Cillov, “*Türkiye’de Sanayi İstatistikleri*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 16, Sayı 1-4, (Ekim 1954-Temmuz 1955), s. 183.

⁴⁹⁵ **Sanayi İstatistikleri**, s. 2.

⁴⁹⁶ Serin, **a.g.e.**, s. 160.

⁴⁹⁷ Tayanç, **a.g.e.**, s. 122-124.

Çizelge 37. 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımına Göre İşyerlerinin, Ücretli Çalışanların ve İmalât Değerlerinin Sektörel Dağılımı

Sektörler	İşyeri Sayısı	Yüzde	Ücretli Çalışanlar Sayısı	Yüzde	İmalât Değerlerinin Dağılımı
Gıda Maddeleri	9.732	11.82	37.449	16.23	32.35
İçki	527	0.64	3.266	1.42	2.22
Tütün	68	0.08	27.151	11.77	11.20
Dokuma	3.571	4.34	62.797	27.22	22.70
Giyim Eşyası	31.733	38.54	20.514	8.89	5.33
Tahta Ürünleri	5.074	6.16	6.804	2.95	1.99
Mobilya	1.294	1.57	1.837	0.80	0.39
Selüloz	212	0.26	3.773	1.64	1.38
Matbaacılık	849	1.03	3.420	1.48	1.05
Deri ve Ürünleri	4.264	5.18	2.455	1.06	1.47
Kauçuk	335	0.41	4.311	1.87	1.18
Kimyasal Maddeler	1.178	1.43	9.641	4.18	6.84
Maden Kömürü, Petrol ve Ürünleri	6	-	249	0.10	0.19
Taş, toprak, cam, çini	1.517	1.84	8.380	3.63	2.05
Maden İzabesi	484	0.50	6.224	2.69	2.49
Madeni Eşya	13.534	16.44	13.206	5.72	3.47
Makineler	2.587	3.14	3.966	1.72	0.93
Elektrik Makineleri	481	0.58	334	0.14	0.10
Taşıt Araçları	2.818	3.42	13.447	5.83	2.14
Ötekiler	2.067	2.51	1.512	0.66	0.51
TOPLAM	82.331	100.00	230.736	100.00	100.00

Kaynak: Tunç Tayanç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 124.

1950 sanayi ve işyerleri sayımı sonuçlarına göre sanayinin tüketim malları üretimine dönük olma olgusu devam etmiştir. İşyerlerinin %63.15'i tüketim malları sanayilerinde faaliyet göstermiş ve ücretli çalışanların %64.48'i de bu tür işyerlerinde

çalışmıştır.⁴⁹⁸ Gıda maddeleri ve içki üretimine yönelik işyerleri tüm işyerlerinin %12.46'sını oluşturmuştur. Gıda ve içki sektörlerinde ücretli çalışanların oranı ise tüm sektörlerde çalışanların %17.65'dir.

Sanayileşme süreci açısından 1938-1950 döneminin belirgin özelliği, devlet girişimciliğinin özel girişime sürekli destek olmasıdır. Bu olgu, dönem boyunca gerek düşünsel alanda, gerekse yasal ve kurumsal gelişmelerde kendini göstermiştir. Tüm devlet desteğine karşın, özel girişim ve özel girişim eliyle sanayileşme yeterince gelişmemiştir. Her ne kadar 1920'li ve 1930'lu yıllardaki atelye tipi işletmelerin yerini o günün koşullarına göre büyük sayılabilecek işletmeler almışsa da sanayinin öngörülen düzeye ulaştığı, uluslararası alanda rekabet edebilir duruma geldiği söylenemez. Geleneksel olarak kabul edilebilecek dokuma, giyim eşyası ve gıda sanayileri ön sıralarda yer almıştır. Dönemin sonuna doğru dış yardım ve yabancı sermaye gibi konularda önemli adımlar atılmıştır. Dönemin başında yurtiçi kaynaklara dayalı kalkınma stratejisine karşılık, dönemin sonunda dış kaynaklara bağlı kalkınma stratejisinin ana çizgileri ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹⁹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hükümetin sanayileşme politikasındaki değişikliği sembolize eden önemli olay, sanayideki özel birikimin kredilerle desteklenmesi için yeni bir bankanın kurulmasıdır. Halk Partisi Hükümeti, Dünya Bankası yöneticilerinin 1949'da dile getirdikleri ve Türkiye'de sadece özel sanayi kuruluşlarının kredi gereksinimlerini karşılayacak olan yeni bir bankanın kurulması yönündeki isteklerini çok olumlu karşılamıştır. 1950 seçimlerinden birkaç ay önce çıkarılan bir kanunla sermayesine Dünya Bankası'nın da katıldığı bir özel şirket olarak kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'na devlet kâr garantisi tanımış ve ortak olmuştur. Halk Partisi, 1950 Seçim Beyannamesi'nde yeni kurulan Sınai Kalkınma Bankası'nın sermaye ve teşebbüs sahiplerinin yeni iş sahaları açmalarını teşvik etmek için attığı önemli bir adım olduğunu vurgulamıştır. Hükümetten bağımsız bir yönetimle çalışmaya başlayan banka, Marshall Planı Özel Girişim Fonu ile ABD

⁴⁹⁸ a.g.e., s. 123.

⁴⁹⁹ a.g.e., s. 124-125.

Hükümeti'nden ve Dünya Bankası'ndan sağlanan kredilerin Türkiye'deki özel sanayi işletmelerine dağıtılması işini üstlenmiştir.⁵⁰⁰

1939-1950 yıllarında sanayileşmenin genel değerlendirmesinden sonra gıda sanayinin bu dönemdeki gelişimi üzerinde durulacaktır. İkinci Dünya Savaşı tüm ekonomiyi olduğu gibi gıda sanayini de etkilemiştir.

Türkiye her ne kadar savaşa girmemişse de coğrafi ve jeopolitik konumu, tarafsızlığından ekonomik yararlar elde etmesine olanak vermemiştir. Ancak karşılaşılan güç koşullara dayanılabilmesi 1939 yılına kadar kurulan milli sanayinin sayesinde olmuştur.⁵⁰¹

Türkiye'de milli sanayinin temelini ise tarım oluşturmuştur. I. ve II. Saraçoğlu hükümetlerinde (9 Temmuz 1942-8 Mart 1943 ve 8 Mart 1943-7 Ağustos 1946) Tarım Bakanı olan Şevket Raşit Hatipoğlu, 1941 yılında *Ülkü Dergisi*'nde yayınlanan makalesinde endüstri açısından tarımın önemini şöyle vurgulamıştır: "...Yerli endüstrinin kuruluşu da esas itibariyle ziraata dayanmaktadır. O halde memleketimizde ziraat, milli endüstrinin kurulmasında servet kaynağı rolünü oynamaktadır." Hatipoğlu ayrıca tarımın endüstriye işgücü, hammadde ve yiyecek maddeleri sağladığını, endüstriden ise tüketim ve üretim araçlarını karşıladığını belirtmiştir.⁵⁰²

Savaş koşullarının tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkisi, hammadde gereksinimini tarımdan sağlayan gıda sanayine de yansımıştır. Devlet tarafından üretilen şeker dışındaki gıda sanayi ürünlerinin üretiminde azalma meydana gelmiştir. Bu dönemde küçük veya orta ölçekli işletmelerin sayısı sınırlı miktarda artmış olmakla birlikte, 1950 yılına kadar büyük ölçekli işletme kurulamamıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin üretim değerlerinde de düşüş yaşanmıştır. Hammaddesini hayvansal üretimden sağlayan süt işletmeleri ile ilgili veriler buna örnek olarak verilebilir. 1939-1950 yıllarında süt üretim değerleri Çizelge 38'de, küçük ve orta ölçekli mandıralarda

⁵⁰⁰ Tezel, **a.g.e.**, s. 333. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 24 Mart 1950'de kabul edilen 5660 sayılı "Türkiye Sınai Kalkınma Bankasının dağıtacağı kârın hazinece ikmali hakkında kanun" ile kurulmuştur. **Resmi Gazete**, 1 Nisan 1950, S. 7472.

⁵⁰¹ **50 Yılda Türk Sanayi**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 7.

⁵⁰² Şevket Raşit Hatipoğlu, "*Türkiye'de Ziraat ve Endüstri Münasebetleri*", **Ülkü**, Ankara, 1941, s. 7.

sürdürülen süt ürünleri üretiminin savaş sırasında ve sonrasındaki durumu Çizelge 39’da verilmiştir.

Çizelge 38. Çeşitli Hayvan Türlerinden Elde Edilen Süt Miktarları (ton)⁵⁰³

Yıllar	Toplam	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	İnek	Manda
1939	2.943.259	725.628	564.238	35.163	1.250.026	368.204
1940	2.869.272	713.090	578.489	36.654	1.160.502	380.537
1941	2.900.470	713.833	592.007	35.660	1.181.593	377.377
1942	2.744.312	656.261	572.698	35.962	1.126.581	352.810
1943	2.584.845	608.253	548.320	32.208	1.062.813	333.251
1944	2.856.228	647.087	593.654	32.142	1.246.635	336.710
1945	1.846.200	400.575	352.590	23.117	835.258	234.660
1946	2.953.453	690.346	628.090	28.758	1.274.073	332.186
1947	3.082.323	703.412	669.041	30.323	1.334.562	344.985
1948	3.242.607	744.325	718.881	33.308	1.386.039	360.054
1949	1.988.132	405.816	386.897	21.713	918.347	255.359
1950	3.172.735	667.710	718.006	28.033	1.381.535	377.451

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 209.

Süt üretim miktarları ile ilgili istatistik veriler 1929’dan itibaren tutulmaya başlamıştır. 1929’da 1.843.055 ton olan toplam süt üretimi⁵⁰⁴, bazı yıllarda gerileme göstermekle birlikte genellikle bir miktar artmış ve 1939’da yaklaşık üç milyon tona ulaşmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı’nın etkisi süt üretiminde de görülmüş ve 1939’a kadar artan üretim savaş yıllarında azalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı’nın etkisi altındaki sıkıntılı dönemde, üretimde belirgin bir artma görülmemiş, hatta 1945 yılında süt üretimi 1929 yılındaki düzeye kadar düşmüştür.⁵⁰⁵ 1945’deki düşüş, tarımsal üretimde önemli düzeyde azalma olması

⁵⁰³ İstatistik Göstergeler 1923-2011, s. 209.

⁵⁰⁴ Aynı yer.

⁵⁰⁵ Zühtü Yöney, “Cumhuriyetimiz İkinci 50 Yılına Girerken Türkiye Sütçülüğünün Genel Görünümü”, Türkiye 1. Sütçülük Kongresi, Ankara, 1974, s. 5.

nedeniyle hayvanların beslenmesinde önemli bir kriz yaşanması ve bu krizin süt verimine yansımından kaynaklanmıştır.⁵⁰⁶

1939 yılındaki üretim düzeyine 1946'da ulaşılabilmiştir. 1950 yılında ise süt üretimi 3.172.735 tonu bulmuştur. Hayvan türlerinden sağlanan süt miktarları da yıllar içinde farklılık göstermiştir. 1929 üretimlerine kıyasla 1950 yılında inek ve koyun sütü üretimi yaklaşık iki kat, keçi sütü üretimi 1,5 kat artmıştır. Manda sütü üretiminde ise fazla bir değişiklik meydana gelmemiştir. Çizelge 39'da görüleceği gibi üretilen sütün son derece az bir kısmı mandıralarda süt ürünlerine dönüştürülmüştür.

Çizelge 39. İşletmelerde İşlenen Süt ve Elde Edilen Süt Ürünleri Miktarları (kg)⁵⁰⁷

Yıllar	İşletme Sayısı	İşlenen Süt	Beyaz Peynir	Kaşar Peyniri	Diğer Peynirler	Krema	Tereyağı	Lor Peyniri
1943	577	49929.1	5911.7	2112.5	-	299.0	39.5	-
1949	726	35364.0	5710.5	1185.9	611.4	578.1	24.3	2241

Kaynak: Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950), Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1951, s. 13.

1943'de 577 olan mandıra sayısı 1949'da 726'ya ulaşmasına rağmen, işlenen süt miktarı 14565,1 kg azalmıştır. Buna bağlı olarak Beyaz peynir ve Kaşar peyniri üretimleri düşmüş, ancak lor peyniri ve diğer peynirlerin üretimine geçilmiştir. Benzer şekilde tereyağı üretiminde de azalma görülmektedir. Krema üretimi ise 1949'da 1943 yılı üretimine göre yaklaşık iki kat artış göstermiştir.

Mandıralara aktarılmayan sütün çok büyük bir kısmı; teknik teçhizat, bilgi ve olanaklardan yoksun olarak ahır, mutfak veya samanlığın bir köşesinde değerlendirilmekteydi. Kolay bozulabilir olması nedeniyle son derece hassas çalışmayı gerektirdiği halde süt ürünleri üretimi son derece ilkel koşullarda kadınlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu şekilde üretilen süt ve ürünlerinde temizlik, gıda güvenliği, kalite ve standardizasyon sağlanması da mümkün olamıyordu. Üretim koşullarının ilkelliği, birçok hileyi de beraberinde getirmiş, üretici ve tüketici arasında

⁵⁰⁶ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 292.

⁵⁰⁷ **Zirai Bünye ve İstihsal**, s. 13.

aşırı kazanç sağlayan araçların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ulaşım olanaklarının yetersiz olduğu üretim bölgelerinde çiğ süt çok düşük fiyatlarla bile alıcı bulamazken, büyük şehirlerde süt fiyatı yükselmeye devam etmiştir.⁵⁰⁸ 1940'da Ankara'da 19 kuruş olan sütün kg fiyatı 1950 yılına kadar yükselerek 66 kuruşa ulaşmıştır. İstanbul'da ise süt fiyatı aynı yıllarda 15 kuruştan 65 kuruşa çıkmıştır.⁵⁰⁹ Özellikle savaş sırasında karşılaşılan bir başka sorun ise peynirlerin eski tenekelere kurulmak zorunda kalması ve bu nedenle gaz kokmasıdır.⁵¹⁰

1939-1949 yılları arasında endüstriyel düzeyde üretim yapan bir süt işletmesi kurulamamıştır. Ancak 1950'de Hüseyin Başarır tarafından İstanbul Beşiktaş'ta ilk şişeli pastörize süt fabrikasının kurulması mümkün olmuştur.⁵¹¹

Hayvansal üretime dayalı bir diğer sektör olan et sanayi ise 1939-1950 yıllarında gelişme gösterememiştir. Kasaplık hayvanların kesimi belediye mezbahaları ve özel mezbahalarda yapılmaya devam etmiş, et ve et ürünlerine yönelik modern sanayi tesisleri kurulamamıştır.

Hayvancılık sektörünün sanayi yönüyle ele alınması ilk kez 1936 yılında düzenlenen Sanayi Kongresi'nde karara bağlanmış, et sanayini kurmak amacı ile 1949'da Amerikalı uzmanlar davet edilmiş ve raporlar hazırlanmıştır.⁵¹² Bu dönemdeki et üretimi Çizelge 40'da verilmiştir.

Bu et rakamları, mezbahası bulunan ve belediye teşkilatı olan yerlerdeki kesim miktarlarını vermektedir. Kesilmiş et ihracı yapılmadığından bu sayıların mezbahalı yerleşim yerlerindeki yani kentsel alanlardaki et tüketimini verdiği söylenebilir. 1939'da Türkiye'de 444 mezbaha bulunuyordu ve bunlardan 119'u modern mezbaha haline getirilmişti, yani veterinerleri vardı. 1939 yılında belediyesi ve mezbahası bulunan 444 yerleşimde, dört yaşından büyük nüfus başına yılda 21 kilo 533 gram et tüketildiği hesap edilmiş, toplam nüfus başına et tüketimi ise 17 kilo 829 gram bulunmuştur.⁵¹³

⁵⁰⁸ Zühtü Yöney, **Süt Teknolojisi (Genel Sütçülük)**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965, s. 20-21.

⁵⁰⁹ **İstatistik Göstergeler 1923-1992**, s. 302-304.

⁵¹⁰ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 292.

⁵¹¹ **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 65.

⁵¹² Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 45.

⁵¹³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 286.

Çizelge 40. 1939-1950 Yıllarında Et Üretimi (ton)⁵¹⁴

Yıllar	Toplam	Koyun	Keçi	Sığır	Manda	Deve	Domuz
1939	68.470	31.509	12.545	21.492	2.665	153	106
1940	77.541	34.983	11.392	26.218	4.612	232	104
1941	84.697	34.798	11.635	32.242	5.773	151	98
1942	76.377	31.052	14.008	25.839	5.252	136	90
1943	68.561	29.116	13.049	22.779	3.455	115	47
1944	66.304	28.878	11.430	22.018	3.782	148	48
1945	73.935	32.056	13.112	24.935	3.587	181	64
1946	79.322	37.596	12.835	24.914	3.801	99	77
1947	77.601	35.111	11.601	27.523	3.151	126	89
1948	75.273	33.290	11.225	28.124	2.364	178	92
1949	80.042	34.295	11.343	31.900	2.232	166	106
1950	88.759	41.047	11.410	33.305	2.718	160	119

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 211.

Genel olarak savaş dönemlerinde gelirlerdeki azalma dolayısıyla toplam et tüketiminin de düşeceği düşünülebilir. Ülkede gelir kaybı olmasına rağmen 1939'da yaklaşık 66.000 ton olan et kesiminin 1941'de 85.000 tona çıkararak %25 artmış olması asker sayısının hızla artması ile bağlantılı bulunabilir. Bir köylü yılda 5-6 kilo et tüketirken, askere alınca çok daha fazla et tüketecektir. Nitekim ordu talimatnamelerine göre bir erin günlük menüsünde 250 gram et bulunmalıdır. Bu durumda bir erin yıllık et istihkakı 90 kg'dır. Ancak et tüketimindeki artış, asker sayısındaki artışa paralel gerçekleşmemiştir. Bu artışın beklenenden düşük olması, asker dışındaki nüfusun tüketiminin düşmesi ve günlük istihkak olan 250 gramlık etin verilememiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.⁵¹⁵

1939-1950 yıllarında en fazla koyun eti tüketildiği görülmektedir. Bunu sığır ve keçi etleri izlemektedir. Manda eti tüketimi ise sınırlı miktarlarda kalmıştır. Savaşın bitmesinden sonra sığır eti üretimi artmış ve koyun eti üretimine yaklaşmıştır. Bu

⁵¹⁴ Çizelge 40, İstatistik Göstergeler 1923-2011, s. 211'deki 9.22 numara ile yer alan çizelgeden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

⁵¹⁵ a.g.e., s. 287-288.

artışta izlenen tarım politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi inek sütü üretiminin teşvik edilmesi, sığır etinden yararlanmayı da arttırmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra devletin gıda sanayinde başlattığı üretim faaliyetleri bu dönemde de sürdürülmüştür. Gıda sanayinin özellikle şeker, çay, hububat ürünleri ve alkollü içkiler alanlarında devlet tarafından üretim yapılmıştır.

1939-1950 yıllarında hububat ekim alanları içinde en büyük pay buğdaya aittir. Bunun nedeni Türkiye'de buğdayın, gerek ekmek gerek katık olarak insan beslenmesinin temelini oluşturmasıdır. Buğday ekmek olarak tüketildiği gibi bulgur, tarhana, makarna, börek, nişasta olarak da kullanılmış ve üretimin büyük bölümü Orta Anadolu'da yoğunlaşmıştır.⁵¹⁶

Savaş yıllarında hububat üretimindeki azalma hububat ürünlerinin, özellikle ekmeğin üretimi ve tüketimini de etkilemiştir. Hububat ürünlerinde tüketimin azaltılarak üretim ve tüketim dengesinin kurulmasında tayinlama ve dağıtım kanallarının denetim altına alınması yoluna gidilmiştir. Ekmek ve un tüketiminin azaltılması için Koordinasyon Kurulu tarafından ekmek yapımında kullanılan unun randımanının⁵¹⁷ belirlenmesi konusunda kararlar alınmaya başlayınca TMO yalnız stoklamayla yetinmemiş ve üretim alanına da girmiştir. TMO, şehirlerdeki halkın ve askerinin belirlenmiş randımandaki un ve pirinç gereksinimi yanı sıra askerinin makarna ve bulgur gereksinimini karşılamak için 1942 yılından itibaren üretime başlamıştır. Ofis, bu amaçla özel sektörün elindeki kuruluşlardan sözleşmeye dayalı olarak yararlanmıştır. 1944 yılında ülkenin değişik yerlerinde 30 değirmen, 13 çeltik fabrikası, 16 makarna fabrikası ve 1 bulgur fabrikası TMO'nun emrinde sözleşmeyle üretim yapmıştır.⁵¹⁸

TMO üretimin yanı sıra ekmek satışı görevini de üstlenmiştir. Francala gibi ekmek çeşitlerinin üretimine son verilmesinden sonra üç büyük ilde başlayan tek tip ekmek üretimi, TMO'nun 1944 yılında yirmi vilayetin tüm kazalarında ve üç vilayetin

⁵¹⁶ a.g.e., s. 258.

⁵¹⁷ Un randımanı, bir kg buğdaydan elde edilen un miktarıdır.

⁵¹⁸ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 267.

bazı kazalarında tanzim satışı yapmaya başlamasıyla bu yörelerde de uygulanmaya başlamıştır. Bu uygulamalara 1946'dan sonra aşama aşama son verilmiştir.⁵¹⁹

Çizelge 41'de kıyaslanabilmesi amacıyla 1927 yılından başlayarak un ve unlu mamuller sanayindeki tesis sayıları ve kapasitelerindeki gelişmeler verilmiştir.

Çizelge 41. Tesis Sayıları ve Kapasiteleri

Yıllar	Karataş değirmen bin ton/yıl hammadde	Un fabrikası ton/yıl hammadde	Makarna fabrikası ton/gün mamul madde	Bisküvi fabrikası ton/gün mamul madde	Çeltik fabrikası ton/yıl mamul madde	Nişasta fabrikası
1927						
Adedi	8000	40	3	2	4	-
Kapasite	2160	542,6	5,0	2,0	14,0	-
1935						
Adedi	11000	60	10	5	15	1
Kapasite	2970	813	10	3	32	-
1945						
Adedi	15000	75	10	15	18	2
Kapasite	4050	1017	25	5	63	-
1955						
Adedi	15000	120	11	40	20	3
Kapasite	4050	1627,0	50,0	20,0	70,0	-

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 73-74.

Çizelgede 1927-1955 yılları arasında unlu mamulleri üreten tesislerde ve kapasitelerinde artış meydana geldiği görülmektedir. 1927'de 8.000 adet olan karataş değirmenleri 1945'de 15.000'e, un fabrikaları ise 40 adetten 75 adede yükselmiştir. Tekeli ve İlkin tarafından 1944'de TMO tarafından işletilmesi sağlanan makarna fabrikası sayısı 16 olarak verilmesine rağmen, çizelgede 1945'deki fabrika sayısı ondur. İki istatistik veri arasındaki fark, altı fabrikanın üretime son vermesiyle ilgili

⁵¹⁹ a.g.e., s. 268.

olabileceği gibi verilerin alındığı kaynaklarla da ilgili olabilir. Çizelgeye göre, 1935 ve 1945 yıllarında üretim yapan on makarna fabrikası bulunmakta, ancak fabrikaların kapasitelerinde artış görülmektedir. 1935’de 10 ton/gün olan kapasite 1945’de 25 ton/güne ulaşmıştır.

Makarna sektörü, 1950’li yıllara kadar küçük işletmelerde ve düşük kapasiteyle üretim yapmıştır.⁵²⁰

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra şeker üretimi devlet tarafından başlatılmış ve sürdürülmüştür. Şeker üretim faaliyetleri 1950 yılına kadar zaman zaman yenilenen dört şeker fabrikası ile yürütülmüştür.⁵²¹ 1930’da 13.073 ton olan şeker üretimi 1950’de 137.430 tona ulaşmıştır. Bu dört fabrikanın 1935’de birleştirilmesiyle oluşturulan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin ispiroto üretimi ise 1940’da 2,6, 1950’de 5,1 milyon litreye yükselmiştir.⁵²² Çizelge 42’de 1939-1950 yılları arasında şeker sanayinin üretim durumu verilmiştir.

Savaş yılları boyunca 1942 yılı dışında yılda 90.000 tona yakın ya da onu aşan bir üretim sağlanmıştır. İngilizlerin iç yazışmalarından, 1942 yılında şeker üretiminin düşük olmasının Türkiye’yi şeker ithalatı arayışına ittiği görülmektedir. Türkiye önce 10.000 ton küp şeker ve 5.000 ton toz şeker arayışına girmiştir. Daha sonra 1942 yılı Ekiminde bu talebi 20.000 tona yükseltmiştir. 1942 yılında pancar ve şeker üretiminin düşük olması, köylünün pancar üretimini yüksek düzeyde emek yoğun olması nedeniyle tercih etmemesinden kaynaklanmıştır. Bir hektar pancar üretimi için, tarlanın hazırlanmasından pancarın teslimine kadar 240 işçi yevmiyesine gereksinim olduğu hesaplanmıştır. Ödenen fiyatlar bu emek karşısında düşük kalınca da çiftçiye her 100 kg pancar için 1 kg şeker prim olarak verilmeye başlanmıştır. Şeker fiyatları da artmış olduğu için bu önlem etkili olmuş ve şeker üretimi sıçrama yapmıştır.⁵²³

⁵²⁰ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 170.

⁵²¹ **a.g.e.**, s. 200. Bu dört şeker fabrikası Uşak, Alpullu, Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları’dır. Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikası 1926’da, Eskişehir Şeker Fabrikası 1933’de ve Turhal Şeker Fabrikası 1934’de üretime başlamıştır. Bkz. Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, çev. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Sanayi Yayınları, Ankara, 1966, s. 130.

⁵²² **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 27. Türkiye Şeker Sanayi’nde ispiroto üretimi önemli bir yer tutmaktaydı. Şekerin yan ürünlerinden olan melas %50 civarın şeker içeren ve kirli kahverenkli bir sıvıdır. Şeker fabrikalarından ayrı tesislerde melas fermente edilerek ispiroto üretilmiştir. Bkz. Geerdes, **a.g.e.**, s. 144.

⁵²³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, s. 280-282.

Çizelge 42. Türkiye Şeker Sanayinin İnkişafını Gösteren Bazı Rakamlar

Yıllar	Pancar eken çiftçi (adet)	Mahsul taşıyan saha (dönüm)	İşlenen pancar (ton)	Elde edilen şeker (ton)	Dönüme pancar verimi (kg)	Nüfus başına düşen şeker (kg)
1939	72.088	350.977	628.161	94.508	1.789	5,749
1940	88.914	394.037	550.422	88.669	1.396	5,572
1941	87.008	412.777	556.190	87.023	1.362	6,015
1942	71.781	294.806	376.386	57.309	1.276	3,402
1943	91.271	459.763	604.832	96.418	1.316	2,326
1944	99.962	390.968	561.931	89.802	1.438	4,021
1945	98.316	521.039	552.413	89.803	1.060	4,548
1946	85.695	400.613	614.869	96.587	1.535	4,570
1947	93.939	410.897	589.423	96.635	1.434	7,690
1948	101.428	478.036	707.999	118.102	1.481	6,489
1949	102.338	512.086	817.679	134.850	1.597	6,095
1950	97.400	509.527	855.066	137.430	1.678	6,124

Kaynak: Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, çev. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Sanayi Yayınları, Ankara, 1966, s. 139.

Tarımsal üretim tekniklerindeki gelişmeye bağlı olarak dönümden alınan pancar miktarı artmıştır. 1926 yılında dönümden ortalama 872 kg pancar alınırken 1950’de 1.678 kg’a yükselmiştir. Avrupa’da örneğin Hollanda’da dönüm başına 3.810 kg, Fransa’da 3280 kg ve Batı Almanya’da 2.520 kg verim alınmasına karşılık⁵²⁴ Türkiye’de 1926 yılı verimine kıyasla 1950’deki değerler azımsanamaz.

Şeker üretiminin şeker pancarının yanı sıra şeker kamışından yapılabilmesi amacıyla başlatılan girişimler bu dönemde devam etmiştir. 1939’da Adana’da şeker kamışı yetiştirmek üzere yeni denemeler yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Hollanda’dan uzmanlar getirilmiş, ayrıca Türkiye’den heyetler gönderilerek, Hindistan, Cava ve Mısır’da incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Adana’da 5000 ton kapasitede bir fabrika kurulmasına karar verilmiştir. Ancak şeker

⁵²⁴ Geerdes, a.g.e., s. 139.

kamışının fabrikaya ait arazide yetiştirilebilmesi için gerekli arazinin satın alınması ve fabrikanın kurulması için gerekli olan 120 milyon liranın sağlanması mümkün görülmemiştir. 1949'da Ankara'da toplanan bir heyete kamış yetiştirmek ve fabrika kurmak üzere bir rapor hazırlanmıştır. Şeker kamışı yetiştirmedeki güçlük ve iktisadi faktörler dikkate alınarak çiftçilerin de bu işe ortak yapılmasına çalışılmış, bundan da bir sonuç alınamayınca 1952 yılında fabrika kurmaktan vaz geçilmiş, alınan yerler satılmış ve tesisler bozulmuştur.⁵²⁵

Şeker fabrikalarında ispiroto üretiminin yanı sıra devlet tarafından 1932 yılından itibaren İnhisarlar Genel Müdürlüğü'nce yapılan alkollü içki üretim faaliyeti, 1941 yılından sonra Tekel Genel Müdürlüğü adı altında gerçekleştirilmiştir.⁵²⁶ Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devlet, her çeşit alkollü içkilerin üretimiyle ilgilenmiştir. Daha önce şahısların elinde bulunan içki sanayini satın alarak büyük yatırımlar yapmış ve rakı, votka, kanyak, likör ve cin gibi damıtık alkollü içkiler Tekel İdaresi tarafından üretilerek devlete gelir sağlanmıştır. Devletin alkollü içki üretimi yapmasında elde edilecek gelirin etkisi olmakla birlikte, tarım ürünlerinin değerlendirilmesi de düşünülmüştür. Bu konuda halka önderlik ederek bilgili uzmanlar yetiştirilmesi ve modern teknolojinin gereklerine uygun örnek fabrika ve tesisler kurulması da hedeflenmiştir. Bu amaçla Ankara'da Orman Çiftliği'nde Atatürk tarafından 1933-34 yıllarında kurulan bira fabrikası önce Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na, daha sonra da 1939 yılında İnhisarlar Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. 1885'de İsviçreli Bomonti kardeşler tarafından kurulan ilk bira fabrikası⁵²⁷ 1940 yılında İnhisarlar Umum Müdürlüğü tarafından satın alınmıştır. Aynı yıl yine Bomonti-Nektar Şirketi tarafından İzmir Halkapınar'da kurulan fabrika, Tekel İdaresi'nce satın alınarak yeniden bazı tesisler eklenmiştir. Bu fabrikada 1941 yılından itibaren rakı üretilmeye başlanmıştır.⁵²⁸ Özel sektöre ait bira fabrikalarının satın alınması ve Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının devralınmasıyla bira üretimi

⁵²⁵ S. T. Tekeli, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, s. 9-10.

⁵²⁶ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 282.

⁵²⁷ Bomonti Bira Fabrikası İstanbul'da Bomonti Sanayi Bölgesi'nde kurulmuştur. Fabrika 1892'de üretime geçmiştir. Bkz. Erol Tümertekin, **İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 45.

⁵²⁸ Feridun Topaloğlu, **a.g.m.**, s. 7-10.

tamamen Tekel Genel Müdürlüğü'ne geçmiştir.⁵²⁹ Çizelge 43'de 1939-1950 yıllarındaki bira tüketim miktarları verilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı nedeniyle düşen bira tüketimi ancak 1939'dan sonra artmaya başlamıştır. Örneğin 1920 yılında 11.082.110 litre olan tüketim düzeyine ancak 1943'de ulaşılabilmektedir. Bira tüketiminin azalmasında dağıtım ve satış örgütünün yetersizliği de sebep olmuştur. Bu nedenle bira tüketimi daha ziyade İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde yapılmıştır.⁵³⁰ Buna karşılık 1950 yılındaki tüketim 1939 tüketiminin yaklaşık 3,6 katı kadardır. Tüketim değerleri 1950 yılından sonra da artmaya devam etmiştir.

Çizelge 43. 1939-1950 Yıllarındaki Bira Tüketimi

Yıllar	Bira tüketimi (litre)
1939	4.825.424
1940	8.346.993
1941	9.956.993
1942	7.776.511
1943	12.056.957
1944	14.610.755
1945	10.464.111
1946	16.503.111
1947	18.086.942
1948	18.601.319
1949	18.257.985
1950	17.559.787

Kaynak: Turgut Yazıcıoğlu, **Türk Malt ve Bira Sanayi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965, s. 8.

Bira sanayinin gelişmesi hayvancılığın gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bira sanayinin çeşitli artıkları üstün nitelikli hayvan yemi özelliği taşımaktadır. Bira

⁵²⁹ Turgut Yazıcıoğlu, **Türk Malt ve Bira Sanayi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965, s. 8.

⁵³⁰ a.g.e., s. 9-12.

fabrikaları ucuz ve değerli hayvan yemi sağlaması nedeniyle kuruldukları bölgelerde hayvancılığın gelişmesine geniş ölçüde destek olmuştur. İstanbul ve Ankara bira fabrikaları civarında kesif hayvancılık yapılmıştır.⁵³¹

Devlet tarafından üretimi yapılan diğer alkollü içki ise şaraptır. Devlet sermayesiyle kurulmuş olan şarap işletmeleri şarap üretimine büyük ölçüde katılmıştır. Tekel İdaresi'ne bağlı Tekirdağ, İzmir, Ankara, Ürgüp, Elazığ ve Kilis şaraphanelerinin yanı sıra Atatürk Orman Çiftliği'nin Ankara Şaraphanesi'nin üretimindeki payı önem taşımıştır. Bu şarap işletmelerinin üretimdeki payı genel üretimin ortalama %40 kadarını oluşturmuştur. Bu işletmelerin birçoğu kuruluş özellikleri, büyüklükleri ve teknik şartları ile üretime uygundu. Bunun yanı sıra özel şaraphane adedi 200 kadardı. Devlet sermayesiyle kurulmuş olanlarla bazı özel işletmeler hariç diğer işletmelerin çoğu şarap tekniğine uygun olmaktan çok uzaktı. Üretime uygun işletme kurulması için yeterli sermaye bulunmuyordu. Bağıcılıkla uğraşan üretici örgütlenmediğinden şarap üretmemekteydi. Şarap üreticileri bağıcılıkla uğraşmayan kişilerdi. Bunların çoğunun sermayeleri ve bilgileri yetersizdi. Ziraat Fakültesi öğretim üyeleri Arif V. Akman ve Turgut Yazıcıoğlu tarafından bu soruna çözüm olarak bölge bölge şarapçıların örgütlenmesi, kooperatifler ve şirketler kurmaları ve bu kurumların bilgili kişilerce yönetilmesi önerilmiştir.⁵³²

Ülkenin başlıca şarap üretim merkezleri; Trakya'da Tekirdağ ve Mürefte, Boğazlar bölgesinde Çanakkale ve Bozcaada, Ege'de İzmir ve Manisa, Orta Anadolu'da Ankara, Niğde, Nevşehir, Ürgüp ve Tokat, Güney Doğu'da Gaziantep ve Kilis, Doğu'da ise Elazığ olmuştur. Türkiye bağ sahası itibariyle büyük bağcı ülkeler arasında yer almasına rağmen şarap üretimi düşüktü. Şarap üretiminin azlığında geleneklerin etkisi olmuştur. Cumhuriyet öncesinde şarap hristiyan ve yahudiler tarafından üretilmiştir. Türkler için şarap yapmak ve satmak mümkün değildi. Bu nedenle Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar şarapçılık tamamen müslüman olmayan azınlıkların elinde bulunuyordu, fakat Cumhuriyet devrinde bu eski düşünce ortadan kalkmıştır. Şarap üretimi diğer herhangi bir üretim gibi normal ve itibarlı bir kazanç aracı olarak kabul edilmiştir. Ancak şarap üretimine ait teknik bilginin yetersizliği de üretim artışını engellemiştir. Ayrıca üzümün kurutma ve pekmeze işleme yoluyla ya

⁵³¹ a.g.e., s. 12.

⁵³² Akman ve Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 28-30.

da taze olarak tüketilmesi şarap üretimini kısıtlamıştır. Yılda yaklaşık 1,5 milyon ton kadar olan üzüm üretiminin %37 kadarı kurutulmakta, yine %37 kadarından pekmez, pestil, sucuk vb. yapılmakta ve %23'ü taze olarak tüketilmekteydi. Üretimin ancak %3 kadarı şaraba işlenmekteydi.⁵³³ Türkiye şarap üretim değerleri Çizelge 44'de verilmiştir.

1939'dan 1950'ye kadar şarap üretimi önemli düzeyde artmıştır. On iki yıllık dönemde 1942 ve 1945 yıllarında şarap üretimi diğer yıllara kıyasla en üst düzeye ulaşmıştır. Bu iki üretim yılının dışındaki yıllarda ise, üretim miktarları birbirine yakın değerler taşımıştır.

Çizelge 44. Türkiye Şarap Üretimi

Yıllar	Şarap üretimi (hektolitreye)
1939	98.912
1940	75.230
1941	106.590
1942	198.700
1943	130.520
1944	108.107
1945	265.225
1946	176.425
1947	140.284
1948	115.513
1949	168.350
1950	137.250

Kaynak: Arif V. Akman ve Turgut Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi İkinci Kitap Şarap Kimyası ve Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1960, s. 21.

Şarap üretiminin düşüklüğünde tüketimin ve ihracatın yetersizliği etkili olmuştur. Osmanlı Devleti zamanında 1904 yılında 340 milyon litre şarap üretilmiştir. Avrupa'da bağların filoksera hastalığından zarar görmesi nedeniyle üretimin büyük

⁵³³ a.g.e., s. 28-29.

bölümü Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında örneğin 1913'de dahi 41 milyon litre şarap üretilmiştir.⁵³⁴ Üretimin diğer yıllara göre daha yüksek olduğu 1949 yılında bile bu üretim değerlerine ulaşamamıştır.

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte devlet tarafından üretimi teşvik edilen diğer bir bitkisel ürün ise çaydır. İthal edilen ürünlerden olan çayın üretimi için yapılan çalışmalar 1939-1950 yıllarında da sürdürülmüş ve ilk çay üretim tesisi bu dönemde kurularak üretime geçilmiştir.

Sovyetler Birliği'nden Gürcistan kökenli 1939 yılında 30 ton, 1940 yılında 20 ton çay tohumu ithal edilerek hızlı bir şekilde çaylık tesisi yapılmıştır.⁵³⁵ 27 Mart 1940'da 3788 sayılı kanun çıkarılmış ve bu kanunla çay tarımı ve üretimi desteklenmiştir. Çay Kanunu ile çaylıkların Ziraat Vekâleti'nin belirleyeceği teknik esaslara göre kurulması ve bakılması mecbur tutulmuştur. Ziraat Vekâleti'nin çiftçiye vereceği teknik ve mali destekler ile T.C. Ziraat Bankası'ndan kredi alınmasının esasları da tanımlanmıştır. T.C. Ziraat Bankası kredileri beş yıl geri ödemesiz olarak alınabilecektir. Üretilen çay yapraklarının çiftçiden satın alınması, çay fabrikalarının kurulması, kuru çay işlenmesi ve pazarlanması ise Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'nun görevleri olarak tanımlanmıştır.⁵³⁶ Ancak çay üretimi ile ilgili görevler 20 Mayıs 1942 tarih ve 4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı adlı kanun ile Tekel'e devredilmiş ve üretilen çaylar Tekel İdaresi'ne verilmiştir.⁵³⁷ Üretilmeye başlanan yaş çay yaprakları Zihni Derin tarafından kurulan atölyelerde işlenerek kuru çay elde edilmiş ve üretim giderek artmıştır. 1947 yılında 60 ton/gün kapasiteli ilk çay fabrikası Rize Fener Mahallesi'nde işletmeye açılmıştır.⁵³⁸ Çay tarımı ile ilgili faaliyetler önceleri Tarım Bakanlığı tarafından yürütülmüşken, 1950 yılından sonra yaş çay satın alma, kuru çay üretimi ve pazarlaması Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na verilmiştir.⁵³⁹ Bu dönemde, Cumhuriyet'in kuruluşundan önce ve sonra önemli ithal ürünlerinden olan çayın üretimine geçilmesiyle ülke gereksinimini karşılamak üzere önemli bir adım atılmıştır.

⁵³⁴ a.g.e., s. 28.

⁵³⁵ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, a.g.e., s. 267. Çaylık tesisi, çay bitkisinin üretildiği tarım arazileridir.

⁵³⁶ **Resmi Gazete**, 2 Nisan 1940, S. 4474.

⁵³⁷ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, a.g.e., s. 267.

⁵³⁸ Aynı yer. 1924 yılında 407 Sayılı Kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla çay üretimi başlatılmış ve sorumluluğuna Ziraat Umum Müfettişi Zihni Derin getirilmiştir. Bkz. a.g.e., s. 266.

⁵³⁹ a.g.e., s. 182.

Devlet, gıda maddeleri üretimine doğrudan katılmasının yanı sıra kooperatifçiliğin geliştirilmesi yoluyla çiftçinin örgütlenmesini ve kurulan kooperatifler tarafından çeşitli gıda maddelerinin üretilmesini de desteklemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Tarım Satış Kooperatiflerinin üreticinin korunmasına ve gıda sanayinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Bunlara örnek olarak Çukobirlik ve Tariş verilebilir.

Çukobirlik, 3186 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri hakkındaki kanun ile değişik 2834 sayılı kanuna göre 1940 yılında Adana, Tarsus ve Ceyhan Tarım Satış Kooperatifleri'nin birleşmesi ile kurulmuştur. Kooperatif sayısı 1950'de altıya yükselmiştir. Çukobirliğin üreticiden satın aldığı kütlü pamuk ve soya fasulyesinden pamuk yağı ve soya yağı üretilmiştir.⁵⁴⁰

Diğer önemli tarım satış kooperatifi Tariş'tir. Tariş 1914 yılında Aydın İncir Müstahsilleri İttihadı adı ile kurulmuştur. 1944'e kadar incir ve üzüm üreticilerine yönelik çalışırken, 1944'de birliğin faaliyetleri içerisine pamuk ve zeytinyağı alınmıştır. 1949 yılında Tariş'e ayrı tüzel kişiliğe sahip İncir-Üzüm-Pamuk-Zeytinyağı Birliği de dahil edilmiştir.⁵⁴¹

Türkiye'nin başlıca ihraç ürünlerinden olan zeytinyağının 1939-1950 yılları arasındaki üretim miktarları Çizelge 45'de verilmiştir.⁵⁴²

1939'dan 1946'ya kadar zeytin ağacı sayılarında önemli bir değişim meydana gelmemiş, ancak zeytin ve zeytinyağı üretimi düşüş göstermiştir. 1950'ye kadar üretim bir miktar artmakla birlikte 1939'daki üretim değerlerine ulaşamamıştır.

Türkiye'de genellikle zeytin sıırıkla silkeleme yoluyla toplandığı için zeytin ağaçları bir yıl yüksek verimliyse ertesi yıl verim düşmektedir. Ancak ağaç başına üretimlerde yıllara göre büyük farklılık olduğu görülmektedir. Örneğin 1941 yılında ağaç başına yaklaşık 13 kg olan üretim 1945 yılında dört kg'a kadar düşmüştür.

⁵⁴⁰ Gürler, Kızıllarlan ve Kızıllarlan, **a.g.e.**, s. 141-142. Pamuk tohumu, etrafındaki tüy veya liflerle beraber 'kütlü' adını alır. Bkz. http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=777&ikid=1&syf=*PAMUK*

⁵⁴¹ Tariş, 1933 yılında Aydın Zirai Satış Kooperatifi İttihadı adını almıştır. Aydın Zirai Satış Kooperatifi İttihadı, 1937 yılında Manisa yöresinde faaliyet gösteren Üzüm Kurumu ile birleşerek İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği adını almıştır. **a.g.e.**, s. 145.

⁵⁴² Çizelge zeytincilik istatistiklerinden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. **Zeytincilik İstatistiği 1944-1949**, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1950, s. 5-6. 1950 yılı verileri ise **Zirai İstatistik Özetleri 1936-1956**, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1957, s. 8, Tablo 10'dan alınmıştır.

Verimdeki bu azalma, sadece toplama nedeniyle olan iki yıllık bir dalgalanmadan değil iklimin elverişli geçmemesinden de kaynaklanmıştır. Bununla birlikte hububatı etkileyen iklim koşulları ile zeytini etkileyen koşulları farklıdır. Örneğin hububat için kötü bir üretim yılı olan 1941’de ağaç başına zeytin verimi en yüksek değeri almış, ancak tüm ürünlerde verimin düştüğü 1945 yılında zeytin üretimi de düşmüştür. 1942 yılı sonrasında dört yıl süreyle ağaç başına zeytin miktarındaki düşüşün 1942 yılında yaşanan soğukla ilişkili olduğu söylenebilir.⁵⁴³

Çizelge 45. Zeytin ve Zeytinyağı Üretim Değerleri

Yıllar	Zeytin ağacı sayısı (1000 adet)	Zeytin miktarı (ton)	Zeytinyağı (ton)
1939	29.661	325.715	61.385
1940	28.503	291.266	55.038
1941	29.428	382.846	71.917
1942	30.123	269.782	50.237
1943	29.308	127.033	54.631
1944	29.549	154.245	23.476
1945	27.895	121.273	21.577
1946	26.578	175.645	27.973
1947	27.211	278.818	52.542
1948	27.655	211.053	35.507
1949	28.451	241.202	43.216
1950	29.712	265.412	51.706

Kaynak: Zeytincilik İstatistiği 1944-1949, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1950, s. 5-6. Zirai İstatistik Özetleri 1936-1956, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1957, s. 8.

Toplanan zeytinin %11’den biraz fazlası yemeklik zeytin olarak işlenirken geri kalan kısmı zeytinyağı çıkarmaya ayrılmıştır. Zeytinyağı çıkarılan işletmeler genellikle küçük tesislerdi. Bu işletmelerin sayılarının 295 olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca zeytinciliğin yaygın olduğu yörelerde köylüler mengenerle yağ

⁵⁴³ Tekeli ve İlkin, İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si, s. 295-296.

üretmekteydi. Sayıları 868'i bulduğu tahmin edilen mengenerle zeytinyağının %25'i elde ediliyordu. Bu yöntemle elde edilen asitliği yüksek zeytinyağlarının rafine edilmesini sağlayan altı fabrika bulunuyordu.⁵⁴⁴

Zeytin üretimindeki azalmaya bağlı olarak 1945 yılında zeytinyağı üretimi de düşmüştür. İthalatın olmadığı ihracatın ise çok düştüğü bu yıllarda, TMO gibi düzenleyici merkezi bir kurumun bulunmayışı üretim tüketim dengesinin sağlanmasında sorunlara yol açmıştır. Zeytinyağı üretiminin düşmesi üzerine açığı kapatmak için fındık yağı üretilmeye başlanmıştır. Savaş yıllarında fındık ihracatının azalmasıyla fındık fiyatları 29 kuruştan 13 kuruşa düşünce, fındık yağı üretimi kârlı olmaya başlamış, buna bağlı olarak üretim artmıştır.⁵⁴⁵

Karadeniz Bölgesi'nde fındık üretiminin yanı sıra balıkçılık yapılmasına bağlı olarak balık yağı üretimi de önem taşımaktaydı.

Savaş yıllarında Trabzon'da çalışır halde bir balık yağı fabrikası bulunuyordu. Bu fabrikanın üretim kapasitesi ruhsatına göre 480 tondu, ancak fabrika 1940 yılında 640 ton, 1941 yılında 182 ton üretim yapmıştır.⁵⁴⁶

Bu dönemde (1939-1950) kısa sürede bozulma özelliği gösteren taze meyve ve sebzelerin muhafazasında konservecilik önemini korumaya devam etmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında, konserve sanayinde yatırım yapılamayan bir döneme girilmiştir.⁵⁴⁷ Sektörde atölyeler ve orta büyüklükteki işletmeler, 1948 yılında kurulmaya başlamıştır. Ancak bu fabrikalar, gerek kapasitelerinin azlığı ve gerekse üretim yetersizliği ve ürün kalitelerinin düşüklüğü nedeniyle konserve tanıtılıp alışkanlık haline getirilmesinde başarısız olmuşlardır.⁵⁴⁸ 1948 yılından sonra konserve sanayinde meydana gelen ilerlemede Marshall yardımı ile sağlanan kredilerin az da olsa etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu etki diğer endüstri dallarındaki kadar önemli olmamıştır.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ a.g.e., s. 296-297.

⁵⁴⁵ a.g.e., s. 297.

⁵⁴⁶ Aynı yer.

⁵⁴⁷ Mustafa Uluöz, "Türkiye Meyve Konserveciliği ve Problemleri", **Meyveciliğimizin Geliştirilmesi ve Ürünlerinin Değerlendirilmesi ile İlgili Problemler ve Bu Maksatla Yapılması Gerekli Araştırmalar**, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1969, s. 209.

⁵⁴⁸ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, a.g.e., s. 101.

⁵⁴⁹ Uluöz, a.g.m., s. 209.

1939-1950 döneminde gıda sanayinin önemli bir gelişme gösterdiği söylenemez. Atatürk döneminde devlet tarafından kurularak üretime geçen fabrikalar (şeker, alkollü içkiler ve süt ürünleri) üretimlerini sürdürmüş, ancak özel sektöre ait tesislerde üretim özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan önemli düzeyde etkilenmiştir. Savaş yıllarında özel sektöre ait az sayıda işletme kurulabilmiştir. Ordunun ve kentlerin iâşe gereksiniminin sağlanabilmesi için özel sektöre ait un ve unlu mamuller üretimi yapan bazı fabrikalara devlet tarafından el konmuştur. İkinci Dünya Savaşı yılları devletçiliğin duraklama yılları olarak kabul edilmesine rağmen devlet, tarım ve gıda sanayinde üretim faaliyetlerine devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve ekonomide liberal politikaların uygulanmaya başlamasıyla birlikte özel sektörün gıda sanayinde üretim yapmasının teşvik edildiğini görmekteyiz. Aynı zamanda savaş yıllarında gıda sanayinin birçok dalında azalan ya da pek fazla değişmeden sürdürülen üretim savaştan sonra artmaya başlamıştır.

2. Yasal Düzenlemeler

Dr. Refik Saydam'ın 27 Ocak 1939'da T.B.M.M.'ye sunduğu ilk hükümet programında tarıma yönelik olarak yapılması planlanan düzenlemeler beş grup altında toplanabilir:

1. Çiftçi ve köylülerin vergi yükünü ve hayat pahalılığını hafifleterek köylerin kalkınmasını sağlamak,
2. Çocukların zekâ ve yeteneklerine uygun bir eğitim vererek pratik ve teknik faaliyet alanlarında görülen eleman gereksinimini karşılamak,
3. Su işlerine yönelik olarak bir plana göre yapılan çalışmaları sürdürmek,
4. Ürünlerin dış pazarlarda değerini arttırmak için standartlaştırmak,
5. Çiftçinin emek ve vaktini kıymetlendirerek, üretim güç ve yeteneğini arttırmak, kazancını ve yaşama seviyesini yükseltmek.

Programda tarıma yönelik hedefler açıklanmış olmakla birlikte sanayi ile ilgili olarak yapılacak düzenlemelere yer verilmemiştir.

T.B.M.M.'ye 10 Nisan 1939 tarihinde sunulan İkinci Saydam Hükümeti programında ise tarım ve sanayiye yönelik çalışmalar üzerinde durulmamıştır.

25 Ocak 1939 ve 9 Temmuz 1942 arasında görev yapan Birinci ve İkinci Saydam Hükümetleri dönemlerinde birinci programda belirtilen yasal hedeflere yönelik çalışmaların yanı sıra İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı sorunların çözülmesine yönelik de bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Birinci Saydam hükümetinin kurulmasından hemen sonra 26 Ocak 1939'da 3573 sayılı "zeytinciliğin ıslahı ve yabancılarının aşılattırılması hakkındaki kanun"⁵⁵⁰ kabul edilerek tarıma yönelik ilk yasal düzenleme yapılmıştır. Kanunla 20 hektara kadar yabancı zeytinlikleri aşılantalara zeytinliklerin tapusunun verilmesi mümkün olmuştur. Bu uygulamada topraksız çiftçilere öncelik verilmiştir. Ayrıca kanunda yabancı zeytinlikleri aşılama taahhüdünde bulunanlara Ziraat Bankası'ndan ağaç başına bir lira kredi verileceği de belirtilmiştir. Ancak kanunun çıkması zeytin ağacı sayısının artışı açısından yeterli olmamış,⁵⁵¹ İkinci Dünya Savaşı nedeniyle tarımla uğraşan genç nüfusun önemli bir bölümünün askere alınması diğer tarımsal üretim alanları gibi zeytinciliği de etkilemiştir.

Başvekâlet, İkinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra 1 Eylül 1939'da yayınladığı bir tebliğle, ülkede her nevi gıda maddelerinin halkın ve ordunun gereksinimini bir seneden fazla karşılayacak kadar bol ve iyi olduğunu, gıda maddelerinin hemen hemen tümünün ihracının yasaklandığını ve fiyatların yükselmesi için bir neden olmadığını, karaborsacılık yapmak isteyenlerin devlet tarafından izleneceğini ve cezalandırılacağını belirtiyordu. Bunun için mevcut yasalar yetmezse yeni yasalar çıkarılacağı, her nerede olursa olsun karaborsacıların ticarethanelerine, fabrikalarına ve evlerine el koymakta hükümetin tereddüt etmeyeceği belirtiliyordu.⁵⁵²

Bu bildirin yayımlandığı dönemde İktisat Vekâleti'nde başlatılan çalışmaların bir uzantısı olarak 18 Ocak 1940'da Milli Korunma Kanunu çıkarılmıştır.⁵⁵³

Milli Korunma Kanunu'nun iktisadi faaliyetlere müdahale biçimini açıklayan üçüncü faslında çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler, tarıma, sanayi ve madencilğe ilişkin önlemler, iç ve dış ticaretin düzenlenmesine ilişkin yetkilere yer verilmiştir. Tarıma ilişkin önlemler kanunun 37 ile 42. maddeleri arasında

⁵⁵⁰ **Resmi Gazete**, 7 Şubat 1939, S. 4126.

⁵⁵¹ 1939-1950 yılları arasındaki zeytin ağacı sayıları sayfa 163'deki Çizelge 45'de verilmiştir.

⁵⁵² Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye**, s. 93-94.

⁵⁵³ **a.g.e.**, s. 94-96.

belirtilmiştir.⁵⁵⁴ Bu maddelerde ordunun ve kentlerin beslenme gereksiniminin karşılanması açısından hükümetin tarımsal üretime, tarım alet ve makineleriyle tarımsal ürünlerin pazarlanmasına yönelik olarak yapabileceği müdahalelere yer verilmiştir.

37. maddeye göre hükümet, tarımda çalışabilir her vatandaşı, kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartıyla ikametgâhına en çok 15 km mesafe içinde bulunan ve gerek devlete gerek şahıslara ait olan tarım işletmelerinde uygun ücretle ve şartlarda çalıştırabilecektir. Bunun yanı sıra bu yörelerde sahibine kati olarak gerekli olmayan ziraat vasıtalarını kirası karşılığında kullanabilecektir. Kanunun 38. maddesine göre hükümet, gerekli gördüğünde, mıntıklalarda yapılacak ekimin nev'i ve çeşitlerini tayin ve tespit edebileceği gibi, herhangi bir mahsulün ekimini de yasaklayabilecektir. 39. maddeye göre hükümet, üzerinde ekim dikim yapılmayan 500 hektardan fazla araziye bir bedel karşılığı işleyebilecektir. 40. maddede hükümetin sekiz hektar ve üstü ziraata elverişli arazisi bulunan her kişiyi, bu arazinin yarısı kadar hububat ekmeye ya da ektirmeye mecbur tutabileceği belirtilmiştir. 41. maddede ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz kanun uygulamaları dışında bırakılmıştır. 42. maddede ise hükümet, her türlü tarım aletini, makine vasıta ve malzemelerini, zirai ilaçları ve tohumları gereğine göre satabilecektir. Bunun yanı sıra ücreti karşılığında ya da ödünç olarak veya kira karşılığında gereksinimi olanlara verebilecektir. Ayrıca hükümet, büyük ve küçükbaş hayvanların alımını, satımını ve kesimini düzenlemeye ve bunlara 14. madde hükümleri çerçevesinde el koymaya yetkili kılınmıştır.⁵⁵⁵

Sanayi ve madencilik yöneltik olarak ise hükümet, halkın ve milli müdafanın gereksinimlerini karşılamak için kanunun 7. maddesine göre sanayi ve maden kurumlarını denetleyebilecek ve 8. madde ile verilen yetkiye dayanarak bu kurumlardan üretim programları isteyebilecek ya da uygulamaları için üretim programları verebilecektir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ a.g.e., s. 98-102.

⁵⁵⁵ a.g.e., s. 98-100.

⁵⁵⁶ Resmi Gazete, s. 13213.

Milli Korunma Kanunu'nda tarım, sanayi ve madencilikte üretimin düzenlenmesi ile ilgili maddelerin yanı sıra iç ve dış ticarete yönelik düzenlemelere de yer verilmiştir.

İç ve dış ticaretin düzenlenmesine yönelik hükümlerden ilki hükümetin sanayi ve maden kurumlarının üretimlerini normal maliyetlerine belli bir kâr yüzdesi ekleyerek satın alabileceği ile ilgilidir. 13. maddeye göre hükümet, halkın ve milli müdafaanın gereksinimlerini karşılamak için gerekli olan maddeleri ve yardımcı maddeleri stoklayabilecektir. 14. maddede yine aynı amaçla hükümet, gerekli olan maddelere ve yardımcı maddelere değeri fiyatıyla el koyarak, gereksinimi olan kuruluşlara kârsız olarak dağıtabilecektir. 21. maddeye göre ise hükümet halkın ve milli müdafaanın gereksinimi olan maddelerin tüketim miktarını tayin edebilecek ve kısıtlayabilecektir. İç ve dış ticarete yönelik diğer maddelerle (20, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 31) hükümet ticareti düzenleyecek yetkilerle donatılmıştır.⁵⁵⁷

Üretimi artırmak için başvurulmuş bir başka yol, atıl ya da çalışan özel kesim fabrikalarına Milli Korunma Kanunu'nun 17. maddesine dayanarak el koymak olmuştur. Ama bu tür fabrikaların sayısı sınırlı olduğu için bu konuda verilen kararların sayısı da azdır. Örneğin 114 numaralı karar ile Yeni Hayat Un Fabrikası'na el konulmuştur.⁵⁵⁸

Bazı hallerde yeni satış fiyatlarının uygulanması için herkes elindeki malları en büyük mülki amire beyana tabi tutulmuş, yeni fiyattan satıştan doğan farkların Ziraat Bankası'na yatırılması istenmiştir. Bunlara örnek olarak 299 ve 300 numaralı kararlar ile çay ve kahve konusundaki uygulama verilebilir. Hükümetin çay ve kahve alanına müdahalesi, 18 Mayıs 1942'de 4223 sayılı kanunla çay ve kahvenin tekel altına alınmasına kadar uzanmıştır. Koordinasyon Heyeti'nin piyasaya müdahalesinin daha yumuşak biçimi, bir önceki dönemde olduğu gibi, belli bir kamu tüzel kişisine döner sermaye vererek, bu tüzel kişinin stok oluşturmalarını ve düzenleme satışlarını sağlamak olmuştur. Bu tür müdahalelerde el koyma işlemi yoktur. Bunlara örnek olarak 137

⁵⁵⁷ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 100-101.

⁵⁵⁸ **a.g.e.**, s. 121. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, K/114, 24 Ocak 1942, S. 5091.

numaralı karar ile un stokları yapması için İstanbul Belediyesi'ne bir milyon liraya kadar kredi verilmesi gösterilebilir.⁵⁵⁹

Diğer bir müdahale biçimi ise, ithalat ve ihracat konusunda belli bir kuruluşun doğrudan görevlendirilmesi şeklinde olmuştur. Ticaret Ofisi'nin kurulmuş olması görevlendirme yapılacak kurumun belirlenmesini kolaylaştırmıştır. Buna örnek olarak, 121 numaralı karar ile bağcılık konusunda kritik öneme sahip göztaşı ve potas ithali için İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin yetkilendirilmesi, 155 numaralı karar ile Ticaret Ofisi'nin tiftik alımı ve ihracıyla görevlendirilmesi, 359 numaralı karar ile üreticiden fındık satın alınması için Ticaret Vekâleti'ne iki milyon liralık mütedavil sermaye verilmesi sayılabilir.⁵⁶⁰

Bazı alanlarda müdahale ise sadece satış fiyatlarının saptanmasıyla sınırlı kalmıştır. Gıdalardan şeker buna örnek olarak verilebilir. 2 Nisan 1941'den itibaren 130 numaralı karar ile şekerin kilosuna 10 kuruş, 263 ve 264 numaralı kararlar ile 20 Ocak 1942'den itibaren kilo başına küp şeker 62, kristal şeker 45 kuruş zam yapılmıştır. Böylece arz ve talep eşitlenerek, hükümetin milli savunma harcamalarında kullanacağı bir kaynak yaratılmıştır.⁵⁶¹

Satış fiyatı belirlenen diğer bir ürün grubu ise hububatlardır. 25 Temmuz 1942 tarihli resmi gazetede yayınlanan 369 numaralı karar ile Toprak Mahsulleri Ofisi'nin hububat satış fiyatları belirlenmiştir. Kararnameye göre buğdayın kg satış fiyatı 26 kuruş, arpa, akdarı ve çavdarın 21 kuruş, mısır ve yulafın 22 kuruş olarak belirlenmiştir.⁵⁶² Böylece serbest piyasadaki aşırı fiyat artışlarının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Üzerinde durulan en önemli konu ise, temel gıda maddelerinin karşılanması olmuştur. Temel gıda maddeleri içinde en önemli yeri ekmeğin hammaddesi olan hububat tutmuştur. Ekmek temel olarak buğdaydan üretilmekle birlikte, yetersiz kalması halinde belli oranlarda diğer hububat türleriyle karıştırılmıştır. Böylece hükümet, hem temel gıda gereksinimlerini karşılamaya, hem de bu temel gıdalarda

⁵⁵⁹ a.g.e., s. 123-124. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, K/299, 17 Mart 1942, S. 5059. **Resmi Gazete**, K/300, 19 Mart 1942, S. 5061.

⁵⁶⁰ a.g.e., s. 124.

⁵⁶¹ a.g.e., s. 124- 125.

⁵⁶² **Resmi Gazete**, 2/18385, 25 Temmuz 1942, S. 5167.

fiyat artışlarını engellemeye çalışmıştır. Bu iki amacı gerçekleştirmek için çok yönlü bir denetlemeye gidilmiştir. Öncelikle ekmek yapılacak unun randımanı ve ekmek içinde hangi oranlarda bulunacağına karar verilmiştir. Daha sonra da unlu mamullerin ve ekmeklerin kişi başına tüketimleri sınırlandırılmıştır.⁵⁶³ Ekmek fiyatının ucuzlatılması ve buğday tüketiminin azaltılması için ekmek yapımında çavdar kullanılması ile ilgili çalışmalar 1941 yılının başında başlatılmıştır. 18 Şubat 1941’de çıkarılan 115 sayılı kararla, 84-86 randımanlı unla yapılacak ve içine %15 çavdar karıştırılabilecek tek tip ekmek çıkarılması kararlaştırılmıştır. Değirmenlerin daha az randımanlı un üretmeleri yasaklanmıştır. Francala ve bazı unlu mamullerin yapımında kullanılacak daha düşük randımanlı unlar ancak TMO tarafından üretilbilecektir. Daha sonra 6 Haziran 1941’de 160 sayılı karar ile una katılabilecek çavdar miktarı %20’ye yükseltilmiş ve bu %20’nin en fazla %30 kadarının arpa olabileceği belirtilmiştir. 291 sayılı karar ile olanaklı olan yerlerde una %25’e kadar mısır karıştırılmasına izin verilmiştir. 179 numaralı karar ile un randımanı 89-91’e daha sonra da 216 numaralı kararla %94-96’ya yükseltilmiştir. Böylece ekmekteki kepek miktarının artışına bağlı olarak ekmeğin esmerliği de artmıştır.⁵⁶⁴

24 Kasım 1941’de kabul edilen 223 numaralı karar ile undan yapılacak mamullerin alanı sınırlanarak ekmek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküvi ve simit dışındaki mamullerin üretimi yasaklanmıştır. Lokantalarda yapılan hamur işleri bu yasaktan istisna edilmiş, ancak daha sonra 247 sayılı karar ile lokantalara uygulanan istisna kaldırılmış, simit de yasak kapsamına alınmıştır. 255 numaralı karar ile bu yasak bakliyat, patates ve pirinçten yapılacak pasta, çörek vb. lerine de yaygınlaştırılmıştır.⁵⁶⁵

Ekmek, halkın ve ordunun beslenmesinde önemli bir yer tuttuğundan ve hububat üretimini gerçekleştirecek genç köylü nüfusun büyük bir bölümü askere alındığından devlet açlık yaşanmasını önlemek amacıyla ekmek üretimine müdahale etmiştir. Müdahale yöntemlerinden biri ekmek üretiminde kullanılan buğday ununun randımanının artırılmasıdır. Yüksek randımanlı unlarda kepek miktarı fazladır. Böylece birim miktarda buğdaydan elde edilen un miktarı yükseltilmekte ve tarımsal

⁵⁶³ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, s. 125.

⁵⁶⁴ Aynı yer.

⁵⁶⁵ **a.g.e.**, s. 125-126.

üretim miktarı azalan buğdaydan daha fazla yararlanılması mümkün olmaktadır. Düşük randımanlı üretilen ve savaş koşullarında lüks üretim olarak kabul edilebilecek unlu mamullere kısıtlama ya da tamamen yasaklama getirilerek ekmek gereksiniminin karşılanmasına öncelik verilmiştir. Buğday ununun diğer hububat unları, bakliyatlar vb. ile karıştırılarak ekmek yapılmasına yönelik yasal düzenlemeler de yine aynı amacı taşımaktadır. Savaş yıllarında ekmeklik unun kalitesine yönelik düzenlemelerin yanı sıra halkın gereksiniminin uygun fiyatla ve düzenli olarak karşılanabilmesi için de çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Ekmeği bir ölçüde de olsa ucuzlatabilmek için 24 Aralık 1941'de Buğday Koruma Vergisi kaldırılmıştır. Daha sonra 13 Ocak 1942'de verilen 247 numaralı karar ile ekmek tüketimi sınırlandırılmış, ekmek dağıtımında karne usulü benimsenmiştir. Karnelerin içerdiği fişler 24 saat geçerli olacak ve gününde kullanılmayan fişler geçerliliğini kaybedecektir. Yedi yaşına kadar olan çocuklara 187,5 g, yedi yaşından büyüklere 375 g, ağır işçilere 750 g ekmek verilecektir. Buna bağlı olarak yapılacak ekmeğin büyüklüğü 750 g olarak kabul edilmiştir. Bu sınırlama 313 sayılı karar ile yeniden tanımlanmış ve 375 g yerine 125 g glüten ekmeği verilebileceği belirtilmiştir.⁵⁶⁶

Ekme karnesi uygulaması, 14 Ocak 1942'de İstanbul'da, 17 Ocak 1942'de Ankara'da ve 22 Ocak 1942'de İzmir'de başlamıştır.⁵⁶⁷

Savaş yıllarında Milli Korunma Kanunu'na dayanılarak ekmek dışındaki işlenmiş gıdaların üretimleri ve fiyatları da düzenlenmiştir.

Örneğin yemeklik yağ piyasasında fiyatların yükselmesi üzerine 304 numaralı karar ile bu alana da müdahale edilmiştir. 13 Nisan 1942'de alınan bu kararla Ticaret Vekâleti, nebati yağ, margarin ve emsali yemeklik yağlarla bunların üretimi için gerekli olan her türlü hammaddelere el koymak, satış şekillerini saptamak ve bunları üreten tesislere üretim programı vermek yetkileriyle donatılmıştır. Beslenmede önem taşıyan et konusunda alınan kararlar ise sınırlı kalmıştır. Bu dönemde sadece 240 sayılı

⁵⁶⁶ a.g.e., s. 126.

⁵⁶⁷ a.g.e., s. 127.

karar ile on yaşına kadar çift ve koşumluk sığır ve mandalarla, sekiz yaşına kadar dişi sığır ve mandaların kasaplık olarak alım ve satımlarıyla kesilmeleri yasaklanmıştır.⁵⁶⁸

Milli Korunma Kanunu hükümlerine dayanılarak tarımsal üretimin arttırılması için de kararnameler çıkarılmıştır. 1941 yılında resmi gazetede yayınlanan 2/15587 ve 2/17036 sayılı kararnameler ile Tarım Bakanlığı kadroları arttırılmıştır.⁵⁶⁹ Bunun yanı sıra Tarım Bakanlığı'na maddi kaynak aktarılmıştır. 275 numaralı karar ile çiftçiye ucuz fiyatla ziraat alet ve vasıtası sağlanması için Ziraat Vekâleti emrinde bulunan döner sermayenin 1,5 milyona yükseltilmesi, 281 numaralı karar ile çiftçiye tohumluk dağıtımı için Ziraat Vekâleti emrine 2,6 milyon lira verilmesi, 363 ile Ziraat Kombinaları döner sermayesinin 3.376.300 liraya çıkarılması örnek olarak verilebilir.⁵⁷⁰

Tarım Bakanlığı kadrolarının arttırılmasıyla çiftçiye tarımsal üretimin modern yöntemlerle yapmasını öğretmek hedeflenirken, tohumluk kalitesinin arttırılmasıyla da her üretimin hem de tarımsal ürün niteliğinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Gıda sanayinde nitelikli üretim yapılabilmesi kullanılan hammadde ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle nitelikli tohumluklardan nitelikli tarımsal ürünlerin elde edilmesi gıda sanayinin ürün kalitesini geliştirmesi açısından önem taşımaktadır.

Refik Saydam'ın ani ölümünden sonra 9 Temmuz 1942'de kurulan I. Saraçoğlu Hükümeti, Dr. Saydam Hükümeti'nin uyguladığı politikalarından farklı olarak hükümet programında belirtildiği gibi piyasaya daha çok güvenen bir politika izlemeye başlamıştır. Hükümet kurulmasından çok kısa bir süre sonra 15 Temmuz 1942'de 366 sayılı kararı almıştır. Bu karar ile hububatın tümüne el koymak yerine belli bir oranın hükümetçe satın alınması yaklaşımını getirmiştir. Ayrıca II. Saydam Hükümeti döneminde kurulmaya başlanan, ancak kuruluşları tamamlanamayan örgütler de üç ay geçmeden ortadan kaldırılmıştır. Bu örgütler yerine ise yeni örgütler geliştirilmiştir. Sadece Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi korunmuştur.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ a.g.e., s. 131. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete** K/304, 8 Nisan 1942, S. 5087. **Resmi Gazete**, K/240, 8 Ocak 1942, S. 5001.

⁵⁶⁹ Nurettin Madran, "*Tarım ile İlgili Mevzuat*", **Türkiye Ziraat Mühendisliği 1. Teknik Kongresi**, Ankara, 1965, s. 12.

⁵⁷⁰ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye**, s. 131-132. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, K/275 ve K/281, 9 Mart 1942, S. 5052. **Resmi Gazete**, K/363, 28 Ağustos 1942, S. 5196.

⁵⁷¹ a.g.e., s. 132. Subaşı Teşkilatı, Fiyat Murakabe Komisyonları ve İaşe Müsteşarlığı'nın vilayetler teşkilatı, İaşe Merkez Teşkilatı ve Dağıtma Ofisi kaldırılmıştır. Fiyat Murakabe Komisyonları ve Fiyat

366 sayılı karar ile Saraçoğlu hükümeti 50 tona kadar buğday üreten ya da yaklaşık 600 dönüme kadar toprak eken üreticinin hasadının %25'ine düşük fiyatlarla el koymuştur. Kalan bölümün ise tüccar tarafından satılmasına izin verilmiştir. Ancak %25 kararının iâşe sorununa çözüm getirdiği söylenemez.⁵⁷² Bu uygulama beraberinde enflasyonu, istifçiliği ve karaborsayı getirmiştir.⁵⁷³

Karaborsacılığa engel olmak ve askeri gereksinimlerin karşılanmasını sağlamak üzere Saraçoğlu Hükümeti de üretim alanında özel kesim fabrikalarından gerekli gördüklerine el koymayı sürdürmüştür.

410 numaralı karar ile Milli Korunma Kanunu'nun değiştirilmiş 18. maddesine dayanarak Eskişehir'de bulunan Hamdi Gamgam un ve irmik fabrikasına el konulmuş ve bu fabrikayı Toprak Mahsulleri Ofisi'nin idaresi altında işletmeye Ticaret Vekâleti yetkili kılınmıştır.⁵⁷⁴

Ancak izlenen bu politikalar hayat pahalılığına çözüm olmamış, 366 sayılı karara göre yapılan uygulamalardan beklenen sonuç alınamamıştır.

1942-1943 mahsul yılında dengeler ancak İngilizlerin gönderdiği buğdayla sağlanabilmiştir. 366 sayılı kararın hem çiftçiler arasında yarattığı adaletsizlik hem de hükümete yeterli stok oluşturma olanağı vermemesi nedeniyle değiştirilmesi gerekmiştir. Bu nedenle 13 Mayıs 1943'de 452 sayılı karar alınmıştır.⁵⁷⁵ Bu karara göre çiftçi ürettiği hububatın (buğday, arpa, yulaf, çavdar, mahlut, mısır, çeltik ve akdarı) altı tona kadar olan kısmından (altı ton dahil) %20'sini, altı tondan on beş tona kadar olan kısmından (on beş ton dahil) %30'unu, on beş tondan yukarı olan kısmından %50'sini, fasulye, börülce, nohut, mercimek ve bakla mahsulünün %25'ini devlet hissesi olarak 452 sayılı kararın üçüncü maddesinde belirtilen bedellerle Toprak Mahsulleri Ofisi'ne veya onun adına harekete salâhiyetli olanlara teslim etmekle yükümlü tutulmuştur.⁵⁷⁶ 366 sayılı karara göre %50 oranının işleyişi yaklaşık olarak 1000 dönümden daha büyük çiftliklerden başlayacakken 452 sayılı karar ile bu sınır

Murakabe Heyetleri'nin yerine Belediye Daimi Encümenleri geçirilmiştir. İâşe Müsteşarlığı'nın tüm görevleri belediyelere devredilmiştir. Bkz. a.g.e., s. 133.

⁵⁷² Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 207.

⁵⁷³ Sefer Şener, *“İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”*, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2004, Sayı: 7, s. 86.

⁵⁷⁴ **Resmi Gazete**, 5 Aralık 1942, S. 5275.

⁵⁷⁵ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 137.

⁵⁷⁶ **Resmi Gazete**, 15 Mayıs 1943, S. 5405.

yaklaşık olarak 150 dönüme indirilmiştir. Bu karar büyük çiftçinin piyasaya sunacağı ürün miktarını önemli ölçüde azaltmıştır.⁵⁷⁷

Alınan bu karara rağmen yeterli stok sağlanamamıştır.⁵⁷⁸ 1943 yılı başlarında hem üretimin azalması hem de ürünün Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilmemesi nedeniyle kentlerin ve ordunun iâşe sorunu daha da ağırlaşmıştır. Haziran 1943'den itibaren Saraçoğlu hükümeti, Toprak Mahsulleri Vergisi adı altında yeni bir üretim vergisini yasalaştırarak uygulamaya koymuştur.⁵⁷⁹ Toprak Mahsulleri Vergisi ürün olarak toplanan ve bütün toprak mahsullerine uygulanan bir vergidir. Savaş döneminde diğer vergilerin alınmasında olduğu gibi Toprak Mahsulleri Vergisi'nin alınmasındaki gerekçe de savunma tedbirlerinin yol açtığı yükün dengeli paylaşılması fikridir. Bu verginin ürün olarak toplanması ve oranının aşağı yukarı aşarla aynı olması, aşar vergisinin geri getirildiği yorumlarına yol açmıştır. Nitekim dönemin milletvekillerinden 170'e yakını Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun oylamasına katılmamış, katılanların bir kısmı ise vergiyi aşara benzetmiştir.⁵⁸⁰ Önceleri hububat ve baklagillerde %8, diğer ürünlerde %12 olarak saptanmıştır. Ancak hükümet bu %12'lik oranı gerektiği takdirde %8'e indirmeye yetkili kılınmıştır. Toprak Mahsulleri Vergisi'nin afyon, narenciye, pancar, tütün ve kendir ürünlerinden para olarak, hububat, bakliyat, zeytin, incir, fındık, üzüm vb. den ise ürün olarak alınması kararlaştırılmıştır. Bu vergide ürünün olgunlaşma zamanı, vergi matrahının belirlenme zamanı olarak saptanmıştır. Ayrıca bu vergiyle yeni bir kural olarak elde edilen ürün miktarının üretici tarafından beyanı öngörülmüş, ancak bu bildirim devletçe denetleneceği belirtilmiştir. Kanuna göre, ürün hasat edilmeden önce üreticinin elde edebileceği ürün miktarını tahmini olarak tespit eden devlet, ürün elde edildikten sonra ortaya çıkabilecek büyük çaplı cari açıkların hesabını üreticiden sorabilmek amacıyla bildirim zorunluluğunu getirmiştir. Tıpkı Varlık Vergisi'nde olduğu gibi bu vergi yükümlülüklerine de itiraz hakkı tanınmamıştır.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 137.

⁵⁷⁸ **a.g.e.**, s. 138.

⁵⁷⁹ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 207.

⁵⁸⁰ Şener, **a.g.m.**, s. 88-89.

⁵⁸¹ **a.g.m.**, s. 89. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, 7 Haziran 1943, S. 5423.

Saraçoğlu Hükümeti'nin aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi'nden oluşmuştur.⁵⁸²

Kanunun resmi gazetede yayınlanmasını takiben Başbakan Saraçoğlu, CHP'nin 8 Haziran 1943'de yapılan Altıncı Kurultayı'nda sorunlara karşı alınan önlemleri şöyle özetlemiştir:⁵⁸³

“...Son buhrandan sonra topyekûn pahalılıkla mücadele etmektense bu pahalılığın en çok yere serdiği vatandaşlara yardım etmeyi daha mümkün ve daha faydalı bulduk. Elimize geçen yüzde 25'lerle evvela ordumuza, ondan sonra tespit ettiğimiz 1.600.000 vatandaşımıza maliyet fiyatına hububat ve ekmek sağlamak kararı aldık. Bunu takiben fukarası pek çok olan üç büyük şehrimizle Zonguldak'a orta fiyatla hububat vermek kararına vardık. Bu kararlarımız bir saat gibi işledi. Ve böylece üç buçuk milyon Türk açlık tehlikesinden kurtuldu. Bundan başka memurlarımıza meccanen elbiselik kumaş dağıttık, ayrıca 1.600.000 nüfusa ucuz şeker verdik ve yine bunlara pek az miktarda un, fasulye vs. vermeye çalıştık. Bizi bu çalışmalarımızda muvaffak eden iki amilden biri elimize 600 bin tona yakın hububat geçiren yüzde 25'ler, diğeri de İngilizlerin bu sene içinde gönderdiği 80 bin tona yakın buğdaydır.”

Ancak Saraçoğlu hükümeti Toprak Mahsulleri Vergisi'nden de umduğu sonuçları alamayınca, kanunda birçok eksik ve boşluk olduğunu gerekçe göstererek Mart 1944'de yeni bir Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun tasarısını T.B.M.M.'ye sevk etmiştir. Nisan 1944'de kabul edilen bu yeni kanunla vergi oranı tüm ürünlerde %10 olarak belirlenmiştir.⁵⁸⁴ Yeni kanun ile vergilerin toplanabilmesi için öncelikle vilayet ve kazalarda tahmin komisyonları oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komisyonların teklifi üzerine mahallin en büyük mülki amiri tarafından Vukuf (bilirkişi) heyetleri atanmıştır. Bu heyetler biri memur, ikisi ziraat erbabı olmak üzere üç kişiden oluşmuştur. Vukuf Heyetleri tahmin komisyonlarınca kendilerine bildirilen üretim yerlerine giderek her birliğin fiilen elde edebileceği mahsul miktarını tahmin etmiş ve bunu bir rapor olarak Tahmin Komisyonu'na sunmuştur. Tahmin Komisyonları, verginin miktarını belirlerken, mükellefler tarafından yapılan beyanları, Maliyece yapılmış tetkik ve kontrolleri, mahsul beyannamelerini ve Vukuf Heyeti'nce yapılan tahmin raporlarını dikkate alarak en doğru vergi miktarını belirlemeyi amaçlamıştır. Yapılan diğer bir değişiklik ise 4429 sayılı kanunda vergisi aynı olarak alınacak ürün

⁵⁸² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 85.

⁵⁸³ Tekeli ve İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, s. 136-137.

⁵⁸⁴ Şener, *a.g.m.*, s. 89-90. Ayrıca bkz. *Resmi Gazete*, 28 Nisan 1944, S. 5693.

grubuna giren kuru üzüm, kuru incir, fındık ve antepfıstığının 4553 sayılı yeni kanunda vergisinin nakden alınmasına karar verilmesi olmuştur. Diğer ürünlerin vergilendirilmesi aynen önceki kanunda olduğu şekilde devam ettirilmiştir. Kanuna göre, antepfıstığı, fındık, kuru incir ve kuru üzüm mahsullerinin vergisi, bu mahsuller yurt dışına çıkarılırken gümrüklerde ihraç olunan miktar üzerinden tahakkuk ettirilerek, %11 olarak alınacaktır.⁵⁸⁵

Tarım sektörü Türkiye’de GSYH’nin yaklaşık olarak yarısını üretmeye devam ettiği halde, bu sektörün ödediği doğrudan vergilerin hükümetin ve il özel idarelerinin bütçe gelirleri içindeki payı, 1924’de %29’dan 1929’da %12’ye düşmüştür.⁵⁸⁶ Toprak Mahsulleri Vergisi hâsılatı 1943-1946 yılları arasında ise, hükümetin ve il özel idare bütçelerinin toplamının % 5 ile % 7’sini oluşturmuştur. Ancak toplanması beklenen %10’luk gayri safi tarımsal üretimin çok altında bir orana ulaşılabilmiştir.⁵⁸⁷ Toprak Mahsulleri Vergisi ile 1943, 1944 ve 1945 yıllarında toplam 319 milyon lira vergi gelirinin toplanması öngörülürken, 1943 ile 1946 yılları arasında tahmin edilen rakamın ancak %73’üne karşılık gelen 233.500.000 TL toplanabilmiştir. Hükümet tespit ettiği vergiyi toplayamadığı gibi savaş yıllarında uygulamaya koyduğu köylüye yönelik politikaları nedeniyle de kırsal kesimi karşısına almıştır. Bu karşıtlık çok partili siyasi yaşama geçildikten sonra da etkisini sürdürmüştür.⁵⁸⁸ Uygulamada yeterli sonucu vermeyen bu vergi olağanüstü dönemin sonlarına doğru, 23 Ocak 1946 tarihinde 4840 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.⁵⁸⁹

Tarımsal üretimin vergilendirilmesi yoluyla iâşe sorununun çözülmesi çabalarının yanı sıra yine aynı amaçla tarımsal üretimin arttırılmasına yönelik önemli bir uygulama yapılmış ve 19 Haziran 1944’de 4604 sayılı Türkiye Zirai Donatım Kurumu’nun (TZDK) kuruluş kanunu Meclis’ten geçmiştir. Kanunun gerekçesinde genel olarak Türkiye tarımının donanım gereksinmesi belirtildikten sonra, o güne kadar tarımsal üretim araçlarının özel kesim tarafından karşılanmasının başarısızlık getirdiğine değinilmiştir. Ayrıca hükümetin yurtdışından gelen göçmenlerin iskânı ve topraksız köylülere toprak dağıtılması konusundaki Cumhuriyet politikasının

⁵⁸⁵ Özer, **a.g.m.**, s. 228-229.

⁵⁸⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 441.

⁵⁸⁷ **a.g.e.**, s. 396-397.

⁵⁸⁸ Özer, **a.g.m.**, s. 230.

⁵⁸⁹ Şener, **a.g.m.**, s. 90.

uygulanmasında tarımsal üretim araçları sağlamak durumunda kaldığına dikkat çekilmiştir. Devletin Zirai Donatım Kurumu'ndan bir başka beklentisi; köylünün tarımsal üretime uygun olmayan ziraat alet ve makineleri ile karışık gübre ve ilaç, bozuk tohumluk satışına karşı korunmasıdır. Kurum sermayesinin 50 milyon TL olması öngörülmüştür ve bu sermaye, Vekiller Heyeti kararıyla iki misline kadar arttırılabilecektir.⁵⁹⁰

Türkiye Zirai Donatım Kurumu, 3460 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri yasası uyarınca Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak ve merkezi Ankara'da olmak üzere kurulmuştur. Kuruma yurt içi ve yurt dışı şubeler kurma, mümessillikler bulundurma yetkisi verilmiştir. Bunun yanı sıra ziraatte kullanılan her çeşit vasıta ve malzemeyi tedarik, imal ederek peşin veya taksitle satma, bu maksatları elde etmek için lüzum görülecek her türlü zirai, sınai ve ticari müessesesyle iş ve sermaye ortaklığı yapma ve araç ve gereçlerin çiftçilere uzun süre kullanılması için tamirhaneler açma yetkileriyle de donatılmıştır.⁵⁹¹

Gıda sanayinde ancak nitelikli hammadde kullanılarak nitelikli ürün elde edilebilmektedir. Gıda sanayinin gereksinim duyduğu nitelikli hammadde ise, tarımsal üretimde nitelikli tohumluk kullanılması ve modern üretim yöntemlerinin uygulanmasıyla sağlanabilir. Cumhuriyetin kurulmasıyla Atatürk'ün önderliğinde başlatılan tarımsal üretimde niteliği ve verimliliği arttırmaya yönelik çabalar gıda sanayinin gelişimi açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle TZDK'ya verilen görevler tarımsal üretimin ve tarıma dayalı üretim yapan gıda sanayinin gelişmesine mümkün kılmıştır. TZDK, modern tarım alet ve makinalarının çiftçiye uygun fiyatlarla ulaştırılmasının yanı sıra çiftçinin gereksinim duyduğu gübre, tarımsal mücadele ilaçları ve nitelikli tohumluğu da sağlamıştır.

1944 yılında gıda sanayinde yapılacak üretimle ilgili olarak da çeşitli kararnameler yayınlanmıştır. Örneğin 502 sayılı karar ile İstanbul'da İttihat Değirmencilik Türk Anonim Şirketi, Şark Değirmenleri Türk Anonim Şirketi'ne ait iş yerleriyle Kasımpaşa, Balat ve Mumhane değirmenlerinde günde üç saate kadar fazla

⁵⁹⁰ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 246-247.

⁵⁹¹ **a.g.e.**, s. 247.

mesai yapılmasına izin verilmiştir.⁵⁹² Alınan bu kararda, un üretiminin arttırılarak iâşe açığının kapatılması amacının etkili olduğu söylenebilir.

Savaş yıllarında karne ile dağıtılan ekmeğin miktarı savaşın sona yaklaşmasıyla birlikte arttırılmış, ayrıca ekmek ve ekmek dışındaki çeşitli unlu mamullerin yapımında kullanılacak unun randımanı çeşitli kararnamelerle belirlenmiştir.

28 Eylül 1944’de çıkarılan 540 sayılı karar ile ekmek istihkakı çocuklar ve büyükler için 375 grama, ağır işçiler için 750 grama yükseltilmiştir.⁵⁹³ 547 sayılı karar ile de bisküvi üretimi kontrol altına alınmıştır. Bu karara göre bisküvinin üretim ve satış şekilleri ile üretici ve perakendeci satış fiyatları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra bisküvi üretiminde kullanılacak unun TMO’dan alınması, alınan un ve üretilen bisküvi miktarına ait kayıtların tutulması zorunluluğu getirilmiştir. Kararla İstanbul ve İzmir’de tatlı bisküvinin perakende fiyatı 209 kuruş/kg ve tuzlu bisküvinin 217 kuruş/kg olarak belirlenmiştir.⁵⁹⁴ Ticaret Vekâleti’nin 14 Kasım 1944 tarihli resmi gazetede yayınlanan 8 numaralı sirkülerinde ise makarna ve şehriye imal ve satış şekilleriyle toptan ve perakende fiyatları bildirilmiştir.

Savaş nedeniyle milli savunma masraflarının arttığı bu dönemde devlet 1938-1943 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanmış olan II. Beş Yıllık Sanayi Planı’nı uygulayamamıştır. Bu nedenle ülkede yatırımlar durmuş, üretim kapasitesi yerinde saymıştır.⁵⁹⁵ Dolayısıyla devlet sanayileşmeye yönelik politikalarından vazgeçerek iâşe sorununu hafifletmek ya da çözmek amacına yönelik ekonomik politikalar izlemiştir.

Fabrikalar kurularak üretimin arttırılması yerine fabrikalara el koyularak işlenmiş ürün sıkıntısının giderilmesi şeklindeki uygulamaların 1944 yılında da bir örneği bulunmaktadır.

3/1943 sayılı kararname ile İstanbul Çengelköy’de Nadire Cenani Ercan’a ait İspirto fabrikasına el koyulması ve bu fabrikanın İnhisarlar İdaresi tarafından işletilmesi için Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti’ne yetki veren 557 sayılı karar

⁵⁹² **Resmi Gazete**, 9 Şubat 1944, S. 5625.

⁵⁹³ **Resmi Gazete**, 2 Ekim 1944, S. 5820.

⁵⁹⁴ **Resmi Gazete**, 13 Aralık 1944, S. 5878.

⁵⁹⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 118.

alınmıştır.⁵⁹⁶ İspirto üretiminde hammadde olarak şeker sanayinin iki önemli artığından biri olan melas kullanılmaktadır. Yaklaşık %50 düzeyinde şeker içeren melastan hazırlanan ortamlarda mayalar geliştirilerek şekerin fermantasyonla alkole dönüştürülmesi mümkün olmaktadır. Böylece melasın katma değeri artırılarak ekonomiye katkı sağlanmaktadır.

1945 yılında 566 numaralı karar ile karneyle dağıtılan ekmek istihkakları yeniden belirlenmiştir. Bu karara göre; ekmek 94-96 randımanlı undan yapılıyorsa çocuk ve büyüklere 450 gram, ağır işçilere 900 gram; 79-81 randımanlı undan yapılıyorsa çocuk, büyük, ağır işçi farkına bakılmadan 300 gram verilecektir. 578 numaralı karar ile ekmek istihkaki prevatoryum ve sanatoryumdaki hastalara 600 gram, yeraltı madenlerinde çalışanlara 1000 gram olarak saptanmıştır. 547 numaralı karar ile pasta, çörek vb. hamur işleri yapılıp satılması konusundaki yasak kaldırılmış, 567 numaralı karar ile de pasta, çörek, simit gibi mamullerin 79-81 randımanlı undan yapılabileceği belirtilmiştir.⁵⁹⁷

Buğday üretiminin ülke gereksinimlerini yeterince karşılayamaması ve bu sorunun çözümü için alınan önlemler, köylüden toplanan dolaysız vergiler köylüyü devletten uzaklaştırmıştı. Bu nedenle 1945 yılında savaş koşullarından olumsuz yönde etkilenen küçük köylüyü topraklandırmak amacıyla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır.

Hükümet tasarısına göre kanunun amaçları; topraksız ya da az topraklı çiftçiye toprak vermek, ülkedeki tarımsal alanların sürekli işlenmesini sağlamak ve arazi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve belli bir miktardan aşağı düşmelerini önlemektir.⁵⁹⁸

I. ve II. Saraçoğlu hükümet programlarında üzerinde durulan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Haziran 1945’de tekrar gündeme geldi ve İnönü’nün ısrarlı girişimleri sonucunda Meclis’ten geçirildi. Kanunun 17. maddesi, 50 dönümden daha büyük toprakların topraksız ya da az topraklı köylülere dağıtılabileceğini belirtiyordu.

⁵⁹⁶ **Resmi Gazete**, 27 Aralık 1944, S. 5890.

⁵⁹⁷ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye**, s. 150. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, 18 Ocak 1945, S. 5908.

⁵⁹⁸ Tezel, **a.g.e.**, s. 383.

Kanun büyük toprak sahiplerinin etkili direnişiyile karşılaştı ve bu yasa ile dağıtılan özel mülkiyet altındaki topraklar son derece sınırlı kaldı.⁵⁹⁹

15 Haziran 1945 tarihli resmi gazetede yayınlanan 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu takiben buğday üretiminin yetersizliği nedeniyle ekmeklik un randımanı ile ilgili ve ekmek istihkakının arttırılmasına yönelik kararların çıkarılmasına devam edilmiştir. Ekmeklik unun niteliği ve ekmek büyüklüğünün belirlendiği bu kararlar doğrudan doğruya gıda sanayinin un ve unlu mamuller üreten kollarına yöneliktir.

28 Haziran 1945’de çıkarılan 596 numaralı karar ile ekmeklerin daha da beyazlatılmasının yanı sıra muamele vergisine tabi değirmen ve fabrikalarda 81-83, 79-81 ve 74-76 randımanlı üç tür un yapılması kararlaştırılmıştır. 81-83 randımanlı undan yapılan ekmek istihkakı çocuk ve büyüklere 450 gram, ağır işçilere 900 gram olarak saptanmıştır. Beyaz ekmek 74-76 randımanlı undan yapılacak ve çocuk, büyük ve ağır işçinin istihkakı 300 gram olacaktır. 632 sayılı karar ile ise muhtelif randımanlı unlardan yapılacak ekmeklerde olabilecek en yüksek rutubet dereceleri belirlenmiştir. Ayrıca 598 sayılı karar ile Trabzon ve Elazığ belediyelerine, ekmeklik hububat stokundan doğan zararlarını karşılamaları için fondan para verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁰

Ocak 1940’da çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra; iş çevrelerinin başıboş davranmalarına karşı da hükümetlere özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler verilmiştir. Bu sistem ne kusursuz işlemiş ne de iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş, kentli nüfus ise sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.⁶⁰¹ Savaşın sona ermesini takiben bu şekilde uygulanan Milli Korunma Kanunu’na dayanılarak çıkarılan kararlar kaldırılmaya başlamıştır.

⁵⁹⁹ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 208.

⁶⁰⁰ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, s. 150. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, 23 Ağustos 1945, S. 6091.

⁶⁰¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 83-84.

23 Mayıs 1946'da alınan 643, 644 ve 645 sayılı kararlar, Milli Korunma Kanunu rejiminin tasfiyesine başlandığının işaretini oluşturmuştur. 644 sayılı karar ile ticaretin tanzimi ve ihtikârla mücadele konusundaki 510 sayılı koordinasyon heyeti kararları ve ekleri, 645 sayılı karar ile ihtikârî tetkik komisyonlarının kadro cetvelleri yürürlükten kaldırılıyordu. Bu iki kararın yarattığı boşluklar ise 643 sayılı kararın ticaretin düzenlenmesi için Ekonomi, Tarım, Sağlık ve Sosyal Yardım ve Ticaret Bakanlığı'na verdiği yetkilerle kapatılmaya çalışılıyordu. Bu dönemde karar yoğunluğu azalmış ve ayda ortalama dörde düşmüştür.⁶⁰²

14 Ağustos 1946'da hükümet programını Meclis'e sunan Recep Peker, hükümetin ilk hedefi olarak savaş koşulları nedeniyle ticarete uygulanan sınırlandırmalardan arta kalanların kaldırılacağını belirtmiştir.⁶⁰³

Yasaklamalardan vazgeçme eğilimi pek çok ticaret alanında uygulanmıştır. Gıda sanayine yönelik olarak bitkisel yağlardan devlet hissesi alınmasına dair 393, 546, 572 ve 604 sayılı kararların kaldırılması buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra Ticaret Bakanlığı hesabına 393 ve 564 sayılı kararlar gereğince verilmiş olan sermayenin Tarış emrinde muhafaza edilmesine karar verilmiştir. Recep Peker'in sözleriyle hükümet "bu sene zeytinyağı rekoltesinin iyi olmasına rağmen %25 devlet hissesini almaktan vazgeçmekle ve muamele vergisini aynen almamakla ve devlet elindeki yağlardan makul fiyatla satışa çıkarmakla ve bu yıl zeytinyağı ihraç etmemekle piyasaya esaslı bir yardım" yapmaya çalışmıştır.⁶⁰⁴ Ayrıca hükümet programında belirtildiği gibi TMO'nun hububat alanındaki düzenleyici işlevi önemli ölçüde korunmuştur. 648 numaralı karar ile 1946-1947 mahsul yılında TMO tarafından alınacak hububatın fiyatı belirtilmiştir. Daha sonra 688 numaralı karar ile bu kararda değişiklik yapılmış, TMO'ya çeltik, mısır, bakliyat ve diğer hububatı satın alma yetkisi verilmiştir.⁶⁰⁵

Daha çok insanın daha uygun fiyatla ekmek tüketimini sağlamak amacıyla ekmeklik unun randımanı bir kez daha düzenlenmiştir. Un içindeki kepek miktarı arttırılarak un randımanı yükseltilmiştir.

⁶⁰² a.g.e., s. 150-151.

⁶⁰³ Arar, a.g.e., s. 172.

⁶⁰⁴ Tekeli ve İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 152.

⁶⁰⁵ a.g.e., s. 153. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, 15 Haziran 1946, S. 6834.

646 ve 664 sayılı kararlar ile sadece 84-86 ve 74-76 randımanlı iki tür un üretilmesi kararı verilmiştir. Sadece 84-86 randımanlı undan ekmek yapılacak, çocukların ve büyüklerin istihkakı 450 gram, ağır işçilerin istihkakı 900 gram olacaktır. 74-76 randımanlı un ise pasta, çörek vb.lerinin yapımında kullanılacaktır. Ayrıca 647 sayılı karar ile 84-86 randımanlı un yapımında, TMO'ca %5 kadar bakliyat kullanılabileceği belirtilmiştir.⁶⁰⁶

Kısa süren Peker Hükümeti döneminde, yukarıda anlatılan uygulamalar yapılmış olmakla birlikte, hükümet programında tarım ve gıda sanayinin gelişimi açısından öngörülen çalışmaların büyük bir bölümü gerçekleştirilememiştir.

9 Eylül 1947 ve 10 Haziran 1948 tarihleri arasında görev yapan I. Saka Hükümeti programında ise daha çok tarımın modern yöntemlerle yapılmasına yönelik önlemler üzerinde durulmuştur. Bunun için tarımda makineleşme ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları üretimle hububat gereksinimini önemli ölçüde sağlayan devlete ait çiftliklerin çiftçiye modern tarım tekniklerini öğretecek kurumlar haline dönüştürüleceği ve bu kurumların aynı zamanda çiftçinin tohumluk gereksinimini karşılayacağı belirtilmiştir. Çiftçinin nitelikli tohumluk gereksiniminin karşılanması için Ekim 1947'de iki karar alınmıştır. Bunlardan ilki, 2654 sayılı kanuna göre işler sermaye ile idare edilen Tohum Üretme Çiftçilikleri Yönetmeliği'nin 14, 15, 21 ve 34. maddelerinde belirtilen tohumluk üretimi için gerekli bütçenin üç katına çıkarılmasına dair 3/6447 sayılı Bakanlar Kurulu kararının alınmasıdır.⁶⁰⁷ Tohumluk konusunda alınan diğer bir karar ise 708 sayılı karardır. Bu karar ile Milli Korunma Kanunu'nun 42. maddesine dayanılarak muhtaç çiftçilere 1947-1948 ekim yılında ödünç olarak tohumluk sağlanması için Tarım Bakanlığı hesabına Ziraat Bankası emrine üç milyon lira tahsis edilmiştir. Tohumlar Tarım Bakanlığı'nca tahsis edilecek, satın alma, dağıtma ve para tahsil işleri Ziraat Bankası'nca yürütülecektir.⁶⁰⁸ Devlet, çiftçinin tohumluk gereksiniminin karşılanması için ülke genelinde yaygın bir şekilde teşkilatlanmış Tarım Bakanlığı ve Ziraat Bankası'nı görevlendirerek ürün verimi ve kalitesinin kısa sürede arttırılmasına çalışmıştır.

⁶⁰⁶ a.g.e., s. 153. Ayrıca bkz. **Resmi Gazete**, K/646, 8 Haziran 1946, S. 6328.

⁶⁰⁷ **Resmi Gazete**, 3/6447, 6 Ekim 1947, S. 6725.

⁶⁰⁸ **Resmi Gazete**, 23 Ekim 1947, S. 6740.

Tohumluk üretimi ve sağlanmasına yönelik kararlara ilaveten un randımanı ve unlu mamullerin üretimi ile ilgili olarak 713 sayılı karar alınmıştır. Bu kararlar savaş yıllarında un randımanı ve ekmek üretimi ile ilgili olarak alınmış olan 247, 385, 420, 547, 566, 578, 596, 646 ve 664 sayılı kararlar kaldırılmıştır. Bunun yanı sıra un fabrikalarının üreteceği unun randımanı iki şekilde sınıflandırılmıştır. 84-86 randımanlı buğday unu, %65 buğday ve %35 çavdar unu karışımından oluşturulacaktır. Bu şekilde elde edilen undan sadece ekmek, pide ve sandviç yapılabilecektir. İkinci tip un ise 74-76 randımanlı olarak hazırlanacak ve en fazla %5 çavdar unu içerebilecektir. 74-76 randımanlı undan ekmek, francala, pide ve sandviç dışındaki unlu mamuller üretilebilecektir.⁶⁰⁹

Bu dönemde de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na dayanılarak çiftçiye toprak dağıtımını yapılmasına devam edilmiştir. Örneğin 12 Aralık 1947 tarihli 3/6725 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Antalya, Aydın, Denizli, Erzincan, Eskişehir, Kırklareli ve Malatya illerinin tüm ilçelerinde vakıf, özel idare ve belediyelere ait topraklardan Tarım Bakanlığı'nın belirlediklerinin kamulaştırma bedellerinin ödenerek, çiftçilere dağıtılmasına karar verilmiştir.⁶¹⁰ Kamuya ait arazilerin köylüye dağıtılması yoluyla hem topraksız ya da toprağı az olan köylülerin savaş yıllarında çektiğı sıkıntılar giderileceğı gibi tarım yapılmayan toprakların tarıma açılmasıyla üretim artışı da sağlanabilecektir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle iae sorununu çözmek amacıyla çıkarılan ve tarım - gıda sanayine yönelik kanun, kararname ve koordinasyon kurulu kararlarının yayınlanmasına da son verilmiştir.

3. Tarım Politikalarının Gıda Sanayine Yansımalarının Genel Değerlendirmesi

1939-1950 yıllarının tarımsal üretimi üzerinde İkinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasında dünyada egemen olan ekonomik koşullar etkili olmuştur. Hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayi de özellikle savaş yıllarındaki bu koşullardan olumsuz yönde etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bir milyon genç köylü ve

⁶⁰⁹ Resmi Gazete, 22 Aralık 1947, S. 6786.

⁶¹⁰ Resmi Gazete, 30 Aralık 1947, S. 6793.

işgücünün askere alınması hem tarımda ve hem de gıda sanayinde üretimin azalmasına yol açmıştır. Bu durumun ekonomik sonuçları üzerinde daha önce durulmuştur. Buna ilaveten savaş koşulları, 1938-1943 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanmış olan ve gıda sanayine yapılacak önemli yatırımları da içeren II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasını engellemiştir. Bu nedenle ülkenin devlet eliyle sanayileşmesi amacına yönelik olarak devletçiliğin uygulanması mümkün olmamıştır. Ancak savaş yıllarında halkın iāe gereksinimini karşılamak üzere devletin tarımsal üretime doğrudan katıldığını görmekteyiz.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında görev yapan hükümetlerin öncelikli hedeflerinin başında halkın iāe gereksinimini karşılamak gelmiştir. Bu hedefe ulaşmak için bir yandan gerekli yasal düzenlemeler yapılırken, diğer taraftan TMO ve devlet çiftliklerinde üretime geçilmiştir. Savaş yıllarının tarım politikası açısından belirleyici olan iki kanun çıkarılmıştır. Bunlar; Milli Korunma Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'dur.

Hükümetlere ekonomi ve savunma konularında önemli yetkiler veren Milli Korunma Kanunu'nun 26 Ocak 1940'da yürürlüğe girmesinden sonra, bu kanuna dayanılarak çıkarılan kararnamelerle tarımsal üretim düzenlenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda işçilerin çalışma saatlerinin uzatılması ve özel sektör fabrikalarında üretimin geçici olarak devlet tarafından yapılması şeklindeki uygulamalarla gıda sanayine müdahale edilmiştir.

Tarımsal üretimdeki tüm olumsuzluklara rağmen modern tarım yöntemlerinin uygulanması açısından bu dönemde devletin yaptığı üretim faaliyetlerinin daha sonraki yıllarda tarımın gelişmesi üzerindeki olumlu etkileri yadsınamaz. Devlet çiftlikleri ve zirai kombinalarda önemli düzeyde hububat üretimi yapılmış, aynı zamanda çiftçiye modern tarım tekniklerinin öğretilmesine gayret edilmiştir. Çiftçiye tohumluk dağıtılarak gıda sanayinin gereksinim duyduğu nitelikli hammaddenin üretilmesine katkı sağlanmıştır. Çiftçiye tarım makineleri sağlanması şeklindeki destekler de üretim kalitesi ve verimlilik açısından önem taşımaktadır. Verimliliğin artması üretim maliyetlerinin düşürülmesini sağlamaktadır. Gıda sanayi açısından hammaddenin niteliği kadar fiyatları da önem taşıdığından tarımda geleneksel yöntemlerden modern üretime geçilmesinin gıda sanayinin gelişmesi üzerinde etkili

olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ürün çeşitliliğinin artırılması yönündeki çabaların bu dönemde de devam ettirilmesi, gıda sanayinde işlenebilir nitelikteki hammadde niteliğinin yükselmesini sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkenin ekonomik bağımsızlığında vazgeçilmesi kadar tarım ve gıda sanayi açısından önem taşıyan diğeri bir gelişme ise, Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın kabul edilmesi olmuştur. Batılı uzmanların önerileri doğrultusunda ve ABD'nin ekonomik yardımlarından yararlanmak amacıyla iki önemli adım atılmıştır. Bunlardan ilki Vaner Planı'nda (1947) ülke kalkınması için tarıma ve tarımda makineleşmeye önem verilmesidir. İkincisi ise, sanayi tesislerinin kurulması için özel sektörün desteklenmesini sağlamak üzere Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Kanunu'nun (Mart 1950) çıkarılmasıdır. Bu politika değişikliği, Türkiye'nin devlet öncülüğünde sanayileşmeden vaz geçmesi ve kalkınmada tarımın ön plana çıkmasına yol açmıştır. Bu iki politikanın tarım ve gıda sanayi açısından olumlu ve olumsuz etkileri 1950 yılından sonra görülmeye başlanacaktır.

III. BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE İZLENEN TARIM POLİTİKALARI VE GIDA SANAYİİ (1950-1960)

A. Menderes Hükümetlerinin Ekonomik Uygulamaları

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte iç ve dış gelişmeler Türkiye'de önemli siyasal ve ekonomik değişikliklere yol açmaya başlamıştır.⁶¹¹ İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan kıtlıklar, sıkıntılar ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanmış olması, ayrıca Milli Korunma Kanunu'nun uygulamasında yapılan haksızlıklar ve yanlışlar halkın CHP'den ve onun hükümetlerinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Halk DP'yi kurtarıcı olarak kabul etmiştir. Savaş zenginleri ve azınlıklar liberal bir düzende birikimlerini daha kolay ve kısa zamanda değerlendirebilecekleri düşüncesiyle DP'nin kurulması ve güçlenmesine bütün güçleriyle katılmıştır.⁶¹²

Bu koşullar altında 14 Mayıs 1950'de 487 milletvekilinin 408'ini alarak iktidara gelen Demokrat Parti'nin⁶¹³ ekonomik politikasını Başbakan Adnan Menderes şöyle özetlemiştir:⁶¹⁴

"A. Bütçenin yatırım mahiyetinde olan kısmı, mümkün olduğu kadar genişletmek ve bunun dışındaki bütün imkânlarımızı da yalnız ve yalnız istihsale matuf mevzulara tevcih etmek;

B. Hususi teşebbüsün kendini hukuki ve fiili emniyet altında hissetmesini sağlayacak bütün tedbirleri almak ve onun süratle gelişmesine yardım etmek;

C. Memlekette mevcut sermayenin istihsale akmasını kolaylaştırmak;

Ç. Yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek ve icaplarını yerine getirmek.

3. İktisadi cihazlarımız için devlet bütçesinden investisman mahiyetinde ayrılacak tahsisatı memleketimizin tabii şartları göz önünde bulundurularak vücuda getirilecek bir plana bağlamak.

4. İstihsal hayatını devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerden kurtarmak."

⁶¹¹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 225.

⁶¹² Tokgöz, *a.g.e.*, s. 141.

⁶¹³ *a.g.e.*, s. 142.

⁶¹⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s. 163-164.

1950 yılındaki genel seçimleri DP'nin kazanmasının ekonomi için bir dönüm noktası olduğu vurgulanmakla birlikte ekonomide yön değişikliği 1947 yılında CHP iktidarının Üçüncü Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıklarından vazgeçerek, özel sektöre ve tarıma daha fazla ağırlık vermesiyle başlamıştır. Yine CHP devletçiliğin yeni bir tanımını yaparak, altyapı yatırımları, madencilik, ağır sanayi ve enerji dışında kalan alanlardaki işletmeleri özel sektöre devretmeyi önermiştir. 1948 yılından itibaren ABD kaynaklı Marshall Planı'nın uygulanmasıyla birlikte tarıma verilen ağırlık ve sağlanan destek artmıştır. Ancak DP iktidara geldikten sonra aynı doğrultuda çok daha büyük hevesle ilerlemiştir.⁶¹⁵

Cem Eroğul tarafından DP'nin Yükselme Dönemi olarak değerlendirilen 1950-1954 yıllarında elde edilen başarıda ekonomik alanda özellikle tarımda gerçekleştirilen hamleler etkili olmuştur. DP'nin ilk iktidar yıllarında milli gelir %15 düzeyinde artmıştır. Bu artış sonraki yıllarda da devam etmiş ve Yükselme Dönemi'nin tüm milli gelir artışı %38,9'u bulmuştur.⁶¹⁶ Ancak milli gelirin artması ekonomik kalkınmayı sağlamamaktadır. DP ekonomik kalkınmayı gerçek anlamda benimsememiş ve plan anlayışını terk etmiştir. Başlangıçta bazı milletvekilleri bu konuda girişimlerde bulunmuş olmasına rağmen hükümet bunları daima geri çevirmiştir. Örneğin, 22 Ocak 1952'de DP Grubu hükümetten plan yapılmasını istemiş, hükümet ise 5 Şubat'ta buna verdiği cevapta plana gerek olmadığını bildirmiştir.⁶¹⁷ Böylece Atatürk dönemindeki planlı sanayileşme anlayışı tamamen terkedilmiştir.

Aynı dönemde para arzı da %82 artmıştır. Üretim geliştikçe bu artış tehlike yaratmamıştır, ancak daha sonraki dönemlerde üretim düşünce para arzının düşürülmemesi enflasyonun başta gelen sebeplerinden biri olmuştur.⁶¹⁸

1950 sonrasında DP iktidarı tarafından başlatılan bir diğer değişiklik de ithalatın, özellikle de tüketim malları ithalatının serbestleştirilmesidir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalat yapılamaması nedeniyle biriktirilen döviz rezervlerinin yanı sıra dünya piyasalarında 1947 yılında başlayan ve Kore Savaşı ile devam eden konjonktür, hammadde talebini ve fiyatlarını yükseltmiş, artan ihracat gelirleri de

⁶¹⁵ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 226-227.

⁶¹⁶ Eroğul, *a.g.e.*, s. 131.

⁶¹⁷ *a.g.e.*, s. 138.

⁶¹⁸ *a.g.e.*, s. 137.

ithalat hacminin hızla genişlemesine olanak sağlamıştır.⁶¹⁹ Hammadde ve tarım ürünleri fiyatlarındaki artış, Menderes hükümetinin tarım sektöründe üretimi arttırmaya yönelik önlemleri hızla yürürlüğe koymasına ortam yaratmıştır. Devletin hızlı sanayileşmeye öncülük etmesi yerine tarımın geliştirilmesini isteyen ABD uzmanlarının talepleri yönünde politikalar izlenmiştir. Hükümet, Batılı dostlarını sevindiren iki önemli ekonomik politikayı uygulayacağını açıklamıştır. Birincisi sanayileşmeyi özel kesim eliyle yürütmek ve bu yönde devletin elindeki sanayi tesislerini özel sektöre satışını olası kılacak önlemleri almaktır.⁶²⁰ Ancak özel sektör devlete ait sanayi tesisleri ile ilgilenmediğinden bir süre sonra satış kararından vazgeçilmiştir.⁶²¹ İkinci önemli politika değişikliği ise, dış ekonomik ilişkilerde devlet müdahalelerini en aza indiren yeni bir düzene geçmektir. Böylece ortaya üç temel iktisat politikası çıkmıştır. Bunlar; tarım sektörüne öncelik vermek, sanayileşmeyi özel sektöre bırakmak ve dış ticarete liberalizasyondur.⁶²²

Bu politikalar doğrultusunda 1950 Ağustos başında ülkemizde ilk defa, devletin ve yabancı sermayenin katılımıyla özel sektörü desteklemek üzere Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kurulmuştur.⁶²³ Bankanın kuruluş amaçları arasında özel sektöre orta ve uzun vadeli sanayi yatırım kredisi vermenin yanı sıra ithal girdiler için döviz ve teknik yardım sağlamak da bulunuyordu. Başta T. İş Bankası olmak üzere dönemin büyük ticari bankalarının katkısıyla (%75) 12,5 milyon TL sermaye ile faaliyete geçmiştir. Banka TC Merkez Bankası'nın garantörlüğünde 12,5 milyon TL düzeyinde tahvil ihraç etmiş, ayrıca Hazine kefaletini sağlayarak Dünya Bankası'ndan 9 milyar dolar uzun vadeli kredi sağlamıştır. Bankanın kuruluşuyla ilgili bir demeç veren İş Bankası Genel Müdürü Mecit Duruiz "bankanın hususi bir müessese olmasına Amerikalıların bilhassa dikkat ettiklerini" dile getirmiştir.⁶²⁴ Böylece Atatürk

⁶¹⁹ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 227.

⁶²⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 143.

⁶²¹ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 227.

⁶²² Tokgöz, **a.g.e.**, s. 143.

⁶²³ Doğan, **a.g.e.**, s. 74. Halk Partisi hükümeti, Dünya Bankası yöneticilerinin 1949'da dile getirdikleri ve Türkiye'de sadece özel sanayi kuruluşlarının kredi gereksinimlerini karşılayacak olan yeni bir bankanın kurulması yönündeki isteklerini olumlu karşıladı. 1950 seçimlerinden önce çıkarılan bir kanunla (24 Mart 1950 tarihli ve 5660 sayılı kanun 1 Nisan 1950 tarihli ve 7472 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.) devlet ortaklığında ve kâr garantisi ile kurulmuştur. Halk Partisi seçim beyannamesinde yeni kurulan Sınai Kalkınma Bankası'nın partinin sermaye ve teşebbüs sahiplerini yeni iş sahaları açmalarını teşvik etmek için attığı önemli bir adım olduğunu vurguluyordu. Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s. 333.

⁶²⁴ **a.g.e.**, s. 73-74.

döneminde uygulanan ekonomik bağımsızlık için sanayileşme politikalarından vazgeçilmiş, ülke ekonomisi yabancı ülkelerin yönlendirmelerine bırakılmıştır.

Dünya Bankası'nın teknik ve mali yardımlarından yararlanan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, 1960 yılına kadar ithal ikamesi hedefine yönelik olarak kurulan ve daha çok tüketim malları üreten sanayi tesislerine destek vermiştir. Özel sektörün yoğun şekilde tekstil, inşaat malzemeleri, gıda ve demir dışındaki metal endüstrileri alanında yatırım yapmasında bu bankanın büyük katkısı olmuştur.⁶²⁵

Sanayileşme için özel sektörün desteklenmesine bağlı olarak özel sektör yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı, 1955 yılı sonuna kadar %50'nin üstünde kalmıştır. Enflasyon ve döviz darboğazı nedeniyle özel sektör yatırımlarının yavaşlaması karşısında ise kamu yatırımlarında artış meydana gelmiştir. İmalat alt sanayi alanında faaliyet gösteren kamu işletmeleri sayısı 1950'de 103 iken, özel sektörün sayısı 2515'dir. On yıl sonra kamu kuruluşlarının sayısı 209'a ulaşırken, özel sektör 5284'e yükselmiştir. Yani her ikisi de %100 artmıştır.⁶²⁶

Demokrat Parti'nin ekonomik programında yabancı sermayeye de önemli bir yer verilmiştir.⁶²⁷ Bilindiği gibi Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı sömürge haline getiren Dünyu Umumiye İdaresi'ne ve kapitülasyonlara tepki olarak, yabancı sermayenin boyunduruğundan kaçınmayı temel ilke haline getirmiştir. Bu ilkeye uyularak 1928'den itibaren yabancı şirketler millileştirilmiştir. Devlete büyük mali yük getiren bu politika sonucunda 1944 yılında son yabancı şirket de tasfiye edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Türkiye'nin yeniden Batı'nın yörüngesine girmeye başlaması ile bu durum değişmiştir. Bu yönde ilk adım Truman doktrinini takiben 1947 yılında atılmıştır. 1947 yılında çıkarılan kararnameyi takiben Mart 1950'de yabancı sermayeyi desteklemek için ilk kanun⁶²⁸ çıkarılmıştır. Mayıs 1950'de DP'nin iktidara gelmesiyle bu çabalar hızlanmış ve 1 Ağustos 1951'de "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu" kabul edilmiştir.⁶²⁹ Değiştirilen yasa, Türk sanayinde, petrol dahil enerji kaynaklarının ve madenlerin işletilmesinde,

⁶²⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 149.

⁶²⁶ **a.g.e.**, s. 150.

⁶²⁷ **a.g.e.**, s. 143.

⁶²⁸ 5583 sayılı "Hazinece özel teşebbüslere kefalet edilmesine ve döviz taahhüdünde bulunulmasına dair Kanun" 1 Mart 1950'de kabul edilmiş ve resmi gazetede yayınlanmıştır. Bkz. **Resmî Gazete**, 4 Mart 1950, S. 7448.

⁶²⁹ Eroğul, **a.g.e.**, s. 123-124.

altyapı yatırımlarında ve ulaştırma alanlarında yabancı yatırımlara büyük teşvikler veriyordu. Ayrıca yatırımcıların yıllık kârlarının %10'unu döviz olarak kendi ülkelerine aktarmalarına olanak sağlanıyordu. 1951'de çıkarılan bu kanun 18 Ocak 1954'de değiştirildi ve bunu takiben Petrol Kanunu⁶³⁰ 7 Mart'ta T.B.M.M.'de kabul edildi. Bu kanunla ülkeyi imar etmek için gerekli sermayenin dışardan geleceği ve Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yerini alacağı umuluyordu.⁶³¹ 1954'de çıkarılan kanunla 1951 tarihli kanunun koruduğu tüm sınırlamalar kaldırıldı. Türkiye'de faaliyette bulunacak yabancı sermayedarlara, yerli teşebbüslere tanınan tüm hak, muafiyet ve kolaylıklardan eşit olarak yararlanma olanağı sağlandı. Yabancı ülkelere kâr aktarımı ile ilgili tüm sınırlamalar kaldırıldı. Aynı şekilde anaparanın aktarımı da tamamen serbest bırakıldı. Yabancı sermayenin gerekli gördüğü yabancı teknik eleman ve kalifiye personele bazı gümrük muafiyetleri tanındığı gibi, bunlara ayrıca Türkiye'deki kazançlarını dışarıya götürme hakkı da verildi.⁶³² Ancak yasalarda yapılan değişikliklerle, kâr ve anapara aktarımını kolaylaştıran düzenlemelere karşın, 1950'li yıllarda yabancı sermaye yatırımları çok sınırlı kaldı. Ortalama olarak yılda 10 milyon doların altında gerçekleşen yabancı yatırımlar içinde en büyük pay yaklaşık %40 ile ABD'deydi. Buna karşılık DP iktidarının ilk yıllarında Marshall Planı ve ikili anlaşmalarla çoğunluğu ABD'den sağlanan ve Soğuk Savaş koşullarında Türkiye'nin jeopolitik önemini de yansıtan resmi fonlar daha büyük miktarlara ulaştı. 1950'lerin ikinci yarısında meydana gelen döviz bunalımı Demokrat Parti'nin bu resmi fonlardan yararlanma çabalarını arttırdıysa da gerçekleşen miktarlar umut edilenin çok altında kalmıştır.⁶³³

Türkiye ekonomisinin tarıma dayalı liberal ekonomi modeli uzun ömürlü olamamıştır. 1954 yılından itibaren tarımsal üretime elverişli hava koşullarının değişmesine bağlı olarak tarımsal üretim gerilemeye başlamıştır. Ayrıca Kore Savaşı'nın sona ermesiyle dünya piyasalarındaki elverişli koşullar da ortadan kalkmıştır. Bu gelişmeler dış ticaret ve cari ödemeler dengesini hızla etkilemiştir.⁶³⁴

⁶³⁰ 6326 sayılı Petrol Kanunu 16 Mart 1954 tarihli ve 8659 sayılı resmi gazetede yayınlanmıştır. Kanunla petrol işletmeciliği devlet tekelinden çıkarılmış ve yabancı şirketlere Türkiye'de petrol arama ve çıkarma konusunda geniş yetkiler verilmiştir.

⁶³¹ Ahmad, **a.g.e.**, s. 171-172.

⁶³² Eroğul, **a.g.e.**, s. 124-125.

⁶³³ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 227.

⁶³⁴ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 267.

1954 yılından itibaren baş gösteren döviz darboğazını aşmak için yerli üretimi arttırmak amacıyla kamu kuruluşlarına yeniden yatırım yapma izni verilmiştir. Özellikle iki önemli sanayi malı olan şeker ve çimento'nun kıtlığının aşılması için bu alanlarda kamu yatırımları hızlandırılmıştır. Ancak fabrikaların kuruluş yerlerinin seçiminde illerin çıkardığı milletvekili sayısı ve DP'ye bağlılık derecesi etkili olmuştur. Şeker üretimi için yapılan kamu yatırımları ile iç tüketimin karşılanması sağlanmıştır. Yine aynı anlayışla petro-kimya ve azot sanayi alanlarında da kamu tesisleri kurulmuştur. Tarımda çiftçiyi ve tüketiciyi himaye eden Toprak Mahsulleri Ofisi sürekli açık verirken, sanayide de özel sektöre ucuz ara ve yatırım malı sağlayan kamu sanayi işletmeleri zarar etmiştir. Kamu kesimi bütünüyle Merkez Bankası kaynaklarıyla ayakta durabilmiştir.⁶³⁵

DP iktidarının “Duraklama Dönemi” olarak tanımlanan 1954-1957 yıllarında kötü hava şartları nedeniyle tarımsal üretim düşmüş, buna bağlı olarak ihracat olanakları daralınca ithalatı da azaltmak gerekmiştir. Bunun sonucu olarak fiyatlar yükselmiş, karaborsa ortaya çıkmıştır. 1954 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında hükümet bazı sert önlemler almak zorunda kalmıştır. Dış ticaret rejimini ve kâr hadlerini belirleyen yeni kararname'ler yayınlanmıştır. İthalat ve ihracatta kaçakçılık yapanların cezaları arttırılmıştır. Yurt dışına gidişlerde alınabilecek döviz miktarı kısıtlanmıştır. Dolaşımdaki para hacmi azaltılmıştır. Ancak tüm bu önlemler yeterli olmamıştır, çünkü tarımsal üretim düşmüştür. Özellikle şeker gibi bazı tüketim mallarındaki sıkıntı giderilememiştir. Yurt dışındaki Türklerin ülke içindeki gelirleri bloke edilmiştir. Yeni fiyat kontrolleri uygulanmıştır. ABD'den buğday ithaline karar verilmiştir. Kasım 1954'de Amerika'dan 300.000 ton buğday alınması sağlanmıştır. Ancak yine de ekonomik sorunları gidermek mümkün olmamıştır. Hükümet 300 milyon dolarlık ek kredi talebiyle ABD'ye başvurmuştur. Fakat bu talep kabul edilmemiş ve 30 milyon dolarlık hibe verilmesiyle yetinilmiştir. Çaresiz kalan iktidar yurt içinde aldığı önlemleri arttırmıştır. 1955 yılının Temmuz ayında Milli Korunma Kanunu sert bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. Büyük şehirlerdeki ardiye ve depolar basılmıştır. Karaborsacılar için ağır hapis cezaları getirilmiştir.⁶³⁶

⁶³⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 151.

⁶³⁶ Eroğul, **a.g.e.**, s. 161-162. 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu 18 Ocak 1940'da kabul edilmiştir. Kanunla olağanüstü durumlarda devleti ekonomik ve milli savunma bakımından takviye etmek üzere

Bu sorunların korumacı politikalarla değil, dünya ekonomisi ile kurulmakta olan bütünleşme biçimi sürdürülerek çözülmesi doğrultusundaki dış telkin ve baskılar 1954'den itibaren özellikle IMF kanalıyla etkili olmaya başlamıştır. Daha sonra standart IMF reçetesi olarak adlandırılacak istikrar politikası önlemleri, dış yardımların kesintisiz akması için gerekli şartlar olarak 1954-1958 arasında Türkiye'yi ziyaret eden dış heyetler tarafından gündemde tutulmuştur. Ancak DP iktidarı IMF telkinlerine uzun süre direnmiştir.⁶³⁷

Cem Eroğul tarafından DP iktidarının “Yıkılma Dönemi” olarak adlandırılan 1957-1960 yıllarında ise ekonomik sorunlar daha da ağırlaşmıştır. Ülkede birçok mal bulunmaz olmuş, dükkânların önünde kuyruklar uzamaya başlamıştır. Karaborsa artmıştır. Hükümet yeni zamlar getirmekten başka çare bulamaz hale gelmiştir. Öncelikle Tekel ürünlerine zam yapılmıştır. Daha sonra Haziran 1958'de kömür ve Sümerbank ürünlerinin fiyatları arttırılmıştır. Ayrıca demir, kâğıt ve ulaştırma araçlarına da zam yapılmış, yine de bunalımı aşmak mümkün olmamıştır. Bunun üzerine DP iktidarı, 4 Ağustos 1958'de ekonomi tarihine 4 Ağustos Kararları olarak geçen bir dizi önlem almak zorunda kalmıştır. Türk parasının değeri üç mislinden fazla düşürülmüş ve çaresizlik içinde Batı'dan alınacak krediler karşılığında Batı'ya çeşitli denetim hakları tanınmıştır. Batı devletleri toplam olarak 359 milyon dolar kredi vermeyi kabul etmiştir. Bunun 234 milyon dolarını ABD taahhüt etmiştir. Ancak hükümet bu yeni borcun büyük kısmının eski borç ve faizlerin karşılığı olarak kesilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı 100 milyon dolar, Uluslararası Para Fonu ise 25 milyon dolar kredi açmıştır. Ayrıca 400 milyon dolarlık eski borç da ertelenmiştir. Bu yardımlar karşılığında hükümet, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na bir istikrar programı sunmuş ve buna bağlı kalmayı taahhüt etmiştir.⁶³⁸

ABD, Dünya Bankası ve OECD uzmanlarının Türk ekonomisini boğulmaktan kurtarmak için önerdikleri ve Menderes hükümetinin de kabul ederek uygulamaya koymak zorunda kaldığı istikrar önlemleri şöyleydi:⁶³⁹

Bakanlar Kurulu'na kanunda belirtilen şekil ve koşullarda görev ve sorumluluklar verilmiştir. Bkz. **Resmi Gazete**, 26 Ocak 1940, S. 4417.

⁶³⁷ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 110.

⁶³⁸ Eroğul, **a.g.e.**, s. 208-210.

⁶³⁹ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 157-158.

1. Türk Lirası'nın değeri düşürülecek,
2. Para arzı sıkı kontrol altına alınacak, emisyon ve kredi hacmi daraltılacak,
3. İç piyasada Kamu İktisadi Kuruluşlarının ürettiği ürünlerin fiyatları yükseltilecek, açıkları azaltılacak,
4. İthalat rejimi yeniden düzenlenecek, ihtiyaçlar üç aylık kotaları içeren bir programa bağlanacak,
5. İhracatı hızlandırmak ve arttırmak için farklı kur sistemi uygulanacak,
6. Bütçe denkliliğini sağlayacak şekilde harcamalar azaltılacak,
7. Yatırımlarda verimli ve kısa vadeli projelere öncelik verilecektir.

Bu önlemlerden en önemlisi Türk Lirası'nın devalüe edilmesi idi. Dolar karşısında Türk Lirası'nın değeri 2,80 TL'den 9,025 TL'ye düşürüldü.⁶⁴⁰ Bu istikrar önlemlerinin uygulanması ile kısa zamanda bazı olumlu sonuçlar da alınmıştır. Örneğin enflasyon yavaşlamış, ihracat ve ithalat yaklaşık %48 artış göstermiştir. Ancak bu olumlu gelişmeler dış ticaret açığının katlanması pahasına gerçekleşmiştir.⁶⁴¹ Toplam dış borç miktarı bir milyar doları aşmıştır. Sürekli dış ticaret açığı veren ekonomik yapının gereği olarak, ülke döviz darboğazını aşmakta güçlük çekmiş ve dış borç bulmakta zorluklarla karşılaşmıştır.⁶⁴²

Hükümet, OECD ülkelerinden ek yardım ve kredi alamayacağını anladıktan sonra ekonomiyi canlandırmak ve döviz darboğazını aşmak için Doğu Avrupa ülkeleriyle takas yoluyla ikili ticarete girişti. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ABD'ye yaptıkları ziyaretten elleri boş dönünce, Sovyet Rusya ile takas ticaretinin geliştirilmesi amaçlandı. Başbakan Menderes bu ülkeye gitme hazırlıkları içindeyken 27 Mayıs devrimi oldu.⁶⁴³

B. Demokrat Parti Programlarında Tarım ve Gıda Sanayinin Yeri

1946-1950 arasında anti-devletçi görüşlerle halk kitlelerini sürükleyen DP iktidar olduktan sonra kurduğu ilk hükümetin programında şu görüşlere yer vermiştir:

⁶⁴⁰ Ahmad, a.g.e., s. 185.

⁶⁴¹ Tokgöz, a.g.e., s. 158-159.

⁶⁴² a.g.e., s. 160.

⁶⁴³ a.g.e., s. 159.

“İktisadi ve mali görüşlerimizin esası bir taraftan devlet müdahalelerini asgariye indirmek, diğer taraftan iktisadi sahada devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak ve buna mukabil emniyet vermek suretiyle hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek diye ifade olunabilir.”⁶⁴⁴

Devletçilik ile ilgili görüşlerini bu şekilde dile getiren Başbakan Menderes’in kurduğu tüm hükümetlerin programlarında tarıma daha önce hiçbir hükümet programında yer verilmediği kadar ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Aynı programlardan bazılarında gıda sanayine de değinilmiştir.

I. Menderes Hükümeti, 22 Mayıs 1950 - 8 Mart 1951 tarihleri arasında iktidarda kalmıştır.⁶⁴⁵

Başbakan Menderes Hükümet Programı’nı 29 Mayıs 1950’de Meclis’e sunmuştur. Program o zamana kadar sürdürülmüş olan geleneğe bir yenilik getirmiştir. Programın ilk kısmında CHP iktidarının son yıllardaki icraatının eleştirisine yer verilmiştir. Programın ikinci kısmı ise partinin temel görüşlerinin geliştirilmiş bir tekrarını içeriyordu. Hükümetin hedeflerinden bazıları şöyleydi: Hayatın ucuzlatılması, üretim hacminin ve istihdamın artırılması, maliyetlerin düşürülmesi, vergi adaletinin sağlanması, özel girişim alanının mümkün olduğu kadar genişletilmesi ve bu çerçevede kamu hizmeti gören ve ana sanayiye ilişkin olanlar haricindeki devlet işletmelerinin elverişli koşullarla özel girişime devredilmesi, yabancı sermayenin teşvik edilmesi.⁶⁴⁶

Başbakan hükümet programında ülke tarımı ile ilgili olarak ise şu görüşlere yer vermiştir:⁶⁴⁷

“Yekûnu her yıl artan ve açıkları her yıl kabaran bütçelerden istihsalin artmasını sağlayacak tahsisat ayrılamamış, borçlar yekûnu iki buçuk milyara yaklaşmış ve bilhassa zirai istihsalimiz on beş, yirmi sene evvelki seviyelerde duraklamış kalmıştır. O kadar ki son senelerdeki dış ticaretimizin yekûn hacmi 1934-35-36 senelerindekine nazaran çok daha aşağı bir seviyede bulunmaktadır.”

⁶⁴⁴ a.g.e., s. 142.

⁶⁴⁵ Arar, a.g.e., s. 532-534.

⁶⁴⁶ Eroğul, a.g.e., s. 86-87.

⁶⁴⁷ Arar, a.g.e., s. 212.

Bu bir öz eleştiridir, çünkü Demokrat Parti’de yer alan tüm siyasiler tek parti döneminde CHP de görev yapmış kişilerdir.

Başbakan Adnan Menderes ülke tarımına yönelik değerlendirmelerine şu şekilde devam etmiştir:⁶⁴⁸

“Nüfusumuzun yüzde sekseni ziraatla meşgul bulunmakta, Türkiye’de ziraat milli ekonominin ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bunun içindir ki milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın ana şartı bu temelin kuvvetlenmesi suretiyle mümkün olabilecektir.

“Ziraatın iktisâdi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiç bir zaman gözden uzak tutmayacağız. Eski iktidarın yaptığı gibi gösterişçi ve pahalıya mal olan bir devlet müessesesinin, karasaban ve kağının mahkûmu olan geri bir zirai bünye üzerine kurulamayacağı, kurulmak istendiği takdirde ise milli ekonomiyi takatsiz düşüreceği hakikati daima hesap olunmak lazımdır. Bugüne kadar takip olunan yol şayet su kısaca ifade ettiğimiz görüşe mutabık olsaydı, yalnız zirâatimiz inkişaf etmekle kalmaz diğer bütün istihsale ve iktisâdi faaliyet şubelerinde de çok feyizli gelişmelere şahit olmak mümkün olurdu.

“Ziraatı ön plana alan böyle bir görüşle hareket ederek zirai kredi davasını ziraat alet ve vasıtaları meselelerini hastalık ve haşerelerle mücadele, iyi tohum ve tohumlar; ıslah mevzularını ziraat tekniğini ilerletme çarelerini ehemmiyetle yeni baştan gözden geçireceğiz.

“Küçük ve büyük sulama işlerine hız vermenin, verimi süratle artıran ve yeni teşebbüslere geçmek imkânını veren bir mevzu olduğuna kaniyiz. Topraklandırma işini daha emniyetli, pratik ve süratli usullere bağlamak niyetindeyiz.

“Unutulmamak icap eder ki, daha düne kadar milyarı geçen devlet bütçesi içinde zirâat vekâletine tahsis olunan miktar otuz milyon lira civarında idi. Ve bu nispet hiçbir zaman bütçenin yüzde üçünü geçmemiştir.

“Çok uzun yıllar içinde Ziraat Bankası’nın tediye edilmiş sermayesinde esaslı bir fark görülmemiştir. Rakam olarak görülen farkların hakikatte para istira kuvvetindeki düşüklüğün yarattığı farka bile tekabül etmediği basit bir hesapla ortaya çıkacak hakikatlerdendir.

“Bu sebeplerle evvela bütçenin diğer yeyici kısımlarından tasarruf edeceğimiz miktarlarla ziraat bütçesini takviye etmek ve ziraatımızın ana davalarını teşkil eden yukarıda ifade ettiğimiz mevzuları memleket çapında olarak ele almak azmindeyiz. Sulama işleri gibi yol ve tarife meselelerini de ziraatımızla doğrudan doğruya alakalı mevzular

⁶⁴⁸ a.g.e., s. 218-220.

addetmekteyiz. Hatta vergiler ve gümrük tarifeleri sistemleriyle ziraatımızı kuvvetlendirmenin çarelerini arayacağız.

“Hulasa devletin bütün faaliyet şubelerinde bu ana kaynağın inkişaf ettirilmesini temin edecek bütün tedbirleri almak kararındayız. Bu arada Ziraat Bankası'nın sermayesini sözde değil hakikatte arttırmak lüzumuna kani bulunuyoruz. Bunun ne miktara kadar yapılması kabil olduğunu esaslı tetkiklerden sonra tespit edeceğiz. Yine kredi mevzuunda kooperatiflere daha fazla ehemmiyet vereceğiz.”⁶⁴⁹

Başbakan Menderes, programda nüfusun %80'ini ve DP'nin seçmen kitlesinin çoğunluğunu oluşturan çiftçinin önemini belirttiikten sonra, ekonomik gelişmenin tarıma dayalı olacağını vurgulamıştır. Bu nedenle de tarımsal üretimi geliştirecek olan makineleşme, zararlılarla mücadele, nitelikli tohumluk, sulama ve çiftçinin topraklandırılması için çalışacaklarını vadetmiştir. Makineleşmenin Marshall Planı yardımları ile ülkeye daha fazla ziraat alet ve makinelerinin getirilmesiyle sağlanacağını söylemiştir. Bunlara ilaveten Tarım Bakanlığı bütçesi ve Ziraat Bankası sermayesinin arttırılması yoluyla çiftçinin daha fazla desteklenmesi planlanmıştır. DP iktidarının tarımı destekleme politikası başlığı altında görüleceği gibi programda yer verilen konulardan özellikle makineleşme ve çiftçinin topraklandırılmasına yönelik çalışmalar yapılarak tarımsal üretim arttırılmıştır. Ancak sulanan arazilerin arttırılması ve tarımsal verimin yükseltilmesi üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu şekilde uygulanan tarım politikasının olumsuz sonuçları 1954'den sonra görülmeye başlamıştır. İhracat ürünlerinin başında yer alan tarım ürünlerine yönelik politikalara programda geniş yer verilmesine rağmen hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayine değinilmemiştir.

Hükümet programının tarım ile ilişkili bölümüne muhalefetin itirazları programın uygulanabilirliğini anlama açısından önemli hususları kapsamaktadır.

Muhalefet partisinden CHP Trabzon milletvekili Ahmet Faik Barutçu, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllardan itibaren tohumluk ıslahına yönelik çalışmalar üzerinde durduktan sonra kooperatifçilik ve hayvancılık konularına programda yer verilmemesini eleştirmiştir. Tarım Bakanlığı'na ayrılacak bütçe ve TMO ile ilgili olarak somut bilgi verilmesini talep etmiştir.⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 3, 29.05.1950, C. 1, s. 770.

⁶⁵⁰ **TBMM TD**, Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C. 1, s. 770-771.

Daha sonra söz alan Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı ise, programda tarımı geliştirmek için uygulanacak politikanın ana hatlarının belirginleştirilmediğini, özellikle tarımsal krediler, toprak ve hayvancılık konularında yapılacakların meçhul olduğunu söylemiştir. Bunun yanı sıra programda devlet çiftlikleri hakkında programda kararlı bir görüşe yer verilmediğini belirterek hükümeti eleştirmiştir.⁶⁵¹

II. Menderes Hükümeti ise 9 Mart 1951-17 Mayıs 1954 tarihlerinde görev yapmıştır. Başbakan Menderes, Hükümet Programı'nı 30 Mart 1951'de Meclis'e sunmuştur.⁶⁵²

Muhalefet milletvekilleri tarafından Birinci Menderes Hükümeti Programı'nda bulunmadığı için eleştirilen kooperatifçilik ve hayvancılığın geliştirilmesi konularına İkinci Menderes Hükümet Programı'nda yer verilmiştir. Bunun yanı sıra programda alkollü içkiler üretimi ile ilgili bir kanun çıkarılacağı belirtilerek gıda sanayi üzerinde de durulmuştur.

Başbakan Adnan Menderes hükümet programında tarıma yönelik çalışmaları aşağıdaki şekilde aktarmıştır:⁶⁵³

“Memleket ekonomisinin gelişmesini bilhassa teşkilatlanmada gören Hükümetimiz ilk planda kooperatiflerimizi ele almış, tarım kredi ve satış kooperatifleriyle istihlak, yapı kooperatifleri üzerinde icap eden çalışmaları yaparak lüzumlu kanun tasarılarını hazırlamaya başlamıştır.

“Ziraat işlerimiz hakkında da kısaca maruzatta bulunmayı lüzumlu görmekteyiz. Ziraat ve hayvancılığın, iktisadi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiçbir zaman gözden uzak tutmamaktayız.

“Ziraat ve hayvancılığı ön plana alan bir görüşle hareket ederek, zirai kredi davasını, ziraat alet ve vasıtaları meselelerini, hastalık ve haşerelerle mücadele, iyi tohum ve tohumların ıslah mevzularını, ziraat tekniğini ilerletme çarelerini ehemmiyetle gözden geçirmiş ve tatbika başlamış bulunuyoruz.

“ ... ”

“Hayvancılık işlerimizin başında bulaşıcı ve paraziter hastalıklarla mücadele gelmektedir. Bu sahada koruyucu aşılama ve ilaçlamalara geniş ölçüde yer verilmiş bulunmaktadır.”⁶⁵⁴

⁶⁵¹ a.g.e., s. 788-789.

⁶⁵² Arar, a.g.e., s. 228.

⁶⁵³ TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C. 1, s. 926.

⁶⁵⁴ a.g.e., s. 925.

Başbakan Menderes aynı programda gıda sanayine yönelik olarak ise, "...ispirto ve ispirtolu içkiler tekelinin bilhassa vatandaş sağlığı bakımından, ispirto ve somaya⁶⁵⁵ hasredilerek bunlardan yapılan bira, likör, rakı ve kanyağın imallerinin serbest olmasına imkân verecek kanun tasarısı üzerindeki çalışmalar sona erdirilmek üzeredir. Tasarıların kanuniyet kasbetmeleri halinde vatandaşlar için yeni iş sahaları da açılmış olacaktır." demiştir.

Başbakan Menderes'in programı takdiminden sonra söz alarak program hakkında konuşanlar, 9 ay görev yapan I. Menderes Hükümeti'nin tarım ve hayvancılığa yönelik icraatları ile ilgili hiçbir katkı ve eleştiride bulunmamışlardır. Sadece Kayseri Milletvekili İsmail Berkok dünya piyasalarında hayvancılık ve ziraatla yer alınabileceğini, bu nedenle hükümetin bu konulara verdiği önemin yerinde olduğunu belirttiikten sonra tarımsal üretimin geliştirilmesini sağlayacak teşkilatlanmanın yetersiz olduğunu, bunun sonucunda da tarımsal üretimin köylünün refahını arttıracak düzeye gelemediğini vurgulamıştır. Ayrıca bu teşkilatın kurulması için aşırı masraf yapılmasından kaçınılması gerekliliği üzerinde de durmuştur.⁶⁵⁶

2 Mayıs 1954'de yapılan genel seçimlerden⁶⁵⁷ sonra 17 Mayıs 1954'de III. Menderes Hükümeti kurulmuştur. 9 Aralık 1955'e kadar görevini sürdüren III. Menderes Hükümeti'nin programı 24 Mayıs 1954'de T.B.M.M.'ye sunulmuştur.⁶⁵⁸

Tüm Menderes Hükümeti programları içinde tarım, en fazla bu programda yer bulmuştur. Programda tarıma yönelik durum tespiti ve alınması gereken önlemlere yer verilmiştir. Başbakan Menderes, tarımsal üretimin mevcut durumuna değinerek dört senedir uyguladıkları tarım politikasını sürdüreceklerini vurgulamıştır. Önlemler arasında ise, ihracatı artmış olan buğday ve pamukta dış talebe uygun üretim için tohumluk ıslahı, tarımda makineleşme ve tarımsal ürünlerde fiyat politikası üzerinde durmuştur. Aynı zamanda programda hayvancılığın gıda sanayine nitelikli hammadde sağlaması açısından önemine değinilerek gıda sanayine açıkça vurgu yapılmıştır. Programın tarım ve gıda sanayine yönelik kısmı şöyledir:⁶⁵⁹

"Zirâat istihsâl mevzuunda, Hükümetinizin isabetli tedbirleri sayesinde elde olunan neticeler, eski devirlerle kabili kıyas olmayacak derecede farklı ve memleketimizin yüzünü güldürür mahiyette olmuştur.

⁶⁵⁵ Soma, rakı yapılacak üzüm suyunun anason katılmamış durumudur. <http://www.tdk.gov.tr>

⁶⁵⁶ a.g.e., s. 949-950.

⁶⁵⁷ Eroğul, a.g.e., s. 129.

⁶⁵⁸ Arar, a.g.e., s. 244.

⁶⁵⁹ TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C. 1, s. 1024-1025.

Bu mevzu da dört seneden beri takibetmekte olduğumuz ziraat politikası, yeni Hükümetinizin de üzerinde dikkatle yürüyeceği politika olacaktır. Bu politikanın isabetini, sadece yakın senelere kadar halkımızın yiyeceği ekmeklik buğdayı hariçten ithal ederken iki, üç sene gibi çok kısa bir devre zarfında hububat istihsâl eden memleketler arasında altıncı ve ihracatçı memleketler arasında da dördüncülük gibi ehemmiyetli bir mevki almış bulunmamız sarahatle göstermektedir.

“Memleketimizin ana gıda ve ihraç maddesi olan hububatın ıslah ve standardizasyonu üzerinde daha esaslı ve geniş çalışmalarda bulunmak zirai plan ve programlarımızın başlıca mevzuları meyanında bulunmaktadır.

“Hububat mevzuundaki çalışmalarımız daha büyük bir itina ve titizlik ile devam ettirilerek, bu arada dış piyasaların istediği evsaf ve çeşitlerin yetiştirilmesine ve taammümüne gayret sarf olunacaktır.

“Dış ticaretimizde ehemmiyetli bir mevki olan pamuğunda bilhassa sulama, gübreleme ve iyi vasıflı tohumlukların teşhisi suretiyle istihsâl miktarının artırılması ve kalitesinin yükseltilmesi hususundaki planlı çalışmalara devam olunacaktır.

“Daha bugünden dünya pamuk istihsâlinde yedinci ve pamuk ihracatında da beşinci dereceyi almış bulunuyoruz. Zirai kalkınmamızın başlıca mevzularından zirai mücadele, köy sulama, kimyevi gübre ve toprak, bağcılık ve meyvecilik, çayır mera ve yem nebatları, hayvancılık, zirai öğretim ve bakım işleri de ön planda ve ehemmiyetle ele aldığımız ve geniş mikyasta tatbikatına geçtiğimiz zirai meselelerimiz arasındadır.

“Gayretlerimizin derecesine bir mikyasa olarak hububat tohumu tevziatı mevzuunda bir, iki rakam arz edelim. Eski iktidar zamanına ait olan 1946 - 1949 tarihleri arasındaki dört yıllık devre zarfında dağıtılan hububat tohumlarının yekûnu 148.637 ton iken bizim yalnız bu yıl dağıttığımız hububat tohumu 174.030 tonu bulmuştur.

“İstihsâlimizin artışında en mühim amillerden biri olarak telâkki ettiğimiz zirâatimizin makineleştirilmesi işine devam edeceğiz ve çiftçimizi bir taraftan traktörlerle, diğer taraftan da hayvanla çekilen modern zirâat aletleri ile cihazlandıracağız.

“Hususi küçük zirâat işletmelerimizin büyük bir hızla teşhizi zirâatimize daha da ileri bir veçhe vermekte gecikmeyecek ve kağı ve karasaban son senelerini de ikmal ederek tarihe karışmış olacaktır.

“Zirâatimizin süratle inkişafını bir taraftan da elverişli bir fiyat politikasının tatbiki ile alâkalı görmekteyiz.

“Zirai mahsullerimizin fiyatlarını dünya fiyatlarına intibak ettirmek arzu ve gayretlerimizin yanında istihsalimizi arttırmak için gereken yerlerde teşvik edici bir fiyat politikası takibetmeyi de lüzumlu görmekteyiz.”

Ayrıca Başbakan Menderes, buğdayda dünya fiyatlarının üzerinde fiyatlarla destekleme alımlarının sürdürüleceğini kararlılıkla belirtmiştir. Programın devamında ise, gıda sanayine hammadde sağlayan hayvancılığın önemini ve hayvansal üretimin ülke gereksinimini karşılamadığını vurguladıktan sonra bu sorunun çözümü için alınacak önlemlere şöyle değinmiştir:⁶⁶⁰

“...Entansif hayvan yetiştiriciliğinin süratle inkişafını temin etmek, her bakımdan daha şümulü ve geniş tedbirlerin tatbikine girişmek, hayvancılık kredisini süratle arttırmak, neslin ıslahı için gerekli yerlere suni tohumlama istasyonları vücuda getirmek ve hastalıklarla mücadeleyi şiddetlendirmek kararındayız.

Programda çiftçinin topraklandırılması ile ilgili olarak yapılacaklara da şöyle değinilmiştir:⁶⁶¹

“Toprak tevzii ve tapulama işlerine gelince; bu işlerde son dört yıl zarfında elde edilmiş bulunan ve iktidarımızdan önceki devrelere nazaran 12 misli bir hacim ifade eden büyük başarılar, Büyük Meclis’ce 9’uncu devrede kabul edilen kanunlar ve yapılan bazı tadillerden de istifade olunarak hızlandırılacağı gibi, metot değişiklikleri ve idarelerin teknik cihazlarla teçhizi sayesinde daha süratli ve daha müspet neticeler alınacağı şüphesiz bulunmaktadır.”

CHP Meclis Grubu adına Server Somuncuoğlu hükümet programıyla ilgili görüş ve eleştirilerini açıklamıştır. Somuncuoğlu, küçük çiftçinin makineleşmeden yararlanamadığının, hayvancılığın bir program kapsamında geliştirilmesi ve köylerde tarımsal üretim kadar eğitim, sağlık ve alt yapı hizmetlerine de önem verilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.⁶⁶²

CHP Manisa Milletvekili Hikmet Bayur ise, ülkede uygulaması henüz başlatılmamış olan tarım sigortasının gerekliliğini vurgulamış ve hayvan besleme açısından buğday ihracatını şöyle değerlendirmiştir:⁶⁶³

“Başbakan hububat ihracatımızdan bahsetti, hepimiz memnun olduk, iftihar duyduk. Yalnız benim bu hususta bir ricam olacaktır: Bundan dört yıl sonra buğday ihracatından bahsedildiği vakit aynı zamanda denilebilsin ki, çünkü Birleşik Amerika’da ve Kanada’da ihracattan bahsedilirken insan ve hayvanların tamamen doymuş olduğu, bu ifade tahtında müstetirdir. Bizde insan ve hayvanlarımızı tamamen doyurmuş olarak şu kadar ton buğday ihraç ettik diyebilmeliyiz. Bugün

⁶⁶⁰ Arar, a.g.e., s. 269-270.

⁶⁶¹ a.g.e., s. 271.

⁶⁶² TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C: 1, s. 1034.

⁶⁶³ a.g.e., s. 1039-1040.

memleketimizde insanlarımızı doyuruyoruz. Fakat hayvanlarımıza istihkakları olan yemi verdiğimizize yani onları doyurduğumuza kani değilim. Bu husus da temin edilerek, bunlar yapıldıktan sonra bu kadar ihracat yapıyoruz demek, şüphesiz ki, bizim için bir kuvvettir.”

Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamid Tıgrel ise, makineleşmenin küçük köylü açısından sorun yarattığını vurgulamış ve Kanunu'nun aksayan yönlerinin giderilerek köylünün topraklandırması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶⁴

Sivas Milletvekili Nuri Demirağ ise devletçilik karşıtı görüşlerini açıklayarak başladığı konuşmasında ülke kalkınmasının özel girişimle sağlanabileceğini ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra tarımda makineleşme yoluyla köylü nüfusun azaltılması gerektiğini ileri sürmüş ve köylünün sanayide işçi olarak çalıştırılabileceğini vurgulamıştır. Bu uygulamalara ABD'den örnek vermiştir.⁶⁶⁵ Sanayileşerek kalkınma idealinden vaz geçildiği ve tarımsal üretime dayalı kalkınmanın esas alındığı bu dönemde Demirağ'ın görüşleri uygulamayla taban tabana zıttır.

Dördüncü Menderes Hükümeti 9 Aralık 1955-25 Kasım 1957 tarihleri arasında görev yapmıştır. Başbakan Menderes hükümet programını 14 Aralık 1955'de Meclis'e sunmuş ve kabine 16 Aralık 1955'de güvenoyu almıştır.⁶⁶⁶ Hükümet programında anayasada değişiklik yapılacağı, seçim kanununun geliştirileceği, devlet yatırımlarının bir plana bağlanacağı, bütçenin denk hale getirileceği, karaborsa ve vurgunculuğa karşı mücadele edileceği, ihtiyaç maddeleri için adil bir dağıtım sistemine önem verileceği, özel girişimin teşvik edilmesi amacıyla İşletmeler Bakanlığı yerine bir Sanayi ve Maden Bakanlığı kurulacağı vb. belirtilmiştir.⁶⁶⁷ Programda hükümetin tarım konusunda yapmayı planladığı çalışmalarını 1950 hükümet programına değinerek şöyle vurgulamıştır.⁶⁶⁸

“1950 hükümet programındaki esas görüşleri en kısa olarak şöyle izah ve hulasa edebiliriz.

Zirâat, milli ekonomimizin temelidir. Bir taraftan milletimizin beslenme ve giyinme ihtiyacını ve sanayimizin hammaddesini temin ve diğer taraftan ihracatımızın da ana kaynağını teşkil eder. Aynı zamanda zirai kalkınmamız memlekette şimdiye kadar istihsâl ve istihlâki laşey mesabesinde olan ve milli ekonomimizde yeri çok ehemmiyetsiz bulunan

⁶⁶⁴ a.g.e., 1041-1042.

⁶⁶⁵ a.g.e., s. 1066-1067.

⁶⁶⁶ Arar, a.g.e., s. 538-540.

⁶⁶⁷ Eroğul, a.g.e., s. 177.

⁶⁶⁸ TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C: 1, s. 1089-1090.

nüfusumuzun en büyük kısmının yaşayış seviyesini yükseltecek ve onları nispi bir refaha kavuşturmak suretiyle memleketimizde içtimai adaleti tahakkuk ettirecek ve milli bünyemizi takviye edecektir.

“Yine 1950 programındaki izahata devam ediyorum. O halde iktidarımız bu ana görüşle harekete geçmeli, zirai kalkınmamızı tahakkuk ettirebilmek için süratle ve her şeyden önce tedbirler almalıdır. Zirâatimizin muhtelif problemleri en kısa, en kati hal şekillerine bağlanmalıdır.

“Teknik zirâatin mümkün olan süratle vatan sathına yayılması çiftçimizin teknik alet ve makinelerle teçhizi, sulama ve gübreleme işlerinin süratle halli, hastalık ve haşaratla mücadele işlerinin kifayete yapılması birinci derecede ehemmiyeti haiz mevzular olmalıdır.

“Zirai kredi, zirâatimizin bütün memlekete yaygın haliyle ve zirai istihsâl mevzuunun genişliği ile asla mütenâsip olmayan çok düşük bir seviyededir. Bunu da süratle birkaç misline çıkarmak lazımdır. Zirai teşkilâtlanmamızın süratle tekemmül ettirilmesi göz önünde tutulacak mühim meselemizdir. Muhtaç çiftçiye toprak tevzii işinin birkaç misli hızlandırılması lazımdır. Bu maksatla toprak komisyonlarının adedi kısa zaman içinde birkaç misline çıkarılacaktır.

“Pazar meselesinin ehemmiyeti aşikâr olduğuna göre, müstekar ve elverişli bir fiyat politikasıyla zirai istihsalimiz teşvik edilmelidir.

“Zirâatin ihtiyacı olan maddeler ithalatı tercihli tutulmalıdır. Zirai kalkınmamızla doğrudan doğruya alakalı olan bu mevzular yanında münâkale meselelerimizi ve karayollarımızı en kısa zamanda tekemmül ettirmeliyiz. Bunun yanında silolar, limanlar ve iskeleler inşası ve sair bayındırlık işleri de zirai kalkınmamızla, dolayısıyla fakat sıkı sıkıya alâkalı mevzular teşkil eder.”

Başbakan Menderes, öncelikle tarımsal ürünlerin halkın beslenmesi ve sanayinin hammadde gereksiniminin karşılanması açısından taşıdığı önem üzerinde durduktan sonra tarımın tüm sorunlarının en kısa zamanda çözülmesi gerektiğini, tarım teşkilatının genişletileceğini, çiftçinin topraklandırılmasının hızlandırılacağını, kredilerin arttırılacağını, tarım için gerekli maddelerin ithaline öncelik verileceğini, karayollarının geliştirileceğini vurgulamıştır. Ancak daha önceki programlarda da üzerinde durulduğu halde sulama, gübreleme ve zirai mücadele konularında yeterli gelişme sağlanamamıştır.

Başbakan Adnan Menderes’in hükümet programını okumasından sonra Muhalefet Partisi Başkanı İsmet İnönü söz almıştır. İsmet İnönü “...takip olunan malî ve iktisadi siyasetin hatalı ve mahzurlu olduğu artık tereddüt götürmez bir surette meydandadır. İktisadi alanda kalkınma dâvası yani ziraatta gelişme sınaî sahada bir an

önce teçhiz edilme memleketin imarında eksiklerini ve ulaştırma vasıtalarını tamamlama tabiat zenginliklerimizi işletme ihtiyacını takdir etmeyen ve bu ihtiyaçları mutlaka karşılamaya lüzum duymayan yoktur.” ifadesi ile programı eleştirmiştir.⁶⁶⁹

Muhalefet Partileri milletvekillerinin yaptıkları eleştirilere DP Meclis Grubu adına Bahadır Dülger cevap vererek, 1950 yılından beri uygulanan tarım politikası nedeniyle üretimin arttığını, köylü ve çiftçinin yaşam düzeyinde büyük değişiklikler meydana geldiğini belirtmiştir.⁶⁷⁰

Muhalefeti temsilen konuşan çok sayıdaki milletvekilinin doğrudan tarım, hayvancılık ve gıda üretimine yönelik eleştirisi olmamıştır. Ancak Başbakan Adnan Menderes hayat pahalılığına yönelik eleştirileri, tarımdaki gelişmelerin göz ardı edildiğini belirterek cevaplamıştır.⁶⁷¹

Söz alan CHP Kırşehir Milletvekili Osman Alişiroğlu Hükümetin tarımla ilgili icraatına eleştiri yöneltmiştir. Adnan Menderes hükümetlerinin ziraatte, ticarete, iktisadi ve sosyal meselelerde başarılı olamadığını söylemiştir. Bunu hayat pahalılığının önlenememesine, dış ticarete istikrarın sağlanamamasına ve enflasyonun durdurulamamasına bağlamıştır.⁶⁷²

27 Ekim 1957 genel seçimlerinden sonra, yeni meclis 1 Kasım’da toplandı. Celal Bayar cumhurbaşkanlığına, Refik Koraltan’da meclis başkanlığına seçildi. Adnan Menderes beşinci defa başbakanlığa tayin edildi. Menderes, ilk hükümetlerini 24 saat içinde kurmuştu. Ancak bu sefer kabinesini kurmak için hemen hemen bir ay uğraşması gerekti ve yeni hükümet ancak 25 Kasım 1957’de ilan edilebildi. Başbakan Menderes hükümet programını 4 Aralık’ta Meclis’e sundu.⁶⁷³

Programda Başbakan Menderes’in ithal ikamesine yönelik sanayileşme üzerinde durduğu görülmektedir. Çeşitli sanayi ürünlerinin yanı sıra şeker ve diğer gıdaların üretilmesine yönelik yatırımların gerçekleştirildiği, böylece bu ürünlerin ithali yerine yurt içinde üretiminin mümkün olduğu vurgulanmıştır. Tarıma temel

⁶⁶⁹ a.g.e., s. 1097.

⁶⁷⁰ a.g.e., s. 1122-1123.

⁶⁷¹ a.g.e., s. 1162.

⁶⁷² a.g.e., s. 1170.

⁶⁷³ Eroğul, a.g.e., s.205-206. 25 Kasım 1957’de göreve başlayan Beşinci Menderes Hükümeti 27 Mayıs 1960’a kadar görevini sürdürmüştür. bkz. Arar, a.g.e., s. 543.

yatırımların yapıldığının da belirtildiği programda aşağıdaki görüşlere yer verilmiştir:⁶⁷⁴

“Memleketimiz yollar, köprüler, limanlar, sulama tesisleri, enerji santralleri, tayyare meydanları gibi sanayin, ziraatin, hulâsa vatan müdafaasının yüzde yüz muhtaç bulunduğu temel yatırımlarla teçhiz edilmiştir.

“Sanayileşmenin, zirai ilerlemenin, memleket çapında devamlı imarın, büyük vatandaş kütleleri ihtiyaçlarının müstakar ve arızasız karşılanmasının ilk şartı olan çimento, demir ve çelik, inşaat malzemesi, şeker, mensucat, kâğıt, kimya, gıda, deri gibi esaslı sanayie ait birçok fabrikalar ve tesisler kurulmuştur. Bunların yanında akla gelen ve gelmiyen binbir çeşit ihtiyacımızın, evvelce olduğu gibi, hariçten ithali yerine, memlekette imali memleketimize müyesser olmuş mazhariyetlerdendir.

“Bir fikir vermiş olmak için arz edeyim ki, yedi sene zarfındaki sanayimizin inkişafı dört misilden fazla olarak ifade edilebilecek bir hacma vâsıl olmuştur. Başka her hangi bir memlekette ve devirde bu derece süratle inkişaf kaydedilmiş bulunduğunu sanmıyoruz. Kömürden krom ve petrole kadar yeraltı servetlerimizin modern metotlarla aranması, istihracı, kıymetlendirilmesi, velhasıl rasyonel usullerle istismarı için maddi ve hukuki tedbirler alınmıştır.”

Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu adına söz alan İsmet İnönü “...hükümetin pamuk ve gıda maddeleri üzerinde aldığı fiyat kontrolü tedbirlerinin nasıl bir hukuki esasa bağlanıldığı gösterilmiyor. Hukuki nizam iktisadi faaliyetler için başlıca mesnettir. Maliyeti daha fazla olduğu etiketle gösterilen bir malın daha ucuz satılmasını gösteren bir sistemde vahim bir hukuk buhranı bulunduğu söz götürmez.”⁶⁷⁵ diyerek hükümetin tarımsal ürün fiyatlarına yönelik politikasını eleştirmiştir.

Çok sayıda milletvekili hükümet programı hakkında söz almış, dönemin hassasiyeti nedeni ile iç ve dış ilişkilerin tartışılması dolayısıyla tarım, gıda ve hayvancılığa değinen eleştiri veya katkılar yer almamıştır.

⁶⁷⁴ TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C: 1, s. 1205.

⁶⁷⁵ a.g.e., s. 1235.

C. Demokrat Parti İktidarının Tarımı Destekleme Politikası ve Uygulamalar

Türk köylüsü ve çiftçisi, Kurtuluş Savaşı, 1929 Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz koşullardan diğer kesimlere göre daha çok zarar görmüştü. Bu sıkıntıları bir daha çekmemek için Demokrat Parti'yi iktidara getirmişti. Hükümet, partisini destekleyen ve ülke nüfusunun çoğunluğunu temsil eden köylü kesimini memnun etmek için ilk yıllarda aşağıdaki önlemleri uygulamıştır.⁶⁷⁶

- Yeni toprakların tarıma açılması sağlanmıştır. Özellikle Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'da meraların sürülmesine, tahıl ekimine açılmasına göz yumulmuştur. Bu durum tahıl üretimini arttırırken hayvancılığı sınırlandırmıştır. Örneğin buğday ekili alan 1949'da 4 milyon hektarken, 1960'da 7,7 milyon hektara yükselmiştir.
- Kooperatifleşme yerine aile işletmelerini destekleyen Hükümet, çiftçinin ürettiği buğdayı dünya fiyatlarının üzerinde satın almıştır. Ancak fiyat artışı tüketiciye yansıtılmamıştır. Devlet adına buğday alımı yapan TMO bu nedenle sürekli zarar etmiştir. TMO'nun açıkları Merkez Bankası'na borçlanılarak kapatılmıştır. Bu uygulama enflasyonu kamçulamıştır. 1950'de yürürlüğe giren Gelir Vergisi Kanunu'nun tarım kesimini vergilendiren hükümlerinin uygulanması ertelenmiştir.
- Tarımda makineleşme arttırılmıştır. Traktör ithalatında dış yardımlar kullanılmıştır. 1950 yılında 16 bin civarında olan traktör sayısı 1955'de 40 bini aşmıştır. Bu hızlı makineleşme tarımda işgücü fazlası doğurmuştur. Bu işsizler büyük kentlere göç etmek zorunda kalmıştır.

Bu üç temel politika yanında ucuz kredi, düşük vergi, 1951-1953 arasında uygun iklim koşullarının yaşanması ve Kore Savaşı nedeniyle tarım ürünlerinin ihraç fiyatlarının yükselmesi gibi faktörlerin etkisiyle, Hükümet Türk çiftçisinin refahını 1953 yılının sonuna kadar arttırmayı başarmıştır. Ayrıca Amerikalı uzmanların ısrarlı tavsiyelerine uyularak, 1950 yılında kurulan Karayolları Genel Müdürlüğü'nün ülkede

⁶⁷⁶ Tokgöz, a.g.e., s. 143-144.

karayolları yapımını hızlandırması, kırsal alanların kasabalara ve kentlere ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Böylece iç piyasanın genişlemesi sağlanmıştır.⁶⁷⁷

Demokrat Parti iktidara geldiği tarihten itibaren Ziraat Bankası kaynaklarını seferber etmiş ve çiftçiye bol ve ucuz kredi dağıtmıştır. Ancak 1950-1960 arasında bankanın açtığı kredilerden önemli bir kısmı tarım dışı harcamalarda kullanılmıştır.⁶⁷⁸

DP Hükümetleri döneminde uygulanan bu politikalara rağmen DP'liler yoğun sulama işlerine girişerek ya da yeteri kadar gübre fabrikası inşa ederek Türk tarımı için bir altyapı yaratma doğrultusunda herhangi bir çaba göstermemiştir. Bu yatırımlar uzun vadede sonuç verebilirdi, DP'liler ise hızlı üretim artışıyla ilgileniyordu.⁶⁷⁹ Bu nedenle tarımsal üretimin artışı, modern tarım tekniklerinin tam anlamıyla uygulanmasından ziyade yeni arazilerin tarıma açılması ve tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasından kaynaklanmıştır.

Cem Eroğul tarafından DP iktidarının “Yükselme Dönemi” olarak adlandırılan 1950-1954 yıllarında milli gelir %15 düzeyinde artmıştır. Bu artış sonraki yıllarda da devam etmiştir. Yükselme Dönemi'nin tüm milli gelir artışı %38,9 olarak bulunmuştur. 1960'dan sonra yapılan beş yıllık kalkınma planlarında %7'lik bir gelişme öngörüldüğü düşünülecek olursa, 1950-1954'de sağlanan büyüme daha iyi anlaşılabilir. Bu başarının ana kaynağı tarımsal üretimde yaşanan gelişme olmuştur.⁶⁸⁰

Demokrat Parti iktidarının ekonomide gerçekleştirdiği en önemli değişiklik, tarımın gelişmesine verilen destektir. Tarıma destek için ilk aşamada Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar ile tarımsal araç, makine, pulluk, traktör ve traktör pulluğu ithalatı yapılmıştır.⁶⁸¹ ABD'den alınan dış yardımdan en fazla yararlanan sektör tarımdır. Böylece Ubcini'den Barker Heyeti'ne kadar birçokları tarafından hazırlanmış raporlardaki önerilere uyulmuş, Türkiye uluslararası işbölümü içinde tarımsal bir ülke olarak yerini almıştır.⁶⁸² Çizelge 46'da dış yardımın kullanım alanlarına göre dağılımı verilmiştir.

⁶⁷⁷ a.g.e., s. 144.

⁶⁷⁸ Aynı yer.

⁶⁷⁹ Ahmad, a.g.e., s. 173.

⁶⁸⁰ Eroğul, a.g.e., s. 131-132.

⁶⁸¹ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 227-228

⁶⁸² Tayanç, a.g.e., s. 145-146.

Çizelge 46. ABD Yardımının Kullanılışı

	İktisadi yardım	Teknik yardım	(Yüzde) Karşılık Paralar
Tarım	35,2	20,0	3,0
Sanayi ve Madencilik	32,0	10,0	4,0
Ulaştırma	3,5	22,0	2,0
Hizmetler (a)	29,3	48,0	91,0

(a) Hizmetler kesimi kamu hizmetleri yanında savunma + sosyal nitelikte yatırımlar + çeşitli alanlara yapılan yatırımları içermektedir.

Kaynak: Tunç Tayanç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 146.

ABD'nin 1950-1960 yıllarında yaptığı iktisadi yardımların %35,2'si ile teknik yardımların %20'si tarım kesiminde kullanılmıştır. Aynı dönemde sanayiye ayrılan pay ise sınırlı kalmıştır.

Marshall Planı ile sağlanan yardımların tarım alet ve makinelerinin ithalatında kullanılmasıyla birlikte ülkedeki tarımsal makine sayısı hızla artmaya başlamıştır. Traktörlerin önemli bir bölümü, Ziraat Bankası'nın sağladığı kredilerden yararlanan büyük ve orta ölçekli çiftçiler tarafından satın alınmıştır. Traktörler ekili alanların genişlemesinde etkili olmuştur. Bir çift öküz ile 5-10 hektar toprak ekilebilirken, bir traktör ile 75 hektara kadar toprak ekilebiliyordu. Traktörler nakit karşılığında veya ortakçılık anlaşmaları ile diğer işletmelere kiralanıyordu.⁶⁸³

Traktör ithalatının hızla artması DP iktidarı öncesinde öngörülen bir yaklaşım değildi. Örneğin 1947 yılında hazırlanan, ancak uygulamaya aktarılamayan Vaner Planı'nda da tarım ve ulaştırma öncelikli alanlar içinde ilk iki sırada yer almaktaydı. Ancak DP iktidarı tarafından yapılan yatırımlar ile Vaner Planı arasında önemli farklar bulunmaktaydı.

Vaner Planı'nda ulaştırma alanında yapılacak yatırımlarda demiryollarına öncelik verilmiş olmasına rağmen DP döneminde uygulanan alt yapı politikası uyarınca demiryolları değil, karayolları geliştirilmiştir. Tarım sektöründeki uygulama da planın öngördüğünden çok farklı olmuştur. Vaner Planı'nda 1948-1952 döneminde 3.700 traktör alınması önerilmiştir. Ancak traktör sayısı 1952 yılında 31.415'e

⁶⁸³ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 227-228.

yükselerek, plandaki öngörüden sekiz kat fazla bir gerçekleşme göstermiştir.⁶⁸⁴ Dikkat çekici bu artışta, Marshall yardımlarının traktör ithalatında kullanılması ve traktör alan çiftçilere Ziraat Bankası tarafından kredi verilmesi etkili olmuştur. Çizelge 47’de⁶⁸⁵ 1950-1960 yıllarında karasaban, traktör ve biçerdöver sayılarındaki değişim verilmiştir.

Çizelge 47. Seçilmiş Tarımsal Alet ve Makine Sayısı

Yıl	Karasaban	Traktör	Biçerdöver
1950	-	9 905	1 445
1952	1 981 550	31 415	3 222
1953	1 896 274	35 670	4 458
1954	2 030 996	37 743	4 706
1955	2 123 750	40 282	5 618
1956	1 916 612	43 727	6 025
1957	1 968 187	44 144	6 523
1958	2 046 417	42 527	6 592
1959	2 016 073	41 896	6 281
1960	1 991 259	42 136	5 554

Kaynak: 1950 Ziraat Sayım Neticeleri, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956, s. 12 ve İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 206.

Devlet İstatistik Umum Müdürlüğü verilerine göre 1948 yılında karasaban sayısı 1.632.376, aynı yıl traktör sayısı 2749’dur.⁶⁸⁶ 1940’da 57 olan biçerdöver sayısı 1948’de 994’e⁶⁸⁷, 1958’de 6592’ye yükselmiştir. Benzer şekilde traktör sayıları da artmıştır. 1950 yılında yapılan ziraat sayımı sonuçlarına göre traktör sayısı 9905’dir. Bu yükseliş 1957 yılına kadar devam ederek 44.144’e ulaşmış, daha sonra azalarak 1960’da 42.136’yı bulmuştur. Her ne kadar traktör sayısında yükselme görülse de traktörle benzer işleve sahip olan karasaban sayıları dalgalanma göstermiş, ancak

⁶⁸⁴ Tekeli ve İlkin, 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, s. 19.

⁶⁸⁵ Çizelge, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri ve İstatistik Göstergeler 1923-2011’den yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

⁶⁸⁶ Zirai Bünye ve İstihsal, s. 13.

⁶⁸⁷ Ahmad, a.g.e., s. 176.

dönemi kapsayan yıllarda yaklaşık iki milyon civarında sabit kalmıştır. Bu durumun tarım arazilerinin alım gücü düşük küçük çiftçiler tarafından işleniyor olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Daha önce de vurgulandığı gibi traktörlerin önemli bir bölümü Ziraat Bankası kredilerinden yararlanan büyük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçiler tarafından satın alınmıştır.⁶⁸⁸ Bu nedenle 1945’de 112 milyon TL olan Ziraat Bankası kredileri 1950’de 412 milyon TL’ye ve 1960’da 2.392 milyon TL’ye ulaşmıştır.⁶⁸⁹ Tarımsal kredilerin toplam krediler içindeki payı 1950’de %36 iken, 1957’de %47’ye çıkmış, ancak 1960’da %25’e inmiştir.⁶⁹⁰

Traktör kullanımı ekili toprakların artışında etkili olmuştur. Bunun yanı sıra devlete ait topraklar ve meralar çiftçiye dağıtıldı. Demokrat Parti Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun büyük toprakların dağıtılmasını öngören maddesini uygulamadı, ancak devlet mülkiyetindeki toprakların ve meraların küçük üreticilere ve topraksız köylülere dağıtılmasını öngören maddelerini yaygın olarak kullandı. Bu şekilde üretime açılan topraklar, 1950’li yıllarda üretime açılan tüm toprakların yarısını oluşturuyordu.⁶⁹¹ Çizelge 48’de tarım arazilerindeki değişim ve tarım arazilerinin ülke toprakları içindeki durumu verilmiştir.

⁶⁸⁸ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 228.

⁶⁸⁹ Ahmad, **a.g.e.**, s. 178.

⁶⁹⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 145.

⁶⁹¹ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 228.

Çizelge 48. Arazinin Kullanılışı (1000 ha)

Yıllar	Tarım Arazisi							Toplam	Çayır Mer'a	Orman	Diğerleri (1)	Yüzölçümü
	Tarla Arazisi			Bağ-Bahçe Arazisi								
	Ekiliş	Nadas	Toplam	Bağlar	Meyve Sebze	Zeytin	Toplam					
1938	8463	4695	13158	375	650	285	1310	14468	41068	10386	10312	76234
1948	9477	4433	13900	536	595	277	1508	15408	38330	10492	13468	77698
1950	9868	4674	14542	561	608	297	1466	16008	37806	10418	13466	77698
1955	14205	6793	20998	707	660	443	1810	22808	31009	10418	13463	77698
1960	15305	7959	23264	782	730	548	2060	25324	28658	10584	13132	77698
Toplam Araziye Oranı (%)												
1938	11,1	6,2	17,3	0,5	0,8	0,4	1,7	19,0	53,9	13,6	13,5	100,0
1948	12,2	5,7	17,9	0,7	0,9	0,4	2,0	19,9	49,3	13,5	17,3	100,0
1950	12,7	6,0	18,7	0,7	0,8	0,4	1,9	20,6	48,7	13,5	17,3	100,0
1955	18,3	8,7	27,0	0,9	0,9	0,6	2,4	29,4	39,9	13,4	17,3	100,0
1960	19,7	10,2	29,9	1,0	0,9	0,7	2,6	32,5	36,9	13,6	17,0	100,0

1) Ürün getirmeyen topraklar, göller ve bataklıklar

Kaynak: İbrahim Aksöz, "Türkiye Tarımı ve Gelişme İmkânları", Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi Tebliği, Ankara, 1970, s. 10.

1938’de ülke topraklarının %19’unu oluşturan tarım arazileri (tarla ve bağ-bahçe arazisi) 1960’da %32,5’e ulaşmıştır. 1938’de 41 milyon (%53,9), 1960’da ise 28,6 milyon (%36,9) hektardır. Tarım arazisinin büyük çoğunluğunu tarla arazileri oluşturmaktadır. Tarla arazilerinin her yıl tümü ekilmemekte ve yaklaşık üçte biri (1960’da 7,9 milyon hektar) nadasa bırakılmaktadır. Bu nedenle 1960’da 15,3 milyon hektar tarla arazisinden ve 2 milyon hektar bağ-bahçe arazisinden ürün alınmıştır. Ülke topraklarının üçte birinden tarımsal üretimde yararlanılmıştır.

Arazi kullanımındaki artışlar özellikle 1950-1960 döneminde olmuştur. 1938-1950 döneminde tarla arazisindeki artış %10 iken, 1950-1955 yıllarında %50’yi bulmuştur. Özellikle 1951 ve 1952 yıllarında yılda %14 artış kaydedilmiştir. Tarla arazilerinin artışında çayır-mera arazilerinin azalışı etkili olmuştur. 1938 yılına kıyasla 1960’da çayır-mera arazisi %30 azalmıştır. 1950-1955 arasındaki artışın başlıca nedenleri tarımsal nüfus ve buna bağlı olarak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi, tarımda çalışan nüfustaki artış ve 1950’den sonra makineleşme hareketleridir. Ancak 1955’den sonra tarla arazisindeki artış hızı düşmüş ve 1960’dan sonra fazla bir artış olmamıştır.⁶⁹²

Çayır mera arazilerinde tarım arazileri lehine meydana gelen azalış, geniş ölçüde ortak meraları kullanan topraksız ya da az topraklı köylüleri etkilemiştir.⁶⁹³

Tarımı destekleme politikaları kısa sürede sonuç vermiştir. 1951 ve 1954 yılları arasında üretim hızla artmıştır. Ancak bu artışın %7’si ıslah çalışmalarından, %36’sı artan ekim alanlarından, %32’si hava koşullarından, %10’u makineleşmeden ve %10’u da taşımacılıktan kaynaklanıyordu. Hükümet, tarım sektörünün satın alma gücünün artmasıyla sanayi ürünlerine ve tüketim malları talebinin artacağına inanıyordu.⁶⁹⁴

Ancak DP’nin tarım kesimi lehine aldığı etkili önlemler, toprak mülkiyetine dokunulmadığı, yani toprak reformu yapılmadığı için geniş ölçüde olumsuz sonuçlar vermiştir. Toprak dağıtılması, meraların daraltılması, kredilerin arttırılması, tarımsal fiyatların yükseltilmesi vs. her şeyden önce büyük toprak sahiplerine yaramıştır. Bu

⁶⁹² Aksöz, **a.g.m.**, s. 11-13.

⁶⁹³ Ahmad, **a.g.e.**, s. 175.

⁶⁹⁴ **a.g.e.**, s. 173-174.

destekler ağaların kapitalist çiftçi haline gelmesini kolaylaştırmakla birlikte, tarımda etkili bir vergilendirmeye gidilmemesi sonucunda büyük toprak sahiplerinin kazancı sanayi kesimine aktarılamamıştır. Böylece üretimin artması, daha çok lüks harcamaları teşvik etmiş, gerçek bir kalkınmaya dayanak olmamıştır. Bunun yanı sıra tarıma kitle halinde traktör sokulması, ormanları koruma gibi önleyici tedbirler ihmal edildiği için yaygın bir aşınmaya yol açmıştır. Ayrıca makineleşme, yerli sanayiyle değil, ithalatla beslendiğinden ekonominin dışa bağımlılığı artmıştır. Bunların dışında, tarımsal kredi ve fiyatların artışı enflasyonist bir baskı doğurmuştur. Nitekim 1950-1954 döneminde fiyatlar genel seviyesinde %21'lik bir artış olmuştur. Böylece sonraki yıllarda baş edilemez duruma gelecek olan enflasyonun ilk tohumları bu dönemde atılmıştır.⁶⁹⁵

Demokrat Parti'nin ilk iktidar dönemindeki bolluk yılları uzun sürmemiştir. Kore Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, uluslararası piyasadaki olumlu konjonktür kaybolmuş, ihraç mallarının fiyatları düşmeye başlamıştır. Gübre kullanımı ve sulamanın çok sınırlı kaldığı tarımda üretim düzeyini büyük ölçüde hava koşulları belirliyordu. Hava koşullarının olumsuzlaşması üretimde duraklamaya, hatta gerilemeye yol açmıştır.⁶⁹⁶ 1954 yılında hava koşulları elverişsiz geçince tarım sektöründe üretim %20 düzeyinde azalmıştır. Buğday ve arpa üretimlerindeki değişimin verildiği Çizelge 49'da görüleceği gibi buğday ve arpada bu azalış %35'i aşmıştır. Ekonominin sürükleyici sektörü olan tarımdaki bu beklenmedik gerileme, ekonominin iç ve dış dengelerinin büyük ölçüde bozulmasına yol açmıştır. Başta buğday olmak üzere tarım ürünleri ihracatçısı olan ülke, arz yetersizliğini ithalatla gidermeye çalışmak zorunda kalmıştır. Böylece ülkenin toplam ihracatı azalırken ithalatı hızla artmıştır. Bu durum dış ticaret açığının büyümesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak ortaya çıkan döviz sıkıntısı da ithalat yapılmasını güçleştirmiştir. Hükümet, ABD ile 1954'de yaptığı anlaşma ile ABD'den TL karşılığında tarım ürünleri ithalatı başlatmıştır. TC Merkez Bankası'nda ABD adına açılan bir hesaba satın alınan ürünlerin bedelleri yatırılmıştır. Biriken paranın kullanılmasında iki hükümet birlikte söz sahibi olmuştur.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ Eroğul, **a.g.e.**, s. 136-137.

⁶⁹⁶ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 231. Kore Savaşı Temmuz 1953'de sona ermiştir. bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 145.

⁶⁹⁷ Tokgöz, **a.g.e.**, s.145-146.

Çizelge 49. Tahıl Üretimi (1950-1960) (Bin Ton)

Yıllar	Buğday	Arpa
1949	2500	1240
1950	3870	2040
1951	5600	2700
1952	6440	3180
1953	8000	3640
1954	4900	2400
1955	6900	2980
1956	6400	2900
1957	8300	3650
1958	8550	3600
1959	7850	3300
1960	8450	3700

Kaynak: Erdiñ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2011, s. 146.

1950-1960 yıllarında tahıl üretim alanları sürekli genişlemiştir. Bu genişlemeye bağılı olarak üretim de artmıştır. Ancak çavdar ve karışık tahıl hariç hektar başına verim azalması 1957-1958 ekim yılından sonra başlamıştır.⁶⁹⁸ Çizelge 50'de tahıl ekilen araziler, üretim ve verim düzeyleri verilmiştir.

Buğdayda hektar başına verim en yüksek seviyesine 1953'de çıkarak 1248 kg olmuştur. 1960 yılında ise verim 1097 kg'dır. Hektar başına verim diğere ülkelerle karşılaştırılacak olursa, tarımın modern yöntemlerle yapıldığı sanayi ülkelerinde verimin Türkiye'ye göre çok daha yüksek olduğu görülür. 1959 yılında hektar başına buğday verimi Batı Almanya'da 3380, Belçika'da 3900, Danimarka'da 4100, Fransa'da 2600, Norveç'te 2150, İsveç'te 2650, İsviçre'de 3300, İngiltere'de 3620, Yeni Zelanda'da 3540 kg'dı.⁶⁹⁹

⁶⁹⁸ Serin, a.g.e., s. 58.

⁶⁹⁹ Aynı yer.

Çizelge 50. Türkiye’de Tahıl Ekilişi, Üretim ve Verim

Yıl	Buğday	Çavdar	Arpa	Yulaf	Mısır	Pirinç	Karışık Tahıl	Toplam
Ekiliş – 1000 Hektar								
1939	4,0	0,4	2,0	0,3	0,5	0,02	0,2	7,7
1945	3,7	0,4	1,6	0,3	0,5	0,02	0,2	6,9
1950	4,5	0,5	1,9	0,3	0,6	0,02	0,2	8,2
1955	7,1	0,6	2,6	0,4	0,7	0,03	0,4	12,1
1960	7,7	0,7	2,8	0,4	0,7	0,05	0,4	12,9
Üretim – 1000 Ton								
1939	4,2	0,4	2,3	0,3	0,6	0,05	0,1	8,2
1945	2,2	0,2	0,9	0,1	0,3	0,03	0,1	4,0
1950	3,9	0,4	2,0	0,3	0,6	0,05	0,2	7,8
1955	6,9	0,7	3,0	0,4	0,9	0,06	0,4	12,4
1960	8,5	0,7	3,7	0,5	1,1	0,11	0,4	15,2
Verim – (Hektar Kilogram)								
1939	1042	953	1123	985	1356	2293	885	1065
1945	585	558	575	466	578	1702	665	582
1950	864	908	1076	1043	1058	2128	908	942
1955	977	1014	1131	965	1211	2125	981	1029
1960	1097	1044	1304	1232	1588	2588	1133	1175

Kaynak: Necdet Serin, **Türkiye’nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 58.

Tahıl üretim ve verimi, özellikle hava koşulları ile ilgili olarak büyük dalgalanmalar göstererek artmıştır. 1939’da 8,2 milyon ton olan üretim 1955’de 12,4 milyon tona, 1960’da 15,2 milyon tona yükselmiştir. Bu artışın nedeni, hava koşullarının bazı devrelerde iyi olması, ekilen toprak miktarının artışı ve tarımda makine ve gübrenin özellikle 1950-1955 arasında geniş ölçüde kullanılması olmuştur.⁷⁰⁰

⁷⁰⁰ a.g.e., s. 56-57.

Yukarıda örnek olarak verilen ülkelerde hektar başına verimin yüksek olmasının başlıca nedeni, verim arttırıcı yöntemlerin ve makinaların geniş ölçüde kullanılmasıdır. Verim arttırıcı yöntemlerin başında suni gübre kullanımı gelmektedir. Diğer etken ise sulamadır. Türkiye’de genel olarak yağış fazla olmadığı gibi arka arkaya gelen birkaç yıl kurak da geçebilmektedir. Bu nedenle tarımda sulama gereklidir. 1955 yılında işlenen toprakların ancak %9,2’si sulanabilmiştir. Türkiye’de sulanan topraklara çayır ve meralar da dahil olduğu için sulanan diğer cins toprakların miktarı %9’un da altındadır.⁷⁰¹

Gıda sanayinin de hammaddesi olan meyve ve sebze üretimi sulama ile yapılabildiğinden, 1950-1960 yıllarında tahıl üretimini etkileyen iklim koşulları meyve ve sebze üretiminde etkili olmamıştır. Çizelge 51’de⁷⁰² görüldüğü gibi kuru tarımla üretilen tahılların aksine 1954 yılında sebze ve meyve miktarı oldukça yüksektir. Örneğin ihraç ürünlerinden olan fındık ve incir üretiminin 1950 yılındaki düzeyi dönem boyunca düşmemiş, bazı yıllarda görülen dalgalanmalara rağmen yükselmeye devam etmiştir. Üretimine Cumhuriyet döneminde başlanan limonun da üretimi düzenli olarak artmıştır. Savaş yıllarında üretimine devlet tarafından destek verilen patatesten elde edilen ürün de 1950 yılına kıyasla 1960’da yaklaşık iki kat artmıştır. Soğan üretiminde de benzer durum söz konusudur. Elma ve şeftali miktarları 1960 yılına kadar artmıştır. Bahar aylarında erken çiçek açan ve don olaylarından bu nedenle kolay etkilenen kayısı ve zerdali miktarlarında ise dönem boyunca dalgalanmalar meydana gelmiştir.

⁷⁰¹ a.g.e., s. 61.

⁷⁰² Çizelge 51, Türkiye İstatistik Kurumu’nun topladığı istatistik verilerden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. bkz. **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, s. 184-204.

Çizelge 51. 1950-1960 Yıllarında Çeşitli Meyve ve Sebzelerin Üretimi (ton)

Yıllar	Ceviz	Fındık	İncir	Elma	Kayısı ve Zerdali	Şeftali	Üzüm	Limon	Portakal	Patates	Soğan
1950	48.852	26.057	86.104	125.407	51.045	9.280	1.399.337	7.713	29.553	75.442	172.850
1951	56.117	93.224	107.114	88.869	60.892	10.266	1.386.197	16.852	57.295	85.500	193.000
1952	55.668	77.850	118.413	94.956	37.583	19.207	1.633.503	20.112	73.725	102.000	222.000
1953	66.403	46.067	105.084	139.192	86.248	19.573	2.000.268	18.807	71.180	104.800	302.300
1954	75.062	123.141	107.378	130.995	92.129	21.530	2.247.784	30.213	110.965	109.000	285.000
1955	67.185	52.629	100.399	108.782	27.322	20.083	1.895.164	26.684	141.215	109.000	300.000
1956	79.333	151.001	121.176	195.910	71.242	30.234	2.605.777	34.357	114.982	110.000	358.000
1957	58.177	73.353	137.102	115.562	70.120	61.550	2.009.592	69.499	183.308	119.000	464.000
1958	78.260	132.183	154.609	193.443	64.656	69.434	2.991.688	70.203	179.604	137.000	405.000
1959	79.520	104.705	155.645	267.870	104.180	81.195	3.224.545	67.445	157.398	148.000	424.000
1960	70.200	58.470	145.000	207.900	42.900	57.660	2.775.200	71.513	179.314	160.000	400.000

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 184-204.

Tahıl üretimindeki azalışın ekonomide yarattığı sorunlar yanında hızlı makineleşmeden kaynaklanan sorunlar da büyümeye başlamıştır.

Traktör ithalatındaki artışla 1952'nin sonlarında öküzün yerini traktör almıştı, ancak traktör kullanmayı verimli kılmayacak kadar küçük topraklara sahip olanlar çiftçilikle geçinemez hale gelmiştir. Bunların küçük bir bölümü çiftliklerde şoför vb. olurken, büyük çoğunluğu tarım emekçisi olmuş ya da kentlere göç etmiştir. Göçün bir sonucu olarak kentlerde işsizlik ciddi boyutlara ulaşmıştır. Aynı zamanda toprak ağaları da topraklarını genişletmiştir.⁷⁰³

Tarımın gelişi güzel makineleşmesinin yarattığı bir diğer sorun ise ithal edilen yaklaşık 70 çeşit traktörün yedek parça gereksiniminin karşılanamaması olmuştur. Döviz darboğazı yedek parça ithalatını engelleyince traktörler onarılamamış ve 1958 yılında traktörlerin %80'i kullanılamaz hale gelmiştir.⁷⁰⁴

Bu noktada DP iktidarı tarımsal gelirlerin düşmesini kabullenmek yerine, buğday ve daha sonra tütünde yüksek fiyatlarla destekleme alımları yapmaya başlamıştır. Ancak kentlerde tüketilen ekmeğe zam yapılmadığı için destekleme alımları Merkez Bankası'ndan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne açılan kısa vadeli ve geri ödenmeyecek kredilerle karşılanmıştır.⁷⁰⁵ Aynı zamanda tarımsal gelirler vergi dışı bırakılmıştır. The Economist, 1949-1950 yılında çiftçilere ödenen 22.800.000 TL'lik meblağın 1954'ün son yedi ayında 519.165.000 TL'ye yükseldiğini yazmıştır.⁷⁰⁶ Bu uygulamalara özel sektöre açılan krediler de eklenince, tedavüldeki para miktarı kısa sürede hızla yükselmiştir. Parasal genişlemeyi bir enflasyon dalgası izlemiştir.⁷⁰⁷

Bu dönemde bitkisel üretimde azalma meydana gelmesine rağmen hayvan varlığı artmıştır. Ancak hayvancılık gelirlerinde azalma meydana gelmiştir. Çizelge 52'de 1950-1960 yıllarında canlı hayvan sayılarındaki değişim verilmiştir.

Özellikle 1955'den sonra hayvancılık gelirlerinin toplam tarım geliri içindeki payında önemli derecede azalma gerçekleşmiştir.⁷⁰⁸ Hayvan miktarı fazla olmakla birlikte hayvanların verimi düşüktü. Hayvanların verimlerinin düşük olmasının başlıca

⁷⁰³ Ahmad, a.g.e., s. 177-178.

⁷⁰⁴ Tokgöz, a.g.e., s. 146.

⁷⁰⁵ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 231

⁷⁰⁶ Ahmad, a.g.e., s. 179-180.

⁷⁰⁷ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 231-232.

⁷⁰⁸ Aksöz, a.g.m., s. 26.

nedenleri; kullanılan damızlıkların verimi düşük ırklardan seçilmesi, hayvan besleme ve bakım koşullarının yetersizliği, çayır-mera kullanma düzenindeki aksaklıklar, yetiştiricilerin kültür, gelir, sermaye ve teşkilatlanma bakımından yetersiz oluşu ve pazarlama koşullarının bozukluğu olarak belirlenmiştir.⁷⁰⁹

Çizelge 52. Canlı Hayvan Sayıları⁷¹⁰

Yıl	Koyun	Kıl keçisi	Tiftik keçisi	Sığır	Manda
1950	23.082.521	14.498.268	3.966.336	10.123.185	947.731
1951	24.832.649	16.531.053	4.370.161	10.395.858	967.062
1952	26.534.233	16.122.632	4.921.736	10.694.807	1.013.388
1953	27.286.602	16.094.185	4.869.063	10.758.553	1.044.134
1954	26.807.557	16.121.403	4.958.029	10.867.500	1.070.716
1955	26.443.838	16.216.513	4.816.389	11.058.935	1.056.000
1956	27.974.232	16.485.836	5.027.971	11.546.208	1.075.438
1957	29.209.029	17.248.378	5.573.147	12.064.130	1.121.727
1958	30.822.994	18.196.438	6.035.534	12.484.211	1.161.803
1959	33.613.500	18.940.700	6.137.000	13.075.800	1.229.200
1960	34.463.200	18.636.700	5.995.500	12.435.000	1.140.000

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 207.

Çizelge 52'nin incelenmesi sonucunda görüleceği gibi 1950-1960 yılları arasında hayvan varlığında önemli bir artış meydana gelmiştir. Koyun sayısı 11 milyon, kıl keçisi 4 milyon, tiftik keçisi ve sığır sayısı 2 milyon, manda sayısı ise yaklaşık 200 bin civarında artış göstermiştir. Ancak hayvansal gelirlerde düşüş, dikkat çekicidir.

Tüm bu olumsuzluklara karşılık, bu dönemde hayvancılık açısından önemli bir gelişme sağlanmış ve Et ve Balık Kurumu (EBK) kurulmuştur. Hayvancılık alanında yol gösterici görevler verilen⁷¹¹ Et ve Balık Kurumu, Milli Korunma Kanunu'na

⁷⁰⁹ a.g.m., s. 33.

⁷¹⁰ Çizelge 52, TÜİK'nin istatistik verileri kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. Bkz. **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, s. 207.

⁷¹¹ Aynı yer.

dayanılarak 1 Ekim 1952 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan 871 numaralı koordinasyon kararı ile Ticaret Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuştur.⁷¹²

Kararnamede kurumun görevleri şöyle tanımlanmıştır:⁷¹³

“Madde 2-Kurumun gayesi, et ve balık işlerini tertip ve tanzim etmek, ticaret, istihsal ve sanayi ile meşgul olmak ve bunlarla ilgili her türlü etüd ve araştırmalar yapmaktır.

Kurum bu maksatla aşağıdaki işleri yapar.

- a) Kasaplık hayvan, balık alım ve satım ve dış ticareti,
- b) “a” fıkrasında gösterilen maddelerin her türlü tabii ve sınai mamullerinin alım, satım ve dış ticareti
- c) Hayvan ve balık nesillerinin ıslah ve inkişaf ettirilmeleriyle alâkalı her türlü sınai, ticari ve zirai teşebbüsleri,
- d) a, b, c fıkralarında gösterilen maksatları sağlayacak her türlü teşkilât, fabrika, mezbaha vasıta ve tesisatı kurma ve işletmesi,
- e) Lüzumu halinde, memleket dâhilinde kasaplık hayvan, balık ve mamulleri, istihsal vasıtaları ve hayvan ve piyasalarını tanzim ve anormal fiyat temevvüçlerini önlemek üzere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’nın kararıyla tanzim satışları,
- f) Kasaplık hayvan ve balık yetiştirme istihsal, sanayi ve ticaret mevzuatıyla ilgili işler için, Bakanlar Kurulu kararıyla tanzim olunacak Kurum dışındaki mali müesseseler kaynaklarıyla ve tayin edilecek hadler dahilinde hususi müteşebbislere, resmi teşekküllere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığınca tasdik olunacak talimatname esasları dahilinde kredi açma işleri.

Madde 3-Kurum, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının müsaadesiyle işgal mevzuuna giren işlerde mevcut şirketlere iştirak etmek ve yeni şirketler vücuda getirmek için diğer hakiki ve hükmi şahıslarla anlaşma ve mukaveleler yapabilir.

Madde 4- Kurum, işleri icabı olarak gayrimenkul mallara tasarruf edebileceği gibi, alacaklarının temini maksadıyla kendi namına gayrimenkul mallar üzerinde ipotek tesis eyleyebilir.

Madde 5- Kurum, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının müsaadesiyle memleket iç ve dışında lüzum gördüğü yerlerde, teşkilat yapar, şubeler açabilir ve ajanlar bulundurabilir veya bu maksatla hakiki ve hükmi şahıslarla anlaşmalar yapabilir.”

Kararnameye göre EBK’ya hayvancılığın desteklenmesinin yanı sıra et ve et ürünlerine yönelik sanayinin gelişmesi yönünde de görevler verilmiştir. Bu nedenle

⁷¹² Resmi Gazete, 1580 Sayılı Belediye Kanunu, 14 Nisan 1930 S. 1471.

⁷¹³ Resmi Gazete, 1 Ekim 1952, S. 8221.

EBK, hayvancılığın yanı sıra et ve et ürünleri sanayinin gelişimine de önemli katkılarda bulunmuştur.

D. Demokrat Parti Döneminde Gıda Sanayine Yönelik Politikalar ve Uygulamalar

Tarımsal üretimde gübre kullanımının ve sulamanın çok sınırlı kaldığı koşullarda üretim düzeyini büyük ölçüde hava koşulları belirliyordu. Hava koşullarının bozulması üretimde duraklamaya, hatta gerilemeye yol açmıştır. 1950'lerin ikinci yarısında neredeyse tümüyle tarımsal mallardan oluşan ihracat gerilemiş ve liberal ithalat rejimi nedeniyle döviz rezervleri de tükenmişti. Döviz bunalımının yarattığı darlıklar ve kıtlıklar ortamında yerli üretim devreye girdi. Hemen hiçbir malın ithalatının yapılamadığı koşullarda, daha birkaç yıl önce büyük miktarlarda ithal edilen malların büyük bir bölümünü yerli sanayi üretmeye başladı. Böylece ithal ikamesine doğru bilinçli ve tasarlanmış bir politika olarak değil de ihtiyaçlardan kaynaklanan fiili bir dönüş yapılmıştır.⁷¹⁴

1923-1950 arasındaki dönemde özel sektörün uzun vadeli sanayi yatırımlarına ilgisi son derece sınırlı kalmıştır. İktisadi, mali ve teknik yönden özel sektör büyük sanayi projelerine sahip çıkabilecek örgütlenmeye sahip değildi. Devletçilik döneminde kurulan sanayi işletmeleri, ülkede sanayici yetişmesine olanak yaratmıştır.⁷¹⁵

Bu dönemde devlet tarafından özellikle şeker fabrikalarının kurulması şeklinde yapılan yatırımların yanı sıra özel sektörün gıda sanayindeki yatırımları da teşvik edilmiştir. Özel sektör yatırımlarına Türkiye Sınai Kalkınma Bankası tarafından kredi desteği verilmiştir.

On yıllık DP iktidarında sanayileşme politikalarında büyük iniş çıkışlar olmakla birlikte, özel sektörün sanayici olmak istek ve girişimleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1950'de on ve daha fazla işçi çalıştıran sanayi işletme sayısı 2.618 iken 1960'da %100'den fazla artarak 5.600'a yükselmiştir. Özellikle gıda, dokuma ve kimya endüstrilerinde artış meydana gelmiştir.⁷¹⁶ Özel sektör yatırımlarının artışında

⁷¹⁴ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 231-233.

⁷¹⁵ Tokgöz, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁷¹⁶ *a.g.e.*, s. 152.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın etkisi olmuştur. Bunun yanı sıra DP iktidarı, gıda sanayinin ithal ikamesine yönelik olarak özel sektör tarafından geliştirilmesini sağlayacak yasal düzenlemeler ve desteklemeler yapmıştır.

1950'de kurulan ve 1951'de faaliyete geçen Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Dünya Bankası'nın teknik ve mali yardımlarından yararlanarak 1960 yılına kadar ithal ikamesi stratejisine uygun olarak kurulan ve daha çok tüketim malları üreten işletmelere destek olmuştur. Özel sektörün yoğun şekilde tekstil, inşaat malzemeleri, gıda ve demir dışı metal endüstrileri alanına girmesinde bu bankanın büyük katkısı vardır.⁷¹⁷

Özel sektör yatırımlarının toplam yatırımları içindeki payı 1955 yılının sonuna kadar %50'nin üzerinde kalmıştır. Enflasyon ve döviz darboğazı nedeniyle özel sektör yatırımlarının yavaşlaması karşısında kamu yatırımlarındaki artış hızlanmıştır. İmalat alt sanayi dalında faaliyet gösteren kamu işletmeleri sayısı 1950'de 103 iken, özel sektörün sayısı 2.515 olmuştur. On yıl sonra kamu kuruluşlarının sayısı 219'a yükselirken özel sektör tesislerinin sayısı 5.284'e çıkmıştır. Yani hem kamu hem de özel sektör işletmeleri %100 artmıştır.⁷¹⁸

Orta ve büyük sanayi kuruluşları⁷¹⁹ hakkında 1950 yılından itibaren tutulan düzenli istatistikler bulunmaktadır. Buna göre devlet ve özel sermayeye ait orta ve büyük gıda ve içki sanayi kuruluşlarının sabit sermaye yatırımları 1950'den 1956'ya kadar sürekli olarak artmıştır.⁷²⁰ Çizelge 53'de 1950-1960 yılları arasından gıda sanayinde yapılan serbest sermaye yatırımları verilmiştir.⁷²¹

⁷¹⁷ a.g.e., s. 148-149.

⁷¹⁸ a.g.e., s. 150.

⁷¹⁹ Orta ve büyük sanayi kuruluşları; 10 BG veya daha yukarı kuvvet kullanan ve on ve daha fazla işçi çalıştıran imalat sanayi kuruluşlarıdır. bkz. Serin, a.g.e., s. 144.

⁷²⁰ Aynı yer.

⁷²¹ Çizelge Serin, a.g.e., s. 145'deki Tablo 2.9'dan yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelge 53. 1950-1960 Yıllarında Gıda Sanayinde Yapılan Sabit Sermaye Yatırımları (1000 TL)

Yıllar	Gıda			İçki		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1950	6.532	5.063	11.595	2.701	34	2.735
1951	9.095	8.146	17.241	974	350	1.324
1952	11.467	9.685	21.152	971	1.034	2.005
1953	36.382	12.481	49.163	593	847	1.440
1954	71.356	13.030	84.386	8.527	1.703	10.230
1955	127.505	21.092	148.597	8.718	538	9.256
1956	165.486	12.232	176.618	593	517	1.110
1957	85.534	29.038	114.672	612	98	710
1958	49.548	14.490	64.038	96	421	517
1959	40.062	26.804	66.866	2.985	1.838	4.823
1960	53.097	44.464	97.561	3.606	1.434	5.040
TOPLAM	656.364	196.525	852.909	30.376	8.814	39.910

Kaynak: Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 145.

1950 yılında imalat sanayine yapılan toplam 79 milyon TL yatırımın %14,67'sini (11.595.000 TL) gıda, %3,46'sını içki sanayine yapılan yatırımlar oluşturmuştur. Ancak ekonomik hayattaki gerilemeye bağlı olarak içki sanayi yatırımlarında 1955'den ve gıda sanayi yatırımlarında 1956'dan sonra azalma meydana gelmiştir. 1956'da toplam 176,6 milyon TL olan yatırımlar hızla düşerek 1958'de 64 milyon TL düzeyinde kalmıştır. Yatırımların 1960'da tekrar artmaya başladığı görülmektedir. On yıllık dönemde gıda sanayinde devlet yatırımları daima özel sektör yatırımlarından fazladır ve toplam yatırımların yaklaşık %77'sini devlet yatırımları oluşturmuştur. İçki sanayine yapılan yatırımlar da benzer eğilim göstermiştir. Özel sektör içki sanayinde en fazla yatırımı 1959 yılında yapmış ve yatırım düzeyi 1,8 milyon TL'yi bulmuştur. Buna karşılık DP iktidarı döneminde içki sanayinde de devlet yatırımları bu sanayi koluna yapılan toplam yatırımların %77,5'ini

bulmuştur. Sanayiye yapılan yatırımlar arttıkça, sanayinin milli gelir içindeki payı da yükselmiştir.

Türkiye’de milli gelirden tarımın payı sanayiye göre fazla olmuştur. Örneğin bu pay 1929’da %50, 1938’de %48, 1948’de %53’dür. Sanayi ve inşaatın payı ise aynı yıllarda %13, %16 ve %15’dir. Sanayinin gelişimi 1948’deki düzeye ancak 1956 yılında ulaşabilmiştir.⁷²² Bu artışta, ithal ikamesi anlayışıyla devlet tarafından gıda sanayine yapılan yatırımlar etkili olmuştur.

1954’den itibaren baş gösteren döviz darboğazını aşmak için öncelikle ithalatta liberalizme son verilmiştir. İç piyasanın talebini karşılamak üzere için yerli üretimi arttırmak için kamu kuruluşlarına yatırım yapma izni verilmiştir. Özellikle iki önemli sanayi ürününün, şeker ve çimento kıtlığının aşılması için bu alanda kamu yatırımları hızlandırılmıştır. Fabrikaların kuruluş yeri seçiminde illerin çıkardığı milletvekili sayısı ile DP’ye bağlılık derecesi etkili olmuştur. Yeniden devlet eliyle sanayileşmeye geçildiği bu dönemde (1955-1960) Adapazarı, Amasya, Konya, Kütahya, Kayseri, Susurluk, Burdur, Malatya, Elazığ, Erzincan ve Erzurum şeker fabrikaları kurulmuştur. Şekerde sağlanan bu ithal ikamesi yatırımlarıyla ülke yerli üretimle iç tüketimi karşılar hale gelmiştir. Yine dönemin ikinci yarısında aynı anlayışla petrokimya ve azot sanayi alanlarında da kamu sanayi tesisleri kurulmaya başlamıştır.⁷²³ Ancak yapılan yatırımlara rağmen gıda sanayinin gelişmesi diğer sanayi dallarına göre düşük kalmıştır. Çizelge 54’de sanayi gruplarının sayısında meydana gelen oransal değişimler verilmiştir.

Çizelge 54, 1953 yılında sanayi gruplarının sayıları %100 kabul edilerek hazırlanmıştır. Tüm imalat sanayi içinde önemli bir yere sahip olan gıda tesislerinin sayısında meydana gelen oransal değişim %79, içki sanayinde %61,5 olmuştur. 1960 yılında ise, gıda sanayi %138,2 ve içki sanayi %246,2’lik bir oransal değişim göstermiştir. Bu sonuçlara göre içki sanayi yatırımlarının önemli düzeyde arttığı görülmektedir. Bu artışta, özel sektöre 1955 yılında bira üretme izni verilmesinin etkili olduğu söylenebilir.

⁷²² Serin, **a.g.e.**, s. 152.

⁷²³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 151. Petro-kimya ürünleri gıda maddeleri için ambalaj malzemelerinin üretilmesi, azot sanayi ise tarımın azotlu gübre gereksiniminin karşılanması açısından önem taşımaktadır.

Çizelge 54. 1950-1960 döneminde sanayi grupları sayısında meydana gelen oransal değişme 1953=100

Sanayi grupları	1950	1960	Fark
Kâğıt-K. Yapımları	110,0	370,0	260,0
Deri-D. Yapımları	97,7	318,6	220,9
Giyim	225,0	425,0	200,0
İçki	61,5	246,2	184,7
Kauçuk	74,0	229,2	155,2
Çeşitli	98,9	246,5	149,6
Maden eritme	98,0	225,4	127,4
Taş-Toprak	41,0	162,2	121,2
Madeni Eşya	91,6	209,6	118,0
Makine	81,0	186,1	105,1
Dokuma	71,5	162,0	90,5
Basım-Yayın	92,1	176,4	84,3
Ulaştırma Araçları	85,2	166,7	81,5
Tahta-Mobilya	91,4	165,6	74,2
Kimya	72,5	139,0	66,5
Gıda	79,0	138,2	59,2
Tütün	33,3	78,4	45,1

Kaynak: Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 163.

1960 yılı verilerine göre gıda sanayinin tüm sanayi kuruluşları içindeki önemi %29,5, dokumanın %18,6, kimyanın %10,8, tahta-mobilyanın %7,8, taş-toprağın %7,3'dür. Diğer grupların önemi ise %2,9 ve %0,2 arasında değişmektedir.⁷²⁴

Özel sektörün sanayi yatırımları Türkiye Sınai Kalkınma Bankası tarafından desteklenmiş, ancak imalat sanayi büyük şehirlerde veya bu şehirlerin yakınlarında yoğunlaşmıştır.

⁷²⁴ Serin, a.g.e., s. 163.

Bu dönemde atılım içinde görünen özel kesim, yatırımlarını ülkenin gelişmiş ve dışsal yararların yüksek olduğu İstanbul ve İzmir’de yapmıştır. Özel kesimin 400 sanayi projesine Sınai Kalkınma Bankası kredi açmıştır. Kurulan işletmelerin %75’i Marmara ve Ege Bölgesi’nde yer almıştır.⁷²⁵

Sanayi kuruluşlarının büyük iktisadi merkezlerde toplanmasının nedenleri; bu yerlerde daha geniş bir pazarın, niteliği yüksek işgücünün kolaylıkla bulunması, gerek yakıt gerekse hammaddelerin daha kolaylıkla sağlanabilmesi ve büyük merkezlerde ulaştırma ve enerji sisteminden daha kolay bir şekilde faydalanılabilmeydi. Küçük şehirlerde kurulmuş olan sanayi dalları ise, daha çok o bölgedeki hammaddeleri bölgenin gereksinimleri için işleyen un değirmenleri, pamuk yağı ve zeytinyağı üreten ufak işletmelerden öteye geçmemiştir.⁷²⁶

Türkiye’de 1923’de Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra özellikle Devletçilik siyaseti ile sanayi kuruluşlarının İstanbul, İzmir gibi birkaç büyük merkezde toplanmasına engel olmak istenmiş, ülkenin çeşitli yerlerine (Eskişehir, Kayseri, Sivas, Malatya, Ankara, İzmit) dağıtmak için çaba gösterilmiştir. Böylece İstanbul ve İzmir’e göre küçük şehirlerde gerek sanayi kuruluşları gerekse sanayi işgücünün miktarında hızlı bir artış sağlanmıştır. Ancak ekonomik amaçlarla hareket eden özel sermaye kuruluşları daha çok gelişmiş bölge ve şehirleri seçmiştir. Bu nedenle kuruluş yerinin seçiminde devlet ve özel sermaye arasında önemli bir fark oluşmuştur.⁷²⁷

1950-1960 Demokrat Parti döneminde kamu iktisadi kuruluşlarına ait 40 kadar sanayi işletmesinin bir adedi İstanbul’da üç adedi Ankara’da kurulmuştur. Fabrikaların geri kalanı da siyasi ağırlığı olan iller ve ilçeler arasında paylaşılmıştır. Siyasal baskıların “her ile bir fabrika” sloganına dönüşmesi sonucunda, şeker ve çimento gibi hammaddeye yakınlığın çok önemli olduğu sanayilerde, siyasal amaçlarla hammaddenin hiç bulunmadığı yöreler kuruluş yeri olarak seçilebilmiştir.⁷²⁸ Örneğin şeker fabrikalarının birkaçı pancar yetişmeyen bölgelere kurulmuş, pancar yetişen

⁷²⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 151-152.

⁷²⁶ Serin, **a.g.e.**, s. 174.

⁷²⁷ **a.g.e.**, s. 174.

⁷²⁸ Tokgöz, **a.g.m.**, s. 53.

bölgelerdeki fabrikalardan bir miktar pancar bu fabrikalara taşınmıştır. Taşıma maliyeti, şeker maliyetinin yükselmesine yol açmıştır.⁷²⁹

Menderes Hükümetlerinin, Ankara'nın doğusunda kalan bölgelere dönük bir politikası olmadığı gibi, uygulamada da mevcut kaynaklar Ankara'nın batısına yöneltilmiştir. Örneğin İller Bankası'nın fon yardımlarının dağılımından Doğu Anadolu illerinin aldığı pay %14,5 iken, Ankara'nın batısında kalan illerin payı %50'nin üzerinde olmuştur. Bu dönem sonunda sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı Marmara Bölgesi ile ülkenin diğer bölgeleri arasındaki dengesizlik daha da büyümüştür.⁷³⁰

1950-1960 yılları arasında bu şekilde gelişen sanayi içinde gıda sanayi sektörlerinin gelişimi ise birbirinden farklılık göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında sütçülük alanında yaşanan duraklama savaşın bitmesiyle sona ermiş, süt işletmeleri kurma yönündeki girişim ve yatırımlar artmıştır. Bu artışta Bakanlar Kurulu'nun 4 Ağustos 1952 tarihli ve 3/15481 sayılı kararıyla⁷³¹ süt, krema ve kaymak üretiminde pastörizasyonun zorunlu hale getirilmesi de etkili olmuştur.

1950-1953 yılları arasında Recep Vardarlı tarafından İstanbul Küçükçamlıca'da Tikveşli Çiftliği kurulmuştur. Tikveşli Çiftliği'nde 1250 litre/saat kapasiteli bir "şişeli pastörize süt tesisi" faaliyet göstermiştir. Bir diğer pastörize süt fabrikası ise, İstanbul'da Mehmet Sabit Tutnar'ın 1953 yılında Beşiktaş'ta kurduğu şişeli pastörize süt ve paketli pastörize tereyağı üreten Beşiktaş Süt Fabrikası'dır. Bir yıl süren üretim faaliyetleri sırasında bu fabrika hakkında çeşitli özel sektör kuruluşları, sokak sütçüleri ve İl Sağlık Müdürlüğü'nün şikâyetleri sonucunda 213 dava dosyası açılmıştır. Bu nedenle fabrika kapatılarak 1954 yılında Atatürk Orman Çiftliği'ne devredilmiştir. 1954 yılında üretime geçen diğer bir işletme ise, Şevket Süreyya Aydemir ve Enver İren'in ortaklığında kurulmuştur. Aydemir ve İren Ankara

⁷²⁹ Serin, a.g.e., s. 176.

⁷³⁰ Tokgöz, a.g.m., s. 53-54.

⁷³¹ **Resmi Gazete**, 18 Ekim 1952, S. 8236. Bu kararla gıda maddelerinin ve umumi sağlığı ilgilendiren eşya ve levazımın hususi vasıflarını gösteren tüzük yürürlüğe konulmuştur.

Kayaş'ta Kayaş Pastörize Süt Fabrikası'nı kurmuş ve üretime geçirmiştir. Bu tesiste pastörize süt üretimine daha sonra kâseli yoğurt ve şişeli ayran ürünleri eklenmiştir.⁷³²

Bu dönemde özel sektör tarafından kurulan süt ve süt ürünleri işletmelerinin yanı sıra şeker fabrikalarının çiftliklerinde de bazı tesisler işletmeye açılmıştır.

Eskişehir Şeker Fabrikası ve Alpullu Şeker Fabrikası çiftliklerinde üretilen sütlerin değerlendirilmesi ve fabrika personelinin süt ve süt ürünleri gereksiniminin karşılanması amacıyla 1954 yılında Alpullu Sarımsaklı'da, 1955 yılı içinde de Eskişehir'de küçük işletmeler kurulmuştur.⁷³³

Özel sektör tarafından kurulan diğer bir fabrika ise, Santral Süt Tozu A.Ş. adı altında hizmete girmiştir. İstanbul'un Pendik ilçesinde önce pastörize süt üretmek üzere kurulmuş olan daha sonra süt tozu üretimine geçen fabrika 1956 yılında işletmeye açılmıştır.⁷³⁴

Türkiye'nin ilk modern süt fabrikası olarak kabul edilebilecek olan Atatürk Orman Çiftliği'ndeki fabrika, DP iktidarı döneminde geliştirilmiş ve yeni bir fabrikanın kuruluşu da yapılmıştır.

1930 yılında pastörize süt üretimine geçen fabrika 1952 yılında daha çok geliştirilmiş, modern cihazlarla takviye edilmiştir. Böylece Ankara'nın pastörize süt gereksiniminin oldukça önemli bir kısmını sağlayan bu fabrikada hem çiftliğin hem de üreticinin sütleri işlenmiştir.⁷³⁵ Aynı yıl UNICEF'in kaynak ayırdığı "Milk Conservation Programme"⁷³⁶ kapsamında desteklenen proje ile Atatürk Orman Çiftliği'nde yeni bir süt fabrikasının kurulması çalışmaları başlatılmıştır. Süt Fabrikası'nın arsa, bina, elektrik, sıhhi tesisatı, soğutma kompresörleri, buhar

⁷³² **Türkiye'de Süt Sanayi**, s. 17.

⁷³³ Aynı yer.

⁷³⁴ Aynı yer.

⁷³⁵ Öztoprak, **a.g.e.**, s. 82.

⁷³⁶ Hayvancılığın gelişimine bağlı olarak süt üretimi artmış, ancak sütün bozulmadan büyük tüketim merkezlerine ulaştırılması güçleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında süt toplama merkezleri ve süt işleyen fabrikalar hasar görmüştür. 1947-1948 yıllarında Avrupa ülkelerinde süt üretimiyle ilgili olarak birkaç araştırma yapılmış ve hükümetlerin sütçülük uzmanları ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) uzmanlarının katılımıyla 1948 ilkbaharında Paris'te bir konferans toplanmıştır. Bütün bu çabaların sonucunda Temmuz 1948'de oluşturulan bir komisyon, sütün bozulmalardan korunması için hükümetlerin yapacağı çalışmalara destek olmak üzere iki milyon dolar ayırmıştır. bkz. **Final Report of the First Executive Board of the United Nations International Children's Emergency Fund**, 11 December 1946-31 December 1950, Economic and Social Council, Official Session, Supplement No. 3, New York, s. 5.

kazanları ve laboratuvar malzemelerinin yanı sıra pastörize süt, dondurma, tereyağı ve süt tozu üretimi için gerekli alet ekipmanları UNICEF tarafından karşılanmıştır. Tesisin kuruluşuna 1954 yılında başlanmış, 27 Eylül 1957 tarihinde de işletmeye açılmıştır.⁷³⁷

Atatürk Orman Çiftliği'ndeki fabrika işletmeye açıldıktan sonra UNICEF ve FAO örgütleri tarafından anlaşmaya ne oranda uyulduğunu izlemek ve tesisin daha iyi çalışmasını sağlamak amacıyla fabrikaya bazı yabancı uzmanlar gönderilmiş çalışma ve gelişmeler izlenmiştir. Ancak Türk hükümeti ile anlaşmış bulunan bu uluslararası örgütler bakanlıklar içinde sütçülükle uğraşan bir yetkili bulamadıklarından Tarım Bakanlığı'ndan böyle bir kuruluşun gerçekleşmesini istemişlerdir. Bunun üzerine 16 Ekim 1959 tarihinde Tarım Bakanlığı bünyesinde Sütçülük ve Süt Sanayi Şubesi Müdürlüğü kurulmuştur. Bu şubede yapılan çalışmalarla ülke sütçülüğü planlanmaya ve dünya ülkelerine tanıtılmaya çalışılmıştır.⁷³⁸

Aynı yıl içinde İstanbul'da Süt Hayvanları ve Süt Sanayi A.Ş. adıyla 7,5 milyon TL sermayeli bir şirket kurulmuştur. Şirket sermayesinin %49'u T.C. Ziraat Bankası, %10'u Meyve Sebze Birliği ve geri kalan %41'i de bazı özel kişiler tarafından karşılanmıştır. Şirket İstanbul Büyükçekmece civarında büyük bir hayvancılık çiftliği ve çiftlikte bir süt fabrikası kurmayı planlamıştır. Bu projenin UNICEF tarafından desteklenmesi için girişimlerde bulunulmuşsa da başarılı sonuç alınamamıştır.⁷³⁹

Et ürünleri sanayi ise Et ve Balık Kurumu'nun kurulmasıyla atılıma geçmiştir.

Cumhuriyet'le birlikte, 1923-1952 arası dönemde et sanayi üretimi belediye mezbahaları ile başlamış, gün aşırı kesim ve stok yapılmadan taze et tüketimi gelişmiştir. Modern anlamda et sanayi ile ilgili faaliyetler, 1952 yılında 871 sayılı Koordinasyon Kurulu Kararı ile Ticaret Bakanlığı'na bağlı bir İktisadi Devlet Teşekkülü olarak faaliyete geçen Et ve Balık Kurumu ile başlatılmıştır.⁷⁴⁰ Ülkemizde kasaplık hayvan ıslahı, hayvan ürünleri üretimi, iç ve dış ticaretinin yönlendirilmesi, bu konuda etüt ve çalışmalarda bulunmak amacıyla kurulan EBK, ilk et kombinasyonu

⁷³⁷ Türkiye'de Süt Sanayi, s. 17.

⁷³⁸ a.g.e., s. 19.

⁷³⁹ Aynı yer.

⁷⁴⁰ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, a.g.e., s. 45.

1953 yılında Erzurum'da hizmete açmıştır. Bunu takiben 1955 yılında Ankara, 1956 yılında Konya ve Zeytinburnu Et Kombinaları hizmete girmiştir.⁷⁴¹ Türkiye'de et sanayi ve hayvancılık ekonomisine önemli bir boyut kazandıran EBK, canlı hayvan ve et piyasasında fiyat hareketlerini de düzenlemeye çalışmıştır.⁷⁴²

Et ve Balık Kurumu, bir taraftan ülke besiciliği ve hayvancılığının gelişmesine, istikrarlı bir şekilde büyümesine katkıda bulunmuş, diğer taraftan üretici ve tüketici arasında denge oluşturmaya çalışmıştır. Tamamen yerli genç besi danalarından ürettiği et ve et mamullerini, bayilerinde halka sunmuş, bu şekilde halkın sağlıklı ve uygun fiyatlarla beslenmesine yardımcı olmuştur.⁷⁴³

Gelir seviyesinin düşük olması nedeniyle beslenmede hayvansal proteinlerden ziyade daha ucuz olan unlu ve şekerli ürünlere fazlaca yer verilmiştir. Bu nedenle özellikle un ve unlu mamuller üretimi ülkemizde yaygın olarak yapılmıştır.

Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi hariç Türkiye'nin hemen her yerinde un sanayi yayılmıştır. Kuzey ve Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ekolojik faktörler buğdaydan ziyade mısır yetiştirilmesine elverişlidir. Bu nedenle bu bölgede un sanayi kurulamamıştır. Mısır üretiminin fazla oluşundan dolayı büyük un fabrikalarından çok küçük değirmenler sahil boyunca ufak akarsular üzerine kurulmuştur.⁷⁴⁴

1955 yılında kara değirmenler dışındaki 205 fabrikanın sekiz saatlik kapasiteleri 1.736,6 ton ve üretimleri ise 1.051.728 ton olarak belirlenmiştir. Bu üretimin değeri 525 milyon TL'dir. Ülkede üretilen un tamamen ülke içinde tüketilmiştir.⁷⁴⁵ Çizelge 55'de 1951-1956 yılları arasındaki un ithalatı ve ihracatı verilmiştir.

⁷⁴¹ Mezbahalar, genellikle tüketim bölgelerinde ve kesim sonucunda elde edilen yan ürünleri değerlendiremeyen yöresel kuruluşlar iken et kombinaları daha çok, hayvan varlığı fazla veya yüksek potansiyeli olan bölgelerde kurulmaktadır. Kombinalarda et üretiminin yanında, et-kemik, kemik, kan unu gibi hayvan beslenmesinde, rendering yağları gibi sabun sanayinde, safra gibi kimya sanayinde kullanılan ürünler üretilmektedir. Ayrıca deri ve bağırsak niteliği, mezbahalarda üretilenlere göre daha yüksektir. bkz. **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 59.

⁷⁴² a.g.e., s. 49.

⁷⁴³ Gürler, Kızılarşlan ve Kızılarşlan, a.g.e., s. 82.

⁷⁴⁴ **Türkiye'de Un Sanayi**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara, 1958, s. 17.

⁷⁴⁵ a.g.e., s. 22.

Çizelge 55. Un İthalat ve İhracatı

Seneler	Un ithalatı		Un ihracatı		Kepek ihracatı	
	kg	TL	kg	TL	kg	TL
1951	8.279.951	3.181.506	-	-	52.681.175	8.930.912
1952	-	-	-	-	67.898.914	11.559.210
1953	333	250	-	-	34.893.073	5.075.057
1954	500.000	192.017	1.500.000	136.850	14.729.038	2.105.434
1955	45	37	-	-	46.292.028	7.585.319
1956	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Türkiye’de Un Sanayi, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara, 1958, s. 22.

1951-1956 yılları arasında un ihracatı 1954 yılı dışındaki yıllarda yapılamamıştır. Ancak kepek ihracatı, kurak geçen 1954 yılı haricinde artan bir eğilimle düzenli olarak sürdürülmüştür. Un ithalatı ise 1951 ve 1954 yıllarında 1953 ve 1955 yıllarına kıyasla nispeten daha yüksek düzeyde gerçekleştirilmiştir. Yurt içinde un ve unlu mamuller üretimi de dönem içinde artmaya devam etmiştir. Çizelge 56’da un ve unlu mamuller üretimleri verilmiştir.

Un ve unlu mamuller üretimi, genellikle iç pazardaki talebe eş değer bir gelişme göstermiştir. Kara değirmen unu köy tüketiminin tamamına yakını karşılamıştır. Fırın ekmeğinin köy tüketimine girmesine bağlı olarak sanayi unu üretimi artmıştır. Üretilen bulgurun ancak %10-15’i sanayi mamulüdür. Pirinç üretiminin yeterli olmadığı yıllarda iç tüketimi karşılamak üzere ithalat yapılmıştır.⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ 50 Yılda Türk Sanayi, s. 75-76.

Çizelge 56. Un ve unlu mamuller üretimleri ve gelişmeler⁷⁴⁷

Yıllar	Karataş D. Unu	Sanayi Unu	Ekmek	Bulgur	Makarna	Bisküvi	Nişasta	Pirinç	Kepek	Toplam Değer
1923 M	1099,2	250,0	292,0	157,0	1,2	0,6	-	...	60,0	
	D 219,8	62,5	69,0	43,0	0,6	0,57	-	...	5,2	401,3
1935 M	2075,7	480,0	475,0	226,2	5,0	3,0	0,1	50,0	100,0	
	D 539,7	139,2	130,0	72,1	2,8	3,3	0,004	43,5	10,1	941,4
1945 M	2312,9	600,0	562,4	281,8	5,0	3,0	0,5	32,5	120,0	
	D 601,3	180,0	196,8	92,9	2,9	3,4	0,02	29,2	12,6	1119,1
1955 M	2355,9	850,0	694,4	385,0	20,0	9,0	2,3	61,0	180,0	
	D 942,4	375,7	333,3	175,4	17,2	15,1	1,6	80,9	28,8	1970,4
1963 M	4200,0	1152,0	1019,0	480,0	36,8	18,0	14,2	130,0	440,0	
	D 3780,0	1152,0	998,6	528,0	71,7	68,4	22,5	292,5	154,0	7067,7

M: Bin ton, D: Milyon TL

Kaynak: Türkiye'de Un Sanayi, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara, 1958, s. 76.

⁷⁴⁷ a.g.e., s. 76.

Çizelgede görüldüğü gibi, diğer gıda sanayi dallarına kıyasla un sanayinde fabrikalaşma fazla olmakla birlikte Cumhuriyet'in kuruluşundan 1960'lı yıllara kadar tüketilen unun büyük kısmı kara değirmenlerde ilkel koşullarda üretilmiştir. Ancak 1923'den 1955 yılına kadar sanayi ununun toplam un üretimi içindeki payı artmıştır. 1923 yılında toplam un üretiminin %18,5'i, 1935'de %18,8'i, 1945'de %20,6'sı ve 1955'de %26,5'i endüstriyel üretimle karşılanmıştır. Nüfustaki artışa bağlı olarak ekmek üretimi 1923 yılına göre 1955'de 2,37 kat, bulgur üretimi ise 2,45 kat yükselmiştir. Unlu mamuller içinde üretimi ve tüketimi en fazla artan ürün ise makarnadır. 1955 yılı makarna tüketimi 1923 yılı tüketiminden yaklaşık %16,7 fazladır. Tüketimdeki artış, fabrika sayısının çoğalmasından çok mevcut fabrikalardaki üretim kapasitesinin yükseltilmesiyle karşılanmıştır. 1945'de 10 olan fabrika sayısı 1955'de 11'dir, ancak 1945'de 25 ton/gün olan makarna üretimi 1955'de 50 ton/güne çıkmıştır. Tüketimdeki artış, fabrikalaşmayı teşvik etmiş ve 1963'e kadar makarna fabrikası sayısı 18'e, üretim 151 ton/güne kadar yükselmiştir. Bisküvi üretimi de makarna üretimine benzer şekilde önemli bir artış göstermiştir. 1923 yılına kıyasla 1955 yılında 15 kat fazla üretim yapılmıştır. Nişasta ve pirinç üretimlerinde de benzer durum gözlenmektedir.

Tüm bu tüketim ve üretim artışlarına rağmen, makarna üretiminin önemli bölümü bu dönemde de küçük işletmelerde gerçekleştirilmiştir. Makarna üretiminde ileri teknikler uygulayan modern tesislerin kurulması 1960'lı yıllardan sonra mümkün olmuştur. Bisküvi sanayinde de imalathaneden endüstriyel yapıya geçiş dönem içinde mümkün olamamıştır. Benzer şekilde ekmek üretimi de ilkel koşullarda sürdürülmüştür. Geleneksel kubbeli fırınlarda odun yerine zararlı kalıntılar bırakan yanmış yağ ve fuel-oil gibi akaryakıtların püskürtülerek yakılması 1950'lerden sonra ciddi bir sorun olmuştur. Sorunun çözümü için sıcak su veya buhar boruları ile dolaylı olarak ısıtılan kubbeli fırınlara geçiş daha sonraki yıllara rastlamaktadır. Bu dönemde Silahlı Kuvvetler Ankara'da örnek sayılabilecek modern bir ekmek fabrikası kurmuştur. Zamanla küçük kapasiteli basit tesislerin yerini, modern ekonomik büyüklüklerde fabrikalar almıştır.⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ a.g.e., s. 73.

Un ve unlu mamuller üretiminin tamamı özel sektör tarafından gerçekleştirilirken, büyük ölçüde devlet yatırımları ile kurulan şeker fabrikaları DP döneminde de gelişimini sürdürmüştür.

Şeker üretim faaliyetleri 1950 yılına kadar zaman zaman tevsi edilen dört şeker fabrikası ile yürütülmüştür. Her yıl artan şeker gereksiniminin tamamen yerli üretimle karşılanabilmesi için 1951 yılında hazırlanan “Şeker Sanayi Tevsi Programı” ile yeni şeker fabrikalarının kurulduğu döneme girilmiştir. Diğer taraftan da pancar ekicilerinin teşkilatlandırılması amacıyla tarım kesiminde toplumsal dayanışmanın bir örneği olan kooperatifleşme hareketi başlatılmıştır. 1951-1956 yıllarını kapsayan dönemde, toplam 11 yeni şeker fabrikası inşa edilmiş, 1956 yılında fabrika sayısı 15’e ulaşmıştır.⁷⁴⁹

Şeker fabrikalarının kurulmasının ikinci devresi 1953 yılında başlamıştır. 1953’de Adapazarı, 1954’de Amasya, Konya ve Kütahya fabrikaları, 1955 yılında Burdur, Susurluk ve Kayseri fabrikaları, 1956 yılında ise Erzurum, Erzincan, Elazığ ve Malatya fabrikaları kurularak işletmeye açılmıştır. Bu fabrikalardan Adapazarı, Amasya, Konya, Kütahya ve Kayseri fabrikaları özel şirket olarak kurulmuştur.⁷⁵⁰

Çizelge 57’de 1950-1960 döneminde işletmeye açılan fabrikalar verilmiştir.⁷⁵¹

Adapazarı Şeker Fabrikası’nın kurulması, bu bölgede yetişen pancarın Eskişehir’e taşınmasından oluşan giderleri önlediği gibi diğer taraftan da Bolu, Bilecik ve İzmir’e doğru pancar sahasının genişlemesini sağlamıştır.⁷⁵² Benzer etkiler diğer fabrikaların kurulmasıyla sağlanmıştır. Böylece pancarı taşımaktan kaynaklanan giderlerin azaltılması amaçlanmıştır.

Şeker fabrikaları sadece şeker üretmekle kalmamış, sanayi için makine üretimi, örnek hayvancılık tesisleri, küçük süt işletmeleri ve kooperatifçiliğe verilen destekle hem çiftçinin hem de sanayicinin gelişimine katkı sağlayan entegre üretim merkezleri haline gelmiştir.

⁷⁴⁹ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 200-201.

⁷⁵⁰ Geerdes, **a.g.e.**, s. 133.

⁷⁵¹ Çizelge 57, Sait T. Tekeli’nin Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi eserinde 12-17. sayfadaki bilgilerden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

⁷⁵² S. T. Tekeli, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, s. 12-13.

Çizelge 57. DP İktidarı Döneminde Hizmete Açılan Şeker Fabrikaları

Fabrika kuruluş yeri	Temel atılma tarihi	İşletmeye açılma tarihi	Sermayesine katılan kurum ve kuruluşlar
Adapazarı	12 Eylül 1952	24 Eylül 1953	Adapazarı ve Eskişehir P. E.* İş Bankası Ziraat Bankası Sümerbank Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
Konya	13 Eylül 1953	19 Eylül 1954	Konya ve civarı P. E. Eskişehir P. E. Akşehir-İlgın ve civarı P. E. Konya Sınai Kalkınma A. Ş. Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.
Amasya-Suluca	13 Eylül 1953	21 Eylül 1954	İş Bankası Ziraat Bankası Turhal ve civarı P. E. Amasya ve civarı P. E. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
Kütahya	14 Eylül 1953	4 Kasım 1954	İş Bankası Ziraat Bankası Sümerbank Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Kütahya P. E. Kütahya Şeker Sanayi Kalkındırma A. Ş.
Balıkesir-Susurluk	19 Nisan 1954	7 Eylül 1956	Şeker Sanayi Kalkındırma Şirketleri Pancar Ekicileri Kooperatifleri
Burdur	26 Nisan 1954	23 Eylül 1955	Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.
Kayseri	-	6 Kasım 1955	Kayseri Ticari Sınai ve Zirai Kalkınma A. Ş. Kayseri ve civarı P. E. Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Amasya ve civarı P. E. Konya ve civarı P. E.
Erzurum	22 Eylül 1954	30 Eylül 1956	Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.
Erzincan	-	30 Eylül 1956	Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.
Elazığ	19 Ocak 1955	1 Ekim 1956	Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.
Malatya	Aralık 1954	1 Ekim 1956	Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.

*P. E. Pancar Ekicileri Kooperatifi

Kaynak: Sait T. Tekeli, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 12-17.

Şeker sanayinin gelişimine bağlı olarak fabrikalardaki küçük tamir atölyeleri büyümüş ve bunlardan bazıları gerçek anlamda makine fabrikaları haline gelmiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak şeker fabrikalarının kuruluşunda üçüncü devre başlamıştır. 1958’de temelleri atılan Ankara ve Kastamonu fabrikalarının bütün plan ve hesapları yerli olarak yapılmış, makinalarının da %65’i de Türkiye’de ve büyük bir kısmı Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. atölyelerinde üretilmiştir. Şeker Sanayinin mekanik atölyeleri yalnız şeker fabrikası makine ve cihazlarını değil, diğer sanayi kollarının makinalarını da üretmiştir.⁷⁵³

Şeker fabrikaları kooperatifçiliği de desteklemiş, Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi Türkiye’de kooperatifçiliğin en önemli örneğini oluşturmuştur. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri’ne 90.000 TL ile katılmıştır.⁷⁵⁴

Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri’nin oluşturulmasında, 1950 yılında yeni şeker fabrikalarının özel sermayenin katılımıyla kurulması yönünde alınan karar etkili olmuştur. Bu kararda, şeker sanayi ile pancar yetiştiren çiftçiler arasında organik bağ kurmak ve oluşturulacak kooperatiflerle şeker sanayini sermaye konusunda desteklemek hem de bu sanayinin kuruluş ve işleyişinde beraber davranmak esas alınmıştır. Örneğin Adapazarı’nda kurulan beşinci şeker fabrikasına Adapazarı pancar ekicileri kooperatifi iki milyon, Eskişehir kooperatifi ise bir milyon lira ile katılmıştır. Bunun yanı sıra Adapazarı Şeker Fabrikası Anonim Şirketi’nde İş Bankası, Ziraat Bankası, Sümerbank ikişer milyon ve Türkiye Şeker Fabrikaları bir milyon sermaye ile yer almıştır. Konya Şeker Fabrikası’nın kuruluşunda on milyon sermayenin dört milyonu Konya ve civarı pancar ekicileri, bir milyon lirası Eskişehir pancar ekicileri, bir milyon lirası Akşehir-İlgin ve civarı pancar ekicileri kooperatiflerine aitti.⁷⁵⁵

Şeker fabrikaları tarım teşkilatı, çiftçinin örgütlenmesini destekleyerek ve tarımsal üretimde modern tekniklerin kullanılmasını sağlayarak ülkenin tarımsal gelişimi üzerinde olumlu etki göstermiştir.

⁷⁵³ Geerdes, **a.g.e.**, s. 133.

⁷⁵⁴ **a.g.e.**, s. 134-135.

⁷⁵⁵ S.T.Tekeli, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, s. 12-13.

Ülkenin 67 vilayetinin 59'unda pancar ekimi yapılmaktaydı. Şeker sanayinin tarım teşkilatı aracılığıyla 250 bin civarında çiftçi ile temas kurulmuştur. Teşkilat hem pancar tarımı hem de diğer tarımsal faaliyetlerle ilgili bilgi vermiş ve çiftçiye yardım etmiştir. Modern tarım makinelerinin sağlanması, gübreleme ve sulamanın gelişmesi bu teşkilat tarafından desteklenmiştir. Şeker pancarı tarımının hayvancılığa da olumlu etkisi olmuştur. Kesilen yapraklı pancar başları, pancar küspesi ve melas hayvan yemi olarak kullanılmıştır.⁷⁵⁶

Şeker fabrikaları bünyesinde kurulan çiftlikler fabrikaların kurulduğu alanlardaki boş arazilerin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu çiftliklerde yapılan tarımsal faaliyetler, yöre köylülerine tarım ve hayvancılık uygulamalarında örnek olmuştur. Bunun yanı sıra pancar tarımının gereksinimi olan tohumluk üretimi, yüksek nitelikli damızlık hayvanların yetiştirilerek çiftçinin talebinin karşılanması ve şeker sanayinin gereksinimlerini karşılayacak şekilde öğretici çalışmaların yapılması çiftliklerin görevleri arasında yer almıştır. Bu çiftliklerden bir kısmı şirketin malıydı, bir kısmı ise kiralanmıştı. Toplam arazi varlığı 2356 hektar olan Sarımsaklı, Alpullu, Eskişehir ve Turhal çiftlikleri şirketin malı ve toplam arazi varlığı 1548 hektar olan Çatma, Kazanasmaz ve Atabey çiftlikleri ise kira ile tutulmuş olanlardı.⁷⁵⁷

Şeker fabrikalarının tarıma ve sanayiye yukarıda belirtilen katkılarının yanı sıra temel kuruluş amacı olan şeker üretiminde de düzenli olarak artış gerçekleşmiştir. 1950-1960 yılları arasında şeker fabrikalarının şeker üretimi ve gelişimi hakkındaki bilgiler Çizelge 58'de verilmiştir.

⁷⁵⁶ Geerdes, **a.g.e.**, s. 138.

⁷⁵⁷ **a.g.e.**, s. 146.

Çizelge 58. Şeker Sanayinin Gelişimi⁷⁵⁸

Yıllar	Pancar eken çiftçi (adet)	Ürün alınan alan (dönüm)	İşlenen pancar (ton)	Elde edilen Şeker (ton)	Dönüme pancar verimi (kg)	Kişi başına şeker tüketimi (kg)	Bedeli ödenen pancar (ton)	Çiftçiye yapılan ödemeler (TL)*
1950	97.400	509.525	855.066	137.430	1.678	6,124	855.065,824	53.136.457
1951	102.413	507.593	1.363.263	186.003	2.685	7,104	1.363.263,038	84.176.823
1952	100.585	480.196	1.068.937	163.214	2.226	8,100	1.068.937,511	65.980.111
1953	96.655	526.006	1.170.352	174.298	2.225	8,900	1.170.352,050	72.263.281
1954	97.525	703.034	1.164.016	178.749	1.655	8,800	1.164.015,538	73.061.666
1955	130.835	950.477	1.736.408	254.703	1.827	8,900	1.736.408,298	140.391.825
1956	150.761	1.195.092	1.791.192	276.557	1.499	9,900	1.791.192,021	174.619.898
1957	170.132	1.439.075	2.206.357	320.500	1.533	10,479	2.206.375,081	257.499.512
1958	177.345	1.401.189	2.338.280	349.423	1.668	11,533	2.338.279,747	294.185.228
1959	209.653	1.640.651	3.468.826	499.747	2.114	10,487	3.468.825,785	544.008.027
1960	254.870	2.029.017	4.384.841	643.498	2.161	10,711	4.384.841,430	665.892.651

*Çiftçiye yapılan ödemeler, pancar bedeli, şeker primi ve tazminat tutarlarını içermektedir.

Kaynak: Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, çev. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Sanayi Yayınları, Ankara, 1966, s. 139 ve 140

⁷⁵⁸ Çizelge 58, Geerdes, **a.g.e.**, s. 139 ve 140 daki iki çizelgeden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

Çizelgede görüldüğü gibi pancar ve şeker üretimi dönem boyunca düzenli olarak artmıştır. Pancar üretimi sulamayla yapıldığından, 1954'de hububat üretimini olumsuz yönde etkileyen kuraklık pancar üretimi üzerinde etkili olmamıştır. Pancar üretiminin artışında ekim alanlarının, pancar üretim yapan çiftçi sayısının ve dönümden alınan verimin yükselmesi etkili olmuştur. 1950'de 97.400 olan pancar eken çiftçi sayısı 2,6 kat artarak 1960'da 254.870'e ulaşmıştır. Ekim alanları ise dönemin sonunda dönemin başına kıyasla yaklaşık 4 kat fazladır. Dönüme pancar verimi en yüksek düzeyine 2.685 kg ile 1951'de ulaşmıştır. En düşük verim ise 1.499 kg ile 1956 yılında elde edilmiştir. Dönemin sonunda ise 1950 yılına kıyasla verim %22,3 artmıştır. Pancar üretimindeki yükseliş şeker üretimine de yansımıştır. 1960'da şeker üretimi yaklaşık 4,8 kat artış gösterirken, pancar üretimi 5 kat fazla gerçekleşmiştir. Ancak şeker üretim verimliliğinin bir miktar düştüğü görülmektedir. 1950'de pancardan %16,07 düzeyinde şeker elde edilirken, 1960'da %14,67'lik bir üretim gerçekleştirilebilmiştir.

Pancar alımları yoluyla şeker sanayi ekonomiye önemli bir katkı sağlamıştır. Her yıl çiftçiden alınan pancarın bedelleri düzenli olarak ödenmiştir. 1950'de çiftçinin şeker üretiminden kazancı 53 milyon civarındayken, 1960'da üretimde ve alım fiyatlarındaki artışa bağlı olarak yaklaşık 666 milyonu bulmuştur. TÜİK verilerine göre⁷⁵⁹ 1950'de kg'ı 9 kuruş olan pancarın devlet tarafından alım fiyatı, 1960'da 15 kuruştur. 1951-1954 yıllarında fiyat 6 kuruşa düşürülmüş, 1957 seçimlerinin yaklaşması üzerine pancar fiyatı 1955'de 8, 1956'da 9 kuruşa yükselmiştir. 1957 ve 1958'de ise kg fiyatına ikişer kuruş daha zam yapılmıştır.

Pancar alımlarının yanı sıra DP dönemindeki tarımda makineleşme, tarımsal kredilerin arttırılması ve çiftçiyi topraklandırma uygulamalarının da şeker pancarı üretimi üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Özellikle tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi, tarım alet ve makineleri ile üretilen şeker pancarının yaygınlaşmasını sağlamış olabilir.

Şeker sanayinin ekonomiye diğer önemli bir katkısı ise, yurt içi talebin karşılanarak ithalatın sona erdirilmesi ve 1956'dan itibaren şeker, 1959'da melas ihracatına geçilmesi olmuştur.

⁷⁵⁹ İstatistiki Göstergeler 1923-2011, s. 223.

Şeker sanayinin üretime başladığı 1926'dan 1959 sonuna kadar yurt içinde tüketilen şekerin tümü ithal edilmiş olsaydı 6.936.041.998 TL karşılığı döviz harcanmış olacaktı. Nüfus artışıyla birlikte kişi başına tüketilen şekerin miktarı da arttığından ithalat daha da artmış olacaktı.⁷⁶⁰ Şeker ve melas ihracatı ile elde edilen gelir Çizelge 59'de görülmektedir.

Çizelge 59. Şeker ve Melas İhracatı

Yıllar	Şeker miktarı (ton)	Elde edilen döviz (dolar)	Melas miktarı (ton)	Döviz tutarı (dolar)
1956	6.991.000	757.199	-	-
1957	27.274,525	3.699.076	-	-
1958	15.271,675	1.662.063	-	-
1959	22.444,875	1.747.869	10.047,786	305.452,69
1960	195.192,065	16.656.607	21.491,200	701.474,89

Kaynak: Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, çev. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Sanayi Yayınları, Ankara, 1966, s. 142.

1956'dan 1960'a kadar şeker ihracatı yaklaşık 28 kat ve elde edilen döviz 22 kat artmıştır. Melas ihracatına ise 1959 yılında başlanmıştır. 1960 yılında hem ihraç edilen melas miktarı hem de elde edilen döviz miktarı iki kat civarında artış göstermiştir.

Şeker fabrikalarının ispiroto üretimi de büyük bir önem taşımıştır. Şekerin yan ürünlerinden olan ve %50 civarında şeker içeren melas şeker fabrikalarından ayrı tesislerde fermente edilerek alkol üretilmiştir. Şeker sanayinin kuruluşunda Alpullu ve Uşak fabrikalarında sürdürülen ispiroto üretimi, bu dönemde 1938'de kurulan Eskişehir ve 1955'de kurulan Turhal İspiroto Fabrikası'nda gerçekleştirilmiştir. İspiroto üretildikten sonra Tekel Genel Müdürlüğü'ne satılmıştır. Eskişehir İspiroto Fabrikası yıllık 9 milyon, Turhal İspiroto Fabrikası ise 15 milyon litre üretim kapasitesine sahiptir. İspiroto fabrikalarında üretilen ispiroto, hem melasın değerlendirilmesi hem de ithalata

⁷⁶⁰ Geerdes, **a.g.e.**, s. 142. Çizelge 59, aynı eserde 142. sayfadaki veriler kullanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

gereksinim kalmaması nedeniyle her yıl Tekel Genel Müdürlüğü'ne 150-200 milyon TL gelir sağlamıştır.⁷⁶¹

DP iktidarı döneminde Tekel tarafından alkollü içkilerin üretimi sürdürülmüştür. Bunlardan düşük alkol içeriğine sahip biranın üretim miktarları artmaya devam etmiştir.

Bira üretimi beş yıllık ortalamalar halinde incelendiğinde, 1950-1954 yıllarında 227 bin hektolitreye, 1955-1959 yıllarında 315 bin hektolitreye ulaştığı görülmektedir. Kurtuluş Savaşı yıllarında düşen bira üretimi, 1939'da 30 bin hektolitreye ulaşmış ve 1939'dan sonra yükselmeye başlamıştır.⁷⁶²

Bira üretiminde önemli bir gelişme ise, özel sektöre bira üretme izni veren 6552 Sayılı Kanunu'nun 9 Mayıs 1955'de kabul edilmiş olmasıdır. Kanunla 4250 sayılı İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu'nun birinci maddesi aşağıda yazılı olduğu şekilde değiştirilmiştir:

“Madde 1 — Her türlü ispiroto ye ispiroto içkilerin yapılması, hariçten getirilmesi, yurt içinde satılması hükümetin inhisarı altındadır Bu inhisar, İnhisarlar Umum Müdürlüğünce işletilir. Bira, her türlü şarap ve meyva şaraplarının yapılması, satılması, viski ve tabii köpüren şarapların ithali ve ithal olunan viskinin ve tabii köpüren şarapların satılması bu kanun hükümlerine göre serbesttir.”⁷⁶³

Kanunun kabulüyle şarap üretimi de özel sektöre açılmıştır. Çizelge 60'da şarap üretim miktarları görülmektedir.⁷⁶⁴

Çizelgede görüldüğü gibi, şarap üretimi 1950 yılına kıyasla 1952 yılından itibaren önemli düzeyde bir artışla sürmüştür. Ancak şarap üretimi üzüm üretimine kıyasla son derece yetersizdir. Üretim önemli ölçüde iç tüketime yönelik yapılmıştır. Üretim içinde ihracatın payı son derece azdır. Üretim miktarlarında olduğu gibi ihracat miktarları da 1952'den sonra artmıştır.

⁷⁶¹ a.g.e., s. 142-144.

⁷⁶² Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 10.

⁷⁶³ 6552 sayılı kanun 18 Mayıs 1955 tarihli ve 9009 sayılı resmi gazetede yayınlanmıştır. Özel sektöre tanınan bu üretim serbestliğine rağmen özel sektör fabrikaları 1960'dan sonra kurulabilmiştir.

⁷⁶⁴ Çizelge Arif V. Akman ve Turgut Yazıcıoğlu'nun Fermantasyon Teknolojisi İkinci Kitap Şarap Kimyası ve Teknolojisi kitabında s. 21-22'deki Cetvel 7 ve 8'den ve Feridun Topaloğlu'nun Fermantasyon Teknolojimiz ve Sorunları başlıklı tebliğinin 12. sayfasında yer alan Cetvel 2'den yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır. .

Çizelge 60. 1950-1960 Yılları Arasındaki Şarap Üretimi

Yıllar	Şarap üretimi (hektolitire)	İhracat (litre)
1950	137.250	594.843
1951	143.630	282.668
1952	202.720	2.142.234
1953	204.369	1.596.290
1954	238.450	1.442.900
1955	247.036	3.374.417
1956	224.755	2.254.043
1957	162.373	1.616.859
1958	244.271	-
1959 ⁷⁶⁵	339.480	-
1960	173.155	-

Kaynak: Arif V. Akman ve Turgut Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi İkinci Kitap Şarap Kimyası ve Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1960, s. 21-22. Feridun Topaloğlu, “*Fermantasyon Teknolojimiz ve Sorunları*”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği II: Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1970, s. 12.

1950’li yılların ikinci yarısında şarap ihracatı özellikle Almanya ve İskandinavya ülkelerine yapılmıştır. Ancak ihracat üretimi teşvik edecek düzeye yükselmemiştir. Şarap üretiminde artışın kısıtlı olması, içki kullananların büyük bir kısmının rakıyı tercih etmelerinin yanı sıra diğer yüksek alkollü içkilerden votka, cin ve kanyak gibi içkilerin tüketimi özellikle büyük merkezlerde tercih edilmiştir. Diğer yandan şarap tüketimi büyük ölçüde İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde gerçekleşmiştir.⁷⁶⁶

Şarap işletmelerinin durumuna gelince; devlet sermayesiyle kurulmuş olan bazı özel işletmeler hariç diğerlerinin çoğu şarap tekniğine uygun olmaktan çok uzaktı. Bağcılar örgütlenmemiş olduklarından pek azı haricinde şarap üreten yoktu. Şarap üretenlerin çoğu bağ sahibi olmayan girişimcilerdi. Bunların çoğu da düzenli ve üretime elverişli işletme kurabilecek yeterli bilgiye sahip değildi.⁷⁶⁷ 1958 yılında

⁷⁶⁵ 1959 yılı şarap üretimi **1963 Türkiye İstatistik Yıllığı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1963, s. 416’deki ispirotolu içki üretimine ait çizelgeden alınmıştır.

⁷⁶⁶ Akman ve Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi Şarap Kimyası ve Teknolojisi**, s. 21-22.

⁷⁶⁷ Akman ve Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi Bölümler Tamamlayıcı Ders Kitabı**, s. 30.

ülkedeki şaraphane sayısı 235 olarak belirlenmiştir.⁷⁶⁸ Tekel'in ise 1960 öncesi kurulmuş 12 şarap fabrikası bulunmaktaydı.⁷⁶⁹

Bira ve şaraba ilaveten üretimi sadece Tekel tarafından gerçekleştirilen yüksek alkollü içkilerin tüketimi de dönem boyunca yükselmiştir. Çizelge 61'de bu tür içkilerin tüketimindeki artış görülmektedir.

Çizelge 61. Yüksek Alkollü İçkilerin Tüketim ve İhracatı⁷⁷⁰

Yıllar	Tüketim				İhracat			
	Rakı		Diğerleri		Rakı		Diğerleri	
	M*	D	M	D	M	D	M	D
1950-1954	7.624	48,8	1.131	6,8	1,7	0,003	9	0,02
1955-1959	12.361	137,1	2.517	22,6	4,8	0,051	647	0,40

M: 000 litre, D: milyon TL

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 127.

Rakı üretimi ilk on yıllık dönemde %38 ve elde edilen gelir %64 düzeyinde artmıştır. Diğer yüksek alkollü içkilerin üretimi ise %55, geliri yaklaşık %70 kadar artmıştır. Yüksek alkollü içkilerin ihracatı ise son derece yetersiz kalmıştır. Çizelgeden görülebileceği gibi rakı büyük ölçüde yurt içi talebi karşılamak üzere üretilmiştir. Rakı ihracatına kıyasla diğer damıtık alkollü içkilerin ihracatı daha fazla miktarda gerçekleştirilmiştir.

1942 yılından itibaren Tekel tarafından üretimi yapılan diğer önemli bir ürün de çaydır. Çay tarımı ile ilgili faaliyetler önceleri Tarım Bakanlığı'na yürütülmüştür.⁷⁷¹ İzleyen yıllarda 27 Şubat 1951'de 5748 sayılı, 10 Temmuz 1953 yılında kabul edilen 6133 sayılı ve 30 Haziran 1956'da 6754 sayılı kanunlar yürürlüğe

⁷⁶⁸ Akman ve Yazıcıoğlu, **Fermantasyon Teknolojisi Şarap Kimyası ve Teknolojisi**, s. 25.

⁷⁶⁹ 50 Yılda Türk Sanayi, s. 120.

⁷⁷⁰ Çizelge 61, 50 Yılda Türk Sanayi, s. 127'deki Tablo 10/C ve 11/A'dan yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

⁷⁷¹ **Resmi Gazete**, 6133 Sayılı Kanun, 18 Temmuz 1953, S. 8458. **Resmi Gazete**, 6754 Sayılı Kanun, 30 Haziran 1956, S. 9346.

konularak çay tarımı ve çay üretici kooperatifleri teşvik edilmiştir.⁷⁷² Buna göre çay üretimi yapacak kooperatifler birçok vergi ve harçtan muaf tutulmuştur. 6754 sayılı kanunla ise çay bahçesi olan üreticilere faizsiz borç verilmesi ile ilgili kurallar ve yeni çay bahçesi kuracaklara yapılacak desteklere yer verilmiştir. Uygulanan desteklemeler çay üretiminin artmasını sağlamıştır. Çizelge 62’de 1949-1958 yılları arasındaki çay üretim değerleri ve çay ithalatının azalması nedeniyle sağlanan döviz tasarrufu verilmiştir.

Çizelge 62. Yerli Çay İmalatının Artması Dolayısıyla Tasarruf Edilen Döviz Tutarı⁷⁷³

Yıllar	Çay satışı Ton	İthalât Ton	Yerli istihsâl Ton	Fazla istihsâl Ton	Ortalama cif ithalat kilo fiatı Kuruş	Tasarruf edilen döviz TL
1949	1.746	1.336	159	9	385	34.650
1950	1.742	1.744	208	49	387	189.630
1951	2.184	2.305	332	124	371	460.040
1952	2.737	2.018	424	92	317	291.640
1953	3.296	2.763	513	89	343	305.270
1954	3.769	2.698	79	206	464	955.840
1955	3.574	2.450	1.191	472	532	2.511.040
1956	4.145	2.312	1.535	344	449	1.544.560
1957	5.601	3.984	2.442	907	423	3.836.610
1958	6.474	2.349	3.263	821	1 277	10.484.170

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.1.0 0/79.499.8. 1959, s. 4. **50 Yılda Türk Sanayi,** Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 109.

Yukarıdaki çizelgenin ışığında Türkiye’deki çay üretim sonuçları karşısında şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür: 1958’de 1949 yılına kıyasla 3,7 kat daha fazla çay satışı yapılmıştır. 1949 yılında tüketilen çayın %76,5’i ithalatla sağlanmıştır. Buna karşılık on yıllık dönemde yerli çay üretimi 20 kat artmış ve 1958’de talebin %50’si

⁷⁷² Gürler, Kızılarşlan ve Kızılarşlan, **a.g.e.**, s. 189.

⁷⁷³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 30.1.0 0/79.499.8. 1959, s. 4. Çay üretimi 1963’de 1.367.000 tona yükselmiştir. Bkz. **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 109.

yerli üretimle karşılanmaya başlamıştır. Sağlanan döviz tasarrufunda ise, çarpıcı bir yükselme meydana gelmiştir. 1949 yılında bir kg'nın ithalat fiyatı 385 kuruş olan çay, 1958'de 1277 kuruştan satın alınmıştır. Fiyattaki bu ani yükseliş döviz tasarrufunun da yaklaşık 302 kat artmasını sağlamıştır.

Yıllık çay üretimi 1959'da 4.079 ve 1960'da 5.600 tona yükselmiştir. Ülke çay gereksiniminin karşılanabilmesi için 1959'da Hindistan ve Seylan'dan 5.189, 1960'da 4.000 ton çay ithal edilmiştir. Çay ithalatı 1965 yılına kadar devam etmiştir.⁷⁷⁴

Çay üretimindeki bu hızlı artışta 1950'de bir atölye ve bir fabrikada yapılan üretimin 1963'de 18 atölye ve beş fabrika olmak üzere 23 tesiste yapılması etkili olmuştur. Buna bağlı olarak 1950'de 52 ton/gün olan çay kurutma kapasitesi 1963'de günde 1.404 tona yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda da fabrika ve atölye sayıları hızla artmıştır.⁷⁷⁵

1947'de kurulan ilk tesisi 1956 yılında Çayeli, 1957'de Gündoğdu ve 1959'da Eskipazar'da inşa edilen fabrikalar izlemiştir. Kuruluş masrafı daha düşük olan ve işleme kapasiteleri daha zayıf olan atölyeler ise, 1955-1960 yılları arasında fabrika bulunmayan yerlerde ve mevcut fabrikaların yükünü hafifletmek üzere kurulmuştur. Atölye ve fabrikaların 1955-1960 yılları arasında inşa edilmesinin nedeni bu yıllarda yaş yaprak üretiminin hızla yükselmiş olması kadar, üretimde kullanılan makina ve diğer aletlerin hemen tamamının Ankara Makina ve Kimya Endüstrisi tesislerinde üretilmiş olmasıdır.⁷⁷⁶

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra gelişme gösteren diğer bir gıda sanayi kolu ise konserveciliktir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında 2-3 konserve fabrikası bulunurken 1948'den sonra gıda sanayinin bu dalında önemli ölçüde sayısal artış gözlenmiştir. Örneğin 1940'da

⁷⁷⁴ Tefik Tarkan, **Türkiye'de Çay Ziraati ve Endüstrisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 54.

⁷⁷⁵ **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 109. ABD'nin Avrupa'nın yeniden inşasına yönelik olarak yaptığı planda gıda sanayi desteklenmesi gereken temel endüstri kollarından biri olarak kabul edilmiştir. Bkz. "Summary of State Department's Position of European Recovery Plan", August 26, 1947, s. 2. http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?pagenumber=2&documentdate=1947-08-26&documentid=6-2

⁷⁷⁶ Tarkan, **a.g.e.**, s. 37-38.

konserve fabrikası 8 adetken, 1950’de 54 ve 1960’da 95 adede ulaşmıştır.⁷⁷⁷ Konserve işletmeleri daha çok Marmara, Ege ve Batı Karadeniz bölgelerinde toplanmıştır. Fabrikaların %70’i Marmara Bölgesi’nde yer almıştır. Balık konserve fabrikaları ise özellikle balık avcılığı yapılan Gelibolu, Marmara Adası, İstanbul, Çanakkale ve civarında toplanmıştır. Karadeniz sahillerinde Zonguldak ve Samsun’da küçük kapasiteli balık işleyen imalathaneler bulunmaktaydı.⁷⁷⁸

Konserve sanayinin gelişmesinde 1948’den sonra Marshall yardımları ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası’nın teşvikleri ve finansman kredilerinin verilmesi etkili olmuştur.⁷⁷⁹ Ancak bu etki diğer endüstri dallarında olduğu kadar önemli olmamıştır.⁷⁸⁰ Sayılarındaki artışa rağmen, fabrikalar imalathane düzeyinde kalmıştır. Dolayısıyla teknik açıdan pek çok eksikleri bulunmaktaydı. Konserve fabrikalarının ekipmanlarından bir kısmı ithalat yoluyla sağlanmış ve bir kısmı da yerli olarak üretilmiştir. Fabrikaların kurulmasında ithalatın zorunlu olması kuruluş maliyetlerini yükseltmiştir. Konserve sanayi açısından diğer önemli bir sorun ise teneke kutu hammaddesinin sağlanması ve teneke kutu üretimi olmuştur. Mustafa Uluöz konserve sanayinin gelişimi açısından konserve fabrikalarının bulunduğu bölgelerde kutu üretimi için de fabrikaların kurulmasını ve kutu maliyetlerinin düşürülmesini önermiştir.⁷⁸¹ Konserve fabrikalarının kuruluş yerlerinin yanlış seçilmesi diğer önemli bir sorundur. Fabrikaların büyük tüketim merkezlerine yakın kurulması hammadde temini açısından güçlük yaşanmasına yol açmıştır. Konserve fabrikalarının uygun yerlerde kurulmamış olması sonucunda, konserve maliyeti yükselmiş, kalite bozulmuş, üretim sınırlı kalmış ve tüm bunlara bağlı olarak ihracat kısıtlanmıştır. Bu nedenle üretim iç tüketime göre ayarlanmıştır ve fabrikalar düşük kapasite ile çalıştırılmıştır. Bunlara ilaveten kampanya zamanının⁷⁸² ve işletme sermayesinin

⁷⁷⁷ **a.g.e.**, s. 81. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın 50 Yılda Türk Sanayi başlıklı kitapta fabrika sayıları ile Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 101’deki sayılar farklılık göstermektedir. Güneş, Albayrak ve Gülçubuk işletme sayısının hızla artarak 1960 yılında 44’e ulaştığını ve kurulu kapasitenin 10 bin ton/yıla yükseldiğini belirtmiştir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın verilerinin sanayinin durumunu daha doğru yansıtabileceği düşüncesiyle bakanlık verilerine metinde yer verilmiştir.

⁷⁷⁸ **Türkiye’de Konservencilik ve Konserve İhracatını Arttırma İmkânları**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1970, s. 5-6.

⁷⁷⁹ **50 Yılda Türk Sanayi**, s. 80.

⁷⁸⁰ Uluöz, **a.g.m.**, s. 209.

⁷⁸¹ **a.g.m.**, s. 215-216.

⁷⁸² Kampanya zamanı, fabrikaların yaş meyve ve sebzelerin hasat zamanına bağlı olarak üretim yaptıkları yılın belli bir kısmıdır. Kampanya zamanı dışında fabrikalar çalışmadığından işçilerin işine

sınırlı olması da üretim hacmini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu sorunlar fabrikalarda geçici ve niteliksiz işçi çalıştırılmasına yol açmıştır. Oysa konserve fabrikalarında kalifiye işçi ve teknik eleman çalıştırılması üretim kalitesinin artırılabilmesi için gereklidir. Konserve sanayinde maliyeti oluşturan etkenler arasında hammadde, konserve kabı, yardımcı maddeler, işçi, su, yakıt, elektrik, işletme masrafları, amortisman ve faizler yer almıştır.⁷⁸³

Başlangıçta imalathane düzeyinde faaliyet gösteren meyve ve sebze işleyen tesisler ancak planlı kalkınma dönemine geçilmesinden sonra modern teknolojilerle üretim yapan fabrikalar haline gelmiştir.⁷⁸⁴ 1955-1960 yılları arasında gerçekleştirilen konserve üretimi Çizelge 63’de verilmiştir.

Çizelge 63. Konserve Üretimi (kg olarak)⁷⁸⁵

Yıllar	Üretilen konserve miktarı (kg)
1955	7.400.000
1958	22.400.000
1959	16.600.000
1960	8.300.000

Kaynak: Türkiye’de Konservecilik ve Konserve İhracatını Arttırma İmkânları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1970, s. 7.

1955-1960 yılları arasında konserve üretiminde önemli farklılıklar görülmektedir. 1955 yılında 7,4 milyon kg olan üretim 1958 yılında 22,4 milyon kg’a kadar çıkmıştır. Altı yıllık dönemin en yüksek üretimi 1958 yılında gerçekleştirilmiştir. 1959 ve 1960’da üretim düşerek 1955’deki düzeye yaklaşmıştır.

1958 yılında üretilen konserve tüketilmediğinden stok olarak daha sonraki yıllara aktarılmış, bu nedenle üretimde sürekli bir azalma meydana gelmiştir.⁷⁸⁶ 1960 yılındaki 4,8 milyon kutu konservenin 4 milyonu sebze ve 8 milyon kutusu meyve konserve olarak üretilmiştir.⁷⁸⁷

son verilmekte, üretim yapılan aylarda mevsimlik işçi çalıştırılmaktaydı. O yıllarda ürün çeşitliliğinin kısıtlı olması, mevsimlik üretime yol açmaktaydı.

⁷⁸³ Bekir Cemeroğlu, “Konserve Sanayimiz ve Sorunları” Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 1970, s. 11-17.

⁷⁸⁴ Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, a.g.e., s. 106.

⁷⁸⁵ Türkiye’de Konservecilik ve Konserve İhracatını Arttırma İmkânları, s. 8.

⁷⁸⁶ a.g.e., s. 9.

⁷⁸⁷ a.g.e., s. 8.

1950-1960 döneminde ülkemizde en fazla tüketilen konserve çeşidi sebze konserve olmuştur. Fasulye ve türlü üretimi ilk sıralarda yer almıştır. Et konserveciliği gelişmemiştir. Canlı hayvan ihracının yerine et konserveciliğinin geliştirilmesi önerilmiştir. Meyve konserveleeri arasında ise en fazla üretilen vişne konserve olmuştur. Balık konserveciliğinde kullanılan balık çeşitleri ise tutulan balık çeşitlerine bağımlı kalmıştır. Sardalya, palamut, torik, uskumru, kolyos, lüfer ve orkinos gibi çeşitlerden konserve yapılmakla birlikte, en fazla sardalya ve ton konserve üretilmiştir.⁷⁸⁸

Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri en fazla uygulanan meyve muhafaza yöntemlerinden biri kurutmadır. Kurutulmuş meyveler örn; kuru üzüm, incir ve fındık önemli ihraç ürünlerimiz arasında yer almıştır.

Kuru üzüm, incir ve fındık işleme tesisleri sayısı 1923'ten önce 9 iken 1930'da 25, 1933'de 33, 1940'da 59'a ulaşmıştır. Sanayi sayımlarında kapsam farklılıklarına rağmen belirli büyüklükler için bu sayının 1964'de azalma gösterdiği ve 50 dolaylarında kaldığı varsayılmaktadır.⁷⁸⁹ Çizelge 64'de kuru meyve üretimi ve Çizelge 65'de kuru meyve ihracatı verilmiştir.

Çizelge 64. Kuru Meyvelerin Sanayi Üretimindeki Gelişmeler

Yıllar	Çekirdekli kuru üzüm	Çekirdeksiz kuru üzüm	Kuru incir	Kuru kayısı	Antep fıstığı	İç ceviz iç fındık
1940 M*	-	-	33,0	4,0	5,8	42,0
D	-	-	7,5	-	-	-
1950 M	-	-	20,0	9,0	2,5	35,0
D	-	-	8,3	-	4,7	-
1963 M	85,0	70,0	43,0	7,0	7,7	78,0
D	124,9	171,5	43,0	28,0	67,8	586,0

*M: miktar (bin ton), D: değeri (milyon TL)

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 82.

⁷⁸⁸ a.g.e., s. 10.

⁷⁸⁹ 50 Yılda Türk Sanayi, s. 81. Tablo 2'den yararlanılmıştır.

Çizelge 64'e göre, kuru meyve üretimi 1950 yılında 1940 yılına kıyasla azalmıştır. Ancak üretimin azalmasına rağmen elde edilen gelirden bir miktar artış kaydedilmiştir. Özellikle kuru incir, iç ceviz ve fındık üretimi 1960'lı yıllarda artmaya başlamıştır. 1958'de yapılan devalüasyonun etkisiyle ürünlerin değerinde önemli bir yükselme görülmektedir. Örneğin kuru incirin 1950'de 8,3 milyon TL olan değeri yaklaşık beş kat artarak 1963'de 43 milyona ulaşmıştır. Bu dönemde ihracatında en büyük gelişme gözlenen ürün kuru üzumdür. Diğer ürünlerin ihracatında da artış görülmektedir.

Çizelge 65. Kuru Meyve ve Sebze İhracatında Gelişmeler

Yıllar	Çekirdekli ve çekirdeksiz kuru üzüm	Kuru incir incir ezmesi kuru kayısı	İç ceviz iç badem diğer kuru meyveler	Kabuklu ve kabuksuz Antep fıstığı	Kırmızı biber ve meyan kökü
1940 M*	30,8	19,3	1.5	1.1	0.3
D	4,5	2,5	0.7	0.7	0.08
1950 M	80,3	20,3	2.1	4.4	1.5
D	58,5	13.3	2.1	9.2	1.3
1963 M	66,9	34.5	1.9	3.1	2.5
D	149,5	65.8	15.3	31.3	8.6

*M: miktar (bin ton), D: değeri (milyon TL)

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 84.

Gıda sanayinin önemli kollarından biri olan bitkisel yağ sanayi gelişmesini DP döneminde de sürdürmüştür.

Bitkisel yağların hammaddesi olan yağlı tohumlar yurdumuzda üretilmiştir. Ancak sanayi ile tarım arasında iyi bir işbirliği sağlanamadığından kurulu kapasiteden gereği gibi yararlanılamamıştır. İlkel tesislerde üretim, küspede fazla miktarda yağ kalmasına ve verimin düşmesine yol açmıştır.⁷⁹⁰

⁷⁹⁰ a.g.e., s. 91.

Bitkisel yağ sanayi içinde en önemli yere sahip olan zeytinyağı modern tesislerin yanı sıra ilkel mengeneler kullanılarak üretilmiştir. İlkel tesislerde üretimde ekonomik kayıplar devam etmiştir. Ayçiçeği ise, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ve Romanya'dan gelen göçmenler tarafından Trakya ve Marmara bölgelerinde üretilmeye başlamıştır. Ayçiçek yağı sanayi de bu bölgelerde kurulmuştur. Pamuk yağı üretiminde 1933'lerde uygulanan ilkel yöntemler, ancak 1948-1958 yılları arasında gelişmiştir. 1958-1965 yılları arasında ise kapasite ve verim bakımından bitkisel yağ sektöründe önemli gelişmeler olmuştur.⁷⁹¹

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımına başlanan diğer bir yağ bitkisi ise soyadır. Soya ilk defa Karadeniz Bölgesi'nde üretilmiştir. 1958'de İzmir Turyağ tesislerinde soya işlenmiş, fakat kârlı olmadığından devam ettirilmemiştir. 1959'da Rize'de de soya yağı fabrika düzeyinde üretilmiştir. Gerçek anlamda soya sanayi 1957-1965 yıllarında kurulan Ordu Soya Fabrikası ile başlatılmış, ancak soya tarımı geliştirilemediğinden soya yağı üretimi belirli bir düzeyde kalmıştır. Haşhaş, aspir, kolza, susam yağları da daha çok bu ürünlerin yetiştiği bölgelerde, ilkel yöntemlerle elde edilmiş ve üretildikleri bölgelerde tüketilmiştir.⁷⁹²

Hayvansal ve bitkisel orijinli ham yağların içinde bulunan yabancı maddeleri fiziksel ve kimyasal yöntemlerle ayıran rafine yağ sanayi, ham yağ sanayinin toplandığı Adana, İzmir ve İstanbul çevrelerinde kurulmuştur.⁷⁹³

Hayvansal yağ üretimi gereksinimi karşılamadığından 1950'den sonra margarin üretimine başlanmıştır.

Margarin sanayinin temeli, 1951 yılında çok uluslu bir şirket olan Unilever'in İş Bankası ile ortaklık kurmasıyla atılmıştır. Ortaklığın adı Unilever-İş olarak belirlenmiştir. Bu ortaklık uzun yıllardan sonra kurulan ilk yabancı sermaye ortaklığıydı. Şirket, 1953 yılında ilk margarin fabrikasını Bakırköy'de açmıştır. Bu fabrikada Vita ve Sana markalarıyla iki çeşit margarin üretilmiştir.⁷⁹⁴

Bitkisel yağ sanayinin gelişiminde Tarım Satış Kooperatifleri önemini korumaya devam etmiştir. 1940 yılında kurulan Çukobirlik'e ilaveten 1950-1960

⁷⁹¹ a.g.e., s. 88.

⁷⁹² Aynı yer.

⁷⁹³ Aynı yer.

⁷⁹⁴ Keyder, **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, s. 213-214.

yılları arasında Antbirlik, Marmarabirlik ve Trakyabirlik kurularak üyelerinden sağladıkları yağ bitkilerinden yağ üretimine başlamıştır.

Örgütlenmiş olduğu illerdeki üreticilerden kütlü pamuk, soya fasulyesi ve yer fıstığı alımı yaparak bu ürünleri sahip olduğu tesislerde işleyen Çukobirlik 1950’de altı kooperatiften oluşuyordu. Bu sayı 1955’de 13, 1960’da 17’ye çıkmıştır. Birliğin sahip olduğu entegre tesis içinde yağ fabrikası da bulunmaktaydı.⁷⁹⁵

Diğer önemli bir çiftçi örgütü olan Antbirlik (Antalya Pamuk Tarım Satış Kooperatifi Birliği), 28 Temmuz 1952’de Antalya, Serik, Manavgat, Finike ve Alanya Tarım Satış Kooperatifleri’nin bir araya gelerek kurdukları bir birliktir. Birliğe kuruluşunda Pamuk, Muz ve Narenciye Kooperatif Birliği adı verilmiştir; ancak daha sonra Alanya Kooperatifi’nin birlikten ayrılması nedeniyle Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği adını alarak görevini sürdürmüştür. Birliğin yağ fabrikası bulunmaktaydı. 1950’den sonra kurulan diğer bir birlik ise Marmarabirlik’ti (Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) Marmarabirlik 16 Temmuz 1954 tarihinde Bursa’da kurulmuştur. Birliğe bağlı kooperatiflerden Gemlik 1942, Mudanya 1951 ve Erdek 1952 yılında, Orhangazi Kooperatifi ise birliğin kuruluşundan sonra 1955’te kurulmuştur. Marmarabirlik ana ürünü zeytin olmak üzere faaliyet göstermektedir. Birlik bağlı olduğu kooperatifler vasıtasıyla aldığı ham zeytinden siyah zeytin üretmekte ve satmaktadır. Birlik ana ürün zeytin yanında bir miktar da zeytinyağı üretmektedir. Trakyabirlik (Trakya Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) ise ayçiçeği üzerinde yoğunlaşmıştır. Uzun yıllar ayçiçeği üreticileri pazarlamayı teşkilatsız olarak tüccarlarla yürütmüşlerdi. Ayçiçeğine dayalı sanayinin gelişmemiş olması, kullanılan araç gereç ve tekniklerin ilkel olması, yağ randımanını azaltmış, bu da fiyatların düşmesine neden olmuştur. Margarin sanayinin gelişmesi, margarin hammaddesi olarak kullanılan ayçiçeğinin üretimini teşvik etmiş ve üretim artmıştır. Pazarlamadaki güçlükler ve gelir kaybı çiftçiyi örgütlenmeye itmiştir. Ayçiçeği üreticileri ilk kooperatifi 1954’de Babaeski’de kurmuştur. Bunu 1955’de Edirne, 1957’de Tekirdağ, 1958’de İpsala Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi izlemiştir. Trakyabirlik,

⁷⁹⁵ Gürler, Kızılarlan ve Kızılarlan, **a.g.e.**, s. 142-143.

ayçiçek yağı ve margarin üretimi yapmıştır.⁷⁹⁶ 1950-1960 yılları arasında bitkisel yağ üretimi Çizelge 66'da verilmiştir.

Çizelge 66. Bitkisel Yağ Üretimi ve Değeri

Yıllar	Zeytin-yağı	Ayçiçek yağı	Pamuk yağı	Soya ve mısırözü yağı	Kolza-aspir diğerleri	Margarin
1950 M*	51,7	17,3	25,0	-	-	-
D	67,2	-	-	-	-	-
1955 M	83,2	29,9	41,0	-	-	-
D	187,2	-	-	-	-	-
1963 M	56,0	18,4	60,9	0,6	1,5	88,0
D	280,0	69,4	243,6	2,1	4,5	440,0

*M: miktar (bin ton), D: değeri (milyon TL)

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 92.

Zeytinyağı üretimi, hasat edilen zeytin miktarından etkilendiğinden yıllar arasında büyük farklar meydana gelmiştir. 1950 yılında 51.700 ton olan üretim 1955'de 83.200 tona yükselmiştir.

Ülkemizde zeytin ağacı başına elde edilen zeytinyağı miktarı 1,5 kg'dı. Ağaçlara yeterli bakımın yapılmaması zeytinyağı verimini azaltmaktaydı. Zeytinyağı üretimi 1955'den sonra ülke gereksinimini karşılamadığından ithalatına başlanmıştır. Zeytinyağı üretiminin hızlı bir şekilde artmasıyla 1960'dan sonra zeytinyağı ihracatı mümkün olmuştur.⁷⁹⁷

Çizelge 66'da zeytinyağı üretimine yer verilmesine rağmen zeytin üretimi yıldan yıla dalgalanmalar gösterdiğinden üretimdeki artışın belirginleşmesi açısından zeytinyağı üretimi dörder yıllık ortalamalar halinde Çizelge 67'de verilmiştir.

⁷⁹⁶ a.g.e., s. 142-149.

⁷⁹⁷ Mahir Çolakoğlu, "Türkiye Zeytinyağcılığı ve Bazı Problemleri", TÜBİTAK Meyveciliğimizin Geliştirilmesi ve Ürünlerinin Değerlendirilmesi ile İlgili Problemler ve Bu Maksatla Yapılması Gerekli Araştırmalar Sempozyumu, Ankara, 1969, s. 175.

Çizelge 67. Zeytinyağı Üretimi

Yıllar	Ortalama zeytinyağı üretimi (ton)
1945-1948	34.400
1949-1952	50.000
1953-1956	64.400
1957-1960	69.560

Kaynak: Mahir Çolakoğlu, “Türkiye Zeytinyağcılığı ve Bazı Problemleri”, TÜBİTAK Meyveciliğimizin Geliştirilmesi ve Ürünlerinin Değerlendirilmesi ile İlgili Problemler ve Bu Maksatla Yapılması Gerekli Araştırmalar Sempozyumu, Ankara, 1969, s. 175.

1945-1948 yıllarına kıyasla 1955-1960 yıllarında zeytinyağı üretimi %50,5 düzeyinde artmıştır. Çizelge 66’da görüleceği gibi diğer bitkisel yağların üretiminde de dönem boyunca belirli artışlar olmakla birlikte, üretim düzeyindeki belirgin yükselme 1960’dan sonra meydana gelmiştir.

Bitkisel yağlardan zeytinyağı ve yağlı tohum küspeleri genellikle ihraç ürünleri arasında yer almıştır. Buna karşılık sıvı bitkisel yağlar başta olmak üzere ham yağ ithalatı yapılmıştır. Ancak zeytinyağı tesislerinin ilkel olması ihracat olanağını kısıtlamıştır. İç talepteki geniş dalgalanmalar ise sıvı bitkisel yağ ithaline yol açmıştır.⁷⁹⁸ Sektörün ithalat ve ihracatı Çizelge 68’de gösterilmiştir.

Çizelge 68. Bitkisel Yağ Sanayi İthalat ve İhracatı

Yıllar	Sıvı yağ ithalatı		Zeytinyağı ihracatı		Yağlı tohum küspeleri ihracatı	
	Bin ton	Mil. TL	Bin ton	Mil. TL	Bin ton	Mil. TL
1923	2,9	1,4	3,0	1,0	0,6	0,02
1935	-	-	6,7	1,8	49,6	0,7
1945	-	-	0,02	0,03	14,8	1,2
1955	12,5	12,9	0,01	0,03	103,1	29,8
1963	76,8	208,9	14,5	115,3	156,8	105,8

Kaynak: 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 93.

⁷⁹⁸ 50 Yılda Türk Sanayi, s. 93.

Çizelge 68’de görüleceği gibi Cumhuriyetin kuruluşundan 22 yıl sonra 1955’de sıvı bitkisel yağ ithalatı yapılmıştır. Sıvı bitkisel yağ ithalatına başlanmasında zeytinyağı üretiminin iç talebi karşılamaması etkili olmuştur. Zeytinyağı ihracatı ise oldukça sınırlı kalmıştır. Buna karşılık hayvan beslemede kullanılan yağlı tohum küspelerinin ihracatı hızla artmıştır. Şöyle ki, 1945’de 14.800 ton olan küspe ihracatı 1955’de 103.100 tona kadar çıkmıştır. Çoğunlukla ilkel tesislerde üretim, zeytin küspesi olan prina ve küspede çok miktarda yağ kalmasına ve verimin düşmesine yol açmaktadır. Sıvı bitkisel yağlardan çok daha ucuza satılan küspe içindeki yağ kayıp olarak kabul edilebilir. Bu dönemde sıvı yağ üreten modern tesislerin kurulması için çaba harcanmakla birlikte bitkisel sıvı yağ üretimi ilkel yöntemlerden kurtarılamamıştır.

E. Demokrat Parti Döneminde Tarımı Destekleme Politikasının Gıda Sanayine Yansımaları

DP iktidarı döneminde, tarımsal desteklemelerin gıda sanayine etkilerinin en belirgin görüldüğü beş sektör bulunmaktadır. Bunlar; süt ve süt mamulleri, un ve unlu mamuller, et ve et mamulleri, şeker ve çay sanayi sektörleridir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra süt inekçiliğinin Avrupa’da olduğu gibi ülkemizde de devlet tarafından teşvik edilmesi yurt içi süt üretiminin inek sütü lehine gelişmesini sağlamıştır. Kamu ve özel sektör yatırımlarıyla süt endüstrisinde modern teknolojiyle üretim yapan fabrikaların kurulması yönünde önemli gelişmelerin gerçekleştiği 1950-1960 yıllarında süt üretimi de artmaya devam etmiştir. Çizelge 69’da süt üretimindeki değişim verilmiştir.

Dönem boyunca toplam süt üretimi yaklaşık bir milyon ton artmıştır. Bu artışın 859 bin tonu inek sütü üretimindeki yükselişten kaynaklanmıştır. Koyun sütü üretimi de 214 bin ton civarında artış göstermiştir. Buna karşılık manda ve keçi sütü üretimleri dönem boyunca düşmüştür. Keçi sütü üretiminde 1952 yılındaki 864 bin tonluk üretim düzeyine tekrar ulaşılamamıştır. Manda sütü üretimi ise 119.551 ton azalmıştır. Keçi ve manda sütü üretimindeki bu düşüşlerde, inek sütü üretiminin teşvik edilmesinin rol oynadığı söylenebilir. Süt sığırcılığının desteklenmesine bağlı olarak 1960’da üretilen

sütün %53,4'ü inek sütüdür. Bunu %21'lik oranla koyun sütü, %19,3 ile keçi sütü izlemektedir. Manda sütünün toplam süt üretimi içindeki payı ise sadece %6 düzeyinde kalmıştır. İnek sütü üretimindeki bu artış, süt endüstrisinin inek sütünü hammadde olarak kullanacak şekilde gelişmesine yol açmıştır. Ancak bu dönemde süt işletmelerinde işlenen sütün ve üretilen süt ürünlerinin miktarı hakkında veri bulunmadığından çiğ sütün hangi ürünlerde kullanıldığı konusunda değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır. 1939-1949 yıllarında kurulan süt işletmeleri son derece sınırlı olmakla birlikte bu dönemde daha fazla modern işletmenin kurulduğu ve üretime geçtiği görülmektedir. Bu artışta mevzuat değişikliklerinin de etkili olduğu söylenebilir. 4 Ağustos 1952'de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen "Gıda Maddelerinin ve Umumi Sağlığı İlgilendiren Eşya ve Levazımın Hususi Vasıflarını Gösteren Tüzük" ile çiğ sütlerin pastörize edilme zorunluluğu getirilmiştir. Pastörizasyon işlemi yüksek teknoloji gerektiren bir işlemdir ve pastörize sütün modern tesislerde üretilmesi mümkün olabilmektedir. Modern tesislerin kurulmasında etkili diğer bir faktör ise, tarım politikası olarak tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi sonucunda köyden kente göçün artması olabilir. Kentli nüfusun artışına bağlı olarak şehirlerin süt ve sütlü mamullere olan gereksinimi de yükselmiştir. Talebin artışı fabrikalaşmayı teşvik etmiştir. Bir diğer etken ise, yüksek verimli süt hayvanı ırklarının ithalat yoluyla Avrupa'dan sağlanarak yaygınlaştırılmaya çalışılması olabilir. Hayvan başına elde edilen süt miktarı arttıkça bu artışı süt üreticisi ailelerin değerlendirmesi ve tüketmesi zorlaşmaktadır. Bu da çiğ sütün işletmelere satılmasını teşvik eden bir etken olarak kabul edilebilir. Yine de çiğ süttten yoğurt, peynir ve tereyağı gibi ürünlerin üretilmesine büyük ölçüde ilkel koşullarda devam edilmiştir. Bunun önemli nedenlerinden biri modern tesislerin büyük şehirlerde veya bu şehirlerin yakınında kurulmasına rağmen süt hayvancılığının daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yapılmasıdır. Kolay bozulabilen çiğ sütün fabrikalara taşınması ancak soğuk zincirin⁷⁹⁹ kurulması ile mümkündür. Dönemin koşullarında çiğ sütün bozulmadan fabrikalara ulaştırılması mümkün olamamıştır.

⁷⁹⁹ Soğuk zincir, sütün sağıldıktan hemen sonra 4-6°C'ye soğutulması ve işleneceği fabrikaya aynı sıcaklıkta ulaştırılmasını sağlayan teknolojilerin bütünüdür.

Çizelge 69. 1950-1960 Yıllarında Süt Üretiminin Gelişimi (Ton)

Yıllar	Toplam	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	İnek	Manda
1950	3.172.735	667.710	718.006	28.033	1.381.535	377.451
1951	3.345.106	711.621	805.608	32.311	1.412.892	382.674
1952	3.484.949	766.621	829.694	34.732	1.475.366	378.536
1953	3.376.716	810.321	804.360	35.157	1.495.881	230.997
1954	2.562.881	594.455	578.968	20.842	1.194.660	173.956
1955	3.480.102	800.239	767.766	31.043	1.641.715	239.339
1956	3.656.256	830.316	823.030	33.507	1.716.784	252.619
1957	3.334.618	644.647	610.628	63.339	1.814.298	201.706
1958	4.178.859	777.452	718.488	71.880	2.349.307	261.732
1959	4.405.007	851.997	747.790	76.663	2.457.042	271.515
1960	4.192.320	882.000	738.000	73.460	2.240.605	257.900

Kaynak: İstatistiki Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 209.

İkinci Dünya Savaşı'nda süt toplama merkezleri ve süt fabrikalarının hasar görmesi nedeniyle UNICEF'in devletlere yardım amacıyla ayırdığı fonlardan sadece Atatürk Orman Çiftliği Süt Fabrikası faydalanabilmiştir. Bu nedenle UNICEF fonlarının süt sanayinin gelişmesinde önemli bir katkısı olduğu söylenemez. Ancak UNICEF ve FAO uzmanlarının tavsiyesi üzerine 1959'da Tarım Bakanlığı'nda Sütçülük ve Süt Sanayi Şubesi'nin kurulması ülke sütçülüğünün planlanmaya başlaması açısından önemli bir adım olmuştur.

Modern tesislerde çiğ süttten süt ürünlerinin üretilmeye başlaması, ancak 1963'de Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun⁸⁰⁰ (TSEK) kurulmasıyla yaygınlaşabilmiştir.

Dönemin tarım politikalarının gıda sanayine olumlu etkilerinden bir diğeri ise Et ve Balık Kurumu'nun kurulmasıdır. Et ve Balık Kurumu'nun kuruluşunda hayvancılığın geliştirilmesi hedefi önemli bir etken olmuştur. Daha önce belirtildiği gibi çiftçinin topraklandırılması amacıyla çayır-mera arazilerinin tarıma açılması

⁸⁰⁰ 227 Sayılı Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Kanunu 30 Nisan 1963 tarihinde kabul edilmiştir. Bkz. **Resmi Gazete**, 11 Mayıs 1963, S. 11398.

hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren hayvansal üretimin halkın hayvansal protein gereksinimini karşılamakta yetersizliği bu dönemde de sürmüştür. 1950-1960 döneminde ülkenin et üretimi Çizelge 70'de verilmiştir.

Çizelge 70. 1950-1960 Yıllarında Et Üretimi (ton)⁸⁰¹

Yıl	Toplam	Koyun	Keçi	Kılkeçi	Tiftik keçisi	Sığır	Manda	Deve	Domuz
1950	88.759	41.047	11.410	9.550	1.860	33.305	2.718	160	119
1951	98.922	44.124	14.099	12.717	1.382	36.882	3.402	305	110
1952	102.159	44.108	13.792	12.383	1.409	39.752	3.901	482	124
1953	106.109	42.402	14.488	13.155	1.333	44.070	4.616	464	69
1954	121.539	44.995	15.250	13.963	1.287	55.582	5.300	326	86
1955	137.418	51.735	16.142	14.744	1.398	62.310	6.757	342	132
1956	153.186	55.625	17.355	15.803	1.552	71.661	7.979	401	165
1957	157.608	53.987	18.743	17.140	1.603	75.672	8.492	545	169
1958	134.983	49.312	19.584	17.417	2.167	58.058	7.519	318	192
1959	143.639	55.684	18.880	17.005	1.875	62.596	6.087	195	197
1960	161.966	67.366	20.217	18.075	2.142	68.444	5.498	208	233

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 211.

Çizelge 70'de toplam et üretiminin 1950-1960 yılları arasında düzenli olarak artış gösterdiği görülmektedir. 1950 yılına kıyasla 1960'da et üretimi yaklaşık %82 artmıştır. Ancak bu artış, nüfus artışından düşük kaldığından kişi başına tüketimi aynı düzeyde etkilememiştir. 1950 yılında Türkiye'nin nüfusu 20.947.188 iken, 1960'da 27.754.820'ye⁸⁰² yükselmiştir. Buna bağlı olarak 1950 yılında kişi başına et tüketimi yılda 4,2 kg iken, 1960'da ancak 5,8 kg/yıla yükselebilmiştir. Bu dönemde de beslenmede hayvansal proteinlerin düzeyi düşük kalmıştır. Ülkemizde gelir seviyesinin düşük olması et ve et ürünlerine talebi sınırlandırmış, buna bağlı olarak et sanayinin gelişmesi de yavaşlamıştır. Et tüketim miktarlarındaki sınırlı artışın yanı sıra

⁸⁰¹ Çizelge 70, İstatistik Göstergeler 1923-2011'de s. 211'de yer alan 9.22 numaralı çizelgeden yararlanılarak tarafımdan hazırlanmıştır.

⁸⁰² İstatistik Göstergeler 1923-2011, s. 5.

1950'den 1960 yılına kadar tüketilen et çeşidinin de değiştiği görülmektedir. 1950 yılında en fazla tüketilen et çeşitleri koyun, sığır ve keçi etidir, ancak 1960'da sığır eti üretimi koyun eti üretimi ve tüketiminden fazladır. Bu değişimde süt inekçiliğinin teşvik edilmesi politikasının etkili olduğu söylenebilir. Sığır sayısında meydana gelen artışa bağlı olarak sığır eti üretimi ve tüketimi yükselmiştir.

Hayvansal üretimin artırılmasına yönelik tarım politikası tavukçuluğun gelişmesinde de etkili olmuştur.

Tavukçuluğun gelişimi bu dönemde başlamıştır. Önceleri sadece küçük işletmelerde genellikle aile işgücünü değerlendirmek amacıyla yapılan tavukçuluk daha sonra ekonomik amaçlı üretim faaliyetine doğru yol almıştır. Özellikle diğer hayvansal üretim faaliyetlerine göre yemin kısa bir sürede et ve yumurtaya dönüşebildiği bu üretimin üstünlükleri ve hayvansal protein gereksiniminin karşılanmasındaki önemi, beyaz et sanayi içinde tavukçuluğu öne çıkarmıştır. Türkiye'de beyaz et sanayi içerisinde tavukçuluğun gelişimi açısından 1930 yılında Merkez Tavukçuluk Araştırma Enstitüsü'nün kurulması başlangıcı oluşturmuştur. 1952 yılında tavukçulukla ilgili birimlerin kurulmasına devam edilmiş, ABD'den ithal edilen saf kültür ırklarının tavukçuluk yapılması amacıyla Tarım Bakanlığı'na ve halka dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Diğer önemli gelişme ise, 1956 yılında Yem Sanayi T.A.Ş.'nin kurulması ve tavuk besleme koşullarının elverişli hale getirilmesidir.⁸⁰³ Ancak modern tavukçuluk tesislerinde üretime geçilmesi 1960'dan sonra mümkün olabilmıştır.

Ülkemizde kuru tarımın yaygın olarak yapılması, iklim koşullarının başlıca hububat üretimine olanak vermesi, buna bağlı olarak Türk halkının temel besin maddesinin ekme olması, un ve unlu mamuller sanayinin gelişmesini hızlandırmıştır. DP iktidarı döneminde tarım arazilerinin genişlemesi ve makineleşmenin artması, hububat özellikle de buğday üretiminin yükselmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak un üretimi yapan karataş değirmenleri ve fabrikalarının sayısında artış meydana gelmiştir. Et ve süt sanayinden farklı olarak un sanayi ülke geneline yayılmış, sadece belli bölgelerde kümelenmemiştir. Yine köyden kente göçe yol açan tarım politikaları

⁸⁰³ 1960 yılında yerli ırkların genetik açıdan yetersizliği belirlenerek 1963'de özel sektör işletmelerinin tavukçuluk faaliyetiyle ilgilenmeleri sonucunda hibrit ebeveynlerin ithaline başlanmıştır. Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, **a.g.e.**, s. 46.

ekmek, makarna, bulgur vb. unlu mamullerin üretimini, buna bağlı olarak fabrikalaşmayı teşvik etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlıca ithal ürünlerinden olan şekerin Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yurt içinde üretilmesi için yoğun çaba harcanmıştır. 1950 öncesinde dört olan fabrika sayısı 1950-1960 döneminde kurulan 11 fabrikayla birlikte 15'e yükselmiştir. İthal ikamesine yönelik olarak pancar üretimi devlet tarafından teşvik edilmiş, pancar üretiminin artması şeker fabrikalarının çoğalmasını sağlamıştır. Şeker pancarında destekleme alımlarının yapılması, pancar üreticilerinin kooperatifleşmesinin desteklenmesi, üretici kooperatiflerinin şeker fabrikalarının sermayelerine katılması, 1950'de 97.400 olan pancar üreten çiftçi sayısının 1960'da 254.870'e yükselmesini sağlamıştır. Çizelge 58'de görüleceği gibi pancar ekilen alanlar da hızla artmıştır. Pancar üretimi şeker fabrikalarının kurulmasında nasıl etkili olmuşsa, şeker fabrikalarının kurulması da tarımsal üretimin gelişimi üzerinde etkili olmuştur. Şeker fabrikaları bünyesinde kurulan tarım teşkilatı, modern tarım tekniklerinin çiftçiye öğretilmesini ve süt hayvancılığının gelişmesini sağlamıştır.

İthal ikamesine yönelik olarak üretimi teşvik edilen diğer ürün ise çaydır. Daha önce bahsedildiği gibi 1950-1960 yılları arasında çay tarımını ve çay üretici kooperatiflerini desteklemek amacıyla çıkarılan kanunlarla çay üretimi hızla artmıştır. Üretimin artması, çay işleyen atölye ve fabrika sayılarının da yükselmesini sağlamıştır.

DP döneminde meyve ve sebze mamullerinin (konserve, salça, reçel, meyve suyu, kurutulmuş ürünler) üretimine yönelik sanayinin temelleri atılmıştır. DP döneminde çeşitli fabrikalar kurulmuştur, ancak bu alanda üretim yapan modern fabrikaların kurulması 1960'dan sonra mümkün olabilmıştır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin insanca ve uygar bir yaşam sürmesi için gerekli tüm devrimlerin yapılmasını sağlarken, tam bağımsızlığın ayrılmaz parçalarından biri olarak kabul ettiği ekonomik bağımsızlık için de gerekli önlemleri almıştır. Bu önlemler bugün dahi tüm dünyaya örnek olacak nitelik taşımaktadır.

Atatürk ekonomik bağımsızlığı ülke kalkınmasının vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul etmiştir. Ancak ekonomik bağımsızlık için alınan önlemlerle kişi hak ve özgürlükleri çiğnenmemiştir. Tüm milletin eşit hak ve özgürlüklere sahip olması gerektiği inancıyla atılan adımlar, uygulanan ekonomik modelde de varlığını göstermiştir. Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların uygulanışı bunun en iyi örneğidir. Atatürk çıktığı tüm yurt gezilerinde olduğu gibi, Türkiye İktisat Kongresi'nde de milletin temsilcilerini dinlemiş ve sorunların çözümü için akla ve bilime dayalı bir yöntem uygulamıştır. Ülke nüfusunun %80'ini oluşturan köylünün, sanayinin gelişimi açısından önem taşıyan işçi, sanayici ve tüccarın beklentilerini karşılamaya yönelik politikalarla bir yandan ülke kalkınmasının yapı taşları oluşturulurken, diğer taraftan hayat standardının yükseltilmesi hedeflenmiştir. Örneğin, Kongre'de alınan kararlar gereğince köylünün refahının önündeki engellerden biri olan aşar kaldırılmış (17 Şubat 1925), yeterli sermayesi olmayan sanayicinin desteklenmesi için Sanayi ve Maadin Bankası (19 Nisan 1925) kurulmuş ve Teşvik-i Sanayi Kanunu (28 Mayıs 1927) çıkarılmıştır.

Aşarın kaldırılmasına ilaveten gerçekleştirilmeye çalışılan toprak reformu ve tarımın modern yöntemlerle yapılması yönündeki çabalar tam anlamıyla başarılı olamasa da, tarımsal üretimde hızlı bir yükseliş gerçekleşmiştir. Tarıma dayalı sanayi açısından tarımsal üretimde artışın yanı sıra ürün niteliği ve verimliliğin gelişmesi de önem taşımaktadır. Bu nedenle tohumluk niteliğinin, tarım alet ve makinelerinin, zirai kredilerin arttırılması, bitki ve hayvan hastalıklarıyla mücadelenin geliştirilmesi çabalarının üretim artışı yanında gıda sanayinin gereksinimi olan nitelikli hammaddenin üretilmesini olanaklı kıldığı söylenebilir. Özellikle devletçilik uygulamalarına geçişten sonra çiftçinin modern tarım tekniklerini öğrenebilmesi

amacıyla devletin olanakları seferber edilmiştir. Tarım Bakanlığı'na bağlı enstitülerde araştırma ve uygulama bir arada yürütülmüş, edinilen bilgi ve nitelikli tohumluk, fide, fidan ve damızlık hayvan gibi tarımsal üretim girdileri çiftçiye sunulmuştur. Ayrıca kalifiye eleman eksikliğinin giderilmesi için ziraat teknisyenleri ve ziraat mühendislerinin yetiştirileceği eğitim kurumları oluşturulmuş, var olanlar geliştirilmiştir. Atatürk'ün örnek çiftliklerinde de tarımsal üretimi geliştirmeye yönelik çabalar sürdürülmüştür. Kendisi de çiftçi olan Atatürk kooperatifleşmeye büyük önem vermiş ve O'nun döneminde çiftçinin kooperatiflerde örgütlenmesini destekleyen yasal zemin oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Atatürk'ün çiftliklerinde kurulan süt fabrikası (1926), şarapçılık işletmesi (1931), malt ve bira fabrikası (1934), örnek gıda işletmeleri olarak tarıma dayalı bu sanayi kolunun gelişmesinde öncülük etmiştir. Küçük imalathanelerden öteye gidemeyen işlenmiş gıda üretiminin büyük kapasiteli işletmelerde gerçekleştirilmesiyle hem kentlerde yaşayan nüfusun sağlıklı beslenmesi hem de gıda sanayinin hammaddesi olan tarımsal ürünlerden çiftçinin gelir sağlaması hedeflenmiştir.

Atatürk Dönemi'nde uygulanan tarım politikasının gıda sanayine etkileri açısından diğer önemli bir yaklaşımsa, ithal ikamesine yönelik üretim yapılmasının hedeflenmesi olmuştur. Ülkede tarımı yapılmayan limon gibi bazı tarımsal ürünlerin yanı sıra şeker ve çay gibi işlenmiş gıda ürünlerinin yurt içinde üretilmesi bu dönemde teşvik edilmiştir. Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda ülkenin şeker ihtiyacı tamamen ithalat ile sağlandığından, ithal ikamesi olarak şeker pancarı üretimine geçilmiş ve şeker fabrikalarının kurulması desteklenmiştir. Şeker pancarı üretiminin desteklenmesi yoluyla şeker sanayinin gelişmesi 1923-1939 döneminde uygulanan tarım politikasının gıda sanayine yansımalarına iyi bir örnektir. Şeker fabrikalarının başarısı pancar üretimiyle bağlantılı olduğundan, tohumluktan başlayarak tüm üretim aşamalarında modern tarım tekniklerinin uygulanmasıyla fabrika gereksiniminin karşılanmasına çalışılmıştır. Bu nedenle şeker fabrikalarının teknisyenleri bir yandan şeker fabrikalarının çiftliklerinde üretim yaparak çiftçiye örnek olmuş, diğer taraftan köyleri dolaşarak tarımsal araç ve gereç, tohum dağıtmış, zirai mücadele yöntemlerini öğretmiştir. Böylece hem şeker pancarı üretimi hem de şeker sanayinin gelişimi birbiri üzerinde etkili olmuştur.

Ülkede ithal ikame amacıyla tarımı yapılan diğer bir bitki ise çaydır. Çay bitkisinin yetiştirilmesini sağlamak amacıyla gerekli yasal düzenleme yapılmış, devlet tarafından deneme bahçeleri kurulmuş, ancak çay yaprağının işlenmesi için gerekli tesisler oluşturulmadığından çay üretimi yaygınlaştırılamamıştır. Bununla birlikte çay üretiminin başlatılması daha sonraki dönemlerde çay işletmelerinin kurulması açısından temel oluşturmuştur.

Atatürk döneminde tarım politikasındaki değişimin gıda sanayine yansımaları açısından önemli bir diğer gelişme ise, Atatürk Orman Çiftliği'nde bira fabrikasının kurulması olmuştur. Bira endüstrisi sayesinde köylü ürettiği arpayı düzenli ve sürekli olarak pazarlama imkânı bulmuştur. Ayrıca bira yapımı sırasında elde edilen küspe ve malt filizleri hayvancılıkta kullanılarak verimliliğin artması sağlanmıştır.

Atatürk'ün ölümü ve bunu takiben İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması sanayileşme atılımlarının durmasına, tarımsal üretimin düşmesine, her türlü tüketim mallarında darlık ve karaborsaya yol açmıştır. 1939-1945 döneminde her ne kadar devletin sanayi yatırımları durmuş olsa da halkın ve ordunun iâşe gereksinimini karşılamak üzere devlet kurumları olan Toprak Mahsulleri Ofisi ve Devlet Üretim Çiftlikleri tarafından tarımsal üretim yapılmıştır. Devlet çiftlikleri ve zirai kombinalarda bir yandan önemli düzeyde hububat üretimi yapılırken diğer yandan çiftçiye modern tarım tekniklerinin öğretilmesine gayret edilmiştir. Tohumluk dağıtılarak gıda sanayinin gereksinim duyduğu nitelikli hammaddenin üretilmesine katkı sağlanmıştır. Aynı zamanda çiftçiye tarım makineleri sağlanması şeklindeki destekler de üretim kalitesi ve verimlilik açısından önem taşımaktadır. Verimliliğin artması üretim maliyetlerinin düşürülmesini sağlamaktadır. Gıda sanayi açısından hammaddenin niteliği kadar fiyatları da önem taşıdığından tarımda geleneksel yöntemlerden modern üretime geçilmesinin gıda sanayinin gelişmesi üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ürün çeşitliliğinin artırılması yönündeki çabaların bu dönemde de devam ettirilmesi, gıda sanayinde işlenebilir nitelikteki hammadde niteliğinin yükselmesini sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarım ve gıda sanayi açısından önem taşıyan diğer bir gelişme ise, Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın kabul edilmesi olmuştur. Marshall Planı'nda Avrupa'nın gıda maddeleri gereksiniminin karşılanması açısından

tarımsal üretime ve gıda sanayi yatırımlarına destek verileceği belirtilmiştir. Batılı uzmanların önerileri doğrultusunda ve ABD'nin ekonomik yardımlarından yararlanmak amacıyla iki önemli adım atılmıştır. Bunlardan ilki ülke kalkınması için tarıma ve tarımda makineleşmeye önem verilmesidir. İkincisi ise, sanayi tesislerinin kurulması için özel sektörün desteklenmesini sağlamak üzere Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Kanunu'nun (Mart 1950) çıkarılmasıdır. Bu politika değişikliği, Türkiye'nin devlet öncülüğünde sanayileşmeden vaz geçmesi ve kalkınmada tarımın ön plana çıkmasına yol açmıştır. Bu iki politikanın tarım ve gıda sanayi açısından olumlu ve olumsuz etkileri 1950 yılından sonra görülmeye başlanacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra CHP iktidarlarının başlattığı bu süreç çok partili hayata geçişten sonra DP iktidarları tarafından da benimsenmiştir.

Ancak ülkenin tarımsal üretimin teşviki ve hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayinin özel sektör tarafından kurulması yönündeki politika değişikliği beklenen sonuçları vermemiştir. DP döneminde (1950-1960) tarımsal üretimin modern yöntemlerle gelişmesini sağlayacak ancak uzun vadede sonuç veren önlemler almak yerine sorunlarla kuşatılmış bir tarımsal üretim artışı sağlanmıştır. Aynı dönemde hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayinin özel sektör eliyle gelişimi yetersiz kalmış, özel sektöre ait işletmeler küçük ve orta ölçekli imalathanelerden öteye geçememiştir. Bunlara ilaveten cari açığın büyümesi ve döviz darboğazının yaşanması üzerine Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan ithal ikamesine yönelik olarak kamu yatırımlarıyla sanayileşme anlayışı, 1954 yılından itibaren DP iktidarı tarafından da benimsenmiştir. Ancak yatırım yerlerinin seçiminde ülke kalkınması ve tüm vatandaşlara eşit davranılması ilkeleri unutulmuş, siyasi kaygılar ön plana çıkarılmıştır. Yatırımlar DP iktidarına oy veren yörelerde yoğunlaşmıştır. Bu olumsuzluğa rağmen devletin modern tesisler kurarak üretime katıldığı şeker sanayi, Et ve Balık Kurumu ile birlikte et işleme sanayi vb. modern tesislerde sağlıklı ve standart kalitede gıda maddeleri üretimi yapmıştır. Bu dönemde devletin kurduğu tesislerde öz kaynaklar kullanılırken, özel sektörün kurduğu fabrikalarda dış yardım ve desteklerden yararlanılmıştır.

DP iktidarı döneminde, tarımsal desteklemelerin gıda sanayine etkilerinin en belirgin görüldüğü beş sektör bulunmaktadır. Bunlar; süt ve süt mamulleri, un ve unlu mamuller, et ve et mamulleri, şeker ve çay sanayi sektörleridir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra süt inekçiliğinin Avrupa'da olduğu gibi ülkemizde de devlet tarafından teşvik edilmesi yurt içi süt üretiminin inek sütü lehine gelişmesini sağlamıştır. Kamu ve özel sektör yatırımlarıyla süt endüstrisinde modern teknolojiyle üretim yapan fabrikaların kurulması yönünde önemli gelişmelerin gerçekleştiği 1950-1960 yıllarında süt üretimi de artmaya devam etmiştir. İnek sütü üretimini teşvik eden politikanın yanı sıra çiğ sütlerin pastörize edilmesi zorunluluğunu getiren yasal düzenleme pastörize süt işleyen modern tesislerin kurulmasını teşvik etmiştir. Modern tesislerin kurulmasında etkili diğer bir faktör ise, tarım politikası olarak tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi sonucunda köyden kente göçün artması olabilir. Kentli nüfusun artışına bağlı olarak şehirlerin süt ve sütlü mamullere olan gereksinimi de yükselmiştir. Talebin artışı fabrikalaşmayı teşvik etmiştir. Bir diğer etken ise, yüksek verimli süt hayvanı ırklarının ithalat yoluyla Avrupa'dan sağlanarak yaygınlaştırılmaya çalışılması olabilir. Hayvan başına elde edilen süt miktarı arttıkça bu artışı süt üreticisi ailelerin değerlendirmesi ve tüketmesi zorlaşmaktadır. Bu da çiğ sütün işletmelere satılmasını teşvik eden bir etken olarak kabul edilebilir.

Dönemin tarım politikalarının gıda sanayine olumlu etkilerinden bir diğeri ise Et ve Balık Kurumu'nun kurulmasıdır. Çiftçinin topraklandırılması amacıyla çayır-mera arazilerinin tarıma açılması hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiştir. Et ve Balık Kurumu'nun hayvancılığın geliştirilmesini teşvik ederek bu sorununun çözümüne katkı sağlanması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra Et ve Balık Kurumu bünyesinde kurulan kombinalar, et ürünlerinin üretildiği modern işletmeler olarak bu sanayi dalının öncülüğünü yapmıştır.

DP iktidarı döneminde tarım arazilerinin genişlemesi ve makineleşmenin artması, hububat özellikle de buğday üretiminin yükselmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak un üretimi yapan karataş değirmenleri ve fabrikalarının sayısında artış meydana gelmiştir. Et ve süt sanayinden farklı olarak un sanayi ülke geneline yayılmış, sadece belli bölgelerde kümelenmemiştir. Yine köyden kente göçe yol açan tarım politikaları

ekmek, makarna, bulgur vb. unlu mamullerin üretimini, buna bağlı olarak fabrikalaşmayı teşvik etmiştir.

Menderes iktidarı döneminde Atatürk dönemine benzer şekilde ithal ikame anlayışıyla pancar üretimi devlet tarafından teşvik edilmiş, pancar üretiminin artması şeker fabrikalarının çoğalmasını sağlamıştır. 1950 öncesinde dört olan fabrika sayısı 1950-1960 döneminde kurulan 11 fabrikayla birlikte 15'e yükselmiştir. Şeker pancarında destekleme alımlarının yapılması, pancar üreticilerinin kooperatifleşmesinin desteklenmesi, üretici kooperatiflerinin şeker fabrikalarının sermayelerine katılması şeklindeki politikalar pancar üretimini teşvik etmiştir. Pancar üretimi şeker fabrikalarının kurulmasında nasıl etkili olmuşsa, şeker fabrikalarının kurulması da tarımsal üretimin gelişimi üzerinde etkili olmuştur. Şeker fabrikaları bünyesinde kurulan tarım teşkilatı, modern tarım tekniklerinin çiftçiye öğretilmesini ve süt hayvancılığının gelişmesini sağlamıştır.

İthal ikamesine yönelik olarak üretimi teşvik edilen diğer ürün ise çaydır. Bu dönemde (1950-1960) çay tarımını ve çay üretici kooperatiflerini desteklemek amacıyla çıkarılan kanunlarla çay üretimi hızla artmıştır. Üretimin artması, çay işleyen atölye ve fabrika sayılarının da yükselmesini sağlamıştır.

Ancak tarımın gelişmesi amacıyla Marshall Planı'na bağlı olarak alınan dış borç ve destekler arttıkça dışa bağımlılık da artmıştır. Bu dönemde Marshall yardımı ile Dünya Bankası'ndan alınan dış destekler, desteği veren Batılı devletlerin izin ve yönlendirmelerine göre kullanılmıştır. Bu yönlendirmeler ise, Türkiye'nin sanayileşerek kalkınma ülküsüne taban tabana zıt, ithalatı ve tüketimi teşvik eden doğrultuda olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomisini emperyalist ülkelerin kontrolüne bırakan Türkiye, az gelişmişlikten kurtulabilmek için Atatürk'ün önderliğinde kazanılan başarıları dikkate alarak, çağın gereklerine uygun halkının gereksinimlerini karşılayacak çözüm yollarını üretmek zorundadır. Atatürk döneminden beri tarım ve gıda sanayinde önemli gelişmeler sağlanmış, sermaye ve nitelikli işgücü eksikliği giderilmiştir. Ancak özellikle 1980 sonrasında ülke kalkınmasını ön planda tutan anlayışın kaybedilmesi, kişisel kazançların ve hırsların egemen olması, ithal ikamesi anlayışının kaybedilmesi, üretim yerine tüketimin teşvik edilmesi büyük potansiyele

sahip ÷lkemizi ham ya da işlenmiş pek çok gıda maddesini ithal eder duruma getirmiştir. Atatürk dönemindeki politikaların günümüzde uygulanmasıyla tarımsal üretimin ve verimliliğın arttırılması, nitelikli ve sağlıklı ürün elde edilmesi mümkün olacaktır. Böylece stratejik öneme sahip olan ve hammaddesini tarımdan sağlayan gıda sanayinin gelişmesi ve ÷lke kalkınmasına katkısı da arttırılabilecektir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 490.01/1452.18.2. **Türkiye Şeker Sanayi Kuruluşu, Gelişmesi, Olgunlaşması 1926'dan 1950'ye**, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Ankara, 1950.

BCA, 30.1.0 0/79.499.8. 1959.

YAYINLANMIŞ RESMİ BELGELER

1950 Ziraat Sayım Neticeleri, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 6, İkinci Basılış, Ankara, 1953.

Final Report of the First Executive Board of the United Nations International Children's Emergency Fund, 11 December 1946-31 December 1950, Economic and Social Council, Official Session, Supplement No. 3, New York.

Güran, Tevfik, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.

International Standard Industrial Classification of All Economic Activities Revision 4., United Nations Publication, New York, 2008.

İstatistik Göstergeler 1923-1992, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1994.

İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

Ökçün, Gündüz, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997

Pamuk, Şevket, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995.

Resmi Gazete, 3 Nisan 1926, S. 338.

Resmi Gazete, 1580 Sayılı Belediye Kanunu, 14 Nisan 1930, S. 1471.

Resmi Gazete, 7 Şubat 1939, S. 4126.

Resmi Gazete, 26 Ocak 1940, S. 4417.

Resmi Gazete, 2 Nisan 1940, S. 4474.

Resmi Gazete, 5 Haziran 1945, S. 6032.

Resmi Gazete, s. 8893.

Resmi Gazete, K/378, 28 Ağustos 1942, S. 5196.

Resmi Gazete, s. 13213.

Resmi Gazete, K/114, 24 Ocak 1942, S. 5091.

Resmi Gazete, K/299, 17 Mart 1942, S. 5059.

Resmi Gazete, K/300, 19 Mart 1942, S. 5061.

Resmi Gazete, 2/18385, 25 Temmuz 1942, S. 5167.

Resmi Gazete K/304, 8 Nisan 1942, S. 5087.

Resmi Gazete, K/240, 8 Ocak 1942, S. 5001.

Resmi Gazete, K/275 ve K/281, 9 Mart 1942, S. 5052.

Resmi Gazete, K/363, 28 Ağustos 1942, S. 5196.

Resmi Gazete, 5 Aralık 1942, S. 5275.

Resmi Gazete, 15 Mayıs 1943, S. 5405.

Resmi Gazete, 7 Haziran 1943, S. 5423.

Resmi Gazete, 28 Nisan 1944, S. 5693.

Resmi Gazete, 9 Şubat 1944, S. 5625.

Resmi Gazete, 2 Ekim 1944, S. 5820.

Resmi Gazete, 13 Aralık 1944, S. 5878.

Resmi Gazete, 27 Aralık 1944, S. 5890.

Resmi Gazete, 18 Ocak 1945, S. 5908.

Resmi Gazete, 23 Ağustos 1945, S. 6091.

Resmi Gazete, 15 Haziran 1946, S. 6834.

Resmi Gazete, K/646, 8 Haziran 1946, S. 6328.

Resmi Gazete, 3/6447, 6 Ekim 1947, S. 6725.

Resmi Gazete, 23 Ekim 1947, S. 6740.

Resmi Gazete, 22 Aralık 1947, S. 6786.

Resmi Gazete, 30 Aralık 1947, S. 6793.

Resmi Gazete, 4 Mart 1950, S. 7448.

Resmi Gazete, 1 Nisan 1950, S. 7472.

Resmi Gazete, 1 Ekim 1952, S. 8221.

Resmi Gazete, 6133 Sayılı Kanun, 18 Temmuz 1953, S. 8458.

Resmi Gazete, 6754 Sayılı Kanun, 30 Haziran 1956, S. 9346.

Resmi Gazete, 11 Mayıs 1963, S. 11398.

Sanayi İstatistikleri, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

Sanayi İstatistikleri, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1945.

TBMM TD, Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 3, 29.05.1950, C: 1.

TBMM TD, Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C: 1.

TBMM TD Dönem 9, Olağanüstü Toplantı Birleşim 4, 31.05.1950, C: 1.

Zeytincilik İstatistiği 1944-1949, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1950.

Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950), Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1951.

Zirai İstatistik Özetleri 1936-1956, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1957.

KİTAPLAR

50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973.

Adams, Martin R. ve Moss, Maurice O., **Food Microbiology, Third Edition**, The Royal Society of Chemistry Publishing, UK, 2008.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul, 2010.

Akman, Arif, **Türkiye’de Ziraat Yüksek Öğretim Reformunun Anatomisi: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

Akman, Arif V. ve Yazıcıoğlu, Turgut, **Fermantasyon Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.

_____, **Fermantasyon Teknolojisi İkinci Kitap Şarap Kimyası ve Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1960.

Alpar, Cem, **Türkiye’nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Koruyucu Dış Ticaret Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1974.

Atatürk’ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Türkiye’de Süt Sanayi, TSEK Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, (1919-1938), C. 1, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1945.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Arar, İsmail, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Aydın, Mehmet, “*Köy Enstitüleri Sisteminde Örgütlenme*” **Köy Enstitüleri Amaçlar-İlkeler- Uygulamalar, İkinci Bası**, Ed. Mustafa Aydoğan, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Aydoğan, Mustafa ve Başaran, İbrahim Ethem, “*Köy Enstitüsü Sistemi*”, **Hasan-Ali Yücel Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları, İkinci Bası**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Aysan, Mustafa, **100. Doğum Yıldönümünde Atatürk’ün Ekonomi Politikası**, Es Yayınları, İstanbul, 1980.

Batur, Nusret Erce, **Türkiye’de Devletçilik Uygulamaları (1929-1939)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008.

Baykurt, Fakir, “*Enstitülerin Üç İlkesi*”, **Köy Enstitüleri Amaçlar-İlkeler-Uygulamalar, İkinci Bası**, Ed. Mustafa Aydoğan, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

- Boratav, Korkut, **Türkiye’de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara, 1974.
- _____, **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- _____, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- Cem, İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, 6. Basım**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Cillov, Haluk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- Derin, Haldun, **Türkiye’de Devletçilik**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940.
- Doğan, Yalçın, **IMF Kıskaçında Türkiye, (1946-1980)**, 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Er, Celal, **Tarla Bitkileri II**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011.
- Eraktan, Gülcan, **Tarım Politikası I**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1989.
- Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.
- Geerdes, Thomas, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, çev. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Sanayi Yayınları, Ankara, 1966.
- Gerngross, Otto, **Türkiye Üzümlerinin Kıymetlendirilmesi**, çev. Turgut B. Yazar, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1935.
- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Güneş, Erdoğan, Albayrak, Mevhibe ve Gülçubuk, Bülent, **Türkiye’de Gıda Sanayi, Tekgıda-İş Sendikası Yayını**, Ankara, 2002.
- Güran, Tevfik, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.
- Gürler, Arslan Zafer, Kızılarıslan, Nuray ve Kızılarıslan, Halil, **Tarıma Dayalı ve Tarıma Bağlı Sanayi İşletmeleri (Yönetim Sürecinde Kuruluşları ve Organizasyonları)**, Gaziosman Paşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Tokat, 2000.
- İlgen, Abdulkadir, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

İnan, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

_____, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

_____, **Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

Kılıçdaroğlu, Kemal, **1948 Türkiye İktisat Kongresi**, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1997.

Kili, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, *"İmalat Sektörünün Yapısı (1923-1929)"*, **75 Yılda Çarklardan Chiplere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973.

Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Üçüncü Baskı**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, **1931 Birinci Ziraat Kongresi**, Ankara, 1931.

Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer, **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1, 24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013.

Oran, Baskın, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980**. İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Ökçün, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

_____, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971

Özdemir, Tali, **Bakış**, Uşşak Matbaası, İzmir, 2008.

Öztoprak, İzzet, **Atatürk Orman Çiftliğinin Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Pamuk, Şevket, “*İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm*”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

_____, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995.

_____, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, 6. Baskı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Quataert, Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Serin, Necdet, **Türkiye’nin Sanayileşmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

Sütçülük Hakkında Rapor, TC Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayınları, Ankara, 1938.

Şimşir, Bilâl N., **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

Tarkan, Tefik, **Türkiye’de Çay Ziraati ve Endüstrisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973.

Tayanç, Tunç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

_____, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, der., Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

_____, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2009.

_____, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2009.

_____, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Tekeli, Sait Tahsin, **Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

_____, **Hububat Teknolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Tokgöz, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2011.

Toprak, Zafer, *"Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950"*, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, der., Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988

Tümertekin, Erol, **İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

1963 Türkiye İstatistik Yıllığı, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1963.

Türkiye'de Konservecilik ve Konserve İhracatını Arttırma İmkânları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1970.

Türkiye'de Un Sanayi, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara, 1958.

Türkoğlu, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., Ankara, 1997.

Ülken, Yüksel, **Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model**, Tisa Matbaası, Ankara, 1981.

Ünal, Çiğdem, **Türkiye'de Sanayi, Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010.

Yazar, Turgut B., **Kuru Üzümler Üzerinde Bazı Araştırmalar**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1939.

Yazıcıoğlu, Turgut, **Türkiye'nin Nebati Yağ Zenginliği**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945.

_____, **Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Rehberi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1955.

_____, **Türk Malt ve Bira Sanayi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.

Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye 3-1.Dünya Savaşından 1971'e**, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Yöney, Zühtü, **Süt Teknolojisi (Genel Sütçülük)**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

MAKALELER

Aksöz, İbrahim, “*Türkiye Tarımı ve Gelişme İmkânları*”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi Tebliği**, Ankara, 1970.

Aruoba, Çelik, “*Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Babüroğlu, Selahaddin, “*Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Cemeroğlu, Bekir, “*Konserve Sanayimiz ve Sorunları*” **Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını**, Ankara, 1970.

Cillov, Haluk, “*Türkiye'de Sanayi İstatistikleri*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 16, Sayı 1-4, (Ekim 1954-Temmuz 1955).

Cin, Halil, “*Atatürk'ün Toprak ve Tarım Politikası*”, **Prof. Dr. Akif Erginay'a 65inci Yaş Armağanı**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

Coşkun, Ali, “*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi*”, **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı: 4, 2003.

Çıkmın, Ayhan, “*Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik*”, **YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi**, Sayı: 62, 2003.

Çolakoğlu, Mahir, “*Türkiye Zeytinyağcılığı ve Bazı Problemleri*”, **TÜBİTAK Meyveciliğimizin Geliştirilmesi ve Ürünlerinin Değerlendirilmesi ile İlgili Problemler ve Bu Maksatla Yapılması Gerekli Araştırmalar Sempozyumu**, Ankara, 1969.

Duman, Doğan, “*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1992.

Gökalp, Hüsnü Yusuf ve Işık, Nadir, “*Gıda Sanayi Hammadde Talebi Açısından Türkiye Tarımı*”, **TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Gıda Sanayi Kongresi**, Ankara, 1991.

Güneş, Erdoğan, “*Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Sürecine Tarımsal Sanayinin Etkileri*”, **I. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, Başak Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri Ltd. Şti. Malatya, 2011.

Güneş, Günver, “*Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Aydın’da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 39, 2007.

Hamitoğulları, Beşir, “*Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, “*Türkiye’de Ziraat ve Endüstri Münasebetleri*”, **Ülkü**, Ankara, 1941.

Hiç, Mükerrerem, “*Atatürk’ün İktisadi Alandaki Görüş ve Politikaları*”, **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si**, ed., Osman Okyar, Aydın Yalçın, Mükerrerem Hiç, Mehmet Sağlam, Rıza Kandiller, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1981.

Korum, Uğur, “*1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Köni, Yunus Kâzım, “*Yedinci Yıldönümünde Köy Enstitüleri*”, **Ülkü**, III. Seri, S. 5, Mayıs 1947, s. 5.

Madran, Nurettin, “*Tarım ile İlgili Mevzuat*”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği 1. Teknik Kongresi**, Ankara, 1965.

Ölçen, Ali Nejat, “*1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Özçelik, Özer ve Tuncer, Güner, “*Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları*”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. IX, S. 1, 2007.

Özer, Sevilay, “*II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkileri*”, **Tarihin Peşinde**, 2011, Sayı. 5.

Sükan, Bige, “*İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı*” **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl 27, Sayı. 54, Bahar 2014.

Şener, Sefer, “*İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları*”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2004, Sayı. 7.

Topaloğlu, Feridun, “*Fermentasyon Teknolojimiz ve Sorunları*”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği II: Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1970.

Uluğ, Naşit, “*Atatürk’ün Ekonomik Görüşü*”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, (Atatürk Özel Sayısı), Ankara, 1965, S. 53, C. 5.

Uluöz, Mustafa, “*Türkiye Meyve Konservaciliği ve Problemleri*”, **Meyveciliğimizin Geliştirilmesi ve Ürünlerinin Değerlendirilmesi ile İlgili Problemler ve Bu Maksatla Yapılması Gerekli Araştırmalar**, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1969.

Ülken, Yüksel, “*Atatürk’ün İktisadi Kalkınma Modeli*”, **Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri**, Cilt I, Ed. Semih Tezcan, Kriston Curi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ekim 1981.

Yekta, Emcet, “*Tohum Islahının Vazifeleri*”, **1. İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.

Yöneş, Zühtü, “*Cumhuriyetimiz İkinci 50 Yılına Girerken Türkiye Sütçülüğünün Genel Görünümü*”, **Türkiye 1. Sütçülük Kongresi**, Ankara, 1974.

Zarakolu, Avni, “*1929/30 Dünya Ekonomik Krizi karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://blog.milliyet.com.tr/ulkemizin-tanitimi-konusunda-tarihten-bir-ornek---karadeniz-gemisi-/Blog/?BlogNo=175914>

http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=777&ikid=1&syf=*PAMUK*

web.deu.edu.tr/atiksu/ana12/ana12.html

http://www.isbank.com.tr/PDF/FaaliyetRaporlari/ISBANK_faaliyet_raporu_2010.pdf

http://www.tarimkutuphanesi.com/ARAZI_TOPLULASTIRMASI_00160.html

<http://www.tdk.gov.tr>

Marshall Plan 1948, <http://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=82>

Memorandum of the Organization for European Economic Cooperation, August 7, 1948.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?pagenumber=2&documentdate=1948-08-07&documentid=4-5

Speech by George C. Marshall, "European Initiative Essential to Economic Recovery", June 5, 1947, The Department of State Bulletin, Volume XVI, Number 415, pages 1159-1160.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?documentdate=1947-06-05&documentid=8-7&pagenumber=1

"Summary of State Department's Position of European Recovery Plan", August 26, 1947. Subject File, Clifford Papers.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?pagenumber=2&documentdate=1947-08-26&documentid=6-2

EKLER

EK 1- 1930 Sanayi Kongresi kitap kapağı.

EK 2- Birinci Köy Kalkınma ve Ziraat Kongresi kitap kapağı.

EK 3- Eskişehir şeker Fabrikası'nın kuruluşu nedeniyle Atatürk'ün yazdığı mektup.

EK 4- Uşak ve Alpullu şeker Fabrikaları.

EK 5- Atatürk'n Alpullu şeker Fabrikası'nı ziyareti ve İnönü'nün Turhal şeker Fabrikası'nın aılış trenine katılması.

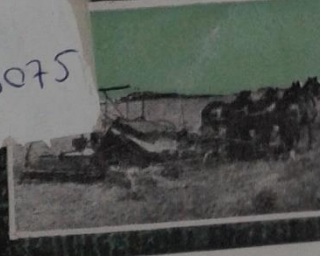
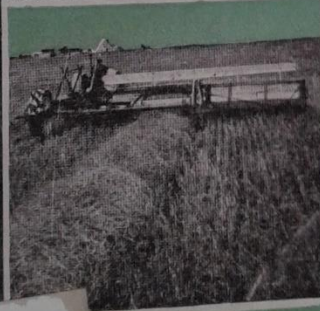
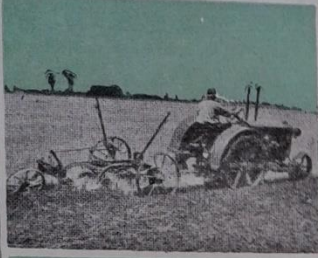
EK 6- Marshall Planı'na ait orijinal belgenin ilk ve son sayfaları.

EK 7- General Marshall'ın Harvard niversitesi'nde (Haziran 1947) yaptığı konuşmanın metni.

EK 8- "Summary of State Department's Position of European Recovery Plan" orijinal metni.

EK 9- "Memorandum of the Organization for European Economic Cooperation, August 7, 1948." orijinal metni.

13075

BİRİNCİ KÖY VE ZİRAAT
KALKINMA KONGRESİ
ANKARA 1938

Kongre Yayını **A Serisi**

Takım 16

İçindekiler:

Şarapçılık hakkında rapor. / Üzüm usareci-
liği ve cidrecilik.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

4/12/1933

Eskişehir Şeker Fabrikası, Milli
İlkinçe derin alakanın yükselmiş, devlet
vesisidir; Memleketin şeker ihtiyacını tatmin
yolunda muvaffakiyetli son adımlardan
ünidir ve Şeker ihtiyacının temini hususunda
varılmak üzere olduğunun ümit ve
müjdecisidir.

Bu yüksek milli eser, yarım yüzyıl gelmiş
çok az bir zamanda bakarmak, teşebbüs ve
himmetinde kılınan Milli Müesseselerimiz,
Fakir ve telrik yolları. Eserin filen vücut
bulmasında bizzat çalışmış olan Kıymetli
Ar Kadroların Ciddiyet ve yerinde faaliyet
bir Hassatını takdir ederim.

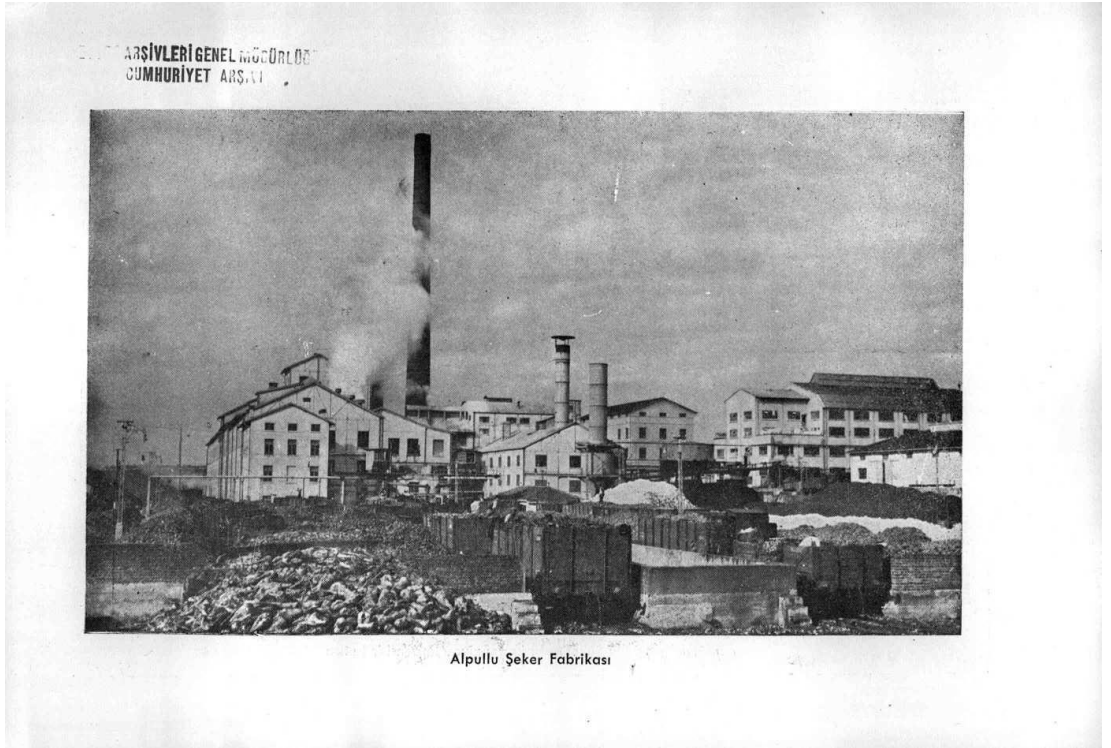
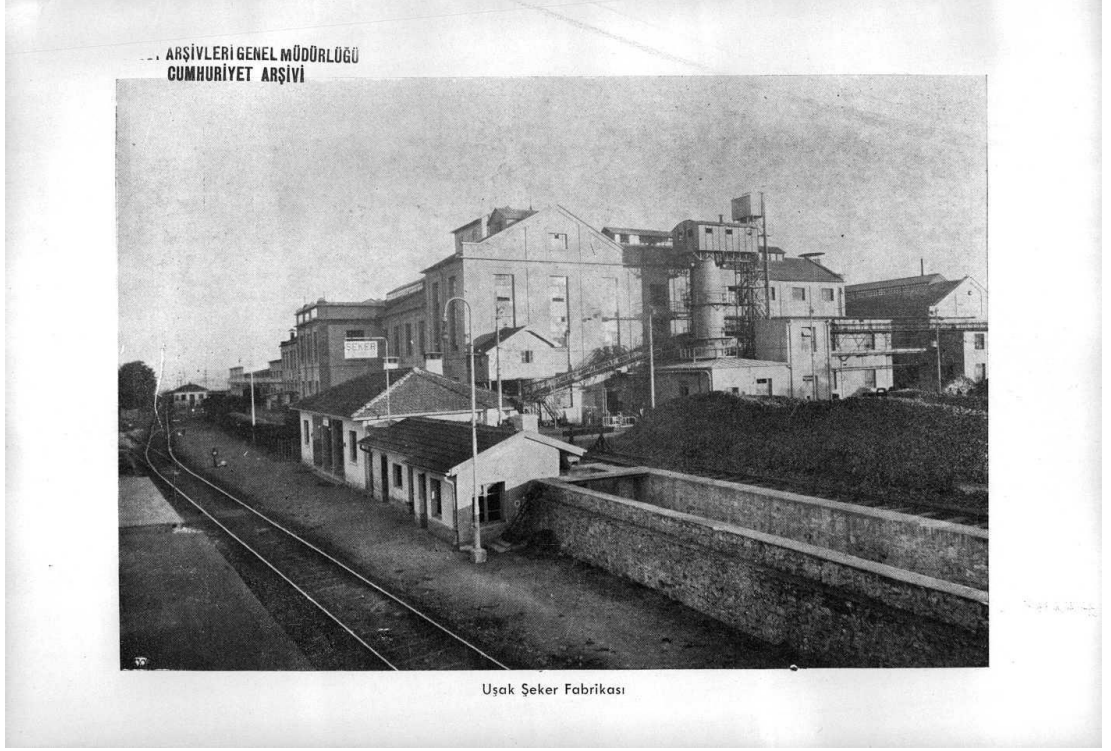
Eskişehir Şeker Fabrikası gibi, Modern
bir sanayi tesisi yanında yetmiş olmakla,
Teşebbüs ve himmet sahipleri, memleketimizin
ihtiyaçlarını karşılamak sanayi
müesseselerini faaliyetle ve az zamanda
yaratmak mümkün olabilir ve
göçümüz önünde, filen ve maddelerin,
bizzat olmuş kılınmıştır.

Türkiye Cumhuriyetini, böyle
sanayi müesseseleriyle zenginleştirilen,
Güçlendirilenlere Münezzet!

Gazi M. Kemal

490	01			1452	18	2
-----	----	--	--	------	----	---

EK 4

BCA, 490.01/1452.18.2

EK 5

Acatatürk'ün Alpüllu Şeker Fabrikasını ziyaretinden bir hatıra

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Turhal Şeker Fabrikasının açılış töreninden bir hatıra

BCA, 490.01/1452.18.2

[PUBLIC LAW 472]
[CHAPTER 169]

S. 2202

THE WHITE HOUSE
APR 3 - 1948
RECEIVED

DEPARTMENT OF STATE
RECEIVED
APR 3 1948
FBI
LAWS BRANCH

Eightieth Congress of the United States of America
At the Second Session

Begun and held at the City of Washington on Tuesday, the sixth day of January, one thousand nine hundred and forty-eight

AN ACT

To promote world peace and the general welfare, national interest, and foreign policy of the United States through economic, financial, and other measures necessary to the maintenance of conditions abroad in which free institutions may survive and consistent with the maintenance of the strength and stability of the United States.

Be it enacted by the Senate and House of Representatives of the United States of America in Congress assembled, That this Act may be cited as the "Foreign Assistance Act of 1948".

TITLE I

SEC. 101. This title may be cited as the "Economic Cooperation Act of 1948".

FINDINGS AND DECLARATION OF POLICY

SEC. 102. (a) Recognizing the intimate economic and other relationships between the United States and the nations of Europe, and recognizing that disruption following in the wake of war is not contained by national frontiers, the Congress finds that the existing situation in Europe endangers the establishment of a lasting peace, the general welfare and national interest of the United States, and the attainment of the objectives of the United Nations. The restoration or maintenance in European countries of principles of individual liberty, free institutions, and genuine independence rests largely upon the establishment of sound economic conditions, stable international economic relationships, and the achievement by the countries of Europe of a healthy economy independent of extraordinary outside assistance. The accomplishment of these objectives calls for a plan of European recovery, open to all such nations which cooperate in such plan, based upon a strong production effort, the expansion of foreign trade, the creation and maintenance of internal financial stability, and the development of economic cooperation, including all possible steps to establish and maintain equitable rates of exchange and to bring about the progressive elimination of trade barriers. Mindful of the advantages which the United States has enjoyed through the existence of a large domestic market with no internal trade barriers, and believing that similar advantages can accrue to the countries of Europe, it is declared to be the policy of the people of the United States to encourage these

Marshall Plan 1948, <http://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=82>

THE RECORD OF THE WEEK

European Initiative Essential to Economic Recovery

REMARKS BY THE SECRETARY OF STATE¹

I need not tell you gentlemen that the world situation is very serious. That must be apparent to all intelligent people. I think one difficulty is that the problem is one of such enormous complexity that the very mass of facts presented to the public by press and radio make it exceedingly difficult for the man in the street to reach a clear appraisal of the situation. Furthermore, the people of this country are distant from the troubled areas of the earth and it is hard for them to comprehend the plight and consequent reactions of the long-suffering peoples, and the effect of those reactions on their governments in connection with our efforts to promote peace in the world.

In considering the requirements for the rehabilitation of Europe, the physical loss of life, the visible destruction of cities, factories, mines, and railroads was correctly estimated, but it has become obvious during recent months that this visible destruction was probably less serious than the dislocation of the entire fabric of European economy. For the past 10 years conditions have been highly abnormal. The feverish preparation for war and the more feverish maintenance of the war effort engulfed all aspects of national economies. Machinery has fallen into disrepair or is entirely obsolete. Under the arbitrary and destructive Nazi rule, virtually every possible enterprise was geared into the German war machine. Long-standing commercial ties, private institutions, banks, insurance companies, and shipping companies disappeared, through loss of capital, absorption through nationalization, or by simple destruction. In many countries, confidence in the local currency has been severely shaken. The breakdown of the business structure of Europe during the war was complete. Recovery has been seriously retarded by the fact that two years after the close of hostilities a peace settlement with Germany and Austria has not been agreed upon. But even given a more prompt solution of these difficult problems, the rehabilitation of the economic structure of Europe quite evidently will require a much longer time and greater effort than had been foreseen.

June 15, 1947

746812-47-3

There is a phase of this matter which is both interesting and serious. The farmer has always produced the foodstuffs to exchange with the city dweller for the other necessities of life. This division of labor is the basis of modern civilization. At the present time it is threatened with breakdown. The town and city industries are not producing adequate goods to exchange with the food-producing farmer. Raw materials and fuel are in short supply. Machinery is lacking or worn out. The farmer or the peasant cannot find the goods for sale which he desires to purchase. So the sale of his farm produce for money which he cannot use seems to him an unprofitable transaction. He, therefore, has withdrawn many fields from crop cultivation and is using them for grazing. He feeds more grain to stock and finds for himself and his family an ample supply of food, however short he may be on clothing and the other ordinary gadgets of civilization. Meanwhile people in the cities are short of food and fuel. So the governments are forced to use their foreign money and credits to procure these necessities abroad. This process exhausts funds which are urgently needed for reconstruction. Thus a very serious situation is rapidly developing which bodes no good for the world. The modern system of the division of labor upon which the exchange of products is based is in danger of breaking down.

The truth of the matter is that Europe's requirements for the next three or four years of foreign food and other essential products—principally from America—are so much greater than her present ability to pay that she must have substantial additional help or face economic, social, and political deterioration of a very grave character.

The remedy lies in breaking the vicious circle and restoring the confidence of the European people in the economic future of their own countries and of Europe as a whole. The manufac-

¹Made on the occasion of commencement exercises at Harvard University on June 5, 1947, and released to the press on the same date.

THE RECORD OF THE WEEK

turer and the farmer throughout wide areas must be able and willing to exchange their products for currencies the continuing value of which is not open to question.

Aside from the demoralizing effect on the world at large and the possibilities of disturbances arising as a result of the desperation of the people concerned, the consequences to the economy of the United States should be apparent to all. It is logical that the United States should do whatever it is able to do to assist in the return of normal economic health in the world, without which there can be no political stability and no assured peace. Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation, and chaos. Its purpose should be the revival of a working economy in the world so as to permit the emergence of political and social conditions in which free institutions can exist. Such assistance, I am convinced, must not be on a piecemeal basis as various crises develop. Any assistance that this Government may render in the future should provide a cure rather than a mere palliative. Any government that is willing to assist in the task of recovery will find full cooperation, I am sure, on the part of the United States Government. Any government which maneuvers to block the recovery of other countries cannot expect help from us. Furthermore, governments, political parties, or groups which seek to perpetuate human misery in order to profit therefrom politically or otherwise

Economic Aid to Italy

STATEMENT BY THE SECRETARY OF STATE¹

[Released to the press June 21]

The American Government naturally wishes every success for Prime Minister de Gasperi and the new Italian Government in the difficult tasks which they must face. There are many bonds between Italy and the United States, and the American people have a deep and friendly interest in the Italian welfare. We are happy to have been of assistance in rebuilding the Italian economy, and we shall continue to give aid to the Italian people who have demonstrated their sincere and abiding faith in democratic processes for the preservation of their individual liberties and basic human rights.

¹ Made on the occasion of the establishment by Premier de Gasperi of a new Italian Government.

1160

will encounter the opposition of the United States.

It is already evident that, before the United States Government can proceed much further in its efforts to alleviate the situation and help start the European world on its way to recovery, there must be some agreement among the countries of Europe as to the requirements of the situation and the part those countries themselves will take in order to give proper effect to whatever action might be undertaken by this Government. It would be neither fitting nor efficacious for this Government to undertake to draw up unilaterally a program designed to place Europe on its feet economically. This is the business of the Europeans. The initiative, I think, must come from Europe. The role of this country should consist of friendly aid in the drafting of a European program and of later support of such a program so far as it may be practical for us to do so. The program should be a joint one, agreed to by a number, if not all, European nations.

An essential part of any successful action on the part of the United States is an understanding on the part of the people of America of the character of the problem and the remedies to be applied. Political passion and prejudice should have no part. With foresight, and a willingness on the part of our people to face up to the vast responsibility which history has clearly placed upon our country, the difficulties I have outlined can and will be overcome.

There is no desire in the United States to minimize Italy's problems. But the Italians have already overcome many of their most immediate postwar difficulties, and I feel that they may recently have been underestimating their own capacity for reconstruction. Everyone who comes back from Italy remarks upon the vitality of the people, their will to work, and their very real attachment for democracy. The world has watched with admiration, and even surprise, the progress which the Italians have made thus far in taking up their lives again as a free people. I have every confidence that they will continue that progress and, with the help we shall give them, rebuild Italy as a peaceful and prosperous nation.

Department of State Bulletin

Speech by George C. Marshall, "European Initiative Essential to Economic Recovery", June 5, 1947, The Department of State Bulletin, Volume XVI, Number 415, pages 1159-1160.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?documentdate=1947-06-05&documentid=8-7&pagenumber=1

P-26-47
NLT-443

~~TOP SECRET~~

DEPARTMENT OF STATE

DECLASSIFIED

E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

DEPT. OF STATE LTR 114-73

By NLT NARS Date 2-9-73

~~TOP SECRET~~

SUMMARY OF THE DEPARTMENT'S POSITION
ON THE CONTENT OF A EUROPEAN
RECOVERY PLAN

This is a working
paper for discus-
sion purposes only

~~TOP SECRET~~

~~TOP SECRET~~

DEPARTMENT OF STATE

DECLASSIFIED
E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

By MLT, NARS Date 2-9-73

~~TOP SECRET~~
~~TOP SECRET~~

SECOND DRAFT

August 26, 1947

Summary of Department's Position on the
Content of a European Recovery Program

A. Fundamental Objectives. Department regards following features fundamental to U.S. concept of program:

1. Basic objective of program is to move entire area progressively from present condition to working economy independent of abnormal outside support, taking full account of basic changes in European conditions such as political developments in Eastern Europe, altered position of former colonial territories, and loss of overseas assets, merchant shipping and other prewar invisible exports.

2. Participants must take concerted efforts to foster European recovery as a whole, and show genuine readiness to make national contributions to this common goal.

3. Program must realize maximum opportunities for self-help and for mutual help within the area and thus minimize outside aid requirements; program must therefore concentrate initially on elimination of bottlenecks and other opportunities for greatest immediate recovery at lowest cost in scarce resources.

4. Program

~~TOP SECRET~~

~~TOP SECRET~~

DECLASSIFIED
E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

-2-

By MLI, NARS Date 2-9-73

4. Program must be directed primarily toward short-run recovery rather than long-run development; full use of existing or readily repairable capacity and restoration of normal domestic and intra-European intercourse therefore have priority, although not excluding longer-run capital development necessary to meet goal in 1 above.

B. Essential Elements of Program. Program submitted for U. S. consideration must contain these elements:

1. Concrete proposals for area-wide recovery of agriculture and basic industries -- coal, steel, transport, and power -- which are fundamental to viable European economy. Proposals must correlate individual national programs and individual industry programs and give priority to projects promising quickest expansion of output. Bizonal German area must be taken fully into account. Stop-gap aid in coal, food, etc. pending European recovery must be minimized. Proposals must be fully justified through following steps:

a. Development of country requirements for food and end-products of basic industries (coal, steel, etc.) on realistic and defensible basis, with clearly stated standards, and intensive mutual criticism and screening.

b. Statement of specific national production goals in food and basic industries, with concrete proposed measures to attain those goals and specific stated requirements (if any) for extra-national aid in such items as fuel, fertilizer, mining and agricultural machinery,

power

~~TOP SECRET~~
~~TOP SECRET~~

DECLASSIFIED

E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

~~TOP SECRET~~
-3-

By NLI NARS Date 2-9-73

power, steel, or manpower. These requirements statements must be supported by justifications and must also be subjected to constructive mutual criticism and screening.

c. Development in concert of concrete proposals for mutual aid to meet requirements under (a) and (b) from sources within the area or under political control of the participants, including priorities in reactivation creating maximum mutual aid potentialities.

d. Adjustment of national agricultural and basic industry programs on area-wide basis, taking full account of mutual aid possibilities, and giving priority to bottleneck elimination and other opportunities for greatest speed in recovery.

e. Development of concrete and minimum requirements for outside aid as a residual of processes in (a), (b), (c), and (d).

Discussion of Item 1.

Production recovery in agriculture and basic industries is cornerstone of entire program. Greatest hope lies in intensive attack on such problems as British and Ruhr coal production, French grain, railroad equipment repair, etc. Measures of planning, international allocations, and internal priorities to obtain promptest expansion are essential to speedy recovery with minimum outside aid at least while basic resources remain sharply limited. Such controls should be confined to fields of agriculture and basic industries and be progressively liquidated

~~TOP SECRET~~

as

as output increases and normal economic forces come into play. As to U. S. public views on this item, note that NAM industrialists meeting with Ness have expressed view that European program's main feature should be to set production goals for the basic industries and concentrate on their achievement.

2. Undertakings on domestic measures necessary for internal economic stabilization, efficient use of national resources to minimize outside aid, and fulfillment of mutual aid commitments. Proposals should recognize wide variations in need for remedial measures, which include:

a. Currency reform, correction of grossly inflationary fiscal practices, and price stabilization for essential commodities.

b. Collections, internal allocations and priorities, and rationing of essentials, during period of acute stringency.

c. Direction of supplies to fulfill mutual aid commitments, on priority equal to if not higher than internal use.

Discussion of Item 2.

These measures complementary to Item 1.

Full restoration of economic fabric internally will be possible only after production has increased, although much can be done immediately to reduce currency in circulation, reform taxes, etc. Must be recognized, however, that breakdown in normal monetary exchange is to considerable extent symptom rather than cause, and that over-drastic monetary and fiscal remedies without foundation in increased production may actually retard

recovery. Moreover political implications, including danger of widening cleavages among producer and consumer groups must be carefully considered. As to use of internal Government controls, hope that expanded production will permit early liquidation. However, normal price mechanism cannot function in face of present acute scarcities. U.S. cannot accept situation under which its aid goes directly into or replaces domestic supplies going into barter, compensation and black markets. U.S. also concerned as to internal political consequences of inequitable distribution of scarce vital commodities.

3. Comprehensive measures to foster multi-lateral intra-European trade, over and above any specific mutual aid arrangements. These measures should be directed toward:

- a. Progressive replacement of bilateral trading arrangements by more effective multilateral arrangements for expanding intra-European trade, looking, if possible, toward an eventual European customs union. Bilateral trade and payments agreements within the group of participants in conflict with the mutual aid program should be abrogated. Possibilities of major trade barrier reductions, encompassing important commodity groups or smaller groups of nations, but short of general customs union, should be carefully considered. Recognize that partial measures of apparently preferential character may run counter to ITO principles. But in view short-run political and administrative obstacles to immediate commitment or rapid progress toward customs union,

~~TOP SECRET~~

-6-

DECLASSIFIED
E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

By 415, NARS Date 2-9-73

union, it appears vital to explore means for European trade barrier reduction falling short of customs union.

b. Facilitating multilateral trade through foreign exchange clearing arrangements among the participants or other means for achieving currency convertibility and transferability. Conference may propose U. S. support of clearing system, under suitable safeguards, either through dollar fund or through direction of portion U. S. commodity aid to countries with export surpluses, although Department has as yet no appraisal of probable Congressional reaction.

Discussion of Item 3.

While in many respects the long-run gains of European economic integration in terms of specialization of production and economic location -- achieved ideally through both a customs and a currency union -- would be the most beneficial consequences of a recovery program, these goals must be put in perspective in relation to more urgent short-run needs. Measures a and b above will contribute little to immediate restoration of production, but will grow in significance as production expands and domestic economies are stabilized. In first phase, therefore, Item 3 is subordinate to 1 and 2, although the groundwork must be laid immediately. In this connection, Congressman Herter has stated to Department that program merely aggregating national deficits and committing participants to customs union would be completely inadequate and unacceptable to Congress.

~~TOP SECRET~~

C. Forms

~~TOP SECRET~~

DECLASSIFIED
E.O. 11652, Sec. 3(E) and 5(D)

-7-

By NLI NARS Date 2-9-73

C. Forms of Possible U. S. Assistance. Department regards formulation of program of maximum self-help and minimum outside aid requirements as primary Conference goal but recognizes importance to realistic program of guidance on general form of possible outside assistance. In this connection:

1. Assumed that in any event major part U. S. aid would be specified commodities or commodity groups. Extent of possible untied dollar assistance, either to support clearing system or otherwise, should be left open for review on merits.

2. Program should minimize dollar aid for purchases outside U. S. It is not (repeat not) intended to satisfy entire world's appetite for dollars ~~under~~ under guise European Recovery program. Efforts should be made to maintain existing commitments from other suppliers (such as Argentine and Canadian contracts for wheat to U.K.), with dollar aid being limited to increments beyond these commitments. This approach desirable both to limit total assistance requested Congress and to limit inflationary effects within U. S. of maintaining heavy export demands from other areas as well as Europe. Partial relief for dollar shortages outside Europe may of course be subject of negotiations apart from European program. Moreover, program should not exclude expenditures outside U. S. which would increase flow of essential goods to Europe and make real contribution to European recovery. A firm position on this point should not be taken until appraisal is possible of cost of financing extra-European trade and alternative means of securing and financing supplies for Europe from non-U.S. sources. Note press reports of possible large-scale Canadian loan to be

~~TOP SECRET~~

floated

floated privately in New York.

3. Distribution of aid by U.S. should take into account recommendations by continuing European organization or where appropriate by other international allocating bodies (e.g., coal and food). However, U. S. aid will not be provided in totals for subdivision by Europeans. UNRRA precedent will not be followed. U. S. would hope to be guided by European recommendations but must retain freedom to modify allocations to assure most efficient use of aid and to enforce any agreed conditions.

D. Relations with Eastern Europe. On trade and financial relations of participating countries with Eastern Europe, Dept recognizes necessity of existing trade between Eastern and Western Europe and desirability of its increase. Program cannot, however, include provision of U. S. direct dollar or commodity aid to Eastern Europe because of political inacceptability here. U. S. will consider international measures of help for Eastern European countries designed to aid Western European recovery, e.g. World Bank loan to expand production and transport Polish coal; and recognizes necessity expanding production in Western countries in lines furnishing exports to Eastern Europe, to be exchanged against Eastern European exports of essential commodities to West. U. S. does not require abrogation bilateral agreements with Eastern European countries. Foregoing views obtain so long as Eastern Europe not clearly engaged in economic warfare against Western Europe.

E. Place of Germany in Program. On relation of Germany to program, Dept considers that three western zones, as unit or bizonal area

plus French zone, be covered fully into program. Revised level of industry agreement should be basis for inclusion of bizonal area, with changes required in interest of European-wide recovery recommended by conference on same basis that conference makes similar recommendations for changes in Monnet or other national plans. Rates of and priorities in reactivation of German industry should likewise be discussed by conference as part of similar discussion of achievement of other national plans. U. S. desires earliest possible self-supporting German economy, but recognizes that German recovery does not have priority over similar recovery elsewhere in Europe, and that recovery in Germany should not receive special impetus at expense of wider European recovery. On other hand, Dept will not agree to system of allocations of German resources or U. S. aid which would postpone German recovery until full recovery other countries has been assured.

F. Role of U.N. Dept supports fullest practicable use of United Nations bodies and specialized agencies in carrying out of program. This includes continued international allocation of coal through ECE Coal Committee and food through IEFC Committees, and technical planning work in ECE Committees on transport and power. Sympathetic to assignment to ECE of additional functions related to program. But Dept recognizes that coordination of European program and integration of UN activities with needs of this special program will probably have to be retained in organization composed only of participants (including bizonal Germany). In view possibilities systematic obstruction to ECE effectiveness, special European recovery organization must be able to handle entire program and

~~TOP SECRET~~

must be

must be prepared to assume promptly functions assigned to other organizations if they prove ineffective.

G. Continuing Organization. Dept recognizes that present Conference cannot possibly make complete blueprint for European recovery over next several years. Initial program must conform to all above elements, but many details of its application will remain for further study. Modifications are also to be expected during negotiations with the U. S. before acceptance and in continuing development of any accepted program. Emphasis should be given to major role of continuing organization of participating countries (plus bizonal German area), both in implementing and in progressively refining any agreed program.

H. Procedures.

1. When the Conference has first draft of program, U. S. representatives in Paris should review it informally, presumably with Executive Committee. Review should cover both general policy matters and technical questions, and U. S. group in Paris should include technicians qualified on all phases of program. Purpose of review is to afford U. S. representatives opportunity to seek explanations and clarifications of points that are not clear. In such discussions, U. S. representatives would be guided by above statements on essentials of workable program. This should be opportunity to guide both content and conclusions of Conference report. It should be made clear that U. S. representatives are taking this action to facilitate presentation of program to U. S.

Government

~~TOP SECRET~~

-11-

By NLT NARS Date 2-9-73

Government and that it is not final U. S. critical analysis of program looking toward approval.

2. When the Conference has completed report, it should be transmitted to U. S. Transmittal by Bevin as Conference Chairman to Secretary Marshall would be satisfactory. Desirable to have document physically in Washington prior to release to press in Paris so that copies can be made here for distribution. First impact on U. S. public should not be through newspaper accounts cabled from Paris.

3. After report has been received in Washington and given at least cursory examination, it would be desirable for Conference representatives, presumably Executive Committee, to discuss it in Washington with U. S. Executive Departments.

4. Drafting of multilateral and bilateral agreements would start simultaneously with submission of proposed legislation to Congress.

~~TOP SECRET~~

“Summary of State Department's Position of European Recovery Plan”, August 26, 1947. Subject File, Clifford Papers.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?pagenumber=2&documentdate=1947-08-26&documentid=6-2

ORGANISATION FOR EUROPEAN
ECONOMIC CO-OPERATION

~~CONFIDENTIAL~~

Paris, 7th August, 1948

C(48)122(Final)
[CE(48)51(Rev.)]

Cr. Eng.

Council

THE LONG TERM PROGRAMME

Memorandum adopted by the Council
at its 30th Meeting on 4th August, 1948

Note: The attention of Delegations is drawn to the fact that this document is marked CONFIDENTIAL. Care should therefore be taken to prevent unauthorized persons having access to copies; on no account should it be communicated to the press unless the Council gives its formal approval.

THE LONG TERM PROGRAMME

Memorandum adopted by the Council at
its 30th Meeting on 4th August, 1948

1. The preparation of the long term programme to enable Europe to be once again capable of sustaining a reasonable level of economic activity without extraordinary outside assistance is the most important task the Organisation has to undertake. It will not be easy for the different European countries to achieve by 1952/53 an equilibrium in their external financial relations and yet maintain a reasonable standard of living. They will certainly not secure this unless in very many cases there are profound changes in production, in imports, and in the volume and nature of exports. In other words the result sought for in 1952 can be obtained only by such serious national efforts as will produce substantial structural changes in the economies of the countries seeking to obtain that result. These efforts will be stimulated by wholehearted European Co-operation, and indeed without such co-operation structural changes of the extent made necessary by the present position of the participating countries could not be obtained.
2. The Long Term Programme will form in outline the plan of action for the participating countries as a whole, showing the magnitude of the tasks which must be done to reach viability, and the nature of the most important of them. To draw up such a plan is the essential first step in organising the work to be done by the Countries concerned, individually and collectively to extricate themselves from their present difficulties. It should also be remembered that the E.C.A. have asked to receive this plan by the 15th November, in order to prepare the case for the Second Appropriation.

INFORMATION ON NATIONAL FORECASTS AND POLICIES

3. Having regard both to the difficulty of economic forecasting and to the uncertainty which must attend developments in the rest of the world, it is most improbable that any detailed forecasts will turn out to be correct. The general objective can be defined clearly since we know already there is a gap to be covered. But neither the exact steps to be taken, nor the standard of living to be attained, can be laid down precisely; these uncertainties make flexibility in planning essential. It is proposed therefore that the information from participating countries should be supplied both in written and statistical forms. In the first place each country is asked to return a general statement showing the main lines on which it intends to proceed in order to attain viability in 1952/53, and indicating also how it expects its own economy to fit into the pattern of a viable European economy.
4. Secondly, each country is asked to provide in statistical form general indications of the levels of production and consumption in selected fields of activity and also a forecast balance of payments for 1952/53. This statistical information, which should of course be related to the general statement, will serve both as an illustration and as a check of the general plans; it should assist in the identification of the particular problems of most importance upon which immediate action should be taken. But the statistical information will be in very general terms

and the working data needed for the formulation of precise plans will still have to be collected by the Vertical Committees or other bodies to whom the implementation of particular plans for co-operative action will be entrusted.

5. In order to provide a common background for the consideration of these questions by the Governments, a general survey of the European problem has been prepared. This is attached as Annex A. The questions to be answered are set out and explained in Annex B.

INFORMATION ON CONDITIONS IN THE REST OF THE WORLD

6. It has already been remarked that the conditions of production and trade in the outside world will be of great importance to European recovery. Except to a limited extent information on this matter cannot readily be supplied by the participating countries and it is therefore proposed that arrangements should be put in hand at once to obtain the best available information about the economic outlook in the other main economic regions of the world. It is intended that this should be done by consulting Governments, International Institutions and individuals. In particular it is hoped that the ECA will be able to assist by providing information, from the competent authorities, on probable developments in the United States.

THE CONSTRUCTION OF THE LONG TERM PROGRAMME

7. From the replies submitted by the participating countries it should be possible to judge how far the actions already being planned or undertaken would lead to a viable European economy in 1952/53. Moreover, it should be possible to paint a composite picture of a viable European economy at that time.

8. It should then be possible to see in which fields of activity action already being planned is inadequate, and to direct the appropriate Technical Committees to study, and make the necessary recommendations to it. It is at this stage that the maximum degree of co-operation will be needed. It will almost certainly be necessary to recommend that participating countries should modify and expand their existing plans of production in order to take account of the needs of the participating countries as a whole and it may also be necessary to recommend that they should contract their plans of expansion in certain fields of production where it appears that their efforts could, in the interests of the participants as a whole, be more usefully directed into other fields. Without very great goodwill on all sides in this co-operative effort the necessary adjustments will not become possible. The first stage of this co-operative effort must be completed by the 15th November when the report is presented to E.C.A. but there will be need for continual adjustment, ...modification and expansion of national plans in order to meet the needs of the group as a whole over a period which will extend far beyond that date.

9. It is considered that there are some main fields of activity in which action should be taken by participating countries forthwith. It is felt that such action will contribute considerably to the establishment of a long term program and that it will be most unwise to wait until further agreement on the long term programme has been reached. It is therefore intended to instruct the Technical Committees immediately to study and make suggestions as to the national and co-ordinated action that should be taken to meet the global requirements of the participating countries, examined in the light of individual possibilities and necessities of production and

exchange. It is proposed to give the necessary detailed instructions to the Technical Committees without delay.

PROCEDURE

10. It is necessary to devise now the procedure to direct the work from the time the replies are received from the participating countries until the preparation of the report. This work will require expert ability. But if the results are to lead to action, it is clear that policy decisions of great importance will be required from participating countries while the programme is actually taking shape. There will therefore have to be continuous consultation with the representatives of the countries concerned. It is suggested that the general supervision of the work should be carried out by a small Working Party of experts nominated by national delegations and that this Working Party should be closely associated with, and assisted by, a Committee on which all participating countries are represented. This might be one of the existing Horizontal Committees. The Working Party should be free to consult and call on the services of the National Delegations, of the Technical Committees, of International Organisations, and of independent experts. Detailed terms of reference for the Working Party and instructions covering the relations with the Horizontal Committee will be issued at a later stage.

TIME TABLE

11. The immense tasks to be completed and the short time available, make rapid action essential in the interests of the participating countries. Moreover, as already mentioned, the Economic Co-operation Administrator has asked that the programme be in his hands by 15th November. Only if this date is adhered to can the Second Authorisation and Appropriation be prepared in time. In order to enable the Organisation to meet this date, replies should reach Paris on 1st October.

12. In order that so far as possible there may be conformity between the various national replies and that there may be opportunity for the consideration of plans for co-operation between two or more countries; it is recommended there should be consultation between the participating countries in preparing their replies. Further there will still be a very heavy volume of work to be done in Paris after receipt of the replies and it is therefore essential that all replies reach the Organisation on the 1st October.

ANNEX A

GENERAL OUTLINE OF THE RECONSTRUCTION PROBLEM

I-Changes in the European economic situation since before the war.(f)

1. In 1947 visible European trade with non-European countries showed a deficit at current prices of 6.9 billion dollars. Net invisibles resulted in an outflow of about 0.6 billion dollars but this amount arose mainly because of freight payments on relief shipments, and can therefore be treated as abnormal. Thus the figure of 6.9 billion dollars gives a rough indication of the deterioration of Europe's position since 1938 and of the gap to be bridged to reach viability at the standard of living and economic activity which the 1947 level of imports would allow.
2. At 1938 prices, this total European deficit would have been 3.3 billion dollars. Before the war, income from overseas investments was about 1.4 billion dollars and net income from shipping and other items about 0.7 billion, a total of 2.1 billion dollars. In 1947 income from investments was only 400 million dollars and on all other invisible items there was a deficit of 1 billion dollars. The loss of invisible earnings since 1938 was therefore 2.7 billion dollars. This loss is the first reason for the 1947 deficit.
3. Secondly, at 1938 prices imports in 1947 were about 0.4 billion dollars higher and exports about 0.8 billion dollars lower than the levels of pre-war trade.
4. Thirdly, there is the effect of price changes. For the countries as a whole; the general increase in prices automatically increased the size of the visible deficit measured in money terms. The effect of price increases accounted for the remaining 3.6 billion dollars.
5. To sum up, the deterioration compared with the pre-war pattern was as follows

	<u>Million dollars</u>
Loss of investment income from non-European areas	1,000
Loss of net income from shipping, etc.	1,700
Increased imports (1938 prices)	380
Reduced exports (1938 prices)	830
Effect of price increases on deficit	<u>3,600</u>
Total	<u>7,510</u>

A convenient approach to the problem of restoring viability is to consider the prospects of returning to the 1938 situation in respect of these items. To the extent that this seems unlikely, it will be necessary to consider what compensating changes can be made to offset the losses. The following paragraphs do this.

(f) Note: In paragraphs 1 to 14 of this paper the statistical information is derived from the report of the E.C.E. entitled "A survey of the Economic Situation and Prospects of Europe". Therefore throughout that section the words Europe and European have the geographical sense attached to them in that document.

II-The prospects of returning to the pre-war situation

6. There is little to be said about the loss of income from investments; foreign investments will not be re-established within the time relevant to the present problem, though it is possible that the yield on the remaining investments will somewhat improve. On the other hand, the burden of interest and amortisation of debt will increase to an extent which it is still impossible to assess.
7. It has already been mentioned that the European balance of payments at present shows a net outlay for shipping and other services, and that this is partly explained by temporary and extraordinary circumstances. By sustained efforts it should be possible for Europe to re-establish a net income from shipping. It should also be possible to get increased income from tourist traffic. It seems unwise however, to assume that net income from shipping, tourism, etc. within the next four years will do more than offset the increasing outlay for interest and repayments of debt.
8. The increase of imports by some 400 million dollars (at 1938 prices) above pre-war levels is partly explained by relief and reconstruction needs of a temporary character. If financial stability is re-established, production increased to its pre-war volume and intra-European trade reorganised, it is probable that these "abnormal" imports will disappear. On this assumption we could examine European import needs on the basis of the pre-war pattern. European imports of a "normal" character (excluding German imports) are slightly below normal imports before the war but show important changes in their general structure: oil imports have increased while, for example, imports of all food stuffs (except bread grains and sugar) have decreased.
9. As regards cereals, the first step must be the re-establishment of pre-war levels of production and even, in some cases, an improvement on them; even when these are reached Europe's increasing population would require increased imports. Thus if food imports as a whole are not to be an added burden on the European economy, increased import of cereals will have to be offset by reduced imports of other agricultural products. Oil at present shows an increase of 175 million dollars and some part of this increase will have to be maintained if full use is to be made of industrial capacity now based on oil.
10. It follows that unless there is a major change in the structure of the European economy, resulting from an increase in the production of food stuffs and raw materials in the participating countries and their overseas territories, the volume of imports is likely to remain higher than before the war.
11. The decrease in the volume of exports to the Western Hemisphere is due to a number of factors in addition to the low level of European production. Increased American productivity has in some cases made access to the U.S. market more difficult. The inflationary developments in many European countries have led to increased demand by the home market for exportable goods. Moreover, even goods which are available for export are being attracted from possible dollar markets to markets in other countries suffering from inflation. Thus in some respects the problem of re-establishing exports is fundamentally the same as that of returning to the pre-war volume of imports: the solution to both can be found only by the restoration of European production, of sound financial conditions and of greater freedom of trade in Europe.
12. But even if these conditions were established, it can hardly be expected that European commodities of pre-war types can be sold to the U.S. to the same extent as before the war; new lines of production and exports will have to be found. There is of

course the possibility of exporting to non-European markets other than the U.S. Such markets are likely to offer much greater outlets for a European export drive, but in many cases they will not have a surplus with the U.S.A.; and unless there is a considerable export of American capital to them they will not be able to pay in dollars for a considerable import surplus from Europe and thus help the European countries to settle their accounts with the U.S.A.

13. There remains the question of prices, which accounts for about half the current deficit. Although it may be considered certain that there will be some reduction in the prices Europe has to pay for its imports, it is not practicable to make any estimate of the magnitude of any such reduction. Moreover it is probable that there will also have to be some reduction in the prices of European exports. The changes are less likely to come through improvement in the terms of trade which indeed may well deteriorate, than through a general reduction of prices. So long as Europe is not balancing its current payments, an all round reduction in prices would considerably reduce the current deficit as measured in money.

III-Trade and Payments Patterns

14. Before turning to the question of what is required and what may be done in order to compensate the consequences of the changes from the pre-war pattern, the picture of the present situation should be completed by a few words concerning intra-European trade and payments. The pre-war pattern of intra-European trade had, as its salient features, the position of the United Kingdom and other non-Continental Europe with a trade deficit with the rest of Europe which in 1938 amounted to 355 million dollars; and the opposite position of Germany with a credit balance with the rest of Europe of 359 million dollars. The United Kingdom deficit was paid out of net incomes from non-European sources, thus indirectly providing the rest of Europe with a considerable part of its requirements for covering deficits with non-European countries. Owing to Germany's surplus position with Europe, a part of the exchange earned by other European countries from exports to the United Kingdom was used for the settlement of their deficits with Germany which in turn used that exchange to pay for its large volume of imports from outside Europe.

15. The pattern just described had broken down. There will clearly be fewer facilities for European countries to settle their debts with the dollar world through surpluses earned from other European countries, as sterling which was the principal medium for such transfers in pre-war days is no longer freely convertible into dollars. Moreover it is likely that the dollar surpluses from the exports of participating countries will not be sufficient to replace the former facilities provided by sterling. The re-establishment of intra-European trade therefore will call for very far reaching structural changes in the pattern of that trade and intra-European commercial payments will have to be brought closer to a mutual multilateral balance. On this point the intra-European structural trade problem is linked up with the changes of Europe's global balance of payments with the rest of the world mentioned in the previous paragraphs.

IV. Restatement of the problem

16. By the loss of overseas investments the European economy has been deprived of the financial backing of its trade with the rest of the world. This loss, which in pre-war terms has been estimated at rather more than 2 billion dollars, has been accompanied by other changes, acting in the same direction. It has produced an irrevocable deterioration in the economic situation of Europe as a whole, and will call for a readjustment of the European economy, to an extent perhaps not so far sufficiently appreciated. As

the other unfavourable changes which have already been considered can only partly be eliminated, the loss of income from foreign investments must be considered a minimum measure of this irrevocable deterioration. For reasons already explained in paras 13 and 14 it is not sufficient to judge the consequences of this loss only from the point of view of the European economy as a whole; the invisible income from overseas investments moulded the pattern of intra-European payments and its disappearance, therefore, must lead to a complete reshaping of that pattern.

V. Measures necessary to compensate for the deterioration of the European position.

17. The many uncertainties which surround future market developments make it difficult to indicate in any detail the direction of the structural changes called for. Generally speaking it is obvious that the necessary compensating changes have to be based on a considerable increase of production in the participating countries and their overseas territories based on increased productivity and a more intensive use of the resources at their command. Only by an increase of production on a large enough scale will it be possible to reduce imports and increase exports - or both - while maintaining or improving European standards of living. The increased production which must be the basis of the re-shaping of the European economy should be directed primarily to the production of "dollar-earning" and "dollar-saving" commodities, but without frustrating efforts to increase domestic productivity in those less developed areas, where this is of very great long term importance. The maximum possible effect of the increased production will only be obtained if each individual country is willing to take into account the economic needs of the group as a whole when planning its production. Moreover the distribution of this production in trade must be so devised as to contribute to the restoration of the equilibrium of the group as a whole.

18. The increase in production will be of a different character in different participating countries. Some countries with a favourable competitive position should specialise in fields where increased production might open possibilities of greater exports mainly to the U. S. market etc. Other countries, with raw material resources and productive capacity, naturally limiting their field of action to European markets, should specialise on increased production of dollar saving commodities for the supply of these markets. The classical division of labour in Europe, based on relative costs etc... should thus be given full play when deciding on the direction in which the reconstruction activities should be guided, so that countries in a position to achieve an export surplus to non-European markets should try to establish such a surplus and should open their own market for products from countries which have to specialise on production for the European markets while maintaining a deficit in relation to non-European markets. In this way a maximum productivity of the European countries as a whole would be realised and the extra-European payments would be balanced globally but with important differences as between various countries, some countries having a more or less permanent dollar surplus, others a more or less permanent dollar deficit. Thus European Co-operation in the devising of the production programmes will find its expression in financial terms in a revised pattern of European payments.

19. The development outside the dollar area and outside the metropolitan territory of the participating countries, of new sources of supply of foodstuffs and raw materials and the increase in the productivity of existing sources is of very particular importance. To some extent, in the overseas territories, particularly those in Africa, the participating countries can make a direct contribution,

and action here is of great importance. But also in other parts of the world, such as Latin America, the British Commonwealth and Eastern Europe, there are possibilities of increasing production of raw materials and foodstuffs which at present cost dollars. Provided that the participants as a whole can at least balance their payments with these areas while at the same time buying from them increased quantities of these foodstuffs and raw materials, there is a clear contribution to the dollar problem. Further, if these areas can develop their exports of raw materials to the U.S.A. the payments to the participating countries could be made in dollars.

20. There are considerable surpluses of manpower today in several participating countries where they cannot be fully employed owing to lack of material resources and capital. Some redistribution of these existing surpluses will be necessary in order to make possible the structural changes which have been envisaged in the foregoing paragraphs.

21. Developments of this nature whether in Europe or elsewhere in the non-dollar world have a double effect. One main part of Europe's problem arises from the increased cost of raw materials as compared with manufactured goods. Only an increase in the supply of foodstuffs and raw materials can reduce the price of these products relatively to the price of manufactured goods. If that does occur not only will Europe be able to buy these goods from non-dollar sources, but the price of dollar foodstuffs and raw materials will be reduced.

22. European viability depends not only on European efforts. It cannot but be affected by the policies which will be pursued in the rest of the world particularly in the U.S.A. Moreover it will not be possible to increase the production of raw materials and foodstuffs in underdeveloped areas without considerable investment of capital and particularly of risk capital. To the extent that capital from the U.S.A. is available for this purpose the restoration of general equilibrium will be facilitated, since it would limit and perhaps eliminate the need to solve the dollar problem by imposing on European trade a straightjacket of modified bilateralism. This is a matter of serious import for the future of European economy. But we do not know whether such capital movements will take place or whether existing ones will be expanded, and it would be unwise to rely *a priori* on them for the solution of the European problem.

23. Further, unless internal equilibrium is re-established within the various participating countries, increased production, whether in Europe or elsewhere, will not enable the participating countries to balance their external accounts either with the rest of the world as a whole or with the dollar area. The internal price structure must be such as to encourage, not discourage, exports, in particular... exports to the dollar area; the internal monetary policy must be such as to encourage and make possible the necessary volume of saving in both the public and private sphere which can make possible the investment programmes. Finally in so far as productivity is the basis on which greater production is to be obtained, internal policy must be directed to encourage, not discourage, that increased productivity.

VI. Summary

24. The restoration of European viability will call for a major productive effort both in the metropolitan and the overseas territories to increase the production of dollar-earning and dollar-saving commodities. A very large degree of co-operation

in all fields, including that of manpower, will be needed if this productive effort is to have the maximum effect. Structural changes both in the structure of production and of the pattern of intra-European trade will be necessary.

25. The development of additional sources of supply of raw materials and foodstuffs, whether in Europe, the overseas territories, or the rest of the non-dollar world, is particularly important. Such new sources of supply will not only enable the participants to save or earn dollars; but also, by redressing the present balance between the prices of raw materials and foodstuffs on the one hand and manufactured goods on the other, will reduce the burden of such purchases from the dollar area as cannot be eliminated.

26. Unless general policies are adopted which will re-establish internal equilibrium in the various participating countries, increased production will not enable them to balance their external accounts.

ANNEX BINFORMATION ON NATIONAL FORECASTS AND POLICIESTHE GENERAL QUESTION

1. A joint recovery programme for Europe, designed to achieve as soon as possible and to maintain a satisfactory level of economic activity without extraordinary outside assistance, must be based on information supplied by the Participating Countries.
2. In general terms, participating countries are requested to explain their conception of the general lines along which they intend to go in order to achieve viability in 1952/53, and how they anticipate the economy of their countries can be fitted into the pattern of a viable European economy. The background to the consideration of this problem is contained in Annex A, and participating countries may wish to give their views on the general problem outlined in that Annex and their conclusions concerning the general policy they consider most appropriate to deal with the problem.
3. Information in reply to so general a question as that posed in paragraph 2 above is not easy to provide. Some countries may find it easier to set out their ideas in memoranda, some will find it easier to show their policies in statistical form. These two methods are essentially complementary. Information is asked for in both forms, and participating countries are asked to provide their answer in both.

MEMORANDA

4. Memoranda submitted by participating countries in response to the problem set out in paragraph 2 above should, so far as possible deal with the following points:
 - a) What important plans of action in the field of production do you have either in Metropolitan or overseas dependent territories in order to achieve viability? To what extent are these production developments intended to replace imports at present being bought from dollar sources, or to export to other participating countries in substitution for imports at present being bought by them for dollars, or to export to other areas to pay for imports in replacement of imports at present being bought for dollars, or to export to dollar markets? How far are these production plans a continuation of the existing national economic structure, how far do they involve substantial changes in that economic structure? (Participating countries who have made estimates of national income, consumption, investment and government expenditure in 1952/53, may care to supply them.)
 - b) What additional potentialities exist, beyond those already planned, either in Metropolitan or overseas dependent territories, for further development of the production of raw materials, foodstuffs or manufactured goods which would be of importance as "dollar-earners" or "dollar-savers"? What would be the probable cost of such developments, both in financial and physical terms, and how quickly could results be expected if the necessary financial and physical resources were

available for the development?

5. In addition, participating countries are requested to submit supplementary memoranda covering the following points:

a) To what extent is it anticipated that invisible items will assist in achieving external balance, both with the dollar area and overall, to what extent is it anticipated that these items will be a net burden? In particular, what contribution is expected from shipping and tourism? Countries should take into account income from both new and old investments in overseas territories.

b) What will be the effect of this production effort on the pattern of international trade? How far will it imply a continuation or restoration of the pre-war pattern of imports and exports, how far does it imply a change in that pattern? In so far as the production effort is designed to increase exports how far will these exports depend on market conditions in (i) the dollar area, (ii) the participating countries (iii) other parts of the world? How far do you anticipate that price changes will be necessary in order to obtain the volume of exports proposed? How far do you anticipate that an enlarged market will enable export prices to be reduced?

c) What are the investment plans to achieve this production effort? How far is external assistance needed to finance these investment plans? Is this external assistance needed to buy equipment or to finance the general import programme?

d) What labour policies including policies for immigration and migration are envisaged both to facilitate redistribution of labour within Europe in order to make possible these production plans, and also to make possible the development of overseas territories?

e) What general policies are envisaged in order to achieve these production investment and export plans? In particular, participating countries are requested to give all possible indications of the plans of action concerning internal financial stability, fiscal policy, policy for providing the volume of savings required to finance the investments both in the public and private spheres, policy for increasing productivity, policy for ensuring the essential developments of production and the increases in exports, particularly to the desired markets. To what extent do participating countries consider that the domestic policy envisaged will enable them to eliminate existing restrictions on trade and payments.

PRODUCTION STATISTICS

6. In order to show the general level of production and consumption which is anticipated in 1952/53 participating countries are requested to complete the form at Table I. The purpose of this form is not to provide a basis for planning on a European scale. That would require the collection of a large amount of information by the Vertical Committees in respect of the various "fields of activity". This table is intended to give a very summary picture of the general level of activity in the European economy.

BALANCE OF PAYMENTS ESTIMATES 1952/53

7. In addition to the general memoranda requested in paragraph 4 participating countries are invited to produce a forecast of their balance of payments for 1952/53. This would be designed by using the minimum number of statistics, to illustrate the external financial implications of the plans outlined in these memoranda, and thus to put 1952/53 in its right perspective. Forms on which the Balance of Payments should be set out are attached as Tables II, III and IV.

8. In compiling these tables, countries should follow the major principles set out below. These principles are not intended to prejudge the solution of the "dollar problem", nor are they intended to put trade into a straightjacket of modified bilateralism. But they will provide a common background for the completion of the forms.

a) The tables should show a zero balance on current account with the rest of the world as a whole. If a participating country considers that the plans of action set out in the memoranda asked for in paragraphs 4 and 5 will not produce the equilibrium shown in the table, either because it anticipates that it can only reach equilibrium by being able to earn dollars by trading with the rest of the world to an extent precluded by sub-paragraphs (b) and (c) below, or because it anticipates a need for capital imports beyond that date, it should indicate by the appropriate figures to what extent the balance shown in the tables is not likely to result from those plans. It is further invited to explain the implications for its economy if it has no choice but to balance its external accounts without external assistance in 1952/53, and/or what international developments would enable it to balance its external account without such change in its internal economy.

b) It is impossible to tell to what extent, if any, capital movements will take place to finance the potential export surplus of the U.S.A. For the purpose of compiling these tables it should be assumed that the non-dollar/as a whole will still be short of dollars in 1952/53 and that a surplus earned by any country with the non-dollar world as a whole will not easily be convertible into dollars. It is therefore essential to plan for the largest possible net dollar surplus; in particular, those countries who anticipate a deficit with the non-dollar world, including the participating countries; should plan for such a surplus. Countries who are unable to show a surplus of dollars should aim either at equilibrium or at the smallest dollar deficit practicable. *all*

c) It is difficult to foresee the extent to which participating countries will be net earners of dollars, but it is likely that the total of net dollar earnings will not be large. In particular, as indicated in paragraph 14 of Annex A it is unlikely that the Sterling Area as a whole will be able to cover in dollars a deficit with the participating countries as a whole. Hence, although minor variations from equilibrium of individual participating countries with all the other participating countries or the Sterling Area are probable, a country should not without strong reason show either a surplus or a deficit with either of those areas.

d) Wherever a considerable surplus with the participating countries with the Sterling Area as a whole, with Latin America, or with the rest of the world,

is anticipated, and is regarded as balancing a dollar deficit, a special memorandum should be submitted justifying this as reasonable in the light of the peculiar circumstances of the country making the return, since the probable financial situation of those areas alluded to in (b) and (c) above must always be borne carefully in mind.

9. There is necessarily great difficulty in forecasting at this time the levels of imports and exports to Western Germany. All participating countries except the Bizons and the French Zone of Germany are therefore requested to complete a separate table showing their estimated balance of payments with the Western Zones. They are also invited to submit a separate memorandum on any particular points in their trade with Germany on which there is special difficulty. The form on which to set out this balance of payments is at Table V in Appendix I to this Annex.

10. In view of the particular importance of trade with Eastern Europe for several of the participants, all countries expecting to have any considerable volume either of imports or exports with Eastern Europe are asked to complete a summary Balance of Payment with that area on the form in Table VI in Appendix I to this Annex. Where it is possible to give greater detail of the commodities expected to be imported or exported than is provided in the table, this should be shown in a separate attached table.

11. Detailed instructions for the completion of Tables I-VI, and pro forma tables, are attached at Appendix I to this Annex. Printed forms will be issued to national delegates as soon as possible.

Memorandum of the Organization for European Economic Cooperation, August 7, 1948.

http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?page=2&documentdate=1948-08-07&documentid=4-5

ÖZGEÇMİŞ

<u>Adı Soyadı</u>	:Prof. Dr. Aynur Gül KARAHAN
<u>Adres, Tel No ve e-posta.</u>	:S.D.Ü. Mühendislik Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü Batı Yerleşkesi/ISPARTA İş Tel: 0 (246) 211 1539 E-posta: aynurkarahan@sdu.edu.tr
<u>Görevi</u>	:S.D.Ü. Mühendislik Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü'nde Öğretim Üyesi
<u>Doğum Yeri</u>	:Afyon
<u>Doğum Tarihi</u>	:3.9.1962
<u>Bildiği Yabancı Dil</u>	:İngilizce
<u>Öğrenim Durumu</u>	1983 :Lisans, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 1986 Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 1992 Doktora, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi (Mikrobiyoloji)
<u>İhtisaslaştığı Alanlar</u>	:Genel Mikrobiyoloji, Biyoteknoloji